

VIII–X ئەسىرلەردىكى
غەربىي يۇرت تارىخى ماقالىلىرى تاللانمىسى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

K928.634/2

XVIII-X ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات

ئاپتورى: خۇا تاۋ
تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

21500009006

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

8—10 世纪西域历史研究/华涛著；吾买尔江·努日译. —喀什：喀什维吾尔文出版社，2003. 11
ISBN 7 — 5373 — 1220—6

Ⅰ. 8... Ⅱ. ①华...②吾...Ⅲ. 西域—地方史— 研究—8世纪～10 世纪 Ⅳ. K294.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字（2003）第 103238 号

责任编辑：帕孜里江·木沙
责任校对：坎拜尔姑丽·欧斯曼
封面设计：伊里夏提·图尔孙

8—10 世纪西域历史研究

华涛 著，吾买尔江·努日 译

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编：844000）
各 地 新 华 书 店 经 销
乌鲁木齐光彩印刷厂印刷
850×1168 毫米 1/32 开本 19.5625 印张 1 插页
2003 年 11 月第 1 版 2003 年 11 月第 1 次印刷

印数：1—3570 定价：32.00 元

如有质量问题，请与我社联系调换。电话：0998-2653927

مۇقەددىمە

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭ چىيەن تۇنجى رەت غەربكە قەدەم باسقاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار خېشى كاربدورىدىكى قاش قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى بىپايان زېمىننى «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەندى. كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرت غەربىي ئاسىيادىكى ئەنتاكسىيەنى، جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھىندىستاننى ۋە ئاسىيانىڭ ئەڭ نېرىسىدىكى داكچىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، تار مەنىدىكى غەربىي يۇرت ئاساسەن، تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆرسىتىدۇ. غەربىي يۇرت تارىخى، بولۇپمۇ تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخى بولسا، جۇڭگو تارىخىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبىي قىسمى. غەربىي يۇرتتىكى تەڭرىتاغ ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇھىم تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇ شەرقتە ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ غەربتە ماۋارەئۇننەھرگە سوزۇلغان، شەرقتىن غەربكە قاراپ بۇرۇلما پارچە تاغلاردىن تەركىب تاپقان ھەمدە بەزى تارماق تاغ تىزمىلىرىنمۇ ھاسىل قىلغان. تەڭرىتېغىدا بىرقانچە ئويمانلىق، جىلغا ۋە يايلاقلار بولغاچقا، يېزا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق ئۇچۇن ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەرگەن ھەم قەدىمكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ مۇھىم

غەرب - شەرق قاتناش لىنىيىسى بولمىش «يىپەك يولى»نى كونترول قىلىپ تۇرغاچقا، دۇنيادىكى بىرقانچە بۇيۇك مەدەنىيەتنىڭ جۇغلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان[1].

قەدىمدىن بېرى نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ رايوندا ياشىغان ھەم پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىيە VI ئەسىردە ئاشىنا تۇركلىرى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، تېز سۈرئەتتە بۇ يەرگىچە كېڭەيگەن. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىلى ۋە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا قاراشقا چولىسى يەتمىگەندىن كېيىن، تۇركىي قوۋملار تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق سىياسىي كۈچ بولۇپ قالغان. X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تەڭرىتاغ رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۇركىي قوۋملار كەڭ كۆلەملىك ئىسلاملىشىشنى قوزغاپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەمدە قاراخانىيلار دەۋرىدە دەسلەپكى يېڭى مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان. قارا قىتان ۋە موڭغۇللار دەۋرىدە گۈللىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تۇركۈم - تۇركۈملەپ تەڭرىتاغ رايونىغا كۆچۈپ كىرگەن بولسىمۇ، تۇركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولۇشتەك ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتەلمىگەن ھەم بۇ رايونلارنىڭ ئىسلاملىشىش مۇساپىسىنى توختىتىۋېتەلمىگەن. كىتابىمدا تەڭرىتاغ رايونىنى يادرو قىلىپ تۇرۇپ، VIII—X ئەسىرلەردىكى تۇركىي قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرت (تار مەنىدىكى) تىكى پائالىيىتى ۋە تۇركىي قوۋملاردىكى ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە مۇھاكىمە قىلىمەن.

يېقىنقى زاماندىن بېرى، چەت ئەللەردىكى نۇرغۇن شەرقشۇناسلار تۇركىي قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرتىدىكى پائا-

لىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، VIII—X ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىدى ھەم XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شۇ مەزگىلدىكى تارىخ بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللار ياۋروپادا رەتلىنىپ نەشر قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلارنىڭ ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ ئوقۇلۇشى، تۈركشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتى ۋە XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ياۋروپالىقلارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرى، غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى يېڭى ماتېرىيال ۋە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن تەمىنلىدى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ غەربىي يۇرت تارىخى بىلەن، بولۇپمۇ VIII—X ئەسىرلەردىكى تارىخ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ مۇھىم سەمەرىلەر بارتولدنىڭ بىر يۈرۈش ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ. رۇسىيىلىك بۇ مەشھۇر ئالىم بۇ مەزگىللەردىكى تارىخ بىلەن باغلىنىشلىق بارلىق ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارنى دېگۈدەك تەتقىق قىلىپ، نۇرغۇن مۇھىم ۋەقەلەرنى مۇھاكىمە قىلغان ھەم تارىخىي يېپ ئۇچلىرىنى تېپىپ چىققان. ئۇنىڭ «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان[2]»، «يەتتەسۇنىڭ تارىخى ئوچېركى[3]»، «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى[4]»، «تۈركىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى[5]»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە[6]» قاتارلىق ئەسەرلىرى تا ھازىرغىچە مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، تەتقىقاتىمىزدا قوللانما ۋە ئەرەب- پارسچە تارىخىي

ماتېرىياللارنى ئىزدەشتە يېتەكچى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بىراق، بارتولد ئۆزى ئېتىراپ قىلغاندەك، ئۇ خەنزۇ تىلىنى بىلمىگەچكە، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاستە پايدىلىنالمىغاچقا، تەتقىقاتىدا ئاساسەن ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا تايىنىۋالغاچقا، تەتقىقاتى ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى ھەققىدە بولغان.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا مىنورسكىي ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى تەتقىق قىلغان. مىنورسكىي «ھۇدۇدۇلئالەم[7]»، «مەرۋەزىنىڭ كىتابىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار[8]» ۋە «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سayاھىتى[9]» قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللارنى رەتلەپ تەرجىمە قىلغان، تەتقىق قىلىپ شەرھى يازغان. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن مىنورسكىينىڭ تەتقىقاتى بۇ كىتابنى بىۋاستە پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىنلىدى. مىنورسكىينىڭ ئاجىزلىقىمۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاستە پايدىلىنالماسلىقىدا.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاستە پايدىلىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملارنىڭ تۇنجىسى چاۋاننىس بىلەن فىللىئوت. چاۋاننىسنىڭ «غەربىي تۈركلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار[10]» دېگەن ئەسىرىنى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاستە پايدىلىنىشى ھەم باشقا تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، تۈركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشىدىكى تۇنجى مۇھىم ئەسەر، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ئەسەردىن تا ھازىرغىچە جۈڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار

پايدىلىنىۋاتىدۇ. بىراق، چاۋاننىسىنىڭ تەتقىقاتى Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولۇپ، مېنىڭ تەتقىقاتىم دەل مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ.

فىللىئوت كەڭ تىلشۇناسلىق بىلىمىگە ئىگە ئىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى پىششىق بىلگەچكە، بىزگە سانسىزلىغان نازۇك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قالدۇرغان. گەرچە ئۇ Ⅷ—X ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىنى سىستېمىلىق بايان قىلمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ شۇ مەزگىل تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغانلىقىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ[11].

غەرب ئالىملىرىدىن ھامىلتون مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن كېيىن، مۇشۇ ئەسىر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن بۇاستە پايدىلىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ھامىلتوننىڭ «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار[12]»، «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش[13]»، «توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇرلار[14]» دېگەن ئەسىرى يۈكسەك دەرىجىدە دىققەت ئېتىبارىمىزنى تارتىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ تەتقىقاتىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئازراق.

غەربىي يۇرت تەتقىقاتى جەھەتتە ياپونىيەلىك ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇلار خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىش بىلەن بىرگە، ياۋروپالىقلارنىڭ تەتقىقاتى بىلەنمۇ خېلى بۇرۇن ئۇچراشقان. كىتابمدا ياپونىيەلىك نۇرغۇن ئالىملارنىڭ ئىلمىي نەتىجىسىدىن پايدىلاندىم.

ياپونىيەلىك ئالىملاردىن ئابى تاكېئو ئەكۇ بۇرۇن X—VIII ئەسىرلەردىكى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ «غەربىي ئۇيغۇر (قۇچۇ) ئېلىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات[15]» دېگەن ئەسىرىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان نۇرغۇن كۆزقاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن بىۋاستە پايدىلىنىش دائىرىسى ئۇنىڭ نۇرغۇن مۇھىم خۇلاسىسى بىلەن تارىخىنىڭ ئەسلىي قىياپىتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى چوڭايتىۋەتكەن. ياپونىيەدىكى بىر ئەۋلاد پېشقەدەم ئالىملاردىن خانېدا ئاكىرا بەزى مۇھىم تېمىلارنى ئوتتۇرىغا قويغان[16]. ئۇنىڭ بۇ ھەقتە ئېلان قىلدۇرغان ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىكى ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، كۆزقاراش جەھەتتىن كېيىنكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن يول كۆرسەتىپ بەرگەن.

40 — 50 - يىللاردىن بېرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىلەر غەربىي يۇرت تەتقىقاتى ھەققىدە نۇرغۇن نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. يەنى، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرگە تەئەللۇق خارابىلەرنى تەكشۈرۈش، قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى رەتلەپ نەشر قىلىش، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزۈپ نەشر قىلغان جۇمھۇرىيەتلەر ئومۇمىي تارىخى قاتارلىقلار بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. لېكىن، بۇ كىتابتا بايان قىلغان مەزگىلدىكى غەربىي يۇرت تارىخى ئۈچۈن ئېيتقاندا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى

ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، خەنزۇچە ماتېرىياللارغا بولغان تەتقىقاتمۇ بېتەرلىك ئەمەس.

دۆلىتىمىزدىكىلەرنىڭ تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىغا كۆڭۈل بۆلگەن ۋاقتىنى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى غەربىي شىمالغا بولغان ۋەتەن دەۋاسىنىڭ باش كۆتۈرۈشىدىن باشلاشقا بولىدۇ. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، جۇڭگو ئالىملىرى ياۋروپا ۋە ياپونىيەلىكلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرى بىلەن تونۇشتى، تەتقىقات جەھەتتىمۇ خېلى ئىلگىرىلەشلەر بولدى. لېكىن، ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، دۆلىتىمىز ئالىملىرىنىڭ VIII — X ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن ئىلگىرى يەنىلا چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ كەينىدە قالغان ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاياغلاشقاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزنىڭ تەتقىقات سەۋىيىسىدە خېلى يۇكسىلىش بولۇپ، خەلقئارالىق سەۋىيە بىلەن بولغان پەرقلەرنى كىچىكلەتتى.

بۇ تېمىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، يېقىنقى 10 — 20 يىلدىن بېرى، دۆلىتىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى تەتقىقات نەتىجىسىدە مۇنۇ ئىككى نۇقتا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ: بىرىنچى، قەدىمكى خوتەن ساك تىلىدىكى ماتېرىياللارغا بولغان تەتقىقات نەتىجىسى بىزنى خەنزۇچە، ئەرەب - پارسچە، قەدىمكى تۈركچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئۆزگە يېڭىدىن تېپىلغان يەرلىك ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇردى. بۇ ماتېرىياللار بەزى تارىخىي جەريانلارنى ئاۋۇتۇپلا قالماستىن،

ئەڭ مۇھىمى بەزى ۋاقىتەن نىشانلەر بىلەن تەمىنلىدى؛ ئىككىنچى، خەلقئارادىكى تۇبۇتشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتى تۇرتكىسىدە بەزى ئالىملار تۇبۇتچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، خەنزۇچە خاتىرىلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بىر يۇرۇش ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدۇرۇپ، تارىخىتىكى بەزى شۇبھىلەرنى ئايدىڭلاشتۇردى. شۇ ئارقىلىق تۇركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بەزى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلىدى.

خۇلاسىلىگەندە، ئالىملارنىڭ جۈڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى هازىرقى تەتقىقاتلار ئاساسىدا خەنزۇچە، ئەرەب - پارسچە ۋە باشقا يېزىقتىكى ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، X—VIII ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرتتىكى تۇركىي قوۋملارنىڭ پائالىيىتىنى، تارىخىنى تېخىمۇ ئېنىق سۈرەتلەپ چىقىشنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئىزاهلار:

(1) ماسىدا خىسائو: «تەڭرىتېغىنىڭ ئاسىيا تارىخىدىكى ئورنى» (1981 - يىلى نەشرى).

(2) بارتولد: 1898 - يىلى رۇسچە نەشرى، 1977- يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.

(3) بارتولد: 1956 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.

(4) بارتولد: 1897 - يىلى رۇسچە نەشرى.

(5) بارتولد: 1956 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.
(6) بارتولد: 1935 - يىلى نېمىسچە نەشرى.
(7) مىنورسكي: 1937 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.
(8) مىنورسكي: 1942 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.
(9) مىنورسكي: 1948 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.
(10) چاۋاننىس: 1903 - يىلى فرانسۇزچە نەشرى.
(11) فىللىئوت بىلەن چاۋاننىس بىرگە يازغان «مانى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقاتلار» 1913- يىلى فرانسۇزچە نەشرى.
(12) ھامىلتون: 1955 - يىلى فرانسۇزچە نەشرى.
(13) ھامىلتون: 1958 - يىلى فرانسۇزچە نەشرى.
(14) ھامىلتون: 1962 - يىلى فرانسۇزچە نەشرى.
(15) ئابى تاكېئو: 1955 - يىلى ياپونچە نەشرى.
(16) بولۇپمۇ ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان غەربىي يۇرتنىڭ ئىسلاملىشىشى بىلەن تۈركلىشىشى تەڭ تەرەققي قىلغانلىقىغا دائىر مەسىلە ھەققىدە 1973 - يىلى ياپونچە نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە تەتقىقاتلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ تۇنجى بۆلۈمى بولمىش «تۈركي مىللەتلەر ۋە ئىسلاملىشىش»قا قاراڭ.

مۇندەرىجە

I باب قارلۇقلارنىڭ VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى 1

§1. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى غەربىي يۇرت تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى 1

§2. قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىسى 8

1. قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 8

2. قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋىتى 22

3. قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ھوجۇمى 28

II باب ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى 77

§1. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى 77

1. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر 77

2. مەڭلىگ تېكىننىڭ ئۆزىنى خان تىكلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلا ئېرىشىشى 85

3. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى 94

4. قىرغىزلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كونترول قىلىشى 100

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىلدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى 110

1. ئىككى خىل مۇخالىپ كۆزقاراش ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى 110

2. 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىنكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار 114

3. 840- يىلى ئەتراپىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پائالىيىتى 133

III باب قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تەرەققىياتى 189

§1. قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى 189

§2. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە پائالىيىتى 211

§3. «توققۇز ئوغۇزلار» مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات 229

1. IX ئەسىردىن بۇرۇنقى ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار 233

2. IX ئەسىردىكى ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار 238

3. بەلخ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار 266

§4. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى ... 274

1. «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقلەر»دە
تەسۋىرلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ
چېگرا- پاسسىللىرى 278
2. قوزۇقتا يېزىلغان ۋەسىقدىكى «نۇچ»
بىلەن «باربسخان» 282
3. «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ
چېگرا- پاسسىللىرى 294
IV باب تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملار-
نىڭ پارچىلىنىشى ۋە سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ
پائالىيەتلىرى 349
§1 . 893- يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشى 349
§2 . X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى
تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي
قوۋملارنىڭ پارچىلىنىشى 358
§3. سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى
پائالىيەتلىرى 378
1. سۇتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىگە
دائىر دەسلەپكى مەزگىللەردىكى خاتىرىلەر ... 382
2. سۇتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق
پائالىيەتلىرى 386
3. سۇتۇقنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر يىللار
مەسىلىسى 398
4. سۇتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ
تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى 406
قوشۇمچە(1) قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىلەت تەۋەلىكى
مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات 436

قوشۇمچە(2) مۇلھەقەتۇسسۇرراھ ـــ «سۇرراھ» لۇغىتىگە
تولۇقلىما 470
«سۇرراھ» لۇغىتىگە تولۇقلىما ... (ئە. پ. م. جامال قارشى) 477
قوشۇمچە(3) تەممىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە
سايياھىتى ..... (ۋ. مىنورسكىي)..... 546
1 • ئەرەبچە تېكىستى 552
2 • تەرجىمىسى 552
3 • شەرھى 558
4 • خۇلاسە 587
5 • قوشۇمچە 597

I باب قارلۇقلارنىڭ VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى

§1. VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى غەربىي يۇرت تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋەزىيىتى

VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تەڭرىتاغ رايونى يەنىلا ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بىرقانچە زور تەسىر كۈچنىڭ ئۇچراشقان جايى ئىدى[1]. شەرقتىكى تاڭ سۇلالىسى شۇەنزۇڭ خانىنىڭ 30 يىلدەك ئىجتىهات بىلەن ئىدارە قىلىشى ئارقىلىق، كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرى (714-713)نىڭ ئاخىرى، تەيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرى (742—756) نىڭ بېشىدا تەرەققىي قىلىپ، بايلىق ۋە قۇدرەتتە چېكىگە يەتتى. 736-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېشىبالىق قورۇقچىبېگى گەي جيايۇن تۇركەشلەرنى تارمار قىلدى. تۇركەش خاقانى سۇلۇق ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشنى ئۆتۈندى. تەيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6-يىلى (747 - يىل) ئەنشى («تىنچىتىلغان غەربىي يۇرت»نىڭ قىسقارتىلمىسى) ئورۇنباسار قورۇقچىبېگى كوسېنچى (چاۋشيەن مىللىتىدىن) گىلگىت خانلىقىنى تارمار قىلىپ، خانى بىلەن

تۇبۇت مەلىكىسىنى ئەسىرگە ئالدى. 9- يىلى (750 - يىلى) كوسېنچى (بۇ چاغدا ئەنشى ھىراۋۇلى بولغان) چىترالىنى[2] تارمار قىلىپ بوتمۇخانىنى ئەسىر ئالدى. جەنۇب تەرەپتىكى تۇبۇتلەر VII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىن باشلاپ تىبەت رايونىدىن بۆسۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت تاڭ سۇلالىسى بىلەن زېمىن - دائىرە تالاشتى. ئۇلار يەنە شىمالدىكى تۇركىي قوۋملار بىلەن بىرلىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە زەربە بەردى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ خەتەرلىك قوشنىسى بولۇپ قالدى. غەرب تەرەپتىكى ئەرەبلەر 674 - يىلى (ھىجرىيىنىڭ 54 - يىلى) ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. قۇتەيبە شەرققە يۈرۈش قىلغاندا (705 — 715-يىللىرى) ئەرەبلەر شاش (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ تاشكەنت ئەترابى) بىلەن پەرغانىنى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ قەشقەر ئەترابىغچە لەشكەر ئەۋەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. 737- يىلى ئەرەب سەركەردە ئەسىئەد تۇخارىستاندا تۇركەش خاقانى سۇلۇقنى مەغلۇپ قىلدى. 750 - يىلى ئابباسىيە خەلىپىلىكى قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەرەبلەرنىڭ شەرقتىكى كۈچىگە تەسىر يەتمىدى.

بۇ ۋاقىتتا، شىمالدىكى تۇركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى تەسىرى خوراۋاتاتتى. غەربىي تۇركلەرنىڭ ئىزىنى بېسىپ باش كۆتۈرگەن تۇركەشلەر بىر مەزگىل تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەر تاقابىل تۇرالمايدىغان رەقىبكە ئايلىنىپ قالدى. لېكىن، 736 - ۋە 737 - يىللىرى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئەرەبلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، تۇركەش خاقانى سۇلۇقنى قوللىغان ئاستىدىكىلەر ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن

تۇركەشلەر خارابلاشتى. ئۇزاق ئۆتمەي، 745 - يىلى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقىپ كېلىۋاتقان كېيىنكى كۆك تۇرك خانلىقىنى ئۇيغۇرلار يوقاتتى. تۇركىي قوۋملار بولۇپمۇ تۇركەشلەر خارابلاشقانلىقتىن 751 - يىلى تيەنشاۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى شەرق بىلەن غەربتىكى زور كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىم ھەم ئاخىرقى قېتىم بۇقاسىتە توقۇنۇش — تالاس ئۇرۇشى پارتلاپ، نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى مەغلۇپ بولدى. شۇنداقتىمۇ تاڭ سۇلالىسى بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقمىدى. تۇركىي قوۋملارمۇ ئۆز رولىنى ئويناۋەردى.

755 - يىلى «ئاتىلاغسان — سۇقان توپىلىڭى*» پارتلىشى بىلەن، شەرقنىڭ ۋە زىيىتى تۇيۇقسىز ئۆزگەردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن چېگىرىدىكى لەشكەرلەرنى ئىچكىرىگە يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەنشى، بېشىبالىق ۋە خېشى ئەتراپىدىكى تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرىنىڭ زور تۇركۈملەپ يارەمگە كېتىشى تۇبۇتلەرگە غەنىيمەت پۇرسەت بولدى. 763 - يىلى تۇبۇتلەر گۇەنلۇڭنى ئىگىلىۋالدى ھەم ئاستانە چاڭئەنگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. 764 — 766- يىللىرى لياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ قاتارلىق ئوچ ئايماقنى بىر - بىرلەپ ئىگىلىۋالدى. 766 - يىلى گۇاجۇنى

* خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «ئەن لۇشەن — شى سىمىڭ» ئىلگىرى «ئۆڭلۈك — سۆيگىن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. پونولوگىيىلىك تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا بۇنداق تىرانسكرىپسىيە قىلىش تامامەن خاتا. شۇڭا، پونولوگىيىلىك تىرانسكرىپسىيىگە بويسۇنۇپ تەرجىمە قىلدىم — ت.

ئىگىلىۋالدى. 781 - يىلى يىجۇنى، 787 - يىلى بولسا شاجۇنى ئىگىلىۋالدى. تاڭ سۇلالىسىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، تۇبۇتلەر كېڭەيمىچىلىك قىلىۋاتقاندا، ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلىپ موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدىكى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالدى ھەم تەدرىجىي كېڭىيىپ تەسىر كۈچى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىغىچە يېتىپ باردى.

ئەينى چاغدا ئەنشى بىلەن بېشبالىقنى يەنىلا تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى ساقلاۋاتاتتى. گۇەنلۇڭنى تۇبۇتلەر ئىگىلىۋالغاچقا، تاڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى ئۇيغۇرلار تەۋەلىكىدىكى يوللار ئارقىلىق ئوردا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ساقلاپ قالالىغان ئىدى. 789 — 792 - يىللىرى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر بېشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشىنى ئېلىپ باردى. موريياسۇ تاكائونىڭ بىر يۇرۇش تەتقىقاتى[5]غا ئاساسلانغاندا، ئۇرۇشتا تۇبۇتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولمىش قارلۇقلار بىر مەھەل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بېشبالىقنى تارتىۋالدى. لېكىن، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى (791 - يىلى)دا ئۇيغۇرلارغا قۇتلۇغ بىلگە قاغان خان بولغاندىن كېيىن، ئاخىر تۇبۇتلەرنى يېڭىپ بېشبالىق رايونىنى ئىگىلىدى. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىنى، تۇبۇتلەر تارىمنىڭ جەنۇبىي ۋە خېشى رايونىنى كونترول قىلدى.

VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرتقا دائىر تارىخىي ۋەقەلەرگە نىسبەتەن بارتولد 751 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئۇ بۇ ئۇرۇش غەربىي يۇرت تارىخىدا شۇبھىسىزكى، ناھايىتى

مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ ئۇرۇش شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيىتى بىلەن غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ بۇ زېمىندا يېتەكچى ئورۇنغا ئېرىشىشىنى بەلگىلىگەن، دەپ قارايدۇ[6]. لېكىن، موريياسۇ تاكائو «بۇ باھا تاشقى ھادىسىلەرنىڭ چەكتىن ئاشۇرۇپ كۆپتۈرۈلۈشى[7]» دەپ قاراپ، 789 — 792 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ: «بۇ توقۇنۇش ھازىرغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەرنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ھەم كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى يۇزلىنىش خاراكتېرلىك تېخىمۇ زور ۋەقەلەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭ مۇھىملىقى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭ — تالاس ئۇرۇشىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ. چۈنكى، ئەگەر ئۇيغۇرلار بۇ ئۇرۇشتا يېڭىلىسە، كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركىي قوۋملارنىڭ قولىدا بولۇشى ئۇچۇن داغدام يول ئاچاتتى» دەيدۇ[8].

ھەقىقەتەن 751 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بۇ مەغلۇبىيەت بىلەن غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىپ[9].

تىبەتنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 12 - يىلى (753- يىلى) ئەنشى ھىراۋۇلى فەڭ چاڭچىڭ يەنە بالتىستانغا قوشۇن تارتىپ، «تارمار كەلتۈرۈپ، ئەل قىلىپ قايتقان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۇرنەكلىرى» 6920 - بەت) تاڭ سۇلالىسى خېشىنىڭ لوڭيۇۋدىمۇ تۇبۇتلەر ئۇستىدىن غەلىبە قىلىدى. تارىخىي مەنبەلەردە، بۇ دەۋردە جۇڭگونىڭ قۇدرەت تاپقانلىقى مەدھىيىلىنىش بىلەن، «ئەنيۇەن قوۋۇقىدىن باشلاپ

تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەغرىب چېگرىسىغىچە بولغان 2000 چاقىرىم ئارىلىقتا مەھەللىكويلار تۇتۇشۇپ، زىرائەتلەر دالانى قاپلاپ كەتكەن» دەپ يېزىلغان («ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 6919 - بەت). تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىشىدىكى تۇپكى سەۋەب، ھەقىقەتەن گۇمان ئېيتقاندەك[10]: «تالاس ئۇرۇشىدەك تاسادىپىي يۇز بەرگەن ۋەقەدىن ئەمەس، بەلكى 757- يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوشۇنلارنىڭ توپلاڭنى تىنچىتىشىپ بېرىش ئۈچۈن ئىچكىرىگە كەتكەنلىكىدىن بولغان». لېكىن، غەربىي يۇرتنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، تالاس ئۇرۇشىنى غەربىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ شەرققە قاراپ تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم بەلگە، دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ.

موريياسۇ تاكائونىڭ كۆزقارىشىنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بار. چۈنكى ئۇ، غەربىي تۈركلەردىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان بىرقانچە ئەسىردىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرتىتكى پائالىيىتى بىلەن بۇ رايوننىڭ ئاخىر تۈركلىشىشىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دىققەت قىلغان. لېكىن، ئېنىقكى ئۇنىڭ بۇ رايوننىڭ تۈركلىشىش بىلەن ئىسلاملىشىش مۇناسىۋىتىگە بولغان دىققىتى يېتەرلىك بولمىغان، كېيىنكى تەرەققىياتتىن قارىغاندىمۇ تۈركىي مىللەتلەر بۇ رايوننىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىگە ئايلىنىۋاتقان ۋاقىت دەل ئۇلارنىڭ ئىسلاملىشىشىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باشلىغان مەزگىل ئىدى. شۇڭا، VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى تالاس ئۇرۇشى بىلەن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقنى ئىگىلىۋېلىشىدەك بۇ ئىككى مۇھىم ۋەقەنى غەربىي يۇرت ۋە تەڭرىتاغ رايوننىڭ

بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتىدىن بېشارەت بېرىدىغان ئىككى يۆنىلىش بەلگىسى، دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنگە قەدەر بولغان غەربىي يۇرت تارىخى يېقىنقى يىللاردىن بېرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى بىرمۇنچە ئالىملارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئالىملار تۇبۇتلەرنىڭ بۇ باسقۇچتىكى رولىغا ئەھمىيەت بېرىپ، خەنزۇچە، تىبەتچە، ئۇيغۇرچە ۋە ئەرەب ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشقا دىققەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر، ئەرەبلەر ۋە تۇركەشلەرنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل مەسىلىلەر ھەققىدە ئىزدەندى. بۇ بىزنىڭ غەربىي يۇرت تارىخىغا بولغان تونۇشىمىزنى ئۆستۇردى.

لېكىن، بۇ ئالىملار ئوخشىمىغان سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئېنىق ھالدا قارلۇقلارنىڭ بۇ باسقۇچتىكى پائالىيىتى ھەققىدە ئىزدىنىشكە سەل قارىدى. مەسىلەن، بېكۇس «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇبۇت ئىمپېرىيىسى[11]» دېگەن كىتابنىڭ قوشۇمچە تېمىسىنى «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تۇبۇت، تۈرك، ئەرەب ۋە جۇڭگونىڭ زومىگەرلىك تالىشىش تارىخى» دەپ قويغان.

مەزكۇر كىتابتا تۈركەشلەرنىڭ پائالىيىتىگە ئاتاپ زور سەھىپە ئاجراتقان بولسىمۇ، قارلۇقلارغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بەكمۇ ئاز (5 ـ، 6 ـ بابقا قاراڭ). موريياسۇ تاكائو «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىگە تولۇقلىما» دېگەن

ماقالىسىدە قارلۇقلارغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى تولۇقلىغان[12]. لېكىن ئۇ، ئاساسەن يامادا نوبۇئونىڭ «تۈركلەر ۋە سوغدى سودىگەرلەر»، «تۈركستاننىڭ شەكىللىنىشى»، خانبىدا تورونىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، ئۇچىدا گېنىپۇنىڭ «دەسلەپكى مەزگىللەردىكى قارلۇق تارىخىغا دائىر تەتقىقات» قاتارلىق سەمەرىلەردىن پايدىلانغان.

ھازىرغىچە قارلۇقلارغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلاردا تۈبۈت ۋە ئۇيغۇرلارغا دائىر يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۇچرىتقىلى بولمىغاچقا، تارىخىي رېئاللىق بىلەن چوڭقۇراق پەرق ساقلىنىۋاتىدۇ[13]. شۇڭا، VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىدا قارلۇقلار كەم بولسا بولمايدۇ

§2. قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر، ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان ئالاقىسى

1. قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى

تەخمىنەن سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شەكىللەنگەن قارلۇق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى[14] ئالتۇنتاغ (ھازىرقى ئالتاي تاغلىرى)نىڭ غەربىدە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن

بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنى كۆك تۈركلەر بىلەن غەربىي (قارا) تۈركلەرنىڭ ئارىلىقىدا بولغاچقا، دېگۈدەك ئىككى تەرەپنىڭ سىياسىي كۈرىشىگە ئارىلىشىپ قالاتتى. يەنى «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قارلۇقلار» دا خاتىرىلەنگىنىدەك، «ئۇچ قوۋۇم كۆك تۈركلەر بىلەن غەربىي تۈركلەر ئارىسىدا بولغاچقا، ئىككى تەرەپنىڭ گۈللىنىش - خارابلىشىشىغا قاراپ ئىش تۇتقاچقا، بويسۇنۇش - يۇز ئۆرۈش دائىم يۇز بېرىپ تۇرىدىغان ئىش ئىدى» (6143- بەت). 744 - يىلى قارلۇقلار باسمىللار ۋە ئۇيغۇرلارغا ئەگىشىپ كۆك تۈرك خانلىقىنى يوقاتتى. 745 - يىلى يەنە ئۇيغۇرلارغا ئەگىشىپ باسمىللارغا زەربە بېرىپ، ئۇيغۇر ئاتامانى خان قىلىپ تىكلىدى. «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، جەدىي سەلتەنەت دەۋرى (756 — 758)نىڭ ئاخىرلىرىدا، قارلۇقلار «ئۇيغۇرلار بىلەن زومىگەرلىك تالىشىپ ئون ئوق يېرىگە كۆچۈپ، سويات، تالاسنىڭ ھەممە يېرىنى ئىگىلىۋالدى.»

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بارتولد قاتارلىقلار «سويات، تالاسنىڭ ھەممە يېرىنى ئىگىلىۋالغان» ۋاقتىنى 766- يىلى دەپ بېكىتكەن[15]. نۇرغۇن ئالىملارمۇ بۇ كۆزقاراشنى مەقبۇل كۆرگەن. مەسىلەن، چاۋانىنس «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىدا «قارلۇقلار ئون ئوق يېرىگە تەدرىجىي كۆچۈپ بېرىپ تەخمىنەن 766 - يىلى غەربىي تۈرك يابغۇ قاغانى ئوردا قىلغان سويات، تالاستىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىگەن[16]» دەيدۇ. لېكىن، بارتولد قاتارلىقلارنىڭ 766 - يىلى دەۋىلىشى بىچۈرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى خاتا تەرجىمە قىلىشىدىن كېلىپ چىققان. بىچۈرىن «قەدىمكى

زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە دائىر ئاخباراتلار توپلىمى» (1851 - يىلى) دا «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» (6069 - بەت) دىكى «دالى سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىن، قارلۇقلار كۈچىيىپ سۇياب دەريا سى ۋادىسىغا كۆچتىلەر»نى «دالى يىللىرىدا 766 - يىلى قارلۇقلار كۈچلىنىپ كەتتى ھەم سۇياب دەريا سى رايونىغا كۆچتى[17]» دەپ خاتا تەرجىمە قىلغان. 766 - يىلى دېگەننى بىچۈرىن ئۆزى قېتىۋالغان بولۇپ، ھېچقانداق ئاساسى يوق.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن بېرى «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دىكى بىرنەچچە قۇر خاتىرە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتىدۇ[18].

«تېرخىن مەڭگۈ تېشى»:

(27 - قۇر) بەن ئانتاك ئىسرە ئىت يىلقا ئۈچ قارلۇق يابلاق ساقىنىپ تەزە باردى. قۇرىيا ئون ئوق (ىق)ا (تەرجىمىسى: ... دىن كېيىن ئىت يىلى (746 - يىلى)دا ئۈچ قارلۇقلار بۇزۇلۇپ ئون ئوق يېرىگە قاچتى).

«مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»:

(10 - قۇر) تاقىغۇ يىلقا... بودۇن... ئۇن تۈيۇپ...

(11 - قۇر) ئۈچ قارلۇق يابلاق ساقىنىپ تەزە باردى. قۇرىيا ئون ئوق(ق)ا كىرتى. (تەرجىمىسى: توخۇ يىلى (745 - يىلى)... خەلق...سېزىپ قېلىپ ...ئۈچ قارلۇقلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلۇپ قاچتى. غەربتىكى ئون ئوق يېرىگە كىردى).

بەزى ئالىملار بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ 745- يىلى ياكى 746- يىلى قارلۇقلار كونا ئىتتىپاقدىشى ئۇيغۇرلارنىڭ سىقىشى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ غەربى ۋە يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈپ بارغان، دەپ

قارايدۇ[19]. ئۇلار يەنە قارلۇقلار تالاس ئۇرۇشىغا قاتناشقان ۋە كېيىن شاش ئېلىگە ئەگىشىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەن. بۇ دەل ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان جايلارغا كۆچۈپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ[20]. لېكىن، قارلۇقلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بۇنداق كۆزقاراشلار پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

746 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ھەقىقەتەن بىر قىسىم قارلۇقلار گوبىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئانا يۇرتى ئالتۇنتاغنىڭ غەربىگە قايتقان. «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»نىڭ 100 - جىلد «قارلۇق ئېلى» (1787 -، 1788- بەت)دا باسمىل، ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلار تۇركىلەرنىڭ ئۆزمىش قاغانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى(744-يىلى)[21]، ئۇيغۇر ۋە قارلۇقلار باسمىل قاغانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ھەم «قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى قايتىدىن ئۇيغۇر تۇنيابغۇنى خانلىققا كۆتۈرگەنلىكى (745 - يىلى)[22] دەك ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ خاتىرە ئاساسەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرە بىلەن ئوخشاش. يەنە «شۇنىڭدىن كېيىن، قارلۇقلار ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە ئايرىم - ئايرىم تۇتۇق بەلگىلىدى. ئالتۇنتاغ ۋە بېشبالىق تەۋەسىدىكىلەرگە ئايرىم يابغۇ بېكىتىپ ھەر يىلى ئولپان تاپشۇرۇپ تۇردى[23]». بۇ خاتىرە «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»: (28 - قۇر) «ئۇچ قارلۇق لاغزىن يىلقا توقۇز تاتار...[24]توقۇز بۇيرۇق ...[25] ئېڭ سەنگۈن قارا بودۇن تۇريان قانگىم قانتا ئۆتۈنتۇ» (تەرجىمىسى ...چوشقا يىلى (747 - يىلى) ئۇچ قارلۇق، توققۇز تاتار توققۇز بۇيرۇق... سەركەردە ۋە پۇتۇن

پۇقرالار ئاتامنى خانلىققا تەكلىپ قىلدى)دىكى قارلۇقلار ئۆتۈكەن تېغىدا قېپقالغان قارلۇق قوۋملىرىنى[26] كۆر-سىتىدىغانلىقىنى شەرھلەپلا قالماي، تېخى يەنە بۇ ئىككى مەڭگۈ تاش بىر قىسىم قارلۇقلارنىڭ قېچىپ كەتكەن كونكرىت ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەسلىدە ئۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئارا زىلىشىپ قالغاندىن كېيىن، «ئون ئوق يېرى»دەك چوڭراق رايوننىڭ شەرقىگە[27] قاچقان بولۇپ، ھەرگىزمۇ تۈركەشلەرنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى ياكى يەتتەسۇ رايونىنى ئىگىلىۋالغانلىقىدىن بولغان ئەمەس.

قارلۇقلارنىڭ ئورنىنى تېپىنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ11-، 12 - يىلى (752 -، 753 - يىلى) دىكى ئايباشىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيانىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 753 - يىل 5 - ئايدا ئايباش گوبىدا ئۇيغۇرلارغا يېڭىلىپ غەرب تەرەپكە قاراپ قېچىپ ئۆزىنى قارلۇقلارنىڭ قوينىغا ئاتقاندا، قارلۇق يابغۇسى ئۇنى تاڭ سۇلالىسىگە تۇتۇپ بەرگەن. تاڭ سۇلالىسى قارلۇق يابغۇسى تۇن بىلگىگە «ئالتۇنتاغ خانى» ئۇنۋانىنى بېرىپ، بېشىبالىقنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن[28]. «ئالتۇنتاغ خانى» دېگەن ئۇنۋان ئېنىقكى ئۇنىڭ تۇرغان ماكانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىلگىرى كەيىنكى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4 - يىلى(716 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى تۈرك بەگچۇرنىڭ توپىلىڭىغا قاتناشقان ئۇچ قارلۇقلارنى «ئىشقىلىپ ئانا يۇرتى بولغاندىكىن، ئالتۇنتاغقا ئورۇنلاشسۇن» دەپ قارار چىقارغان («كىتابلار جەۋھىرى»). كەيىنكى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 29 - يىلى (741 - يىلى) تۈركلەردە ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر، قارلۇق، باسمىللارنى ئۆز

يېنىغا تارتقان. قارلۇقلارغا نىسبەتەن يەنىلا «ئانا يۇرتى ئالتۇنتاغنىڭ سۈيى ئەلۋەك، ئوت - چۆپلىرى مول، قەبىلىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئۇ يەرگە قايتىپ، پۇقرانى ئەمىن تاپتۇرۇپ، ئاسايىشلىق بەرگەن»(«كىتابلار جەۋھىرى»). «ئالتۇنتاغ خانى» دېگەن ئۇنۋان ھېچبولمىغاندا، قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنىڭ يەنىلا ئالتۇنتاغ ئەتراپىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. يەنە «كونا تاڭنامە. ھۇن جىيەن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئايباش ئاسىيلىق قىلغاندىن كېيىن سۇفاڭ (ئوستۇن تەرەپ) ھىراۋۇلى ئەن سىشۇن[29] ھۇن جىيەننى ئەۋەتىپ «قوشۇننى ئەگىتىپ ماڭدۇرۇپ، قارلۇقلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ قۇم ئارقىلىق تۇلاس تېغىنى بۇلاپ - تالاپ، ئايباشنىڭ[30] ۋەتۋەرىكىنى چىقىرىۋەتكەن» . « قۇم » تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى چۆللۈكىنى كۆرسىتىدۇ[31]. تۇلاس تېغى بولسا قۇچۇنىڭ شىمالىدىن 1500 چاقىرىم كېلىدىغان تۇلاس دەرياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك[32]؛ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» بىلەن «غەربىي تۇرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دا «تۇلاس دەرياسى» دەل ئېرتىش دەرياسىدۇر، دەپ كۆرسىتىلىدۇ[33]. تۇلاس تېغىمۇ مۇشۇ ئەتراپتا بولۇشى كېرەك. «ھۇدۇدۇلئالەم»دە تۇلاس دېگەن بىر تاغ ئىسمى بار. مىنورسكىي «زەپەرنامە»دە تۇلاس تېغى ئېرتىش دەرياسىنىڭ شەرقىدە دېگەن خاتىرىگە ئاساسەن بۇ تاغنى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) دەپ بېكىتكەن[34]. مەرۋەزى كىتابىدا «قارلۇقلار ئىلگىرى تۇنىس (= تۇلىس) تېغى، يەنى ئالتۇنتاغدا تۇرغان ئىكەن» دەپ دەللىلەيدۇ[35]. دېمەك، تۇلىس تېغى[36] ئالتۇنتاغدۇر. ھۇن جىيەن قۇمىنىڭ شىمالى ئارقىلىق تۇلىس

تېغىنى بۇلاپ - تالاپ، قارلۇقلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئايباشقا زەربە بەرگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا قارلۇقلار يەنىلا ئالتۇنتاغ ئەتراپىدا ئىدى.

قارلۇقلارنىڭ تالاس ئۇرۇشىغا قاتناشقانلىقى، ئۇلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى ياكى يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرەلمەيدۇ. تاڭ سۇلالىسى سىرتقا قاراتقان ئۇرۇشلاردا دائىم باشقا قەبىلىلەرنىڭ كۈچىدىن پايدىلىناتتى. بۇ بىر جەھەتتىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىكتە تۇرۇشلۇق قوشۇنى ياكى چىقارغان لەشكىرىي كۈچىنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىدىن[37] بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىرى «ئۆز گۆشىدە ئۆز يېغىنى قورۇش» دەك ئادەتلەنگەن ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقىدىندۇر. مەسىلەن، كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ8-يىلى (720 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى باسمىللارنى غەربكە، تاتابى ۋە قىتانلارنى شەرقكە ئەۋەتىپ كۆك تۈركىلەرگە ھۇجۇم قىلدۇرغان[38]. كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى سارىغ (قەدىمكى قەشقەر، خەنزۇچە ئاتلىشى سۇلى) نىڭ نائىب ئەلچىسى جاڭ سىلى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن 4000 كىشىلىك پىيادە ۋە ئاتلىق لەشكەر تەشكىللەپ، تۇبۇتلەرگە زەربە بېرىپ گىلگىتنى قۇتقۇزۇۋالغان[39].

تاڭ سۇلالىسى قارلۇقلارنىمۇ ئۇرۇشقا قاتناشتۇرغان. كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى (717 - يىلى) تۈركەشلەر تۇبۇتلەر بىلەن بىرلىشىپ تۆت بازارنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بارسخان بىلەن شاشنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، ئەنشىدىكى سەركەردىلەر ئۈچ قارلۇقلارنى ئۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ ئۇلارغا

زەربە بەرگەن[40]. بۇنداق ئۇرۇشقا قاتناشقان قوۋمىلارنىڭ جەڭگاھىنىڭ ئۆزىدە بولۇشى ناتايىن، بەزىلىرى تېخى خېلى يىراق ئارىلىقتا بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە كوسېنچى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا لەشكەر تارتقان ئىككى قېتىمنىڭ تۇنجى قېتىمىدا، يەنى تيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 9- يىلى (750 - يىلى) شاش ئېلىگە لەشكەر تارتقاندا قارلۇقلار قاتناشمىغان[41]. ئۇ قېتىملىق لەشكەر تارتىش ئادەتتىكى بولمىغانلىقتىن «ئۇياقتىكى قوۋمىلار دەرغەزەپ بولۇپ، ئەرەبلەر بىلەن بىرلىشىپ تۆت بازارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇشقان». ئاقىۋەت «كوسېنچى قورقۇپ كېتىپ» نەچچە تۇمەنلىك زور قوشۇن باشلاپ[42] قايتا ئاتلانغاندا، ئاندىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا يېقىن جايدىكى قارلۇقلارنى سەپەرۋەر قىلغان ھەم تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن قارلۇق ئەلچىلىرى تيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 - يىلى (752 - يىلى) 2 - ئايدا،11- ئايدا؛ 12- يىلى 4 - ئايدا، 12 - ئايدا ئاستانە چاڭئەنگە بېتىپ كەلگەنلىكىنى،12 - يىلى 4 - ئايدا كەلگەنلەرنىڭ سانى 130 كىشىگە يەتكەنلىكىنى بايقايمىز[43]. 13- يىلى (754- يىلى) 5 - ئايدا، قارلۇقلارنىڭ ئايباشىنى تۇتۇپ بەرگەنلىك تۆھپىسىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى خان مۆھۈرى بېسىلغان نامە چۈشۈرگەن[44].

بۇلار قارلۇقلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، «ھەر يىلى ئولپان تاپشۇرۇش» ئادىتىنى توختاتمايۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماي، يەنە تالاس ئۇرۇشىدا تاڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغان قارلۇق قوۋمىلىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغان بولۇشى

مۇمكىنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تالاس ئۇرۇشىغا پەقەت قاتناشمىغان[45]. ئەلۋەتتە، «قارلۇقلار تالاس ئۇرۇشىغا قاتناشقان» لىقى بىلەن قارلۇقلار ئەينى چاغدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ بولغان، دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ. يەنە «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا بۇ ئۇيغۇر قاغان (747 — 759 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)نىڭ قارلۇق، تۈركەشلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى نەچچە رەت خاتىرىلەنگەن (جەنۇب تەرەپ بىرىنچى قۇردا)، مويۇنچۇرنىڭ توشقان يىلى (751 - يىلى) ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇچ قارلۇقلارنى تارمار قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، تۈركەشلەر تىلغا ئېلىنمىغان[46]. ئېنىقكى، ئەينى چاغدا قارلۇقلار ئون ئوق يېرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، تېخى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كىرمىگەن ئىدى.

ئۇنداقتا، قارلۇقلار ئالتۇنتاغدىن قاچان ئايرىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كىرگەن؟

كەيىنكى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 27 - يىلى (737 - يىلى) سۇلۇق قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىچكى مالىمانچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتقان تۈركەشلەرنىڭ يەنىلا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە پائالىيەت قىلغانلىقىنى بىلىمىز.

تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (742 - يىلى) تۈركەش قەبىلىسى قارا ئۇرۇق (سۇلۇق قەبىلىسى) تىن ئېل ئېتمىش قۇتلۇغ بىلگىگە[47] قاغانلىقنى بەردى. 3 - يىلى (744 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا «ئون ئۇرۇقنىڭ قاغانى» دېگەن ئاتاقنى بەردى[48]. بۇ قاغانلىقنىڭ تۈرۈشلۇق ئورنى سويابتا

بولماسلىقى مۇمكىن[49]. ئەمما، 3 ـ 4 يىل ئىچىدە ئۇنىڭ كۈچى ئېشىپ سويات شەھرىنى ئىگىلەپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆرسەتمىسىنى ئاڭلىماس بولۇۋالغان[50]. شۇنىڭ بىلەن، تەخمىنەن 7- يىلى (748 - يىلى) بېشىبالىق ھىراۋۇلى ۋاڭ جېڭجىيەن سويات شەھرىنى ئىگىلەپ ۋەيران قىلىۋەتكەن[51]. 2- يىلى تاڭ سۇلالىسى قۇتلۇغ بىلگە كۈچىك ئېبال قاغان دەپ قايتىدىن ئاتاق بەرگەن[52]. تەخمىنەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى (751 - يىلى) تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن تۈركەشلەرنىڭ قارا ئۇرۇق قاغانى تاڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاۋەرگەن. ئۇنىڭ ئەلچىسىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەنلىكىگە دائىر ئاخىرقى خاتىرە چەنىيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (759 - يىلى) يېزىلغان. لېكىن، ۋاڭ جېڭجيەننىڭ سويابنى ۋەيران قىلىۋەتكەنلىكىگە قاراپ تۈركەشلەرنىڭ مەركىزى غەربكە كۆچكەن بولۇشى مۇمكىن دېيىشكە بولىدۇ.

كوسېنچىنىڭ ئەرەبلەرگە زەربە بەرگەندە تۈركەشلەرنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرمەسلىكى ئۇلارنىڭ ئاجىز ھەم تارقاقلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق ۋەزىيەت قارلۇقلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

ئۇيغۇرلار تېخىمۇ كېڭەيمىچىلىك قىلىۋەرگەنلىكتىن، قارلۇقلار غەربكە يۆتكەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇيغۇرلار قىرغىزلارنىڭ جاجىسىنى بەرگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قىرغىزلار»دا قىرغىزلارنى چەنىيۈەن سەلتەنەت دەۋرى (758 ـــ 760 - يىللىرى)دە «ئۇيغۇرلار تارمار قىلغاندىن بېرى جۇڭگوغا

كېلەلمەس بولۇپ كەتتى» دېيىلگەن. بۇنى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە چەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى ئىدى، دەپ ئىزاھلىغان[53]. قىرغىزلار بىلەن قارلۇقلار قوشنا ئىدى، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن باشلاپ ئىككى تەرەپ ئىتتىپاقلىشىپ ئۇيغۇرلارغا قارشى تۇرغان. «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا «(23 - قۇر)...قىرغىز خانى تۇمەن (تاغ) (24 - قۇر)دا بارگاھ تىكلەپتۇ. ئۇ ئىتتىپاقدىشىغا ئايغاقچى ئەۋەتىپتۇ. بىزنىڭكىلەر ئايغاقچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ تىل تۇتۇۋاپتۇ. ئۇ تىل (25- قۇر) بىرىسى ئۇلارنىڭ قاغانى بىلەن ئىتتىپاقدىشىنىڭ قېشىغا كەپتۇ. لېكىن، قارلۇقلار ئىتتىپاقدىشىنىڭ قېشىغا كەلمەپتۇ دېگەن،[54]» دەپ خاتىرىلەنگەن. قىرغىزلارنىڭ جاجىسىنى يەپ «جۇڭگوغا كېلەلمەس بولۇپ كەتكەن» لىكى جەنۇب تەرەپكە كېلەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كېرىش بولغىا شىمالدىن كېلىدىغان تەھدىتنى يوقىتىشى، تەبئىي ھالدا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلارغا زور بېسىم پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ غەربكە يۆتكىلىشكە مەجبۇر قىلغان. قارلۇقلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىن تەرەققىي قىلىشنى ئۇمىد قىلغاچقا، خۇشاللىق بىلەن غەربكە قاراپ كۆچكەن. «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 100 - جىلد «قارلۇق ئېلى»دا تىلغا ئېلىنغان «جىدې سەلتەنەت دەۋرى[55] (756 — 758 - يىللىرى)دىن كېيىن قوۋمى ئاۋۇدى. ئۇيغۇرلارنى ياغى بىلىپ ئون ئوق قاغانىنىڭ يېرىگە كۆچۈپ كەتتىلەر» دېگەن مەزمۇنلار يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق كۆچۈش بىرەدىلىك ئىش ئەمەس، ئەلۋەتتە. «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا

دائىر مۇھىم خاتىرلەر»دە يەنە «ھازىر سويات، تالاستىكى شەھەرلەرنى تامام ئىگىلىۋالدى» دېگىنىنى ئىنچىكە ئويلاپ كۆرسەك، ئۇ شەھەرلەرنى تەدرىجىي ئىگىلىۋالغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايمىز. «بېيگى تاڭنامە»دە تىلغا ئېلىنغان «دالى سەلتەنەت دەۋرى (766 — 779 - يىللىرى)دىن كېيىن» دېگەن ۋاقىت ئېھتىمال مۇشۇ جەريانىنى كۆرسەتسە كېرەك. تۈركەشلەر خارابلىشىۋاتقاندا، قارلۇق قوۋمىدىن تۈركەشلەر دائىرىسىگە كۆچكەنلەر بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، تېخنىباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 12-، 13 - يىللىرى (753-، 754 - يىللىرى)دا ھېچبولمىغاندا قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى يەنىلا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ئىدى. جىدىي سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى غەربكە كۆچكەنلىكتىن، كۈنسايىن خارابلىشىۋاتقان تۈركەشلەر قارلۇقلارغا قارام بولۇپ قالغان ھەم بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قارلۇقلار ئەرەبلەر بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشىدىغان دەۋرگە قەدەم قويغان.

غەربتىكى ئەرەب يىلنامىلىرىدا بۇنداق ئەھۋاللار ۋاقتىدا مەلۇم قىلىنغان. «تارىخى يەئقۇبى»نىڭ يىلنامە قىسمىدا خاتىرلىنىشىچە ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەھدى (775 — 785 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ھەرقايسى ئەللەرنى قارام قىلىشقا ئەلچى ئەۋەتكەن. بۇ ئەللەرنىڭ كۆپ قىسمى، يەنى قارلۇق يابغۇسى، تۈرك تارخانى، تۇبۇت شاھى جەھۇران، چىن پەغپۇرى ۋە تۇققۇز ئوغۇز خاقانى قاتارلىقلار بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[56]. بۇ ئەرەب - پارس تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەر مۇناسىۋىتىگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە، بۇ خاتىرىدىكى «تۈرك تارخانى»نى بارتولد شاشىنىڭ

هۆكۈمرانى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ[57]. دېمەك، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە يابغۇ باشچىلىقىدىكى قارلۇقلارنىڭ بىر ئاساسىي كۈچى بارلىقى ئېنىق. ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن ۋاقتىنى تەخمىنەن VIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. بىز ئەلۋەتتە بۇ هۆكۈمرانلارنىڭ خەلىپە مەھدىگە بويسۇنغانلىقىنى بىلدۇرگەن خاتىرىنى تارىخىي رېئاللىق بىلەن ماس كېلىدۇ، دەپ قارىمىساقمۇ، ئەينى چاغدا قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى شۇبھىسىز. «تارىخى يەئقۇبى» نىڭ بىر يېرىدە قارلۇق يابغۇسى خەلىپە مەھدىنىڭ قولىدا ئىمان ئېيتتى دېيىلگەن[58].

بۇ بەلكىم قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ دوستانىلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ بۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك ئازدۇر - كۆپتۇر مەلۇمات بار. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇر تەزكىرىسى. قىرغىزلار»دا خاتىرىلىنىشىچە قىرغىزلار، ئەرەبلەر، تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار بىر - بىرىگە يار - يۆلەك بولۇشىدىكەن. خۇلاسە كالام، VIII ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىغا كەلگەندە قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغانلىقى هەم غەرب تەرەپتىكى ئەرەب قوشۇنىسى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاۋاتقانلىقى مۇقەررەر.

ئۇنداقتا قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە قاچان كېڭەيگەن؟ ئالىملار ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كېڭەيگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرسەمۇ، جەنۇبقا كېڭەيگەن ۋاقىت مەسىلىسىدە ئىجابىي جاۋاب بېرىشەلمىدى.

VIII ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدىكى پەرغانىگە دائىر ئەرەب - پارسچە تارىخي ماتېرىياللاردا، بىز قارلۇقلارنىڭ ئىزناسىنى ئۇچراتمىدۇق. ئەرەب - پارسچە تارىخي ماتېرىياللاردا خاتىرلىنىشچە ئاببباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەنسۇر (754 — 775 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) پەرغانىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ئۇ چاغدا پەرغانە خانى قەشقەردە تۇرىدىكەن. ئەرەبلەر بىلەن پەرغانىلىكلەر كەسكىن جەڭ قىلىپ، ئاخىر پەرغانە شاھى سۇلھى تىلىگەچكە، سانسىز مال - دۇنيا تۆلىگەن ئىكەن[59]. بۇ ۋەقە بەلكىم مەنسۇر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن[60]. بۇ ئىشتىن ئۇزاق ئۆتمەي، ماۋارە- ئۇننەھەردە بىر قېتىملىق مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ[61]، «سوغدىيانىيە بىلەن پەرغانە مالىمانلىشىپ كەتكەچكە ... (ئاببباسىيە) دائىرلىرى ئەھمەد ئىبنى ئەسئەدنى پەرغانە خانى تۇرىدىغان كۈسەن شەھىرىگە ئەۋەتكەن[62]». بۇ ئىككى ۋەقەدىمۇ قارلۇقلارنىڭ ئىزناسىنى ئۇچرىتالمايمىز. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋۇكۇڭ راھىبمۇ ئەنەكتەك ئىلىدىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق مەشرىققە قايتىشىدا پەرغانىدە قارلۇقلار بارلىقىنى ئاڭلىمىغان ئىكەن. ئېنىقكى، قارلۇقلار تېخى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە كېڭىيىپ بولالمىغان ئىدى.

قارلۇق كۈچلىرىنىڭ پەرغانىگە كىرگەن ۋاقتىغا دائىر بىۋاستە ماتېرىيال يوق. شۇنداقتىمۇ گەردىزىنىڭ بىر ئابزاس خاتىرىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ ھارۇن رەشىد دەۋرى (786 — 809 - يىللىرى)دە خۇراسانىنىڭ نائىبى غىتريب ئىبنى ئەتا (792 -، 793 - يىللىرى) ئەمىر ئىبنى جەمىلنى پەرغانىگە

ئەۋەتىپ، قارلۇق يابغۇسىنىڭ قوشۇنلىرىنى قوغلاتتۇرۇۋەتكەن دەيدۇ[63]. بۇ قىممەتلىك ماتېريال قارلۇقلارنىڭ كېچىككەندىمۇ 90 - يىللارنىڭ بېشىدا پەرغانىگە كىرىپ بولغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، بىر بۆلەكتە ئىنچىكە كۆزىتىلىدىغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»دا بېشىبالىق ئۇرۇشىنى سۆزلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار بىلەن تۇبۇتلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىپ، قارلۇقلارنى «شىمال ۋە غەربتە پەرغانىگىچە قوغلىۋەتكەن» لىكىنى تىلغا ئالغان. بۇمۇ يەنە بىر جەھەتتىن قارلۇق كۆچلىرى ئەينى چاغدا پەرغانە رايونىغىچە كېڭىيىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

2. قارلۇقلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋىتى

ئەرەبلەر تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىنلا تەڭرىتاغ رايونىدىن چېكىنىپ چىقتى. شۇڭا، قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈشى ئەرەبلەرنىڭ رەشكىنى قوزغىمىغان. ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى بىر مەھەل ناھايىتى ياخشى بولدى. ئابباسىيە خەلىپىلىكى ئۆمەيىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئورنىغا چىققاندىن كېيىن، جەمئىيەت تېزلا مۇقىملىشىپ، مال - تاپاۋەت كۆنسايىن ئاشتى. جەمئىيەتنىڭ بايلىشاتلىقى ئەرەب تەۋەلىكىدىكى ۋە تاشقى دۇنياغا بولغان سودىنى راۋاجلاندۇردى، ئابباسىيە خەلىپىلىكى بۇنداق سودا پائالىيىتىگە ئىلھام بېرىش ئارقىلىق، ئاردىن زور باج كىرىم قىلدى.

ئەرەبلەر سودا پائالىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ قاتناش لىنىيىسىدىكى باشقا ئاھالىلەرنىڭ تىجارەت قىزغىنلىقىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتتى. ماۋارەئۇننەھردىكى سوغدىلار ئەزەلدىن تىجارەتكە ماھىر بولغاچقا، ئەرەبلەر ئۇلارنىڭ سېپىگە قوشۇلغاندىن كېيىن، سودا پائالىيىتى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. «يېڭى تاڭنامە»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەينى چاغدا يىنساي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئولتۇرۇشلۇق قىرغىز ئايالىرى يۈڭ ۋە يىپەكتىن كىيىم كىيگەن بولۇپ، ئۇلارغا ئەرەبلەر پىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمى(كۇسەن، بېشبالىق)دىكى ئاھالىلەر سېتىپ بەرگەنكەن. ئەرەب سودىگەرلەر قىرغىزلارغا ھەر ئوچ يىلدا بىر قېتىم بىر تۈركۈم تاۋار ھەدىيە قىلغان[64]. بىزدە گەرچە ئەينى چاغدا ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاھالىلەر بىلەن سودا قىلىشقانلىقىغا دائىر بىۋاستە ماتېرىيال بولمىسىمۇ، ئېنىقكى بۇنداق سودىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تامامەن مۇمكىن ئىش. بۇنداق سودا ئەرەبلەر، قارلۇقلار، تۇبۇتلەر ۋە قىرغىزلارنى شەكىلسىز ئىتتىپاقداشقا ئايلاندۇرۇپ «بىر - بىرىگە يار - يۆلەك قىلىپ[65]»، بۇنداق سودا مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇرلارغا تاقابىل تۇرغان.

لېكىن، ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بۇنداق ئىتتىپاق ۋە دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ 792 - يىللىرى ئۆچۈرىسىدە ئەرەب سەركەردىسى غىتربىنىڭ قارلۇقلارنى پەرغاندىن قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن مەۋجۇت بولغان - بولمىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئەمما، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار 10 نەچچە يىلدىن

كېيىنكى ئىككىسى تەرەپنىڭ مۇناسىۋەتنى ھەقىقەتەنمۇ دۇشمەنلىشىش ھالىتىدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. «تارىخى يەئقۇبى»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا[66] 806 — 810 - يىللىرى ئابباسىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى غەلىيان كۆتۈرگەن رافئى ئىبنى لەئىس ماۋارەئۇننەھردىكى ئاھالىلەر بىلەن تۈركلەر (ئوغۇز تۈركلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك)، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۇبۇتلەرنى ئۆزىنىڭ خەلىپىگە قارشى غەلىيانىنى قوللاشقا قىزىقتۇرغان. رافئىنىڭ ئۇلارنىڭ، بولۇپمۇ تۈرك، توققۇز ئوغۇز ۋە تۇبۇتلەرنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى قولغا كەلتۈرگەن - كەلتۈرمىگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمىسىمۇ، يەئقۇبى قارلۇقلارنىڭ رافئىنى قوللىغانلىقىنى ئېنىق خاتىرىلىگەن. ئۇ خەلىپىنىڭ سەركەردىسى خەرساما رافئىگە زەربە بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان (436 - بەت). «كېيىن رافئى قارلۇق يابغۇسىدىن ياردەم تىلىدى. بۇ يابغۇ مەھدىنىڭ قولىدا ئىمان ئېيتقان ئىكەن. ئۇ خەرساماغا: رافئىنى قوللىمايمەن، سىلى تەرەپتە تۇرىمەن، سىلىنى قوللاپ، ياردەم قىلىمەن، دەپ ئالداشقا باشلىدى. كېيىن، خەلىپىگە قارام بولمايدىغانلىقىنى، مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ مەيدانى بىلەن رافئىنىڭ ئورنى مۇستەھكەملىنىپ قالدى.»

يەئقۇبىنىڭ خاتىرىسى ئاز بولغاندىمۇ رافئى غەلىيان كۆتۈرگەن مەزگىلدە قارلۇق يابغۇسى ئۆزىنىڭ ئەرەبلەر بىلەن دۇشمەنلەشكەنلىكىنى ئاشكارا جاكارلىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى غەلىيان كۆتۈرگەن بىر ئادەمنى سەۋەبسىزلا قوللىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. بەلكىم ئۇنىڭ كۈچى زورىيىپ قالغاچقا،

ئەرەبلەرگە باش ئېگىۋەرگۈسى كەلمىگەندۇ. 810 - يىلىغا كەلگەندە، قارلۇق يابغۇسىنىڭ دۇشمەنلىشىش مەيدانى ئەرەبلەرگە تېخىمۇ تەھدىت پەيدا قىلغان. بۇ چاغدا ئابباسىيلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا خەلىپىلىك تەختىنى تالىشىش كۈرىشى بولۇۋاتاتتى. 809 - يىلى مۇھەممەد ئەمىن باغدادتا خەلىپىلىك تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى جاكارلاپ ئاكىسى مەئمۇننىڭ خۇراسساندىن ئىراققا قايتىپ كېلىشى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارتىۋالماقچى بولىدۇ. تەبەرى ئەينى چاغدا خۇراسساننىڭ شەرقىدە تۇرۇۋاتقان مەئمۇننىڭ يېقىنى فازىل ئىبنى ساھىل بىلەن قىلغان سۆھبىتىنى خاتىرىلىگەن. ئۇلار قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئەرەبلەرگە بېقىندى بولۇشتىن قۇتۇلغانلىقىنى تىلغا ئالغان[67]. مەئمۇن قارلۇق يابغۇسىنىڭ ئەمدى بېقىنمىغانلىقىغا دەرغەزەپ بولسىمۇ، ئامالسىز قالغان. ئۇ فازىلنىڭ مەسلىھىتى بويىچە يابغۇنىڭ مەزكۇر رايونىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ھۆكۈمرانى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ھەم باشقا خانلار بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۇنى قوللاشقا ۋەدە بېرىپ، قارلۇقلارنىڭ بىتەرەپلىكىنى قولغا كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن.

شۇڭا، 813 -، 814 - يىللىرى مەئمۇن ئاخىر ئەمىنى[68] يېڭىپ خەلىپىلىكنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، دەرھال نىشاننى ئۆزىگە ئاۋارىچىلىك ئېلىپ كېلىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلەرگە قاراتقان.

ئەزراقىنىڭ «مەككە تارىخى» خاتىرىسىدىن فازىل ئىبنى ساھىلنىڭ لەشكەر باشلاپ بېرىپ ئاۋۋال كابۇل خانىغا زەربە بەرگەنلىكىنى، بۇ خان يېڭىلگەندىن كېيىن ئىمان

ئېيتقانلىقىنى بىلمۇالالايمىز[69]. ئارقىدىنلا فازىلنىڭ لەشكەر-لىرى تۇبۇت، ۋاخان قاتارلىق جايلاردا غەلىبە قىلىپ، ئەسىر ئالغان تۇبۇتلەرنىڭ سەركەردە - سۇۋارلىرىنى باغدادقا ئەۋەتىپ بەرگەن[70]. ئۇنىڭدىن كېيىن فازىل شىمالغا لەشكەر تارتىپ 816 - يىلى (ھىجرىيىنىڭ 200 - يىلى) ئوتتۇرا رايونىنى پەتھى قىلىپ، قارلۇق يابغۇسىنىڭ خاتۇن - خانىكە ۋە بالىلىرىنى ئەسىر ئالغان، يابغۇ يېگانە قىماق ئېلىگە قىچىپ كەتكەن[71]. فازىل ئىبنى ساھىلنىڭ بۇ قېتىمقى شەرقتە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ۋە غەلىبىسى باشقا ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغان تەپسىلاتى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغان ئەڭ يىراق يەرلەرنىمۇ بىلەلمىسەكمۇ[72]، ئۇنىڭ قارلۇقلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەنلىكى ئېنىق. ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا قىماقلار قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا، يەنى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ شىمالىدا ئىكەن[73]. شۇڭا، كىشىلەر قارلۇق يابغۇسىنىڭ قىماق ئېلىگە قاچقانلىقى قارلۇق قوۋمىنىڭ ھەممىسى شىمالغا قاچقانلىقىدىن دېرەك بېرەمدۇ، دەپ سوريماي قالمايدۇ. جاۋاب شۇكى :«ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.»

ئۇزاق ئۆتمەي 821 - يىللىرى ئەتراپىدا، تەمىم ئىبنى بەھر تالاس ئەتراپىدىن گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەن. تەمىمنىڭ سەپەر خاتىرىسى ئىبنى خۇرداز-بىھ، ئىبنى فەقىھ، قۇدامە ۋە ياقۇتنىڭ ئەسەرلىرىدە ساقلانغان. 1948 - يىلى مىنورسكىي بۇ سەپەر خاتىرىسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، تەمىمنىڭ شەرققە سەپەر قىلغان

ۋاقتى 821 - يىلى ئەتراپىدا، دەپ قارىغان[74]. بۇ خاتىرىدە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇنداق ئۇچ نۇقتا بار:

1) تەمىم سەپەرگە ئاتلانغان جاي تالاسنىڭ شەرقىگە يىراق بولمىغان تۆۋەنكى بارسخان[75].

2) ئۇ سەپەردە ئۇيغۇر قاغان ئەۋەتكەن ئۆتەكنى ئاتلىرىنى ئىشلەتكەن (1- ماددا).

3) ئۇ ئىسسىق كۆل بېشىدىكى بارسخاندىن ئۆتكەن. ئۇ يەرلىكلەر تۈركىي قەبىلىلەر ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بىرى 10 قارلۇققا تاقابىل تۇرۇپ ھەممە جەڭدە غەلىبە قىپتۇ (9- ماددا).

تەمىم سەپىرىدە قارلۇقلارنى ئۇچراتمىغانلىقى ئېنىق. مىنورسكىي بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ ئەھۋاللارنى ئىزاھلايدىغان ئەرەب - پارسچە ماتېرىياللارنى تاپالمىغاچقا، غەرب خەنزۇشۇناسلىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشىغىلا تايىنىپ قارلۇقلارنىڭ غايىب بولۇشىنى ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارغا زەربە بەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلغان 17 - قۇرىدىن 21 - قۇرغىچە بولغان بايانىدىكى ئۇيغۇرلار «ئۇنچۇ دەريا سىغچە قوغلىدۇق» ۋە «شىمال ۋە غەربتىكى پەرغانىغچە قوغلىدۇق» بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قىياس قىلغان[76]. بۇنداق «قوغلاش ۋەقەسى يۈز بەرگەن ۋاقىت بۇرۇنراق بولسىمۇ (795 - يىلى ئەتراپىدا)، شۇنىڭدىن كېيىنمۇ قارلۇقلار يەنىلا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا ھەرىكەت قىلىۋەرگەن. بۇنى كېيىنكى مەزمۇنلاردا دەللىلەيمەن.

شۇڭا، 821 - يىلى ئەتراپىدا تەمىمنىڭ شەرققە سەپەر

قىلغاندا قارلۇقلارنى ئۇچراتمىغانلىقى دەل 816 - يىلى فازىل ئىبنى ساھىل قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى شىمالغا قېچىشقا مەجبۇر قىلغانلىقىدىن بولغان.

816 - يىلى فازىل شىمالغا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار ئەرەبلەر بىلەن ئىناق قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈل - كېسىل ئاياغلاشتۇرۇپلا قالماي، بەلكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىن چېكىنىپ چىققان (ۋاقىتلىق چېكىنىپ چىققان بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئەلۋەتتە).

3. قارلۇقلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمى

قارلۇقلار ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچكەن چاغ دەل، غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. 755 - يىلى ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىڭى پارتلىدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى زور تالاپەت يەپ، ئىككى ئاستانە ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كەتتى. توپىلاڭچى قوشۇنغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، خېشى، لوڭيۇ، ئەنشى، بېشبالىقتىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇركۈملەپ يۆنكەپ كېتىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى كۈچى مىسلىسىز ئاجىزلاپ كەتتى.

بۇ چاغدا تۇبۇتلەر تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، ھەربىي جەھەتتىكى كۈچلۈك ئەل بولۇپ قالدى ھەم چىڭخەي، غەربىي يۇرت ۋە خېشى، لوڭيۇلارنى تاڭ سۇلالىسىدىن تالىشىۋاتاتتى. 730 - يىلى ئىككى تەرەپ ھەر يىلى ئۇرۇش قىلىشىپ يۈرۈپ

ئېغىرلاپ كەتكەنلىكىنى سېزىپ مۇرەسسەلەشكەن بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى سەركەردىلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەتتا خانمۇ ھەر قېتىم ھەربىي كۈچى زورايغاندا «ياۋايىلار»غا لەشكەر تارتىپ، تۆھپە كۆرسىتىشكە ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

737 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئەھدىنى بۇزۇپ، چىڭخەينىڭ غەربىدىكى تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ، تۆگىمەس ئۇرۇشلار باشلىنىپ كەتتى. ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىكى پارتلىغاندىن كېيىن، تۇبۇتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، شەرقتىن غەربكە تەدرىجىي ئىلگىرىلەپ خېشى رايونىنى ئىگىلىۋالدى، ھەتتا ئىلگىرى ئەمرلەشكەر كوسېنچى گىلگىت خانلىقىغا يۇرۇش قىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان كۆكئارت ئەللىرىمۇ تۇبۇتلەرگە ئېغىپ كەتتى. تۇبۇتلەر شۇنداق كەسكىن ھۇجۇم قىلىپ تۇرسىمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەنشى ۋە بېشبالىق قاتارلىق جايلار يەنىلا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تۇبۇتلەر خېشىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇزۇلۇپ قالغان ئىدى. قىيىنچىلىقتا قالغان تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى دائىم ئۇيغۇرلارغا بېقىنىشقا مەجبۇر بولاتتى («كونا تاڭنامە» 5209 - بەت).

ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىكىنى باستۇردى ھەم ئۆزىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇۋالدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە تۇبۇتلەر خېشى، لوڭيۇ، ئەنشى،

بېشىبالىقنى ئىگىلىۋالغاندىن باشلاپ، غەربىي يۇرتتىكى ئەمەلدارلار ئوردا بىلەن ئالاقىلىشالمىغان. جىيەنجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (781 - يىلى) غا كەلگەندە «يىشى، بېشىبالىق ھىراۋۇلى لى يۇەنجوڭ تۆت بازارغا قاپسىلىپ قالغاندىن كېيىن، نىجاتلىق تىلەپ ئەۋەتكەن ئەلچى ئايلىنىپ يۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلى ئارقىلىق بېتىپ كېلەلىگەن»، يەنى گوبىنىڭ شىمالى ئارقىلىق ئوردىغا كەلگەن. جېنىيۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4-، 5- يىللىرى (788 -، 789 - يىللىرى) ۋۇكۇڭ راھىب غەربىي يۇرت ئارقىلىق ۋەتىنىگە قايتقاندا، خېشى كاربدورى توسۇلۇپ قالغانلىقتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۆت بازار ۋە بېشىبالىقتا تۇرۇشلۇق ئايغاقچىسى بىلەن ئەنشى، بېشىبالىق ھۇدەيچىسىگە قوشۇلۇپ، «ئۇيغۇر يولى» يەنى شىمالىنىڭ يايلاقلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەۋەلىكى ئارقىلىق قايتىپ كەلگەن. «كونا تاڭنامە» (5209 - بەت) دە ئەنشى ۋە بېشىبالىقتىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تەۋەلىكى ئارقىلىق ئوردا بىلەن ئالاقىلىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ «تويماس، بېشىبالىققا يېقىن بولغاچقا، كىشى ئەۋەتىپ چاتاق تېرىپ، نەپ ئۈندۈرۈۋالىدىغانلىقى، يەنە «بېشىبالىققا يېقىن» يەردىكى شاداپىتلارنىكمۇ ئۇيغۇرلارغا بويسۇنىدىغانلىقى»نى تىلغا ئالغان. بۇ خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ گوبىنىڭ شىمالىدا زوراۋان بولۇپلا قالماي، تەسىر كۈچىنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغىچە كېڭەيتىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر كۈچىنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كېڭەيتكەن ۋاقتى تەخمىنەن 780 - يىلى دەپ قارىساق بولىدۇ[77]. 781 - يىلى ۋە 787 - يىلىغا كەلگەندە، يىجۇ، شاجۇنى

تۇبۇتلەر بىر - بىرلەپ ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تۇبۇتلەر بىلەن ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك قوۋمنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا زومىگەرلىك تالىشىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى.

قارلۇقلار ئىلگىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشتى. قارلۇقلار بىلەن قىرغىزلارنىڭمۇ قويۇق مۇناسىۋىتى بار بولۇپ، قارلۇقلار بىلەن قىرغىزلار ئىتتىپاق تۈزۈپ، كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان ئۇيغۇر خانلىقىغا قارشى تۇردى. قىرغىز خاقانى يەنە قارلۇق يابغۇسىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى («يېڭى تاڭنامە» 6149 - بەت). لېكىن، «جىيەنيۈەن يىللىرىدا ئۇيغۇرلار قىرغىزلارنىڭ جاجىسىنى بەرگەچكە، جۇڭگوغا كېلەلمەس بولۇپ كەتكەن» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قىرغىزلار»). ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كىرىش يولىغا شىمالدىن كېلىدىغان تەھدىتىنى يوقىتىشى تەبىئىي ھالدا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلارغا ناھايىتى زور بېسىم پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. قارلۇقلار 50-يىللاردىن باشلاپ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ، 70 - يىللارغا كەلگەندە، ئۇ رايوندىكى ئاساسلىق كۈچ بولۇپ قالغان ھەم غەرب تەرەپتىكى ئەرەبلەر بىلەن قوشنا بولۇپ دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاۋاتقان ئىدى. لېكىن، ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۇزۇل - كېسىل تاشلاپ كەتمىگەندەك قىلىدۇ. ھېچبولمىغاندا، ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىنىڭ شەرقىي ئۇچى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىنى ۋە ئېبىنۇر كۆلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 15 -

بابدا چۆلنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان قارلۇقلارنىڭ بىر بازىردىكى يېباغ دەرياسى تىلغا ئېلىنغان. مىنورسكىي مەزكۇر ئابزاستىكى بايانلارنىڭ رەت تەرتىپىدىن قارىغاندا، ئۇيەر بارسخاننىڭ شەرقىدىكى قارلۇقلار كونترولللۇقىدىكى رايوننىڭ ئەڭ شەرق تەرىپى بولۇپ، ئۇيەرنى ماناس ئەتراپى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ[78]. بېشبالىق ئۇرۇشىدىن بۇرۇنقى ۋەزىيەت توغرىسىدا خەنزۇچە ماتېرىياللاردىمۇ قارلۇقلارنىڭ غەرب چېگرىسى بېشبالىقتىن يىراق ئەمەسلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. قارلۇقلار ئۇيغۇرلارغا يېقىن بولغاچقا دائىم ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىغا ئۇچراپ تۇرغان. يەنە كېلىپ تۇبۇتلەر «نۇرغۇن سۆۋغا بېرىپ ئازدۇرغاچقا» قارلۇقلار ئاخىر تۇبۇتلەرنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالغان[79]. جېنىيۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى قىشتا، تۇبۇتلەر كەڭ كۆلەمدە غەربىي يۇرتتىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم باشلىغان. 2- يىلى (790 - يىلى) قارلۇقلار تۇبۇتلەرگە ئەگىشىپ بېشبالىقنى ئىگىلىۋالغان. قارلۇقلار يەنە غەلبىدىن پايدىلىنىپ بېشبالىقنىڭ شەرقىدىكى بۇتسار (قاغانبۇت)نى بېسىۋالغان («ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 7522 - بەت).

لېكىن، تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلار ئۇرۇش غەلبىسىگە ئۇزاققىچە ئىگە بولۇپ تۇرالىغانمۇ؟ موريىاسۇ تاكائو بىر يۇرۇش بايانىدا[80] بۇ بىر مەيدان ئۇرۇشىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلاشقانلىقىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇپ، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلار جېنگۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (791 - يىلى) 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلارنى

بېشىبالىقتا يېڭىپ زەپەر قوڭچانلىقىنى يەتكۈزۈپ، ئەسىر ۋە ئولجىلاردىن تارتۇق تۇتقان» لىقىنى ئىسپاتلاپ، ئاخىر ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقنى تارتىۋالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىراق، ئۇ بەزى ئاساسلىق دەلىللەرنى خاتا چۈشىنىۋالغان[81]. ئەمما، ئۇنىڭ خۇلاسىسىگە باشقىلار قوشۇلمىغان بولسىمۇ[82] قارشى كۆزقاراشتىكىلەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلمىگەنلىكتىن بېشىبالىق ئۇرۇشىنىڭ نەتىجىسى يەنىلا ئېنىقلانمىدى. شۇڭلاشقا، «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە مەتنىنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش ئالاھىدە مۇھىمدەك قىلىدۇ.

«توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتايمەن) ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بايقالغان بولۇپ، خەنزۇچە مەتنى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملاردىن[83] گ. دېۋېرىيە، رادلوف، ۋاسىلييېۋ، لى ۋېنتيەن، ۋالڭ گۇۋېي، شچىلېگېل، چاۋانىنس، فىللىئوت، لوجېنىيۇ، خانىدا تورو، كولىن ماككېررراس، چېنىڭ سۇلۇ قاتارلىقلار بار بولسىمۇ، مەزكۇر مەڭگۈ تاش بايقالغاندا نەچچە پارچە بولۇپ كەتكەچكە، مەتنىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن، شۇڭا ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدا ئىختىلاپ چوڭ.

مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ بىرىنچى قىسمى (3 — 7- قۇرغىچە)دا ئۇيغۇرلار خانلىق قۇرغاندىن باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە بارەمليشىپ، ئاتالغان ـ سۇقان توپىلىڭىنى تىنچىتىپ بەرگەنلىك تارىخى خاتىرىلەنگەن. ئىككىنچى قىسمىدا (8 — 10- قۇرغىچە) ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىش جەريانى

بىرقەدەر تەپسىلىي خاتىرلەنگەن. 11- قۇردىن كېيىنكى مەتىنى تۆۋەندىكىدەك:

(11 - قۇر) تۇن باغا قاغان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ تالانتلىق ھەم باتۇر بولۇپ، ئىچكى - تاشقى ئىشلارغا پىششىق ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئاي تەڭرىدە بولمىش كۈلۈگ بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرۇپ، ئەلدىكى ئادەتلەرنى ئىسلاھ قىلىپ، قاتتىق تەرتىپ ئورناتتى. ئۇنىڭ ئوغلى قۇتلۇق بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇردى. ئۇ خۇشخۇي تەبىئەتلىك كىشى بولۇپ، قازا قىلغاندىن كېيىن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇق ئۇلۇغ بىلگە قاغان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى (داۋامى كەمتۇك).

(12 - قۇر) ئالپ بىلگە قاغان باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغاندا بەگلەرنىڭ كاتتىلىرى، تۇتۇقبەگ، ئايماقبېگى، ئىچكى - تاشقى ۋەزىرلەر، ئەمىر - لەشكەرلەر نامە تۇتۇپ «تەڭرى قاغانىنىڭ مەرھىمىتى بىلەن بىز مۇشۇ كۈنگە ئېرىشتۇق، قاغانىمىزنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش تالانتى دېڭىزدىن تېرەن، تاغدىن يۈكسەك، ئەل بۇيۇك پۇتۇن بىر گەۋدە، شۇنىڭ ئۈچۈن قانۇن - نىزاملار ئېنىق بولۇشى كېرەك. شۇڭلاشقا، كەمىنلەرنىڭ ئىلتىجاسىغا مەرھەمەت قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمىز» دېيىشتى.

(13 - قۇر) قاغان ئىش بېجىرگەندە، ئۆزگىچە مۇئامىلە كۆرسىتەتتى. ئۇ دۇنياغا كەلگەندىن باشلاپ سائادەت بەخش ئەتتى. كىچىكىدىن باشلاپلا قەھرىمان ۋە جەڭچى بولدى. چېدىردا ئولتۇرۇپ تۆزگەن پىلانى بىلەن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئورۇشتا غەلىبە قىلاتتى. ئۇ مېھرىبان، مۇلايىم بولۇپ، پۇقرالارغا دائىم شەپقەت يەتكۈزەتتى. ئەلگە ئۇلگە بولۇپ،

ئەلنى ئىداره قىلاتتى. ئەل ئۇچۇن قانۇن چىقىرىپ، دۆلەت ئۇچۇن پىلان تۈزەتتى. بۇرۇن شىمالدىكى قىرغىزلار ئېلىده تۆت لەك ئوقياچى بار ئىدى. ھەم (داۋامى كەمتۈك).

(14 - قۇر) ئۇكىچىكىدىن باتۇر، ئەقىللىق، نوپۇزلۇق جەڭ ماھىرلىرىدىن ئىدى. ئاتقان ئوقى دەل تېگەتتى. قىرغىز قاغانى ئۇ ئاتقان ئوقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئاتتىن تىك مولاق چۈشۈپ ئۆلدى. ئولجا ئالغان ئات - كالىلار بىلەن ۋادىلار تولۇپ كەتتى. قورال - ياراغلار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. ئېلى ھالاك بولۇپ، ئولتۇرغۇدەك ئاھالە قالمىدى. قارلۇقلار بىلەن تۇبۇتلەر بىرلىشىپ، قايتىدىن بېسىپ كىردى. ئاتېزلار ھەمدەمده بولۇپ دۈشمەنلەشتى. ئۇ يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئاقىلانە پىلانلار بىلەن (داۋامى كەمتۈك).

(15 - قۇر) بېشىبالىقنىڭ يېرىمىنى قاتتىق مۇھاسىرىگە ئالدى. تەڭرى قاغان شەخسەن بۇيۇك قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئاسىيلارنىڭ كاتتىۋشىنى يوقىتىپ شەھەرنى قايتۇرۇۋالدى. زىمىنىدا ياشاپ، ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىۋاتقان پۇقرالارنىڭ ئوبدانلىرىغا كۆپ ئىلتىپات كۆرسەتتى. بويۇنتاۋلىق قىلغانلىرىنى ئۇجۇقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن (بۇ يەر كەمتۈك) قۇم، سەپەر قىلغان ئادەمزات ۋە ھايۋانات (داۋامى كەمتۈك).

(16 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۈك) تاشلىنىپ قالغاچقا، تۇبۇتلەر قايتىدىن زور قوشۇن بىلەن كۈسەنگە ھۇجۇم قىلدى. تەڭرى قاغان شەخسەن لەشكەر باشلاپ يارەمگە كەلدى. تۇبۇتلەر ئۇ يەرنى تاشلاپ ئوچكە قاچتى. ئۇلارنى تۆت ئەتراپتىن قورشاپ بىرلا ھۇجۇم بىلەن بىتچىت قىلىۋەتتى. ياۋنىڭ جەسەتلىرى سېپىپ، پۇراپ كىشى قارىغۇسىز بولۇپ كەتتى. قالغانلىرىمۇ

تۇگەل يوقىتىلدى (داۋامى كەمتۈك).

(17 - قۇر) پۇقرالار ئاسىيلار بىلەن بىرلىشىپ تۇزكورلۇق قىلدى. تەڭرى قاغان بۇيۇك قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئاسىيلارنىڭ ۋەتۋەرىكسىنى چىقىرىۋەتتى. ئۇلارنى ئۇيغۇر دەريا سىغىچە قوغلاپ بېرىپ تۇمەنلىگەن ئاۋامنى ئەسىر ئالدى. ئولجا ئالغان ئات - ئۇلاغلار سانسىز بولۇپ، باشقا قوۋمىلار كېلىپ ئىتائەتكە كىردى (داۋامى كەمتۈك).

(18 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۈك) ئۆزگۈناھىنى بىلىپ كەچۈرۈم قىلىشىنى تىلىدى. تەڭرى قاغان ئۇلارنىڭ ساداقەتمەنلىكىگە قاراپ گۇناھىدىن ئۆتتى. بەگلىكنى بېرىپ، پۇقرالىرىنى ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋېرىشكە بۇيرۇدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تىز پۈككەن بەگلەر ئوردىغا تاۋاپقا كېلىپ سوۋغا - سالاملارنى ھەدىيە قىلىشتى. تۇخسىلار قوۋمىنىڭ ئوك - سول تەرىپى بىلەن (داۋامى كەمتۈك).

(19 - قۇر) سانغۇن ۋە داقاۋۇللارمۇ ئۆزكۆزى بىلەن كۆردى. ئاسىيلار ئىلگىرى بېسىپ كېلىپ، ئۇدۇل يۇرتقا باردى. سانغۇنلاردىن سۇۋارلارغىچە نۇسرەت قۇچۇشقا پەرمان بەردى. كۈچلۈك ياۋنى بىتچىت قىلىپ، تامامەن تارمار بولغۇچە سۇر - توقاي قىلىۋەتتى. تۇمەنلىگەن ئاسىي ئۆلتۈرۈلدى (داۋامى كەمتۈك).

(20 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۈك) قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇغ - ئەلەملىرىنى تارتىۋالدى. بېشىنى كېسىپ سازايى قىلدى. سۇر - توقاي قىلىپ غەربتە پەرغانىگىچە باردى. پۇقرالىرىنى ئەسىر قىلىپ، مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئالدى، يابغۇسى پەرمانىنى ئاڭلىمىغاچقا زىمىنىدىن ئايرىۋېتىلدى[86]

(داۋامى كەمتۇك).

(21 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۇك) توققۇز بىلگە قاغان قايتا باش ئەگكەن قارلۇقلارغا ئۇنچۇ بىلگە يابغۇنى باش قىلدى. يەنە ئون ئوق ۋە ئۇچ تۇركەش (داۋامى كەمتۇك).

(22 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۇك) ئىبادەتخانا ۋە راھىبلارغا ئامان - ئېسەنلىك بېرىلىپ، خۇشال قىلىندى. روھانىيلار كەلگەندىن باشلاپ (بۇ يەر كەمتۇك) تامامەن تىز پۈكمىگەن ئىدى (داۋامى كەمتۇك).

(23 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۇك) باردۇر (بۇ يەر كەمتۇك). ئەلنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى (بۇ يەر كەمتۇك) تاپشۇرۇپ (بۇ يەر كەمتۇك).

(24 - قۇر) (بۇ يەر كەمتۇك) ئاپەتنى تىنچىتتى...

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇقۇ خان تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىڭىنى تىنچىتقان مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا كىرگەن بولۇپ، مەڭگۇ تاشىنىڭ 11 - قۇرىدا تەختكە ئولتۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنغان تۆت نەپەر ئۇيغۇر خانى تۇن باغا (779 — 789 - يىللىرى)، تالاس (789 -، 790 - يىلى)، ئاچۇر (790— 795- يىللىرى) ۋە قۇتلۇغ[87] (795 — 808 - يىللىرى)دۇر.

12- قۇردىن باشلاپ ئالىملار ئارىسىدا كۆرۈنەرلىك ئىختىلاپ بار. 12 - قۇرنىڭ بېشىدىكى «ئالىپ بىلگە قاغان» بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ئۇچرىغان «تەڭرى قاغان»غا بولغان ئوخشىمىغان تونۇشتىن مەزكۇر مەڭگۇ تاش تىكلەنگەن ۋاقىت، مەڭگۇ تاش تېمىسىدا كۆرسىتىلگەن قاغان مەسىلىسىدە، ئوخشىمىغان كۆزقاراشلار شەكىللەنگەن.

رادلوف[88] مەڭگۈ تاش تېمىسىدىكى «ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان» 11 - قۇردىكى ئاخىرقى قاغان «تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش ئالپ قۇتلۇغ بىلگە قاغان» 12 - قۇرنىڭ بېشىدىكى «ئالپ بىلگە قاغان» ۋە ھەرقايسى قۇرلاردىكى «تەڭرى قاغان»لارنىڭ ھەممىسىنى قۇتلۇغ دەپ قاراپ، قۇتلۇغ قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ «مەرىپەتلىك قەھرىمان» لىقىنى مەدھىيىلەش ئۈچۈن مەزكۇر مەڭگۈ تاشنى تىكلىگەن دەيدۇ. بۇ خىل كۆزقاراشنىڭ تۈپ كەمچىلىكى شۇ يەردىكى، مەڭگۈ تاشتىكى قۇتلۇغنىڭ ئاتىلىشى (11 - قۇرنىڭ ئاخىرىدىكى كىشى) بىلەن مەڭگۈ تاش تېمىسىدىكى ئاتىلىشىنىڭ باشتىن - ئاخىر بىردەك ئەمەسلىكىنى مۇڭاپىق ئىزاھلىيالمىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

شچىلبگېل[89] 11- قۇرنىڭ ئاخىرىدىكى قاغان بىلەن 1- قۇرنىڭ بېشىدىكى «ئالپ بىلگە قاغان» قۇتلۇغنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىسىمۇ، «تەڭرى قاغان» تاڭ سۇلالىسى خانىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قاراپ، مەڭگۈ تاشنىڭ تېمىسىدىكى ئاتاق قاسار تېكىن (824 — 832 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. ئۇيغۇرچە ئاتىقى بىلەن مەڭگۈ تاش تېمىسىدىكى ئاتىقى ئوخشاش) دەپ قارىغان ھەم مەڭگۈ تاشنىڭ 15- قۇرىدىن 18 - قۇرغىچە بولغان كەمتۈك يەرلەرگە قۇتلۇغ قاغانغا ئۇلاپ كۇلۇگ بىلگە، ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان، كۈن تەڭرىدە بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان قاتارلىقلارنى قوشۇپ قويۇپ، يامان تەسىر پەيدا قىلغان[90]. شچىلبگېلنىڭ بۇنداق ئاشكارا خاتالىقىنى ئالىملار بايقىغىلىپ: «تەڭرى قاغان تاڭ سۇلالىسى خانى ئەمەس، ئۇيغۇرخانى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى[91].

شۇنىڭدىن باشلاپ «تەڭرى قاغان» تاڭ سۇلالىسى خانىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن خاتا نەزەرىيىنى بىرەر كىشى قايتا تىلغا ئېلىپ قويمىسىدى ھەم ئۇنىڭ پۈتكۈل خۇلاسىسى پۈت تىرەپ تۇرالماس بولۇپ كەتتى.

1913 - يىلى چاۋانىنىس بىلەن فىللىئوت «مانى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقات[92]» دېگەن ئەسىرىدە شچلېگېلنىڭ كۆزقارىشىنى تەتقىق قىلىپ، 12 - قۇرنىڭ بېشىدا تىلغا ئالغان «ئالپ بىلگە قاغان» ئېنىقكى قۇتلۇغ (11-قۇرنىڭ ئاخىرىدىكى قاغان)دىن كېيىنكى قاغان «ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان»نىڭ ئۇيغۇرچە ئاتىقى قاسار تېكىنىنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، مەڭگۈ تاشتىكى ئاتىقى بىلەن بىرەكىلىكىنى، شۇڭا مەزكۇر مەڭگۈ تاش ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغانىنى مەدھىيىلەيدىغان مەڭگۈ تاش ئىكەنلىكىنى، «ئالپ بىلگە قاغان» بىلەن 15 - قۇر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى «تەڭرى قاغان»لارنىڭ مەڭگۈ تاشتىكى باش پېرسوناژ ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغانىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى، 12 - قۇردىكى «تەڭرى قاغان» ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان «ۋاپات بولغاندا» تەختتە ئولتۇرۇۋاتقان قاغان ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدى. ئەپسۇسكى، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان 8 - قۇردىن 10 - قۇرغىچە مەتىنىنى تەرجىمە قىلىپ رەتلەپلا قويغان[93]. ئۇزاق ئۆتمەي لوجېنيۇ بۇ مەڭگۈ تاشنى «تەھقىقلىگەن». ۋاڭ گوۋېي «دىباچ»(خاتىمە) يازغان. ھەر ئىككىسى يەنىلا «ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نەزەرىيىسىنى قوللانغان[94]. كېيىن

خانبدا تورو «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە مەزكۇر مەڭگۈ تاشنى مەخسۇس تەتقىق قىلغان[95]. خانبدا تورونىڭ ماقالىسىدە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئۇ چاۋاننىس بىلەن فىللىئوتنىڭ «تەڭرى قاغان» تەختىتە ئولتۇرۇۋاتقان قاغاندۇر دېگەن ھۆكمى توغرىسىدا تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ شەرھى يازغان. ئۇ[96] مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ 5 - ۋە 7 - قۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەلۇم بىر مەرھۇم قاغانىنى قايتا تىلغا ئالغاندا «قاغان» دەپلا ئاتىغان[97]، ئۇيغۇر بەگلىرى نامە سۆنغان چاغدىكى ئۇيغۇر قاغانىنى «تەڭرى قاغان» دەپ ئاتىغان (12- قۇرغا قاراڭ). ئۇنداق ئىكەن «تەڭرى قاغان» شۇبھىسىزكى تەختىتە ئولتۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ھۆرمەت نامى، مەڭگۈ تاشتا ھۆرمەت نامىنىڭ ئالدىغا ئىككى خەتلىك بوش يەر قالدۇرۇلغان، مەرھۇم قاغان ۋە باشقىلار (مەسىلەن تاڭ سۇلالىسى خانى، مانى روھانىيسى) نىڭ نام - زاتى ئالدىدا بىر خەتلىك يەر بوش قالدۇرۇلغان، ھەتتا بوش يەرمو قالدۇرۇلمىغان (5 - قۇرغا قاراڭ) دېگەن.

ئۇ شۇ بايانى ئارقىلىق چاۋاننىس ۋە فىللىئوتنىڭ مەزكۇر مەڭگۈ تاش ئاي تەڭرىدە بولمىش بىلگە ئالپ قاغان ھايات ۋاقتىدا (808 — 821 - يىللىرى) ئورنىتىلغان، يەنى 814 - يىلى بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن دېگەن ھۆكۈم[98]نى كۆچلۈك قوللىغان. بۇلارنىڭ مەڭگۈ تاشتا ئېيتىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالنىڭ يىل ۋاقتىنى ھۆكۈم قىلىشىمىزغا خېلى ياردىمى بار.

چاۋاننىس، فىللىئوت ۋە خانبدا تورونىڭ كۆزقارىشىغا

قوشۇلمايدىغان ئالىملارمۇ بار، يەنى ئابى تاكىپئو[99] مەزكۇر مەڭگۈ تاش ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغان دەۋرىدە ئورنىتىلغانلىقىنى، مەتىندىكى ئۇنۋاننىڭ ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغاننىڭ ئۇنۋانى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، «تەڭرى قاغان» دېگەن نام قۇتلۇغ قاغاننى كۆرسىتىدۇ، 13 - قۇردىن باشلاپ بايان قىلىنغىنى ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ بىلگە قاغاننىڭ شانۇ تۆھپىسىدۇر، دەپ قارايدۇ. ئۇ قۇتلۇغ خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن ۋە زىر (بويرۇق) بولغان چاغدىكى مۇھىم ئورنىنى ۋە ئۇ قۇرغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىستېمىسى (ئادىز جەمەتى)دىكى مۇھىملىقىنى تەكىتلەپ، كىشىنى بېڭى بىر پىكىرگە كەلتۈرىدۇ.

ئالىملار يۇقىرىقىدەك بەس - مۇنازىرىلەرنى قىلىشسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلار مەڭگۈ تاشىنىڭ 13 - قۇرىدىن باشلاپ بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ۋە تۆبۈتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش قۇتلۇغ قاغان تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە (795 — 808 - يىللىرى) يۈز بەرگەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغان. ئۇنداقتا قانداق قىلغاندا بېشبالىق، كۆسەن ۋە ئۇچتىكى بۇ ئۇرۇشنى 790 - يىللىرى ئەتراپىدا يۈز بەرگەن بېشبالىق ئۇرۇشى ياكى بېشبالىق ئۇرۇشىنىڭ بىر قىسمى دەپ ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ؟

بۇ مەڭگۈ تاشقا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تۆبۈت ۋە قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشقان. مەڭگۈ تاشىنىڭ 17 - قۇردىكى «تەڭرى قاغان بۇيۇك قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئاسىيلارنىڭ ۋەتۋەرىكىنى چىقىرىۋەتتى. ئۇلارنى ئۇنچۇ دەرياسىغىچە قوغلاپ

باردى» بىلەن 20 - قۇردىكى ئۇيغۇرلار يەنە بىر رەت «قارلۇق ۋە تۇبۇتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ» پەرغانىغىچە سۈر - توقاي قىلىپ بارغانلىقى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزيدۇ. پەرغانە شۇ چاغدا ئەرەبلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قارلۇقلار غەربكە كۆچۈپ، VIII ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئاساسلىق كۈچكە ئايلانغان بولۇپ، ئەرەبلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ئىدى. بۇنداق دوستانە مۇناسىۋەت بولغاچقا، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى پەرغانىگە سىلجىمىغان ئىدى. لېكىن، 790 - يىلى ئۆپچۆرىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئەرەبلەرنىڭ خۇراساندىكى نائىبى غىتريب ئىبنى ئەتا سەركەردە ئەمۇر ئىبنى جەمىلنى پەرغانىگە ئەۋەتىپ، قارلۇق يابغۇسىنى قوغلىۋەتكەن ۋەقە ئەينى چاغدا (792-، 793 - يىلى) قارلۇقلارنىڭ پەرغانىگە كىرىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ دەل ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر بېشىبالمىنى چۆرىدەپ كەسكىن ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىل ئىدى. قارلۇقلار تۇبۇتلەرنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا قاتنىشىپ، ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىپ بېشىبالمىنى ئىگىلىۋالدى. قارلۇقلار يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇتسار دەرياسىنى ئىگىلىۋالدى («ئەلىنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 7522 - بەت). شۇڭا، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە ئۇيغۇرلار جېنگۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (791- يىلى) 8 - ئايدا تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ بېشىبالمىقتا زەبەر قۇچقانلىقىنى مەلۇم قىلىپ، ئەسىر ۋە

ئولجىلاردىن ھەدىيە ئەكەلگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. يەنى 791 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئويغۇرلار بېشىبالىقتا تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان باشقا ئېنىقراق خاتىرىلەردە تۇبۇتلەرنىڭ 792 - يىلى قۇچۇ (تۇرپان ئويمانلىقى)نى ئىگىلىۋالغان (دۇنخۇاڭ ۋەسىقىلىرى 3918 - ۋە 2732 - بەتلىرىگە قاراڭ[100]) لىقى سۆزلەنسىمۇ، بۇ تارىخىي ماتېرىياللار 791 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقتا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىنى ئىنكار قىلماستىن، ئەكسىچە تۇبۇتلەر ناھايىتى زور چىقىم بىلەن كۈچىنىپ قۇچۇنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، پۈت تىرەپ تۇرالمايۋاتقانلىقى، بۇ تەھدىتنىڭ دەل بېشىبالىقتىكى ئۇيغۇرلاردىن كېلىۋاتقان بولۇشى مۇمكىنلىكىدىن بېشارەت بەرگەن[101]. «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقتىكى غەلىبىسى ۋە غەلىبىدىن كېيىن تۇبۇتلەر بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۋەكلىرىنى تالىشىش جەريانلىرى (16 - قۇرغا قارالسۇن) ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلارمۇ توپلاڭدا توغاچ ئوغرىلايدىغان بۇرۇنقى ئىتتىپاقدىشىنى ئاسانلىقچە بوش قويۇۋەتمىگەن، ئەلۋەتتە. مەڭگۈ تاشنىڭ 16 - قۇرىدا ئۇيغۇر تەڭرى قاغانىنىڭ كۈسەننى قۇتقۇزۇشقا ياردەمگە بېرىپ، تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. 17- قۇرىدا تەڭرى قاغان ياۋنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنچۇ دەريا (سىر دەريا)سىغىچە قوغلاپ بېرىپ، سانسىز ئەسىر ۋە ئولجا ئالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. 18- قۇرىدا يەنە (بۇ يەر كەمتۈك)ئۆزگۈناھىنى بىلىپ كەچۈرۈم قىلىشنى تىلىدى. تەڭرى قاغان ئۇلارنىڭ ساداقەتمەنلىكىگە قاراپ، گۈناھىدىن

ئۆتتى. بەگلىكنى بېرىپ، پۇقرالىرىنى ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋېرىشكە بۇيرۇدى. بۇنىڭدىن تىز پۈككەن بەگلەر ئوردىغا تاۋاپقا كېلىپ سوۋغا - سالاملارنى ھەدىيە قىلىشتى. تاشلىق قوۋمىنىڭ ئوڭ - سول تەرىپى بىلەن (داۋامى كەمتۈك).

تاشلىق ئۈچ قارلۇقلارنىڭ بىر قوۋمى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئۇيغۇرلارغا ئىتائەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇلارنىڭ قارلۇقلارنىڭ مەلۇم قوۋمى ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇنىڭغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك قانائەتلىنەرلىك ئىككى خۇلاسە چىقىرالايمىز:

1) «كونا تاڭنامە» (5210 - بەت)، «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى (17 -، 18 - قۇرلىرى)» بىلەن ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرە (گەردىزىنىڭ خاتىرىسى) ئوتتۇرىسىدا زىچ باغلىنىش بار بولۇپ، «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ 13 - قۇرىدىن باشلاپ بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار ۋە تۇبۇتلەر ئۇرۇشى دەل 790 - يىللىرىدىكى بېشبالىق ئۇرۇشى ياكى بېشبالىق ئۇرۇشىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

2) 791 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن قارلۇقلارنىڭ بەزى قوۋملىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن جەنۇبىي ئېتىكىدىكى پەرغانە رايونىغا سىلجىپ كىرىپ، ئەرەبلەرنىڭ نارازلىقىنى قوزغاپ قويغاچقا، 792 -، 793 - يىللىرى ئەمۇر ئىبنى جەمىل ھەربىي ھەرىكەت قوللانغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

گەردىزى ئەمۇر ئىبنى جەمىلنىڭ قوللانغان ھەربىي ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىنى خاتىرىلىمىگەن. «توققۇز ئۇيغۇر

قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ 20 - قۇرىدىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، قارلۇقلار پەرغانىدىن ئايرىلمىغاندەك قىلىدۇ[102]. يۇقىرىقى ۋەقەدىن كېيىن، 20 - قۇردا ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇق ۋە تۇبۇتلەرگە يەنە بىر رەت زەربە بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. زەربە بېرىش ئوبيېكتى ئاساسەن قارلۇقلار بولۇپ، زەربە بېرىش لىنىيىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇبۇتلەر كونتروللۇقىدىكى رايونلار ئىدى. قارلۇقلار بۇ قېتىم قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان، يابغۇسى«پەرمانىنى ئاڭلىمىغاچقا زېمىنىدىن ئايرىۋېتىلىپ » قاتتىق جازالانغان. 21 - قۇردىكى بايان بويىچە ئېيتقاندا، يەنى («توققۇز بىلگە قاغان قايتا باش ئەگكەن قارلۇقلارغا ئۇنچۇ يابغۇنى باش قىلدى. يەنە ئون ئوق ۋە ئۇچ تۇركەش···») ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرپەرەس بىرسىنى قارلۇق يابغۇسى قىلىپ تىكلىگەن.

ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ توقۇنۇشى مەڭگۈ تاشتا ئۇچ قېتىم خاتىرىلەنگەن، يەنى بىرىنچى قېتىم (14 - قۇردىن باشلاپ) تۇبۇتلەر بېشبالىقنى ھۇجۇم قىلغاندا؛ ئىككىنچى قېتىم (18 - قۇر) 791 - يىلى ئۇيغۇرلار بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بولۇپ، ئۇنداقتا ئۇچىنچى قېتىم (20- قۇر) تەخمىنەن قاچان يۈز بەرگەن؟ مەڭگۈ تاشنىڭ 21- قۇردا ئۇچرايدىغان «توققۇز بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاق بىزنى يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەڭگۈ تاشنىڭ 12- قۇرىدىن باشلاپ بايان قىلىنغىنى «تەڭرى قاغان»نىڭ شانۇتۆھپىسىدۇر.«تەڭرى قاغان» كىمنى كۆرسەتمىسۇن، ئەگەر ناھايىتى مۇھىم ۋەقە يۈز بەرمىسىلا «تەڭرى قاغان» دېگەن ئاتاق ئۆزگەرمەيدۇ. مۇبادا، بۇ خىل قاراش پۈت تىرەپ تۇرالىسا، بۇ يەردە ئۇچرىغان «توققۇز

بىلگە قاغان»نىڭ ئاتىقىنى قىياس قىلغىلى، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە قاغان 808 - يىلى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانلىق تەختىگە چىققانلىقىنىڭ بەلگىسى قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئالدىنقى قاغان «ۋاپات بولغان»دىن كېيىن، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان «تەختكە ۋارىسلىق قىلغان» لىقىدىكى مەزمۇن بەلكىم 18-، 19- ياكى 20- قۇرنىڭ كەمتۈك قىسمى بولۇشى مۇمكىن[103]. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن 19- قۇرنىڭ ئالدىدىكىسىدە 808 - يىلى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان تەختىتە ئولتۇرۇشتىن بۇرۇنقى ئىشلار خاتىرىلىنىپ «تەڭرى قاغان» دېگەن نام - شەرەپ قوللىنىلغان. 19- قۇردىن باشلاپ ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان تەختىتە ئولتۇرغاندىن مەڭگۈ تاش پۈتۈلگەنگە قەدەر تارىخ بايان قىلىنغان بولۇپ، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە ئالپ قاغانىنىڭ رەسمىي سەلتەنەت نامى ئاددىيلاشتۇرۇلغان شەكىلدە قوللىنىلغان. شۇڭا، مەڭگۈ تاشتا ئۇچىنچى قېتىم خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ توقۇنۇشى تەخمىنەن 808 - يىلىدىن كېيىنكى مەلۇم ۋاقىتتا يۈز بەرگەن.

مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدى يېزىقىدىكى قىسمىنىڭ ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىسى يۇقىرىقى قىياسنى قۇۋۋەتلەپلا قالماي، يەنە تېخىمۇ ئېنىق ۋاقىتنى قىياس قىلدۇرىدۇ. يوشىدا يۈتاكا[104] ھانسىنىڭ 1930 - يىلىدىكى تەتقىقاتىنى قايتا تەكشۈرۈپ ھانسىن ئورنىنى مۇقىملاشتۇرالمىغان يەتتىنچى ۋە توققۇزىنچى پارچىسىدىكى سوغدى يېزىقىنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە خاتالىق بارلىقىنى بايقىغان. يېڭى ترانسكرىپسىيىگە ئاساسلىنىپ بۇ

ئىككى تاش پارچىسىنىڭ ئورنىنى بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدى يېزىقىدىكى قىسمىدىن تۆۋەندىكى مەزمۇنىنى بىلگىلى بولىدۇ[105] (كۆپ چېكىت قويۇلغان يەر ئەسلىي كەمتۈك).

«نۇرغۇن قېتىم ... ئۇ بۇيۇك تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇردى ... ئەرەبلەرنىڭ پۈتكۈل تەۋلىكىدە ... قۇد[106] قاغانغا بولغان ۋەھىمە ۋە ساراسىمە ...» (سوغدى يېزىقىدىكى 18 - قۇردىن 22 - قۇرغىچە بولغان مەزمۇن).

«قۇد قاغان چۈشكەندە خۇراسانىنىڭ ئەمىرى ۋە باشقا جايلارنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن ھاكىملىرىغا بىر پەرمان چۈشۈردى» (سوغدى يېزىقىدىكى 21 - قۇر).

مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدى يېزىقىدىكى مەزمۇنىغا ئاساسەن، خەنزۇچە 19- قۇردىكى «سۇر - توقاي قىلىپ ... غىچە بارىدى»نى «ئەرەبلەرگىچە بارىدى» دەپ قىياس قىلىشقا ئاساسىمىز بار. يوشىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ بۇ قېتىملىق ئۇچرىشىشى بىر توقۇنۇش بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ ھەم مىنورسكىينىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسەن، بۇقېتىملىق توقۇنۇشنى 806—810 - يىللىرى ماۋارەئۇننەھردىكى رافئىنىڭ قوزغىلىڭىغا باغلايدۇ. يوشىدانىڭ تەتقىقاتى ۋە خىيالى ناھايىتى قىممەتلىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەرەبچە تارىخىي ماتېرىياللارنى ئىزاھلىشى توغرا بولمىغان.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، «تارىخى يەئقۇبى» (2-جىلد، 435-، 436 - بەتلەر)گە ئاساسلانغاندا، ئەينى چاغدا رافئى ماۋارەئۇننەھردىكى ئاھالىلەر بىلەن تۈركلەر (بەلكىم ئۇغۇزلارنى كۆرسەتسە كېرەك)، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر)

لار ۋە تۇبۇتلەرنى ئۆزىنىڭ خەلىپىگە قارشى توپىلىڭنى قوللاشقا قىزىقتۇرغان. رافئى ئۇلارنىڭ بولۇپمۇ تۈركلەر (ئوغۇزلار)، توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لار ۋە تۇبۇتلەرنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشنى قولغا كەلتۈرەلىگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولمىسىمۇ، يەئقۇبى قارلۇقلارنىڭ رافئىنى قوللىغانلىقىنى ئېنىق خاتىرىلىۋالغان. ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇرلار، قارلۇقلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەرەب - پارس تارىخىي ماتېرىياللىرىدا تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرگەن. 810- يىلى (ھىجرىيىنىڭ 195 - يىلى) ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى بولۇۋاتاتتى. مۇھەممەد ئەمىن باغدادتا خەلىپىلىككە ئولتۇرغانلىقىنى جاكارلاپ، ئاكىسى مەئمۇن[108]نى خۇراساندىن ئىراققا قايتىشقا بۇيرۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تارتىۋالماقچى بولدۇ. تەبەرى ئەينى چاغدا خۇراسانىنىڭ شەرقىدە تۇرۇۋاتقان مەئمۇن بىلەن سىردىشى فازىل ئىبنى سەھلىنىڭ ۋەزىيەت ھەققىدىكى پارىڭىنى خاتىرىلىۋالغان[109].

مەئمۇن دېدىلەركى:«ئورنۇم كۆچىيىپ، مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلالىغىنىمدا، ئەگەر مۇشۇنداق ئىش يۈز بېرىپ قالسا، مەن ئوڭايلا تاقابىل تۇرالايتتىم. مۇھەممەت (ئەمىن) بىلەن تىركىشىشكە ئامال قىلالايتتىم. لېكىن، ھازىر بۇنداق ئىش يۈز بېرىپ، خۇراسان ۋەيران بولۇپ، ھەممە ياق قالايمىقانلىشىپ كەتتى. (قارلۇق) يابغۇسى بېقىندىلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى. تۇبۇت قاغانى بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتىدۇ. كابۇل خانى قوشنىسى خۇراسانغا بېسىپ كىرمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئوتراز خانى خىراج تاپشۇرمايۋاتىدۇ. مەن بۇ ئىشلارغا قارىتا ئامالسىز قالدىم. مۇھەممەت (ئەمىن)نىڭ مېنى ئالدىغا چاقىرتىشىدا يامان

غەربىي بار. قارىغاندا مەن ھازىرقى ئورنۇمدىن ۋازكېچىپ، تۇرك قاغانىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلىنىڭ ھامىيلىقىنى تىلىمىسەم بولمىغۇدەك، ئەڭ ياخشىسى مەن ئۆز بىخەتەرلىكىمنى ساقلاپ، باشقىلارنىڭ مېنى يېگۈىلىشى ۋە ئاسىيلىق قىلىشىدىن ساقلانغىنىم تۈزۈك»[110].

بۇ يەردىكى «تۇرك قاغان» ئۇيغۇر قاغانىنى كۆرسىتىدۇ[111]. مەئمۇننىڭ بۇ سۆزى ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلار مۇناسىۋىتىنىڭ تېخىمۇ يامانلاشقانلىقىنى ھەم ئەرەبلەر بىلەن ئۇيغۇرلار مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى ياخشىلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەئمۇن ئامالسىز قالغاندا ئۇيغۇر قاغانىنىڭ «پېشىنى تۇتۇپ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلىنىڭ ھامىيلىقىنى تىلەش»نى ئويلاشسا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ تەبىئىي ھالدا «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ سوغدىچە ھەم خەنزۇچە مەزمۇنىدىكى ئەرەبلەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسلىمە خاتا بولمىسا، مۇنداق دەپ قاراشقا بولىدۇ:

1) مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە مەتنى 19 - قۇردىكى «سۇر - توقاي قىلىپ ئەرەب ئېلىغچە باردى» دېگىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرەبلەرگە زەربە بەرگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى ياۋنى قوغلاپ ئەرەب ئېلىغچە بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. زەربە بېرىش ئوبيېكتى بولسا، ئۇيغۇرلار بىلەن ئەرەبلەرنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولغان، يەنى مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە مەتنىنىڭ 18-، 19-، 20-، 21 - قۇرلىرىدا تىلغا ئېلىنغان قارلۇقلار ۋە ئۇنىڭ قوۋمىدۇر.

2) بۇ ھەربىي ھەرىكەت 810 - يىلىدىن بۇرۇنراق، يەنى 806 - يىلى رافئى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئابباسىيە ھاكىمىيىتىگە

قارشى چىققاندىن، 810 - يىلى مەئمۇن يۇقىرىقى سۆزنى قىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا يۇز بەرگەن. بۇ ۋاقىتنىڭ خەنزۇچە مەتنى 21 - قۇردىكى «توققۇز بىلگە قاغان» دېگەن ئاتاق بىلەن ماس كەلگەنلىكىگە قاراپ[112]، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا بۇ ھەرىكەتنىڭ ۋاقتىنى 808 — 810 - يىلىغىچە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئومۇمەن، مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنىدىن 789 — 791 - يىللىرى بېشىبالىق ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار نەچچە رەت قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىر 808- يىلى ئاي تەڭرىدە بولمىش قوت بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىللەردە غايەت زور غەلىبىگە ئېرىشىپ، بىر قىسىم قارلۇقلارنى ئۆزىگە «ئىتائەت» قىلدۇرغانلىقى ھەمدە بىر قارلۇق يابغۇسىغا قايتىدىن ئونچۇ بىلگە يابغۇ دېگەن ئاتاقنى بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

808 - يىلى ئەتراپىدىكى جازا يۇرۇشىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار پەرغانىنى ئىلكىدە ساقلىمىغان. ئاي تەڭرىدە قوت بولمىش بىلگە قاغان دەۋرىدە يېزىلغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن بولغان مانى دىنىنىڭ «مەھەرنامە»سىنىڭ پارچىسى بولمىش بىرىنچى پارچىسىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (1- قۇردىن 159 - قۇرغىچە)دا قاغان ۋە ئۇنىڭ جەمەتى ھەم ۋەزىر - ۋۇزرالىرىغا بەخت تىلىگەن. قاغانىنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى پەنچىكەنت(بېشبالىق)، چىنانكەنت (قۇچۇ)، كۇچ(كۇچا)، كاش(قەشقەر)، پەرۋان(پەرغانە)، ئارك (ئاگىنى، قاراشەھەر)، ۋىچۇر(ئۇنسۇ) قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكەن[113]. بۇ تىزىملىك بىزگە ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي

قىسمىنلا كونترول قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بىرىدۇ. ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش بىلگە قاغان جازا يۈرۈشى قىلىپلا پەرغانىدىن چېكىنىپ چىققانلىقى ئېنىق. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنچۇ بىلگە يابغۇ ئاتىقىنى بەرگەنلىكىگە كەلسەك، ئۇ بەلكىم 806—810-يىللىرى رافئى توپىلىڭىنى قوللىغان قارلۇق يابغۇسى ئەمەستۇر. مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار جازا يۈرۈشى قىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا 816-يىلى ئەرەب سەركەردىسى فازىل ئۇلارنى قوغلاپ چىقارغۇچە تەڭرىتاغ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. بېشبالىق ئۇرۇشىدىن كېيىن قۇچۇ ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، بۇ مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر.

ئىزاھلار:

(1) Ⅷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىدىكى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ۋە زىمىتى توغرىسىدا موريىاسۇ تاكائونىڭ «تۇبۇتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى» دېگەن ماقالىسىنىڭ 4-، 5-بابىغا، بېكۇئىسنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇبۇت ئىمپېرىيىسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 5-بابىغا، ۋاڭ شياۋ-پۇنىڭ «تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇت ۋە ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەت تارىخى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 3-، 4-بابلىرىغا قاراڭ.

(2) «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» (تولۇقلانغان نۇسخا) 49-، 50-بەتلەر، موريىاسۇ تاكائونىڭ ماقالىسىنىڭ 42-بېتىگە ۋە

203 - ئىزاهاتقا قارالڭ.

(3) ھ.ئا. ر. گىب: «751 - يىلى ئەرەبلەرنىڭ سارىخ (قەشقەرگە)قا تاجاۋۇزى» دېگەن ماقالىسىدە بەزى ئەرەب تارىخچى ماتېرىياللىرىدىكى قۇتەيبەنىڭ قەشقەرگە لەشكەر تارتقانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىنى ئىنكار قىلىسىمۇ، قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىشقا لەشكەر ئەۋەتىشنىڭ ئېھتىمالى بارلىقىنى ئىنكار قىلمىغان. گىبنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىستېلاسى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 52 -، 53 - بەتلىرىدىكى بايانغا قارالڭ. بېكۇئس گىبنىڭ ئىنكارىنىڭ ئاساسى يوق دېسىمۇ، تولۇق ئاساس كۆرسىتىپ بېرەلمىگەن ھەم قۇتەيبە ئەۋەتكەن لەشكەرلەرنىڭ قەشقەرگە بارغانلىقىنىلا ئېتىراپ قىلغان.

(4) بۇ جايلار توبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن ۋاقىت ھەققىدە موربياسۇ تاكائونىڭ ماقالىسى بىلەن ۋاڭ شياۋپۇنىڭ ئەسىرىگە قارالڭ.

(5) موربياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلار بىلەن توبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇرلار بىلەن توبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىگە تولۇقلىما»، «ئۇيغۇرلار بىلەن توبۇتلەرنىڭ 789 —— 792 - يىللىرى بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى.»

(6) بارتولد (197 - بەتتە)، پرىتساك (275 - بەتتە) مۇ بۇنى «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەن ئۇرۇش» دەپ قارىغان.

(7) موربياسۇ تاكائو: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى تىبەت»

(113- بەت).

(8) موربياسۇ تاكائۇنىڭ يۇقىرىقى ماقالىلىرىگە قارالسۇن.

(9) بۇ نۇقتىنى ئەڭ بۇرۇن تەھقىقلىگەن كىشى بەي شۇيى ئەپەندىدۇر (بەي شۇيىنىڭ «تالاس ئۇرۇشىدىن ئىسلام دىنىغا دائىر ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە خاتىرە»نىڭ ئوچىنچىسى بولمىش، «تالاس ئۇرۇشىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىكى ئورنىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» دېگەن ماقالىلىرىگە قارالسۇن).

(10) گىب: «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىستېلاسى» دېگەن ئەسىرنىڭ 97 - بېتىدە: «جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدەك ئەنئەنىسىگە ھەقىقىي ئەجەللىك زەربە بېرىش، تالاس ئۇرۇشىدەك تاسادىپىي ۋەقەدىن ئەمەس، بەلكى 757 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىڭىنى تىنچىتىشىپ بېرىشىدىن بولغان. جۇڭگونى چەكسىز قۇدرەتلىك، يېڭىلمەس ئىمپېرىيە، دەپ قاراپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار، جۇڭگونىڭ ئۇزۇل - كېسىل خارابلىشىپ كەتكەنلىكىنى ئۆزكۆزلىرى بىلەن كۆرگەن. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىناۋەت - ھەيۋىسى مۇشۇ زەربىدىن ئەسلىگە كېلەلمىگەن» دەيدۇ.

(11) بېكۇنسىنىڭ ئەسىرىگە قارالسۇن.

(12) موربياسۇ تاكائو ماقالىسىنىڭ 220 – 224 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

(13) يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ياپونىيەلىك ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدىن باشقا يەنە، پرىتساكنىڭ «قارلۇقلاردىن

قاراخانىيلار غىچە»، ئېلدىكو ئەسەدى (ۋېنگرىيەلىك)نىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قارلۇقلار تارىخى ھەققىدە بېگى تەتقىقات»، سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى قىرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ «س.س.س.ر. قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» (I تۇم. IV باب. 4 - پاراگراف، 1984 - يىلى نەشرى، 250 – 257 - بەتلەر).

(14) ئۇچىدا گېنېۋ: «دەسلەپكى مەزگىللەردىكى قارلۇقلار تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، «سۇينامە. تېلې (ئوغۇز)لار تەزكىرىسى»دە تىلغا ئالغان «يېتى ئوغۇز (قۇمۇل)نىڭ غەربىدىكى، ئاگىنى (قاراشەھەر) نىڭ شىمالىدىكى تەكرىتاغ ئەتراپىدىكى» ئوغۇزلار ئىچىدە كېيىنكى ئۇچ قارلۇقلارنىڭ بىرى بولمىش چىگىللار بولسىمۇ «قارلۇق» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. قارلۇق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلما مەسىلىسى ھەققىدە مەسىلىنى ھەل قىلىپ بولدۇق، دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

(15) بارتولد: «قەدىمكى تۈرك مەدەنىيىتى تاشلىرى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي تارىخي ماتېرىياللىرى» 27- بەت.

(16) چاۋانىنس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر تارىخي ماتېرىياللار» 286 - بەت، مىنورسكي «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ شەرھىسىدىمۇ مۇشۇنداق كۆزقاراشنى بايان قىلغان.

(17) بىچۇرىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر توغرىسىدىكى مەلۇماتلار توپلىمى» 1950 - يىلى نەشرى، I تۇم 300 - بەت.

(18) «تېرخىن ياكى تارىيات مەدەنىيىتى»نىڭ مەزمۇنى ۋە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقاتلار ئاساسەن كىلياشتۇرنىينىڭ

«تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دېگەن ماقالىسى ۋە «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» ياكى «شىنە - ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى» ھەققىدە گەپ شۇنىمۇ تەرجىمىسىگە قارالسۇن.

(19) پرېتساكنىڭ ماقالىسى 275 - بەت، سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقى «قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخى» I توم 252- بەت)دا: «قارلۇقلارنىڭ ئۆز - ئۆزىگە مۇستەقىل بولۇش نىيىتى ئۇلارنى ئۇيغۇرلار بىلەن توقۇنۇشتۇرۇپ قويدى. 746 - يىلى قارلۇقلار كونا ئىتتىپاقدىشىنىڭ بېسىمى بىلەن يەتتەسۇ رايونىغا كۆچتى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلىتەرش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر) سەلتەنىتى دەۋرىدە ئويۇلغان تېرخىن مەڭگۈ تېشىدا بۇ ۋەقە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان» دېيىلگەن. بېكۇس بولسا: «كېيىن ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ كاتتىۋىشىنى شەرقتىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ قاغانى قىلىپ تىكلىدى. نەتىجىدە، ئۇچ قارلۇق قوۋملىرى 745 - يىلى غەربىي تۈركلەر ئېلىگە كۆچىنى. 751 - يىلىغا كەلگەندە، تۇمۇچ ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا قورچاقلىرى بولسىمۇ ئۇلار (ئۇ جاينىڭ) مۇھىم كۈچلىرىدىن بولۇپ قالغان (ئەسلىي ئىزاھ «شىنە - ئۇسۇ مەڭگۈ تېشى»نىڭ 11 - قۇرىغا ئاساسەن شەرھلەنگەن). يەنە پ. گولدېن 1972 - يىلى ئېلان قىلدۇرغان «كۆچمەن ئوغۇزلار» دېگەن ماقالىسىدە، ئۇچ قارلۇقلار 745 - يىلى ئون ئوق يېرىگە قېچىپ بېرىپ ئۇيغۇرلار بىلەن بىر تالاي ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، گوبىدا قالغان قارلۇقلارمۇ ئارقىدىنلا ئۇ يەرگە قېچىپ بارغان، دەپ قارايدىكەن (مەن مەزكۇر ماقالىنى تاپالمىغاچقا بېكۇسنىڭ ئەسىرىدىن ستاتا ئالدىم). ئەسلىي ئەسەرنىڭ 126- بېتى 113 - ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

(20) بېكۇنسىنىڭ ئەسىرى 126 - بەت، 114 - ئىزاھاتىغا قارالسۇن. گىب «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىستېلاسى» دېگەن ئەسىرى (6 - بەت)دە، تالاس ئۇرۇشى مەزگىلىدە قارلۇقلار «تۇركەشلەرنىڭ ئورنىنى بېسىپ غەربىي تۇرك يېرىدىكى زومىگەر بولۇپ قالغان ئىدى» دەپ قارايدۇ.

(21) «كونا - يېڭى تاڭنامە»دىكى خانلار تەرجىمىھالى ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە تېيەنىباڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (744 - يىلى) 8 - ئايدا باسمىللارنىڭ تۇرك ئۆزمىش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى ئاستانىگە يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋەقە «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى»دە تېخىمۇ ئىنچىكە خاتىرىلەنگەن. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ 24 - قۇرىدا: «... ئۆزمىش قاغان بولدى. قوي يىلى (743 - يىلى) مەن (25 - قۇر) ئىككىنچى قېتىم بېرىپ (ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشتۇم)... مايمۇن يىلى (744- يىلى) مەن باردىم ... ئۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن تۇتۇشۇپ، ئۇنى يەڭدىم (26 - قۇر). ئۇلارنىڭ قاغانىنى ئەسىر ئالدىم (تەرجىمىسى كىلياشتۇرنىسىنىڭ ئىنگلىزچە تولۇقلىمىسىدىن ئېلىندى) دېگەن خاتىرە بۇ يىل ۋاقىتنى تەستىقلايدۇ. خانېدا تورو (مەزكۇرنىڭ ماقالىلەر توپلىمى 183 — 186 - بەتلەر) نىڭ بۇ يىل ۋاقىت توغرىسىدىكى ئارىسالدى بولۇشىدىن خالاس قىلساق بولىدۇ.

(22) ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار باسمىل قاغانىنى ئۆلتۈرگەن ھەم ئۇيغۇر ئاتامانى خان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى نام - ئاتاق بەرگەن ۋاقىت خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا قالايمىقانراق خاتىرىلەنگەن. خانېدا تورو (168-، 169 - بەتلەر)

تەھلىل قىلىپ 745 - يىلى دەپ بېكىتكەن.

(23) «ئايرىم - ئايرىم تۇتۇق بەلگىلىدى» دېگەننى «ھەر بىر قەبىلىگە بىردىن تۇتۇق بەلگىلىدى» دەپ چۈشىنىش كېرەك. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دىكى تېخنىباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئۇچىنچى يىلى «كۈزدىكى سەككىزىنچى ئاي» ماددىسىدىكى: «ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلار بىرلىشىپ باسمىل ئىلتەرىش قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇر كۆل بىلگە ئۆزىنى خان تىكلىدى... شۇنىڭ بىلەن... جەنۇبتا تۈركلەر ئىلىنى ئىگىلەپ، ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا قۇردى. بۇرۇندىن باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان ياغلاقار قاتارلىق توققۇز ئۇرۇققا كېيىنچە باسمىل، قارلۇقنى قوشۇپ 11 قەبىلە قىلىپ ھەربىر قەبىلىگە بىردىن تۇتۇق بەلگىلىدى» دېگەنگە قاراڭ. ھەم «تاڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن پايدىلىنىڭ. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قارلۇقلار»دا «شۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار يېرىمدىكى ۋە ئۆتۈكەن تېغىدىكىلەر ئۇيغۇرلارغا تىز پۈكتى. ئالتۇنتاغ ۋە بېشىبالىقتىكىلەر ئۆزى يابغۇ تىكلەپ، ھەر يىلى تاۋاپقا كېلىپ تۇردى» دېيىلگەن.

(24) 10 — 12 - غىچە بەلگە ئۆچۈپ كەتكەن. كىلىياشتۇر-نىينىڭ ئىنگلىزچە تولۇقلىمىسىدىكى ترانسكرىپسىيىسىدىن ئىلىندى.

(25) 3-، 4 غىچە بەلگە ئۆچۈپ كەتكەن. مەنبە بۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

(26) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي

يۇرت ۋە زىيىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ماقالىسىدە، بۇ يەردىكى ئۆتۈكەن تېغى بولسا ئالتۇنتاغ دېگەننىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى، بۇ بىر بۆلۈك قارلۇقلار بولسا، ئاساسىي گەۋدىسى غەربكە كۆچۈپ كېتىپ قېپقالغانلىرىدۇر، دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراشنىڭ ئاساسى يوق. ئەمەلىيەتتە بىز «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ قېپقالغان قارلۇقلارغا جازا يۇرۇش قىلغىنىنى دائىم ئۇچرىتىمىز.

(27) «ئون ئوق يېرى»نىڭ شەرقىي چېگرىسى «جۇڭگو تارىخىنىڭ ئاتلىسى» 5- قىسىم (63-، 64- بەتلەر) «لۇڭيۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي قىسمى»دا: ئېرتىش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ غەربىدە، دەپ كۆرسىتىلگەن. «كونا تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى. قارا»دا «دەسلەپتە ئاشىنا بايان ئېلىگە قايتىپ كەتتى. تولۇق قاغان شۇنىڭ بىلەن قارانى يابغۇلۇققا تەيىنلىدى. ئۇ بايانىنىڭ ئورنىنى بېسىپ تالاس ۋادىسىغا كۆچۈپ، قۇچۇنىڭ ئۇدۇلىغچە بولغان 1500 چاقىرىم ئارىلىقتىن چۈمۈل، چىگىل، قۇشۇ، قارلۇق ۋە ساداقلىقلار قەبىلىسىدىن ئىبارەت بەش قوۋمنى ئىداره قىلدى» دېيىلگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە: (جېنگۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 22 - يىلى) «غەربىي تۈرك قاغانى ئاشىنا قاراغا بەشىنچى چۈر، ئالتىنچى ئېركىن ۋە 20 نەچچە قوۋمنى ئىداره قىلىشقا ئەمىر قىلدى. ئۇلار تالاس دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، قۇچۇدىن ئاتلىق ماڭغاندا، 15 كۈنلۈك مۇساپە ئىدى» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئون ئوق بولمىش غەربىي تۈركلەر ئېلىنىڭ شەرقىي چېگرىسى ئەڭ يىراق بولغاندا، تالاس دەريا سى (چاۋانىنىس قارا ئېرتىش دەريا سى دەپ قارايدۇ)غىچە

ئىكەن.

(28) «ئەلىنى ئىداره قىلىشىنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 6919 - بەت، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى توپلىمى» 128- جىلد 690 - بەت.

(29) ئەن سىشۇن تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 - يىلى خېشىدىن سۇفاڭ (شىمال تەرەپ)كە كۆچكەن. ئۇنىڭ ۋە زىپە ئۆتەش ئەھۋالىنى «چېگرىدىكى قورغانلار يىلنامىسى»دىن كۆرۈۋېلىڭ.

(30) «يېڭى تاڭنامە. ھون تەزكىرىسى»دە «قۇمدىن ئۆتۈپ» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان.

(31) ۋاڭ گوۋېي: «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشىغا كىرىش »تە بۇ ۋاڭ يەندې « قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»دىكى «قۇملۇق چۆلى» دەپ قارايدۇ. ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىلىشىچە قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى لاپچۇق قۇملۇق چۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەنى قۇملۇق چۆلى قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىكەن. ۋاڭ گوۋېي يەنە قۇملۇق چۆلى باغاقان چۆلىدۇر، دەپ قارايدۇ. لېكىن، باغاقان چۆلى قۇمۇلنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا («شەپقەت ساڭرامى تەزكىرىسى» 1- جىلد چاۋاننىسىنىڭ تەھقىقىگە قاراڭ). شۇڭا، قۇم چۆلىنى بېشىبالىقنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا ئۇدۇللاش كېرەك. بۇنداق ئۇدۇللاش ھۇن جىيەننىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنىڭ يۆنىلىشىگىمۇ ئۇيغۇن. يەنە كېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقنى ئىگىلىۋېلىشى بۇ يەرنىمۇ تىنچ قويمايدۇ. شۇڭا، موڭغۇللار دەۋرىدىكى ئالتۇنتاغ بىلەن ئۆرۈنگۇ دەرياسىدىن بېشىبالىققا بارغۇچە ئارىلىقتىكى بۆرتىن چۆلىگە دىققەت قىلىش كېرەك.

(32) چاۋانىنس: «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 37 -، 38 -، 92- بەتلەر خەنزۇچە تەرجىمىسى.

(33) يۇقىرىقى كىتاب 32 - بەت 6 - ئىزاھات.

(34) مىنورسكي «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ شەرھى 196 - بەت ئىنگلىزچە.

(35) مىنورسكي: «شەرەفنىز زامان تاھىر مەرۋىزىنىڭ جۇغگو، تۈركلەر ۋە ھىندىستان ھەققىدىكى بايانى» 31 - بەت ئىنگلىزچە.

(36) مىنورسكىينىڭ شەرھىسى بولۇپ، «ھۇدۇدۇلئالەم» نىڭ 31 - بېتىگە قارالسۇن.

(37) بەي شۇيى ئەپەندىنىڭ ستاتىستىكىلىق تەھقىقىگە قارالسۇن.

(38) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 6742 -، 6743 - بەتلەر.

(39) يۇقىرىقى كىتاب 6752 - بەت.

(40) يۇقىرىقى كىتاب 6728 - بەت.

(41) «كونا تاڭنامە»نىڭ (كوسېنچى تەزكىرىسى) 3206 - بېتىگە قارالسۇن.

(42) قانچىلىك لەشكەر چىقارغانلىقىغا قارىتا ئىختىلاپ بار، بۇ ھەقتە بەي شۇيى ئەپەندى ئىستاتا ئالغان تەھقىقىگە قارالسۇن. ئەمما، دۇيونىڭ «ئومۇمىي قائىدە - تۈزۈمنامە»دىكى «يەتتە تۈمەن قوۇم» دېگىنىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن، باشقا ماتېرىياللار بىلەن دەلىللەش كېرەكتەك قىلىدۇ.

(43) بۇ ئولپان تاپشۇرۇشقا دائىر خاتىرىلەرنى ئاساسەن چاۋاننىس «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە

تەرجىمىسى 281 — 339 - بەتلەر)غا كىرگۈزگەن. «كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 971 - جىلدتىدا «تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 12 - يىلى (753 - يىلى) 12 - ئايدا قارلۇقلار بىلەن شاش ئېلىدىن ئەلچى كېلىپ سۇۋغا ھەدىيە قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بېكۈس (كىتابنىڭ 126 - بېتى، 114 - ئىزاھاتى) شاش ئېلى بىلەن بىرگە كەلگەنلىكى قارلۇقلارنىڭ تەكرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىلارنى خاتا چۈشىنىۋالغان، «بىلەن»، «ھەم» دېگەن سۆز قوشنا ئەللەر بىللە تاۋاپقا كەلگەن دېگەن مەنىنى بېرىشى ناتايىن. مەسىلەن، «كىتابلار جەۋھىرى» 971 - جىلدتا تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 14 - يىلى «4 - ئايدا سىللا ھەم تۈركەشلەر ئەلچى ئەۋەتىپ قۇتلۇقلىدى» دېيىلگەن.

(44) «كىتابلار جەۋھىرى» 975 - جىلدتىكى يارلىققا قارالسۇن.

(45) پېرتساك (ماقالىسىنىڭ 275 - بېتىدە): «جۇڭگولۇقلار ئەرەب ئىستېلاچىلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان تالاس ئۇرۇشىدا، قارلۇقلار ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ھۆكۈمرانى بولمىش جۇڭگولۇقلار تەرەپتە ئەمەس، بەلكى ئەرەبلەر تەرەپتە تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز» دېگەن. بۇ پىكىر دېگۈدەك ھەممە ئالىملارنىڭ كۆزقارىشىنىڭ بايانىغا ۋەكىل بولۇپ قالغان. ئەمدى بۇنىڭغا تۇزىتىش بېرىش كېرەك.

(46) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا ئۇيغۇرلار قارلۇقلارغا زەربە بەرگەن يەر ئىسمى «بولچۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. «بولچۇ»

دېگەن بۇ يەر نامى باشقا مەڭگۈ تاشلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» (35 - قۇر)دا: بىز ماڭغىلى بولمايدىغان ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، كېچىكسىز ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتتۇق. كېچىلەپ ئىلگىرىلەپ، تاڭ ئاتقاندا بولچۇغا يېتىپ كەلدۇق (39 - قۇر)... بىز ھۇجۇم قىلىپ ياۋنى يوقاتتۇق. ئەتىسى ئۇلار (يەنە) كەلدى. (40 - قۇر). ئۇلار يالقۇندەك شىددەت بىلەن ئېتىلىپ كەلدى. بىز ئۇرۇشتۇق (41 - قۇر) ... بىز (ئۇلارنى) يەڭدۇق. قاغانىنى ئەسىر ئالدۇق. يابغۇ بىلەن شاد (42 - قۇر)نى ئۇ يەردە ئۆلتۈردۇق، 50 دەك كىشىنى ئەسىر ئالدۇق، شۇ كېچىسى ھەربىر قوۋمغا تىلچى ئەۋەتتۇق، خەۋەرنى ئاڭلاپ ئون ئوقنىڭ بەگلىرى ۋە خەلقلىرى تولۇق (43 - قۇر) كېلىپ، باش ئەگدى» دېيىلگەن.

«كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا: «(شەرق تەرەپ 36 - قۇر)؛ ئۇ يىلى تۈركەشلەرگە جازا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، ئالتاي تېغىدىن ئۆتتۇق (37 - قۇر) ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇخلاۋاتقان تۈركەشلەرگە زەربە بەردۇق، تۈركەش قاغانىنىڭ قوشۇنلىرى ئوت - بوراندەك بولچۇدىن كەلدى، ئۇرۇشتۇق. كۆلتېكىن (38 - قۇر) ... ئۆز قولى بىلەن تۈركەش قاغانىنىڭ بۇيرۇقى (ۋە زىرى) ئازتۇتۇقنى ئەسىر ئالدى. ئۇ يەردە ئۇلارنىڭ قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ ئېلىگە ئېرىشتۇق. تۈركەش خەلقى تامامەن تىز پۈكتى» دېيىلگەن.

«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا: (27 - قۇر) ئۇ يىلى تۈركەشلەرگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتتۈم. ئۇخلاۋاتقان تۈركەشلەرگە ھۇجۇم قىلدىم. تۈركەش قاغانىنىڭ قوشۇنى ئوت - بوراندەك ئېتىلىپ

كەلدى. بىز بولچۇدا ئۇرۇشتۇق. مەن ئۇ يەردە قاغان، يابغۇ، شادنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئېلىگە ئېرىشتىم.» دەيىلگەن. كىلياشتۇرنى «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئىپتىدائىي ماتېرىيالى ـــ تۈرك رونك مەڭگۈ تاشلىرى» (140-،141 - بەت) دېگەن كىتابىدا تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، يۇقىرىقى ئۇچ مەڭگۈ تاشنىڭ ھەممىسىدە 710 -، 711 - يىلى تۈركلەرنىڭ تۇر-كەشلەرگە جازا يۈرۈش قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەنلىكىنى دەللىلەپ چىققان. ئەينى چاغدا تۈركەشلەر ساقالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، 708 - يىلى ئۇ ئەنشى قاتارلىق جايلارنى بىر مەزگىل ئىگىلىۋالغان. كېيىن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى نورمالللاشقاندا، تاڭ سۇلالىسى ساقالغا «ئون قاغان» («كىتابلار جەۋھىرى») ۋە «چىنخۇا (ھۆرمەتلەنگۈچى)قاغان» ئاتىقىنى بېرىپ، «شۇجۇڭ(ساداقەتنى ساقلىغۇچى)» دېگەن نامنى ھەدىيە قىلغان. جىڭلۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4 - يىلى (710 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ لەشكىرى كۈچىدىن پايدىلىنىپ، گۇبىنىڭ شىمالىدىكى تۈرك بەگچۇر ھاكىمىيىتىگە زەربە بېرىشنى ئويلاشقان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى ئالمىشىش سەۋەبىدىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان. شۇنداقتىمۇ جىڭلۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سۇتنىڭ يوللىغان «لۇشۇجىنىڭ قاتارلىقلارنى شىمالغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇش لايىھىسى»دىكى: «ئالتۇنتاغ ۋىلايىتىنىڭ تۈرشاۋۇل قوشۇن ئەلچىسى، تېكىن، قارابىلگە چىنخۇا قاغان تۈركەش شۇجۇڭ ئەلدە ئىناۋەت تاپقان، ھەيۋىسى جاھانغا تارالغان، سادىق ھەم پەملىك، باتۇر ھەم كەسكىن بولغاچقا، ۋاسسالار ئىچىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق ۋە ئالاھىدە ھۆرمەتلىك

كىشى. شۇڭا، ئۇنىڭ تۆھپە يارىتىپ، جۇڭگونىڭ خىزمىتىدە بولغۇسى بار بولغاچقا، ئىنىسى ئوڭ قول قورۇقچى سانغۇن شۇجىنى (ئەدەپ ساقلىغۇچى) ئەۋەتىپ ئۇدۇل قۇملۇققا بېسىپ زەر تۇغنى كۆزلەۋاتىدۇ. لېكىن، بەگچۇر ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قۇتراتىپ، ئۆزئارا قارشىلاشتۇرۇۋاتىدۇ. جەڭگى - جېدەلدە بەك ھالسىراپ كېتىشتى. پاراكەندە بولۇپ كەتكەن بولسا، يىراقتا تۇرۇۋېمۇ پايخانلىۋەتكىلى بولىدۇ. قىرغىزلار ئوڭ تەرەپتە بولغاچقا، شەرقتىن ھەمدەم بولىدۇ ھەم ئۇلار نەچچە رەت نامە يوللاپ ئۇۋىسىدىلا تۇنجۇقتۇرۇۋېتىش تەكلىپىنى بەرگەن» دېگەن بايانلار دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. بۇ يەنە ئەينى چاغدا تۇركەشلەرنىڭ تەسىر كۈچى كېڭىيىپ قىرغىزلارنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتاي تېغى ئەتراپىغا بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، تۇركلەر غەربتىكى تۇركەشلەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئۇرۇشقان جاي ئېرتىش دەرياسىدىن يىراق ئەمەس. ئۇچ مەڭگۈ تاشتىن ئىككىسى (تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى بىلەن بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنى كۆرسىتىدۇ. تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشىدىن ئىلگىرى پۈتكەن، بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى بولسا كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشىدىن كېيىن پۈتكەن)دە ئۇرۇشقان جايىنى بولچۇ دېگەن. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دا تېخى تۇركلەر ئېرتىش دەرياسىدىن بىر كېچىلىك يىراقلىقتىكى تۇركەشلەرگە زەربە بەرگەندىن كېيىن، ئەتىسى تۇركەش قاغانى يېتىپ كېلەلىگەنلىكىنى تەپسىلىي خاتىرىلىگەن. شۇڭا، بولچۇنى ئېرتىش دەرياسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەر، دەپ بېكىتىمەن. كىلىياشتۇرنىي (كىتابنىڭ 36 - بېتى). گىرىم گىرىمەيلونىڭ «غەربىي موڭغۇلىيە ۋە ئۇرانغاي

چېگرا رايونى» (لېنىنگراد، 1926 - يىلى نەشرى II توم، 262 -، 263 - بەتلەر) دېگەن كىتابىدا بولچۇنى يەتتەسۇدا، دېگىنى پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. (كىلياشتۇرنىيمۇ ئەمەلىيەتتە بۇ گەپتىن گۇمانلانغان). مۇبادا، يۇقىرىقى دەلىللەر خاتا بولمىسا، بىز بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، مويۇنچۇر 751 - يىلى قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قارلۇقلار يەنىلا ئالتۇنتاغنىڭ غەربىي ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالايمىز.

(47) «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى.»

(48) «كىتابلار جەۋھىرى» 965 - جىلد.

(49) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۇرۇنكلىرى» تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (742 - يىلى) 3- ئاي دېگەن ماددىسىدا: «لەشكەر باشلاپ ماڭغان ئون قاغان ئاشناشىن تۇركەش ئېلىگە كېلىپ، قۇلان بالىقا يېتىپ بارغاندا باغا تارقان ئۇلتۇرۇۋاتتى» دېيىلگەن. بۇ تۇركەش قوۋملىرىنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

(50) «كىتابلار جەۋھىرى» 965 - جىلدقا كىرگۈزۈلگەن تىيەنباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8 - يىلى 7 — ئايدا ئون تۇر-كەشلەرنىڭ ئىسمال قاغانغا چۈشۈرگەن يارلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. يارلىقتا بۇ يېڭى قاغانلىقنىڭ پەيلى يامانلارغا ئەگەشمىگەنلىكى» خاتىرىلەنگەن. ئۇنداقتا، ئالدىنقى قاغان چوقۇم تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان «پەيلى يامانلاردىن» بولۇشى مۇمكىن.

(51) «ئومۇمىي قائىدە - تۇزۇمنامە»گە دۇخۇنلىنىڭ «سەپەر خاتىرلىرى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. شاش ئېلى»دىن كىرگۈزۈلگەن.

(52) «كىتابلار جەۋھىرى» 965 - جىلد.

(53) «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە: (چىيەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى) 9- ئاينىڭ 21 - كۈنى ئۇيغۇرلار ئاتامان سانغۇنلارنى ئەۋەتىپ، قۇنچۇبىنى ياتلىق قىلغانلىقىغا رەھمەت ئېيتتى ھەم قىرغىزلاردىن 50 تۇمەن كىشىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شەپەق قەسىردە زىياپەت راسلاپ قۇتلۇقلىدى ھەم سۇۋغا - سالام ھەدىيە قىلدى» دېيىلگەن. شچلېگىل («قارا بالغاسۇن ئۇيغۇر مەڭگۈ تېشىنىڭ خەنزۇچە مەتنى» 82 - بەت). خانبىدا تورو («تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 148 - ئىزاھات) «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ 14 - قۇرىدا خاتىرىلەنگىنى مۇشۇ ئىش دەپ قارايدۇ. ۋاڭ گوۋېي («توققۇز ئۇيغۇر مەڭگۈ تېشى»غا كىرىش 994 - بەت) باشقا بىر ئىش، دەپ قارايدۇ.

(54) بۇ يەردە جيەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلار ۋە قارلۇقلارغا ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇنقى ئىشنى تىلغا ئالغان، ھەم بۇقىردا سىتاتا ئالغان «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى يارلىقلىرى توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن «لۇشۇجىڭ قاتارلىقلارنى شىمالغا يۆرۈش قىلىشقا بۇيرۇش لايىھىسى»دە خاتىرىلەنگەن تاڭ سۇلالىسى تۈركەش، قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، تۈركلەرگە زەربە بەرگەن ۋەقەگە دىققەت قىلىڭ.

(55) جىدې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3 - يىلىدىن جيەنيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلىغىچە بولغان ئارىلىققا دىققەت قىلىڭ.

(56) «تارىخى يەئقۇبى» 2- جىلد 387 — 398 - بەتلەر. بۇ ماددا ھىجرىيىنىڭ 164 - يىلى (780-، 781 - يىلى) ۋە 165 - يىلى (781-، 782 - يىلى) ئارىلىقىغا قىستۇرۇلغان. مەزكۇر كىتابنىڭ ئەھۋالىنى بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىدىن كۆرۈۋېلىڭ؛ «تارىخى يەئقۇبى»دىكى ئەسلىي مەتىنى تۆۋەندىكىدەك: مەھدى (775 — 785 - يىللىرى خەلىپىلىككە ئولتۇرغان) ھەرقايسى ئەللەرنىڭ شاھ - خانلىرىغا ماڭا قارام بولۇڭلار، دەپ ئەلچى ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، يەنى كابۇلشاھ، تەبرىزىستان شاھى ئەسبەھبەد، سوغدى خانى ئىكشىد، توخارىستان خانى شەرۋائىن، بامىيان شاھى ئەلىشىر، پەرغانە خانى، سۇتىرشانا خانى ئەفشىن، قارلۇق يابغۇسى، شىستان خانى رىتبىل، تۈرك تارقانى، تۇبۇت خانى جەھۇران، ھىندى شاھى راج، چىن پەغپۇرى، ھىند ۋانراسى، توققۇز ئوغۇز قاغانىدىن ئىبارەت.

(57) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركىستان» 202- بەت «تارقان» دېگەن تۈركچە ئاتالغۇنىڭ ئەرەبچە ماتېرىياللاردا ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى دۇئېرفېر، گىرخاردنىڭ «بېڭگى پارس تىلىدىكى تۈركچە - موڭغۇلچە تەركىبلەر» دېگەن ئەسىرىنىڭ 879 - ماددىسىدىكى خۇلاسىدىن كۆرۈۋېلىڭ. ئۇمۇ يەئقۇبنىڭ بۇ يەردە تىلغا ئالغىنى ئىبھتىمال شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

(58) «تارىخى يەئقۇبى» 2 - جىلد 436- بەت.

(59) «تارىخى يەئقۇبى» 2 - جىلد 387- بەت.

(60) بۇ خاتىرە ھىجرىيىنىڭ 155- يىلى (772- يىلى) يۈز بەرگەن ۋەقەلەر كەينىگە قىستۇرۇلغان.

(61) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 198 - بەت.

(62) «تارىخى يەئقۇبى» 2- جىلد 397- بەت.

(63) بارتولدنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ 202 - بېتىدىن ستاتا ئېلىندى.

(64) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋە زىيىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ماقالىسىنىڭ 202 — 204- بەتلىرى ۋە بېكۇئىسنىڭ كىتابىنىڭ 147-، 148 - بەتلىرىدە بۇ باسقۇچتىكى تارىخىي ماتېرىياللار قايسى ۋاقىتنى كۆرسىتىدىغانلىقى مۇزاكىرە قىلىنغان. بىز بېكۇئىسنىڭ «790 - يىلىدىن ئىلگىرى» دېگەن كۆزقارىشىنى قۇۋۋەتلەيمىز. لېكىن، بېكۇئىسنىڭ بۇ تۇبۇتلەر بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلغىلى بولمىغۇدەك.

(65) «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قىرغىزلار» (6149 - بەت) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»نىڭ 24-، 25 - قۇرلىرىغا قارالسۇن.

(66) «تارىخى يەئقۇبى» 2- جىلد 435-، 436 - بەتلەر.

(67) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 815-، 816 - بەتلەر.

(68) مۇھەممەد ئەمىن شۇ يىلى ئۆلگەن.

(69) بېكۇئىسنىڭ ئەسىرىنىڭ 160-، 161 - بەتلىرىدىن ستاتا ئېلىندى.

(70) بېكۇئىسنىڭ ئەسىرىنىڭ 162 - بېتىگە قارالسۇن ھەم

ئاندىراس روناتاسىنىڭ «تۇبۇت تىلى ۋە مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە لېكسىيە»سى (64-، 65 - بەتلەر، ئەرەبچە ئەسلىي مەتنى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسى بېرىلگەن)گە قارالسۇن.

(71) بېكۆنسىنىڭ ئەسىرى 162 - بەتكە قارالسۇن. پرىتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» دېگەن ماقالىسىنىڭ قوشۇمچە ئىزاھاتىدا بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ پايدىلانمىغان.

(72) تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، تالاسمۇ ئەرەبلەر كونترول‌لۇقىغا كىرىپ قالغانىدەك قىلىدۇ. II بابتىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا قارالسۇن.

(73) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ شەرھى 304 — 310 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

(74) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ساياھات خاتىرىسى» 300-، 301 - بەتلەر.

(75) يۇقىرىقى ماقالە 292 — 294 - بەتلەر.

(76) يۇقىرىقى ئەسەر 300 -، 301 - بەتلەر، مىنورسكىي بۇ يەردىكى ئۇنچۇدە رياسىنى سىر دەرياسى، دەپ قارايدۇ.

(77) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرت ۋە زىيىتىگە تولۇقلىما» 201 - بەت. ۋاڭ شياۋ يۇ: «تاڭ سۇلالىسى. تۇبۇتلەر ۋە ئەربلەرنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەت تارىخى» IV باب 1- پاراگراف.

(78) مىنورسكىي: «ھودۇدۇلئالەم»نىڭ شەرھى، 98 — 293- بەتلەر، بارسخان ئىسىمىق كۆلىنىڭ شەرقىي گىرۋىكىگە جايلاشقان. موريياسۇ تاكائو (يۇقىرىقى ماقالە 223 - بەت)

قارلۇقلار شەرقتە ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىغچە يېتىپ بارغان، دەپ قارايدۇ.

(79) ۋاڭ شياۋپۇ تۇبۇتلەر بىلەن قارلۇقلار 786 - يىلى ئىتتىپاق تۈزگەن دەپ قارايدۇ.

(80) موريياسۇ تاكائونىڭ 5 - ئىزاھاتىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىلىرىگە قارالسۇن.

(81) موريياسۇ تاكائو سىتاتا ئالغان ماقالىلەردە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان يازمىلاردىن 2732- ۋە 3918- بەتتىكى پۈتۈكلەرنى تەتقىق قىلغان؛ چىن گوسەن: «Ⅷ، Ⅸ ئەسىرلەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇچۇغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئالمىشىشى» 15 — 19 - بەتلەر) بىلەن ۋاڭ شياۋ پۇ (208 -، 209 - بەتلەر)نىڭ موريياسۇ تاكائو قىلغان تەتقىدىگە قارالسۇن. بېكۇئس (156-، 157- بەتلەر) موريياسۇ تاكائونىڭ كۆز قارىشىنى قوبۇل قىلغان.

(82) مەسىلەن، چىن گوسەن بىلەن ۋاڭ شياۋپۇ تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى ئۇزاق مەزگىل ئىگىلەپ تۇرغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن.

(83) گ. دېۋېرىيە: «ئۇرخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار» (فېن - ئوغۇر تەتقىقاتى 1980 - يىلى ھىلسىڭفوس نەشرى).

رادلوف: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى»؛ ۋاسىلىيېۋ «ئۇرخۇن ئېكسپېدىتسىيىسى» 1897 - يىلى سان پېتېربورگ نەشرى، 3- بەت. (ماككېررا سىنىڭ كىتابىدىن ئېلىندى). لى ۋېنتىيەن: «قۇرۇم مېتال ۋە تاش پۈتۈكلىرى». لوجېنيۇنىڭ «شەرقىي شىمالدا يېزىلغان

ئەبجەش خاتىرلەر»گە قاراڭ؛ ۋاڭ گوۋېي «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشىغا كىرىش»، «گۈەنتاڭ توپلىمى» 14- جىلد 989— 997 - بەتلەرگە قاراڭ؛ شچلېگېلىنىڭ «قارا بالغاسۇندىكى ئۇيغۇر مەڭگۈ تېشىنىڭ خەنزۇچە مەتنى» گە قاراڭ: چاۋاننىس بىلەن فىللىئوتنىڭ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقات»غا قاراڭ («غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىز تارىخ- جۇغراپىيەسىگە دائىر ئىسپاتلاشلار تەرجىمە مەجمۇئەسى» 8 - توپلام، فېڭ چېڭجۇن تەرجىمىسى 1962 - يىلى سودا نەشرىياتى نەشرى. خەنزۇچە تەرجىمىسىدە نۇرغۇن مۇھىم ئىزاھلار قىسقارتىۋېتىلگەن)؛ خانېدا تورو «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»؛ كولىن ماككېررا س «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى» 1972 - يىلى كانبېررا نەشرى؛ چېڭ سۇلۇ «توققۇز ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە مەتنىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى مۇناسىۋىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنىڭ شەرھى» (مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1978 - يىلى 2 - سان).

(84) مەڭگۈ تاش ھەققىدە شچلېگېل، لوجېنيۇ، خانېدا تورولارنىڭ تەتقىقاتىغا قاراڭ؛ خەنزۇچە مەتنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىجتىھاتىدا شچلېگېلىنىڭ ئەمگىكى (بولۇپمۇ ئۇ مۇقىمدىغان مەتىنىنىڭ ھەربىر قۇرىدىكى خەت سانى) كېيىنكىلەرگە تەسىرى ئەڭ زور بولغان ھەم تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. بېيجىڭدىكى دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا مەزكۇر مەڭگۈ تاشنىڭ چاپى نۇسخىسى ساقلىنىۋاتىدۇ.

(85) مەن خانبدا تورونىڭ كۆچۈرمىسى بىلەن بېيجىڭدىكى دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان چاپى نۇسخىسىدىن پايدىلاندىم.

(86) 20 - قۇردىن باشلاپ ھەربىر قۇردىكى خەت سانى ئېنىق ئەمەس؛ خانبدا تورو 1 - قۇردىن 19 - قۇرغىچە ھەر قۇردا 75 خەت بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. لېكىن، 20 - قۇردىن باشلاپ مەتنى مەڭگۈ تاشنىڭ سول تەرىپىگە ئويۇلغاچقا، ھازىر مەڭگۈ تاشتا 45 خەتتىن كېيىنكى مەزمۇن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتكەن. شۇڭا، مەڭگۈ تاشنىڭ يان يۈزىدىكى خەت سانىنى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

(87) 850 — 808 - يىللىرى قۇتلۇغ قاغان تەختىتە ئولتۇرۇۋەرگەنمۇ - قانداق، دېگەن مۇزاكىرە توغرىسىدا ماككېر- راسنىڭ كىتابى 187 — 190 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(88) رادلوف: «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى» 285 — بەت.

(89) شچىلبگېلنىڭ كىتابى 72 — 76- بەتلەرگە قارالسۇن.

(90) مەسىلەن، چېكىڭ سۆلۈ ئەپەندى ماقالىسىدە شچىلبگېلنىڭ تولۇقلىمىسى بىلەن مەڭگۈ تاشتا ھازىر ساقلىنىۋاتقان خەتلەرنى بىرلا ۋاقىتتا ستاتا ئېلىپ كىشىلەرگە خاتا چۈشەنچە بېرىپ قويغان؛ لېيۇمېيسۇڭ ئەپەندى بۇ ئىشتىن 10 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ شۇنداق خاتالىقىنى يەنە سادىر قىلغان. گەرچە ئاتالمىش كۆلۈگ بىلگە، ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان، كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغانلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلاردا ستاتا ئالمىغان بولسىمۇ 10 يىلدىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداق خاتالىق

سادىر قىلغان. (لىۇمبىسۇك: «كونا - يېڭى تاڭنامىلەردىكى ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى ھەققىدە شەرھى تەتقىقات» مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشرى 207 — 214 - بەتلەر) .

(91) ۋاسلىيېۋنىڭ ماقالىسى 184- بەت. (ماككېررا سنىڭ كىتابىنىڭ 184 - بېتىدىن ئېلىندى) .

(92) چاۋاننىس بىلەن فىللىئوتنىڭ ئەسىرى 179- بەت.

(93) چاۋاننىس بىلەن فىللىئوتنىڭ ئەسىرى196— 199- بەتلەر.

(94) لوچېنىۋنىڭ كىتابى بىلەن ۋاڭ گوۋېينىڭ «گۇنتاڭ توپلىمى» 14 - جىلد 989 — 997 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(95) خانبالىق تورونىڭ ئەسىرى 321 - بەتكە قارالسۇن.

(96) 8 - قۇردىكى 62 -، 63 - خەتمۇ مۇشۇنداق بولۇشى مۇمكىن.

(97) چاۋاننىس بىلەن فىللىئوتنىڭ ئەسىرى 181 - بەت.

(99) ئابى تاكېئونىڭ كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان ماقالىسىگە قارالسۇن. 1954 - يىلى، 435 — 450 بەتلەرگىچە، ئىنگلىزچە ماقالە) (ماككېررا سنىڭ ئەسىرى 184 —187 - بەتلەردىن ئېلىندى) .

(100) چېن گوسەننىڭ ماقالىسى بىلەن ۋاڭ شياۋپۇنىڭ كىتابىغا قارالسۇن.

(101) بېكۇس موريا سۇ تاكائونىڭ «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان يازمىلار»نىڭ 3918 - ۋە 2732 - بەتلىرىدىكى پۇتۇكلەرگە بەرگەن شەرھىسىدىن پايدىلىنىپ 792 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قۇچۇنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئۆزىنىڭ باشقا

بايانلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى قىلغان. بۇنداق قاراشقا تۇزىتىش بېرىش لازىم. لېكىن ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قاچان قۇچۇنى تولۇق كونترول قىلغانلىقىنى بېكىتكىلى بولمىسىمۇ، قارىغاندا ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ چېگرىسى ئەتراپى ئىكەن ھەم بۇ شەھەر نەچچە رەت باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن دەپ، ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆرسەتكەن (كىتابنىڭ 157 - بېتىگە قارالسۇن).

(102) ۋاڭ شياۋپۇ 794 -، 795 - يىلى ئەرەبلەرنىڭ خۇراسانديكى نائىبى فازىلنىڭ پائالىيىتىنى بايان قىلغاندا، فازىل رەشىد (ھازىرقى «گېرىم»دە) بىر قەلئە ياساتقان بولۇپ، قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىديكى سۇياب ئەتراپىدىن، پەرغانىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن بولسا كېرەك، دەپ قارايدۇ (كىتابنىڭ 212 — 214 - بەتلىرىگە قارالسۇن).

(103) مەڭگۈ تاشنىڭ مەتنىدىكى كەمتۈك قىسمى ناھايىتى قىزىقارلىق تەتقىقات تېمىسى بولۇپ قالدى. شچلېگېلىنىڭ ئۆزمەيلىچە تولۇقلاپ قويغان ئەمگىكى ئەمدى كارغا كەلمەس بولۇپ قالدى. 20 - قۇردىن باشلاپ مەڭگۈ تاشنىڭ بۇرجىكىگە يۆتكەپ يېزىلغان ھەربىر قۇردىكى خەت سانىمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

(104) بوشىدا يوتاكانىڭ ماقالىسىنىڭ 119 - بېتىگە قارالسۇن.

(105) 1- ئابزاستىكى سوغدىچە مەتنى 19 — 22 - قۇرغىچە ۋە مەڭگۈ تاش 7- پارچىسىدىن ئىبارەت. 2- ئابزاستىكى سوغدىچە مەتنى 21 - قۇر، مەڭگۈ تاشنىڭ 6 -، 7 - پارچىسىدىن

ئېلىندى.

(106) ئەسلىي مەتىنىدىكى سوغدىچە «قۇد» سۆزىنى يوشىدا يوتاكا «بەخت ـ ئامەت» دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

(107) توققۇز ئوغۇز بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە «مۇسۇلمانچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى توققۇز ئوغۇز ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىمۇ ياكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ؟» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن. («غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» 1991 - يىلى 2 - سان).

(108) كېيىن ئاببىاسىيە خەلىپىلىككە خەلىپە بولغان.

(109) «تارىخى تەبەرى» 3 - جىلد 815 -، 816 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(110) تەبەرى يەنە: «فازىل ئېيتتىلەركى، مېنىڭچە ھازىرقى ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ مۇھەممەدگە باش ئەگمىسىلە... ئەكسىچە، يابغۇ ۋە قاغانغا خەت يېزىپ ئۆلارنى ئۆز ئېلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەيىنلەپ، باشقا خانلار بىلەن ئورۇشۇشقا ھەمدەم بولۇشقا ۋەدە بەرسىلە، كابۇل شاھىغا خۇراسانىنىڭ سۇۋغاتلىرىدىن ھەدىيە قىلسىلا ھەم ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى بويىچە ئۇنىڭدىن سۆلھى تىلىسىلە، ئوتراركانغا بۇ يىللىق خىراجنى قايتۇرۇپ بېرىپ، خىراجنى ئىككىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تۈگۈنى قىلسىلا» دەپ خاتىرىلىگەن.

(111) بۇ مەزگىلدىكى تارىخىي ماتېرىياللار ھەققىدىكى تەپسىلىي تەتقىقاتنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان مەلۇماتتىن كۆرۈڭ.

(112) بېكۈنىسىنىڭ كىتابى 165 - بەت «تارىخى تەبەرى» دىكى بىر ئابزاس 821 - يىلىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىنى ئاساس قىلىپ، مەڭگۈ تاشىنىڭ

خەنزۇچە مەتنىدىكى 17 - قۇردىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى 821 - يىلىدىن كېيىن يۇز بەرگەن، دەپ قىياس قىلغان بولسىمۇ، ئۇ بۇنداق ئىزاھلاش ئۇچۇن بەك زورۇقۇپ كەتكەن.

(113) موريياسۇ تاكائونىڭ تولۇقلىما ماقالىسىنىڭ221—225 - بەتلىرىدىكى ستاتا ۋە تەھقىقكە قارالسۇن.

II باب ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى پائالىيىتى

§1 . ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ گوبىنىڭ شىمالىدا زومىگەر ئاتىلىپ، غەربىي يۇرتتا ھەيۋەسىنى كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ئىچكى قالايمىقانچىلىق، تەبئىي ئاپەت ۋە يات قوۋمنىڭ تاجاۋۇزى بىلەن 840 - يىللىرى پارچىلىنىپ كەتتى. پارچىلانغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ۋە تەۋە قوۋملار ئاساسەن ئىككىگە بۆلۈندى. ئۇگە قاغان باشچىلىقىدىكى 13 قەبىلە گوبىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كېلىپ، تىرىپەرەن بولۇپ كۆپ قىسمى باشقا قوۋملارغا سىڭىشىپ كەتتى. بۇ بۆلۈك ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار كۆپەرەك، پائالىيىتىگە دائىر يېپ ئۇچمۇ ئېنىق، ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىمۇ تەپسىلىيەرەك. يەنى، خانىدا تورونىڭ «تاڭ

سۆلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» بىلەن مائىپدا ماسانانىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىدە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بولغاچقا[1] مەن قايتا بايان قىلىپ يۈرمەيمەن. يەنە بىر قىسمى غەربكە قاراپ قاچقان. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (6130-6131 - بەتلەر)دە:

« ... كېيىن كۇلۇگ باغا قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر بالىقا ھۇجۇم قىلىپ قاغانىنى ئۆلتۈردى، كۇرەبىرنى قەتل قىلدى. ئوردىنى كۆيدۈرۈۋەتتى. پۇقرالار تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. ۋەزىر ساۋچى بىلەن مەڭلىگ تېكىن* 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلار تەرەپكە قاچتى. قالغانلىرى تۇبۇتلەر تەۋەسىگە ۋە ئەنشىگە كىلىپ ماكانلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، قاغان ئۇرۇقىدىن بولغان 13 قەبىلە ئۇگە تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە قېچىشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيىتى ھەققىدە ئالىملار ئارىسىدا كۆزقاراش مۇنازىرىسى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر ئاساسلىق كۆزقاراشلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈردۇم[2].

---

* بۇ ئىسىم ئىلگىرىكى مەنبەلەردە «پانتېكىن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ھامىلتون «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»دېگەن كىتابىدا بۇ ئىسىمنى خەنزۇچىدىكى «ماڭلې تېكىن»دەپ، يەنە بىر خىل يېزىلىشىغا ئاساسلىنىپ «مەڭلىگ تېكىن»دەپ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيە قىلغان. مەن تەرجىمە جەريانىدا شۇ كۆزقاراشنى ياقلىدىم —— ت.

[1- جەدۋەل: ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر ئاساسلىق كۆزقاراشلار جەدۋىلى]

تەتقىقاتچىنىڭ غەربىي قىسمى	تەتقىقاتچىنىڭ شەرقىي قىسمى	تۇبۇتلەر تەۋەلىكىدىكى زېمىن	كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئالىم
مەڭگۈ تېكىن 15 قەبىلىنى ئۆزى باشلاپ قارلۇقلار-دىن پاناھ ئىزدەپ ماڭغان.	بىر قىسمى ئەنشىدە قالغان.	بىر قىسمى تۇبۇتلەر تەۋەلىكىدە قالغان.	بېرتىنبېدىر 1910-يىلى
بەزىلىرى قارلۇقلاردىن پاناھ تىلەپ ماڭغان بولسىمۇ، كېيىنكى ئەۋلادى گەنجۇغا كەتكەن.	بەزىلىرى كۈسەنگە پاناھ ئىزدەپ ماڭغان. مەڭگۈ تېكىنىڭ ئەۋلادى گەنجۇغا كەتكەن.	بەزىلىرى تۇبۇتلەردىن پاناھلىق ئىزدىگەن.	خانبدا تورو 1957-يىلى
مەڭگۈ تېكىن باشلاپ ماڭغان قەبىلىلەر كېيىن ئىككىگە بۆلۈنگەن.	مەڭگۈ تېكىن بىر تارماقنى باشلاپ كۈسەنگە كەتكەن. كېيىن ماڭغانلار گەنجۇدا ماكانلاشقان.	بىر تارماقى تۇبۇتلەر تەۋەلىكىدە ئۆتكەن.	كۈڭاتا رو-كۈرۈ 1929-، 1930-يىللىرى
بىر تارماقى قارلۇقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ قاراخانىيلارنى قۇرغان.	بىر تارماقى كەلگەن.	بىر تارماقى كەلگەن (ئۆزئارا بېقىنمايدىغان قەبىلىلەر)	ۋاڭ رىۋېي 1936-يىلى

ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىسى (ئۇيغۇرلارنىڭ يېرىمىغا يېقىن) ئالتاي ئەتراپىدىكى قارلۇقلارنى پاناھ تارتىپ كېلىپ، ئىككىگە بۆلۈنگەن.	مەكۇلىك تېكىن باشچىلىقىدا كۈسەن بىلەن بېشىبالىقا كەلگەن.	بىر تارمىقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە گەنجۇ رايونىدىكى تۇبۇتلەرگە يۆزلەنگەن.	ھاملتون 1955- يىلى
ئاساسلىق قىسمى قارلۇقلار تەۋە - سىگە كۆچۈپ كېيىنكى بېشى - بالىق ئۇيغۇرلىرى (ئامۇ دەرياسىدىن قۇچۇغىچە)نى شەكىللەندۈرگەن.	بىر قىسمى مەكۇلىك تېكىن باشچىلىقىدا قاراشەھەرگە كەلگەن - دىن كېيىن، گەنجۇغا يۆتكەلگەن.	بىر قىسمى تۇبۇتلەر تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەن.	ئابى تاكېئو 1955- يىلى
بىر تارمىقى پامىرنىڭ غەربىگە كۆچۈپ قارا- خانىيلارنى قۇرغان.	ئاساسىي كۈچى بولمىش بىر تارمىقى قۇچۇغا كەتكەندىن كېيىن كۈسەننى ئىگىلىگەن.	بىر تارمىقى دەسلەپتە تۇبۇتلەرگە تەۋە بولغان. كېيىن جاڭ - يىچاۋغا بېقىنىپ تەدرىجىي كۈچىيىپ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بولغان.	فېڭ - جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاگۇبىن 1958- يىلى
بىر تارمىقى قارلۇقلار تەۋەلىكىدىكى سويابقا دەريا سىغا كەلگەن.	بىر تارمىقى مەكۇلىك تېكىن باشچىلىقىدا كۈسەنگە كەلگەندىن كېيىن خېشىغا يۆتكىلىپ، مەكۇلىك تېكىننىڭ ئەۋلادى بولغان.	بىر تۈركۈمى خېشىغا كىرگەن.	مائېدا ماسانا 1962- يىلى

مەكتەپ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ 15 قەۋلىدىن قارلۇقلار تەۋەلىكىگە بېرىپ قاراخانىيلارنىڭ قۇرغان. قارلۇقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىۋالغاندەك قىلىدۇ.	مەكتەپ تېكىن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ كۈسەنگە، ئاندىن خېشىغا كۆچكەن. بۇلار خېشىغا ئىككىنچى تۇركۈمدە كەلگەن ئۇيغۇرلار بولۇپ، مەكتەپ تېكىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.	قالغانلىرى بېشبالىق بىلەن تۇبۇتلەر تەۋەلىكىدىكى گەنجۇغا كەلگەن (بۇ يەردە يەنە بىر مەكتەپ تېكىن بار).	لیۇ یىتاڭ 1975-يىلى
بىر قىسىم قارلۇقلار تەۋەلىكىدىكى تەكرىتېغىنىڭ غەربىي قىسىم بىلەن يەتتە-سۇغا كىرگەن.	بىر تارمىقى مەكتەپ تېكىن قاراشەھەرگە باشلاپ كېلىپ خان بولغان. شىمىنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىدە بېشبالىق-تىكى بۇگۇچۇننى يوقاتقان.	بىر تارمىقى خېشىغا كىرگەن.	مورىياسۇ-تاكائو 1977-يىلى
ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي كۈچى (يەتتەسۇدىكى) قارلۇقلار تەۋە-سىگە بېرىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. مەكتەپ تېكىن بالاساغۇندا ئوردا قۇرۇپ خان بولغان.	مەكتەپ تېكىن زېمىنىنى ئەنشى، بېشبالىق قوروقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە جايلارغىچە كېڭەيتكەن.		ۋېي لياڭتاۋ 1982-يىلى

مەكتەپ ئۇيغۇر قەبىلىسىنى باشلاپ قارلۇقلار تەۋەلىكىگە قاچقان. قارلۇقلار يابغۇسى خان بولۇپ، قارا-خانىيلارنى شەكىللەندۈرگەن.			پرېتساك 1951- يىلى
بىر قىسمى قارلۇق تەرەپكە كەتكەن بولسىمۇ، ئاقىۋىتى ئېنىق ئەمەس. قارلۇقلار قاراخانىيلارنى قۇرغان.	مەكتەپ تېكىن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ بېشبالىققا بارغاندىن كېيىن، قاراشەھەرگە بارغان.		ياپادا نوبۇئو 1971- يىلى

ئالىملارنى توگىمەس مۇنازىرىگە سالغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن يۇقىرىقى «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى ماتېرىياللارمۇ بار. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (5213 - بەت):

«كۇلۇگ باغا ئاتلىق بىر سانغۇننىڭ كۇرە بىرگە ئاداۋىتى بولغاچقا، قىرغىزلار يېنىغا بېرىپ بىر لەك سۇۋار قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇر بالىققا ھۇجۇم قىلدى. قۇشۇۋۇشاتنى ئۆلتۈرۈپ، كۇرە بىرنى قەتل قىلدى. شەھەرنى كۆيدۈرۈپ كۇلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. ئۇيغۇر ۋە زىرى ساۋچى جىيەنى مەكتەپ تېكىن بىلەن نوملۇغ قاتارلىق بەش ئاغا - ئىنىنى ۋە 15 قەبىلىنى ئېلىپ غەربتىكى قارلۇقلار تەرەپكە قاچتى. ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى توبۇتلەر تەۋەسىگە كەتتى. يەنە بىر قىسمى كۇسەنگە

كەتتى. قاغانىڭ ئۇرۇقىغا يېقىن 13 قەبىلىدىكىلەر تېكىن ئۈگەنى قاغانلىققا كۆتۈرۈپ، جەنۇبقا كېلىپ خەنزۇلارغا ئەل بولدى.»

«ئەلىنى ئىدارە قىلىشىنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى. تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى كەيچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5-يىلى» (7947 - بەت):

«ئۇيغۇر سانغۇنى كۇلۇك باغا قىرغىزلارنىڭ بىر لەك سۇۋارىنى باشلاپ، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ يېڭىۋەتتى. قۇشۇۋۇشات بىلەن كۇرەبىرنى ئۆلتۈردى. ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ كۇلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پىتىراپ كېتىشتى. ۋەزىر ساۋچى بىلەن مەڭلىگ تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلار تەرەپكە قاچتى. ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى تۇبۇتلەر تەۋەسىگە، يەنە بىر تارمىقى كۇسەنگە كەتتى.»

يۇقىرىقى ئۇچ ئابزاس خاتىرىدە «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇر تەزكىرىسى» مۇئەللىپىنىڭ ئۆز چۈشەنچىسىگە ئاساسەن «كونا تاڭنامە»دىكى خەتلەرنى ئۆزگەرتىۋەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. موريىاسۇ تاكائو ياپونىيىلىك ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى ھەققىدە سۆزلىگەندىمۇ مۇشۇنداق كۆزقاراشنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ: «خۇلاسە قىلغاندا، كونوكاۋا ئەپەندىدىن ئۆزگە، ھەممە ئالىملار ‹كونا تاڭنامە›دىكى خاتىرىلەر ‹يېڭى تاڭنامە›دە ئاددىيلاشتۇرۇلغان ھەم بۇرمىلانغان، ‹كونا تاڭنامە›دىكى خاتىرىلا ھەقىقەتەن ئىشەنچلىك دەپ قارايدۇ» دېگەن[3]. «يېڭى تاڭنامە» بىلەن بىر زاماندا تاماملانغان «ئەلىنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دىمۇ، مۇئەللىپ سىماگۇاڭ ئەينى چاغدا ئېرىشكىلى بولىدىغان ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان بولسىمۇ، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانىنى

ئاڭقىرالماي، كىتابىدىكى بۇ ئابزاستا ئاساسەن «يېڭى تاڭنامە»دىكى مەزمۇنىنى كۆچۈرگەن بولسىمۇ، تەپسىلاتى جەھەتتە «كونا تەڭنامە»گە ھۆرمەت قىلغان. ئەمەلىيەتتە، سۇئال سۇئالىسى دەۋرىدىكىلەر بۇ ئىشنى ئاڭقىرالمايلا قالماستىن، ئەينى چاغدىكى سىياسىي سەھنىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان تاڭ سۇئالىسىدىكىلەرمۇ كەيچاڭ، خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ئاڭقىرالمىغان. لى دېيۇ ۋۇزۇڭ خانىڭ ۋەزىرى بولۇپ، ئۇنىڭ خانغا ۋاكالىتەن يازغان بىرمۇنچە يارلىقى ئۇنىڭ «خۇيچاڭ سەلتەنەت يىللىرىدا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن. ئۇ قەلەم تەۋرەتكەن «ئۇيغۇر ئوزمۇزد تېكىن قاتارلىقلارغا يارلىق»تا: «مەرھۇم قاغانىنىڭ تەزىيىسىگە بارغان ۋاڭ روڭدىن ئېلىڭلاردا قازايىقەدەر بولۇپ، قەبىلىلىرىڭلارنىڭ پىتىراپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق» دەپ خاتىرىلەنگەن[4]. ئېنىقكى، تاڭ سۇئالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋېنزۇڭ خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا تەزىيە خەۋىرى بەرگىلى بارغان ئەلچىدىن كەيچاڭ سەلتەنەت يىللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقنى بىلەلىگەن. لى دېيۇ يەنە «قوشۇنلارنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، يارەدەم قىلماي قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغىلى بولماس، ئەلنى ئەمىن تاپتۇرۇش ئۈچۈن، پەرمان بىلەن ئەلچى چىقارتتۇق. ئەمدى يەنە قىرغىز قاتارلىق بەش قوۋمنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلىقىڭلارنى بىلدۇق. قاغان ئۆلتۈرۈلۈپتۇ، قۇنچۇي بىلەن يېڭى قاغان باگەلەر باشقا يۇرتتا مۇساپىرچىلىقتا ئىكەن. تېكىننىڭ كۈچى ئاجىز كېلىپ، كېلەچىكىنى كۆزلەپ قەبىلىلەرنى باشلاپ يىراق يۇرتقا

كېتىپتۇ» دەپ يازغان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تاڭ سۇلالىسى ئەمدىلا قايتىپ كەلگەن ئەلچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىغا دائىر ئىشلارنى بىلگەن. ئۇيغۇر خانلىقىدا تېخىمۇ چوڭ ۋەقە - ھالاكەت يۈز بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبقا كۆچكەن بىر تارماق ئۇيغۇرلارغا قارىتا، خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (841 - يىلى) 11 - ئايدا تەيخې مەلىكە مەلۇمات يوللىغاندا ھەم ئىككىنچى يىلى قىرغىزلار ئەلچى ئەۋەتكەندە، تاڭ سۇلالىسى ئەھۋالىنىڭ تەپسىلاتىنى بىلەلىگەن. غەربكە قاچقان ئۇيغۇرلار ھەققىدە تاڭ سۇلالىسى بەزىبىر ئەپقاچتى پاراڭلارنىلا ئاڭلىيالىغان. كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان خاتىرىلەر بولسا تولىمۇ ئېنىق بولمىغان يازمىلاردىن ئىبارەت[5].

ئېنىق بولمىغان ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ئېنىق بولمىغان مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش تۈگىمەس مۇنازىرىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى تەبىئىي. ئۇنداقتا قانداق قىلىپ ئېنىق بولمىغان مەسىلىلەرنىڭ ئاچقۇچىنى تېپىپ چىققىلى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تارىخى قانداق ئىكەنلىكىنى مۇڭاپىقراق تونۇڭالغىلى بولىدۇ؟

2. مەڭلىگ تېكىننىڭ ئۆزىنى خان تىكلىشى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقفا ئېرىشىشى

بۇنداق نائېنىق ھەتتا قالايمىقان خاتىرىلەنگەن تارىختا، كىشىلەر ئېتىراپ قىلىشقان ھەقىقەت بار، يەنى داجۇڭ

سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 -، 11 - يىلى (856 -، 857 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئەنشى ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېكىنگە نام- ئاتاق بەرگەن.

بۇ قېتىملىق ئاتاقنى تاڭ سۇلالىسى خانى شۇەنزۇڭ بەرگەن. ئۇ خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (846 - يىلى) 3 - ئايدا ۋۇزۇڭخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن تەختكە چىققان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خان جەمەتى، ئوردا ئەھلى ۋە ئاغۇاتلار قاتارلىق ھەر خىل كۈچلەر ئارىسىدا كۈرەش ئۈزۈلمىگەچكە بۇ خان تەختكە چىقىپلا ئالدىنقى خانىنىڭ ۋەزىرلىرىنى ئالماشتۇرۇپ كونا سىياسەتلەرنى ئىنكار قىلغان. ئالدىنقى خانىنىڭ ۋەزىرى لى دېيۇ ئەمىلىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ياجۇ (ھازىرقى خەينەن چوڭشەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئۆلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇگە قاغانغا زەربە بېرىپ مەلىكە تەيخېنى قايتۇرۇۋالغاندا خىزمەت كۆرسەتىپ، نام- ئاتاققا ئېرىشكەن شى شىيۇڭ قاتارلىقلارمۇ ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلانغان[6]. خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئۇگە قاغان باشچىلىقىدىكى بىر تارماق ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىش يېڭى سىياسەتتە «بۇرۇنقى ئوغرىلار ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋېلىپ پالتا - پىچاق ئوينىتىپ يۈرگەچكە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۈچ يىغىپ، ئىش تېرىماقچى. شۇڭا، بالا - قازادىن قۇتۇلۇشنى ئەستىن چىقارماي، ئىشنىڭ ئوڭغا تارتىشىغا كۈچەش كېرەك» دەپ قارالغان[7]. ئىچكى ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىشىشى بولۇپمۇ، خېخۇاڭدىكى تۈبۈتلەرنىڭ ئەل بولۇشى، شاجۇ ئايمىقىدىكى جاڭ يىچاۋ 11 ئايماق خەرىتىسىنى ھەدىيە قىلىپ ئەل بولۇشىدىن كېيىن، شۇەنزۇڭ خان ئۇيغۇر ئەلچىسىنىڭ تاۋاپقا كەلگەن

پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر قاغانىغا نام- ئاتاق بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

داجۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى (856 - يىلى) 2 - ئايدا «ئۇيغۇر قاغانى تىكلەشنى كېڭىشىش يارلىقى»دا مۇنداق دېيىلگەن[8]:

«كەمىنە ھەر مەرتەم ئىلتىپات قىلغۇم كەلگەندە ئەسلەپ تۇرۇۋاتىمەن. شۇڭا، نەچچە رەت يارلىق چۈشۈرۈپ سىلەرنى ئىزدەتتىم. يايلاقلىرىڭلار توزلىنىپ، چېدىرلىرىڭلار كۆرۈنمەس بولۇپ كېتىپتىمىش. ئىگىسىگە سادىق بولمىغان پۇقرا قانداقمۇ ياشىيالايدۇ؟ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا قاغانىڭ ئالىي نەسەبىدىن قېپىقالغانلارنى ئىزدىدۇق. سىلەرنى سېغىنىپ خېلى زامان ئۆتتى. قۇملۇق قۇرۇقدىلىپ قالغان بولسىمۇ، بالىق - ئۆتەڭلەر تېخى بار ئىكەن. يېقىندا ئۇيغۇر قوۋمىدىن سوۋغا كۆتۈرۈپ كەلگەنلەرنى شىمالدىكى سەردار - ئەمەلدارلار ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپتۇ. قىرغىز لى جەنگە ئەگىشىپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن ئوردىدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممىسى كاتتۇنىشىڭلار قەيەردىكەن، دەپ سۇرۇشتۇردى. سۇرۇشتۇرگەنلەرنىڭ ھەممىسىگە بىر خىل جاۋابلا بېرەلىدى. ئۇلار ئەلنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ مۆمىن پۇقرا بولۇشنى ئىستەيدىكەن. ھەممىسى مەڭلىگ تېكىن ھازىر قاغان بولۇپ ئەنشىدە تۇرۇۋاتىدۇ، ھەممىز خۇشاللىق بىلەن باش ئېگىپ ۋەزىر ئەزمەنلىڭ پىشىنى تۇتۇپ ئوردىنى قايتۇرۇۋېلىشقا قەسەم قىلىشتى. پۇقرالار ئىرادىسىدىن بۇرۇن چىقىرىپ، ھەممە يەرگە تارىتىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەسۇم قەلبىنى تەندۇرۇپ، ياخشى نىيەتلىرىگە تەسەللىي سەۋر بەردۇق. ئۇلارنى ماكانىغا

قايتۇرغاندىن كېيىن، ئوردىدا كېڭىشىپ ئالاھىدە نام- ئاتاق بەرمەكچى بولدۇم. تەسەللى يارلىقىنى يەتكۈزۈشكە بۇگۈن ئەلچى ئەۋەتتىم. ئاشۇ ۋەقەدىكى پاراكەندىچىلىك سىلەرنىڭ تۆھپەڭلەر بىلەن ئوڭلاندى. شۇڭا، سىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئەل بەرپا قىلىپ، كونا مۇناسىۋەتنىمىزنى ساقلاپ قېلىش تىلىكىدە ئالەمگە جاكارلاپ بۇ يارلىقنى يەتكۈزدۇم». يارلىق چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى ئەنشىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەلچى لىڭۈغا كەلگەندە، ئۇيغۇر قاغانىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ئاستانىگە بىرگە قايتقان. شۇ يىلى 11 - ئايدا شۇەنزۇڭ خان «ئۇيغۇر قاغانغا بېرىلگەن ئاتاقنى يەتكۈزۈشكە ئەلچى ئەۋەتىش يارلىقى»نى چۈشۈرۈپ مۇنداق دېگەن[9]:

«كەمىنە ئېلىڭلارنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئۈچۈن ھەر تەرەپلىمە ئىزدەندىم. ئەلچى ئەۋەتىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا قالغانلارنى ئەمىن تاپتۇرۇش، خان تىكلەپ بېرىشكە ماڭدۇرغان ئىدىم. ئۇلار لىڭۈغا بارغاندا سىلەرنىڭ ئەلچى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئىلتىجالارغا ئاساسەن، خانسىز قالغان ئوردىدا قاغان تىكلىنىپ، ھەممە قەبىلىلەرنىڭ بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدىم. ئىتتىپاقلىشىپ بىرنىيەت - بىرمەقسەتتە ئەلنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مېنىڭمۇ ئارزۇيۇم ئىدى. قوۋمىڭلارنىڭ يېڭى ئەل قۇرۇشقا ئارىسالدى بولۇشىدىن ئەنسىرىگەن ئىدىم. شۇڭا، ئالاھىدە ئەلچى ئەۋەتىپ نام- ئاتاق ئەۋەتتىم. بەرگەن ئاتىقىم (توققۇز ئۇيغۇر) تەڭرىدە بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە جەنخۇەي (ئەل قۇرۇش كويىدا بولغۇچى) قاغاندۇر.»

بۇ قېتىملىق نام - ئاتاق بېرىشكە «كونا تاڭنامە.

شۇەنزۇڭ خان خاتىرىسى»(640 - بەت)دە: «(داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 – يىلى، 857- يىلى) ئۇيغۇرلارغا ئاتاق يەتكۈزۈش ئەلچىلىكىگە ياساۋۇل بەگ ۋاڭ دۇەنجاڭنى خېخۇ ئايمىقىنىڭ ئەمىرلەشكىرى قىلىپ، يانداش ئەلچىلىككە خانلىق قائىدە - يوسۇن كاتىپى لى شۇننى جېنجۇ ئايمىقىنىڭ ئەمىر لەشكىرى قىلىپ، يازغۇچىلىققا خېنەن مەھكىمىسىنىڭ كاتىپى ساۋلىجىنى يوڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئەمىرلەشكىرى قىلىپ ئەۋەتتى. ۋاڭ دۇەنجاڭلار چېگىرىدىن چىقىپ بولغاندا، قارا ھارۇلىقلار يولنى توسۇۋالغاچقا قايتىپ كەلدى» دېيىلگەن. «بېڭى تاڭنامە. تۇبۇتلەر تەزكىرىسى» ۋە دۇنخۇاڭدا ساقلانغان خەنزۇچە ۋەسىقىنىڭ 6342 - بېتىدىكى «جاڭ يىچاۋنىڭ تاۋاپقا كېلىش جەدۋىلى»دە خاتىرىلىنىشىچە لىياڭجۇ ئايمىقى شەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (861 - يىلى)غا كەلگەندە تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلار تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان. شۇڭا، ۋاڭ دۇەنجاڭلارنىڭ سەپىرىدە خېشى كاربدورى ئارقىلىق مېڭىشى مۇمكىن بولمىغاچقا، تېخىمۇ ئارقىلىق شىمالىي يول بىلەن چېگىرىدىن چىقىپ ئايلىنىپ ماڭغان. ئۇلار سەپەردە ئۇچرىتقان «قارا ھارۇلىقلار» بولسا، سىبىر - تاتار قوۋمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ شىمالغا بېرىپ گوبىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقلار بىلەن سەپەر قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ[10]. لېكىن، ئۇلار سەپەردە تالاپەتكە ئۇچراپ ئاتاقنامە بۇلانغان. بۇرچىنى ئادا قىلالماي قايتىشقان[11].

تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ قېتىملىق ئەلچى ئەۋەتىشى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىزگە مەڭگۈ تېكىنىنىڭ داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى (856 - يىلى)دىن بۇرۇن كۈسەن

ئەتراپىدا خان بولغانلىقىدىن ئېنىق مەلۇمات بەردى. «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇر تەزكىرىسى»(5215- بەت)دە خاتىرىلىنىشىچە، داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2 - يىلى (848 - يىلى) ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاخىرقى بىر قاغان ئوكۇر غايىب بولغان[12]. قىرغىزلار سىبىرلارغا باش ئەگكەن ئۇيغۇرلارنى گوبىنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، «يەنە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار تاغ - ئورمانلارنىڭ ئىچكىرىسىدە بۇلاڭچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋېتىپتۇ. ھەممىسى كۈسەندىكى مەڭلىگ تېكىن قېشىغا كېتىش ئارزۇسىدا ئىكەن. مەڭلىگ تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالىتۇ» دېيىشكەن. گەرچە، بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا كۆزدە تۇتۇلغان ۋاقىت ئېنىق بولمىسىمۇ، داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلىدىكى ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەڭلىگ تېكىننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتىنى داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2 - يىلىدىن كېيىن، 10 - يىلىدىن بۇرۇن دەپ قاراشقا بولىدۇ. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3 - يىلى ئەتراپىدا تەختكە چىققان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى، ئۇنىڭ تەختكە چىقىشى ئوكنېر قاغانىنىڭ غايىب بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «يېڭى تاڭنامە» تۇركىلەر تەزكىرىسى»گە قوشۇمچە قىلىنغان «تۇركەشلەر تەزكىرىسى» (6069 - بەت)دە: «ئۇيغۇرلار ھالاك بولغاندا، مەڭلىگ تېكىن قارا شەھەردە يابغۇ بولغان، قالغان قەبىلىلەر تەڭرىتېغى[13]نى قوغداپ قالغان بولۇپ، ئۇلار 20 تۇمەنگە يېتەتتى» دېيىلگەن. ئەگەر خاتا بولمىسا، ئۇ ئاۋۋال يابغۇ بولۇپ، كېيىن قاغان بولغان. «قالغان قەبىلەر 20 تۇمەنگە يېتەتتى»

دېگەنلىك سانىنىڭ كۆپتۈرۈلگەنلىكى[14] بولسىمۇ، «كونا تاڭنامە»دىكى «چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغان[15]»لىقى بىلەن «يېڭى تاڭنامە»دىكى خاتىرىلەر مەڭلىگ تېكىن قاغان بولۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى بىر مەزگىللەردە ئۇنىڭ ناھايىتى روناق تاپقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مەڭلىگ تېكىن خان بولغان ئەنشى قەبەرنى كۆرسىتىدۇ؟ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۇ جۇغراپىيىلىك ھەم مەمۇرىي نام كەڭ ۋە تار مەنىدە ئىككى خىل قوللىنىلغان.

تار مەنىدىكى ئەنشى بولسا، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنى كۆرسىتىدۇ. تۇرۇشلۇق ئورنى[16] نەچچە رەت ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، چاڭشۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (692 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى سەركەردىسى ۋاڭ شياۋجيې تۇبۇتلەرنى تارمار قىلىپ، تۆت بازارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تۇرۇشلۇق ئورنىنى كۇسەنگە كۆچۈرگەندىن 792 - يىلى ئەنشى ئاخىر تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ[17] كەتكەنگە قەدەر بولغان مەزگىللەردە، تار مەنىدىكى ئەنشى باشتىن - ئاخىرى كۇسەن شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «راھىب خۇيچاۋنىڭ ئەنەكتەكتىكى بەش ئەلگە سەپەر قىلىش تەزكىرىسى[18]»دە خۇيچاۋ كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلىدا ۋەتەنگە قايتقاندا «‹سارىخ› (قەدىمىي قەشقەر)دىن شەرققە قاراپ بىر ئاي مېڭىپ كۇسەن ئېلىگە، يەنى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسگە كېلىپ، خەنزۇ لەشكەرلەرنىڭ تولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن. ئەنشىدىن يەنە جەنۇبقا قاراپ 2000 چاقىرىم ئېلى بارىكەن... كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 15 - يىلى (727 - يىلى) 11 - ئاينىڭ تۇنجى ھەپتىسىدە ئەنشىگە

كەلگەندە، باش ھىراۋۇل جاۋجۇن ئەنشىدا ئىكەن. ئەنشىدىن يەنە شەرقە قاراپ مېڭىپ ئاگىنى (قارا شەھەر) ئېلىگە كەلگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. يەنە «راھىب ۋۇكۇڭنىڭ ئەنەكىتەككە بېرىش خاتىرىسى»دە ۋۇكۇڭ 780 - يىللىرى ۋەتىنىگە قايتقاندا، سارىخ، ئۇدۇن، ئەنشى، ئاگىنى ئارقىلىق بېشبالىققا بارغان. بۇ يەردىكى ئەنشىمۇكۇسەننى كۆرسىتىدۇ[19]. تارىخنامىلەردە خاتىرىلەنگەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئەڭ ئاخىرغىچە بەرداشلىق بېرىپ قوغدىغان ئەنشىمۇكۇسەننى كۆرسىتىدۇ[20].

كەڭ مەنىدىكى ئەنشى بولسا، ئەنشى قورۇقچىبەگ تەۋەسىنى يەنى كۇسەن، ئۇدۇن، سارىخ، ئاگىنى ياكى سويابنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، چاڭئەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2 - يىلى (702 - يىلى) بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، سويابنى بېشبالىققا ئايرىپ بېرىلىپ، تۆت بازار سويابنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان بولغان. شۇڭا، مەڭلىگ تېكىن خانلىق تەختىگە چىققان ئەنشى تەخمىنەن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كۇسەن ئەتراپى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن[21]. «يېڭى تاڭنامە.تۇركلەر تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان مەڭلىگ تېكىننىڭ ئاگىنىدا يابغۇ بولغانلىقىمۇ يۇقىرىدا بايان قىلغان پەرىزىمنى ئىسپاتلايدۇ. ھامىلتونمۇ مۇشۇنداق كۆزقاراشتا بولۇپ، «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىدا «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى ئاساسەن بۇگۇنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى، تېخىمۇكونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئەينى چاغدىكى ئەنشى

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بولمىش بۇگۇنكى كۇچا شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئىككىنچى تارماق ئۇيغۇرلار (ئەنشىگە كەلگەن بىر قىسمىنى كۆرسىتىدۇ) تەڭرىتېغىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى بىر رايونغا، يەنى كۇسەن بىلەن بېشبالىق ئارىلىقىدىكى جايلارغا كېلىپ، تۇبۇتلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىنلارنىڭ چېگرىسى بىلەن قارىشىپ تۇرغان» دەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، گەردىزى كىتابىدا توققۇز (ئوغۇز)لارنىڭ قاغانى تۇرۇشلۇق ئازال شەھىرى[22]نى خاتىرىلىگەن. موريياسۇ تاكائو بۇ قاغان مەڭگۈ تېكىن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن، دەپ قارايدۇ[23]. گەردىزى ئۇ يەرگە باردىغان مۇساپىنى[24] سۆزلەپ كېلىپ:

«ئۇ يەرگە باردىغان مۇساپە بولسا بارسخاندىن ئۇنسۇ[25]غا، ئۇنسۇدىن كۇچاغا، كۇچادىن ئازالغا، ئازالدىن سكاتقا[26]، سكاتتىن سىمىغنا سۇر[27]غا(؟)، سىمىغنا سۇردىن كات[28] (جناجكات)قا(؟) بىر كۇنلۇك مۇساپىدۇر. بۇ ئۇلايەت كۇچادىن كېچىك بولۇپ، 22 مەھەللىسى بار...» دەيدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم»دىمۇ مۇشۇ يەرلەرگىچە بايان قىلىنغان. مىنورسكىي ئازال ـــ ئاراق بولسا، كۇسەننىڭ شەرقىدىكى بۇگۇرمىكىن دەپ گۇمانلانسا، ھېننىڭ ئاگىنى[29] دەپ قارايدۇ. ئېھتىمال موريياسۇ تاكائو ئېيتقاندەك، قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى يولدۇز جىلغىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىلەن تۇركلەرنىڭ بۇ يەردە ئوردا سالدۇرغان تارىخىنى ئويلىغاندا، ھېننىڭنىڭ كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ[30]. قايسى بىر خىل قىياس مۇۋاپىقراق بولمىسۇن شۇنداق بىر نۇقتىنى

مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارمۇ مەخسۇس تېكىنىك كۆسەن - ئاگىنى ئەتراپىدا قاغان بولغانلىقىنى تېرىپ - تۆشەپ بايان قىلىپ بولسىمۇ، خەنزۇچە تارىخي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

3. تەخرىتېغىنىڭ شەرقي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى

داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى ئەتراپىدا ئەنشىدە خانلىق تەختىگە چىققان مەخسۇس تېكىن بىر مەزگىل روناق تاپتى. لېكىن، بۇنداق روناق تېپىش ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10-،11 - يىلى (856 -، 857 - يىللىرى) تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانى تىكلەش، ئاتاق بېرىش كويىدا يۈرگەندە، بىز ئۇچ تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەنلىكىنى بىلىدۇق. بۇلارنىڭ ئىككىسى تۈركۈمى داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى 2 - ئايدا ياكى بۇنىڭدىن بۇرۇنراق؛ يەنە بىر تۈركۈمى بولسا، 2 - ئاي بىلەن 11 - ئاي ئارىلىقىدا تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن[31]. ئۇچىنچى تۈركۈمدىكىلەرنى ئەنشىدە خانلىق تەختكە ئولتۇرغان مەخسۇس تېكىنىڭ ئەۋەتكەنلىكى ئاساسەن شۇبھىسىز. ئالدىنقى ئىككى تۈركۈمدىكى ئۆزى «سوۋغات كۆتۈرۈپ كەلگەنلەر» بىلەن «قىرغىز لى جەنگە ئەگىشىپ كەلگەن» ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانى ياكى ئەسلي ماكانى بەلكىم ئەنشىدىن يىراق بولمىسا كېرەك. چۈنكى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلاردىن «مەخسۇس تېكىن ھازىر قاغان بولۇپ ئەنشىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، ئۇيغۇر قوۋملارنىڭ

خۇشاللىقتىن باش ئەگكەن[32]»لىكىنى بىلگەندىن كېيىن، دەرھال ئەنشىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. ئەگەر بۇ خەۋەرنى ئەنشىدىن كۆپ يىراقتىكى ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن، دەپ قىياس قىلغاندا، تاڭ سۇلالىسى بۇنىڭلىق بىلەن يەڭگىللىك قىلىپ ئەنشىگە ئەلچى ئەۋەتەرمۇ؟ بىراق، بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرگىزمۇ مەڭلىگ تېكىنىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئەمەسلىكى ئېنىق.

بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە كېلىشتىن نەچچە يىل ئىلگىرى، يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى كەلگەنلەرگە (بەلكىم كاتتىۋېشىدۇر) ئەمەل - ئاتاق بەرگەن. بۇ ئىش دۇمۇ قەلەم تەۋرەتكەن «قۇچۇدىن كەلگەن ئۇيغۇرغا شىرمەت سانغۇن ئۇنۋانى بېرىش پەرمانى[33]»دا ئۇچرايدۇ.

«قۇچۇلۇق مالچى[34] بېشى بولمىش ئىگە[35] قاشكۇگۇ ئالپ ئۇگەمىش باغا تۇتۇق ۋە زىر ئەمىنلىك ئۇچۇن جاسارىتى بىلەن كارامەت كۆرسەتتى. ئالىيجاناب سېيماسى غەربىي قوۋملارنىڭ قەلبىنى ئىپادىلەپ، ئېلىمىزنىڭ كاپالىتى بولدى. ئۇلارنىڭ ئاتامىنى ئاقىل كىشى بولغاچقا، بۇگۇن دوستلىشىش ئارزۇسىدا ئىلتىپات تىلەپ كەپتۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا ئالىي مەرتىۋە ئىنئام قىلىپ، ئاسمان كۆمۈرۇلۈپ چۈشكەندىمۇ ئىلتىپاتىمىزنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى ئۇچۇن سول قانات شىرمەت ياساۋۇل سانغۇن مەرتىۋىسىگە ئوخشاش يەنە بىر ئەمەل تەسىس قىلىپ ئىنئام قىلىنسۇن.»

بۇ پەرمان يېزىلغان ۋاقىت ئەسكەرتىلمىگەن. لېكىن، دۇمۇ كاتاۋۇللۇق ئەمىلى ئۇچۇن شاپاشلاپ، ئەمىر - پەرمان

ئۇچۇن قەلەم تەۋرىتىپ يۇرگەندە، داجۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5 - يىلى ۋە 6 - يىلى 11 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلگەن بولۇپ، بىر يىل ئەتراپىدا ۋاقىت ئۆتمىگەن ئىدى[36]. بۇ پەرمان مۇشۇ مەزگىلدىلا يېزىلغان. ھەم دۇمۇنىڭ «پەنچۇن توپلىمى»غا بۇ پەرمانغا ئۇلاپلا يەنە بىر «شاجۇ ئەلچىسى ئېلىپ كەلگەن ۋۇئەنجېڭ قاتارلىق 29 كىشىگە ئەمەل بېرىش پەرمانى» كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا:

«سەركەردە ئىلار جاڭ يىچاۋ ساداقەتمەن قەلبىگە تايىنىپ ياۋايىلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپتۇ. سىلەر سەركەردىگە سادىق بولۇپ، ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، جاپا - مۇشەققەتلەر ئالدىدا ساداقەتنى ئەلا بىلىپسىلەر. شۇنداق ئىكەن، ئېلىمىزنى قوغدىغان مەردانە كىشىگە ئەمەل بەرمەي بېخىللىق قىلغىلى بولماس. شۇڭا، شانۇ شەۋكەتلەر ئارقىلىق تەسەللى بېرىش ئۇچۇن، ئالدىنقى ئىشلارغا ئاساسلانساق بولىدۇ» دېيىلگەن.

شياڭ دا بۇ ئەمەل بېرىش پەرمانىنى داجۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5 - يىلى قىشتا يېزىلغان دەپ قارايدۇ[37]. شۇڭا، پەرماندىكى «ئالدىنقى ئىشلارغا ئاساسلانساق بولىدۇ» دېگەن جۈملە ئالدىنقى «قۇچۇدىن كەلگەن ئۇيغۇرغا شەرمەت سانغۇن ئۇنۋانى بېرىش پەرمانى»غا ئاساسلانغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ئىككى پارچە پەرماننىڭ بۇۋاستە مۇناسىۋىتى بولمىسىمۇ، بۇ ئىككى تۈركۈم كىشىلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە يېتىپ بارغان ۋاقىتلىرىمۇ ئانچە پەرق يوق. بۇ دەل جاڭ يىچاۋنىڭ گۇاجۇ، شاجۇ ئايماقلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن مەزگىل

بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ خاتىرىلىرى، يەنى شۇەنزۇڭ خانىنىڭ رەسمىي تارىخىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا،[38] جاڭ يىچاۋنىڭ ئەلچىسى 851 - يىلى 2 - ئايدا تىيەندې قوشۇنغا يېتىپ كەلگەن. 10 - ئايدا جاڭ يىچاۋ ئىنىسى جاڭ يىتەنى[39] ئەۋەتىپ، گۇاجۇ، شاجۇ، يىجۇ، سۇجۇ قاتارلىق 11 ئايماقنىڭ خەرىتىسى بىلەن نوپۇس ئەھۋالىنى تاڭ سۇلالىسىگە ھەدىيە قىلغان.

باشقا تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ 11 ئايماق يەنە شىجۇ، گەنجۇ، لەنجۇ، شەنجۇ، خېجۇ، مىنجۇ، گوجۇ قاتارلىق ئايماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن[40]. «قۇچۇدىن كەلگەن ئۇيغۇرغا شىرمەت سانغۇن ئۇنۋانى بېرىش پەرمانى»دىن ئەينى چاغدا قۇچۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئۆز خانى ۋە ۋەزىرلىرى بارلىقىنى بىلۋالالايمىز. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4 - يىلى (850 - يىلى) جاڭ يىچاۋ يىجۇ[41]نى قايتۇرۋالغاندىن كېيىن، بۇ بىر تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ شاجۇ ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولغان - بولمىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. فۇجىي ئاكىرانىڭ ئەينى چاغدا جاڭ يىچاۋنىڭ تەسىر كۈچى قۇچۇغىچە كېڭەيگەن[42] دەپ قارىشىنىڭ ئاساسى يوق. شۇڭا، جاڭ يىچاۋنىڭ قۇچۇغا ئىگە بولدۇم دېگىنىگە ۋە بۇ چاغدا ئۇيغۇر ئەلچىسىنىڭمۇ تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەنلىكىگە قاراپ، بۇ چاغدا ئىككى تەرەپ ھېچبولمىغاندا دۈشمەنلىشىش ھالىتىدە ئەمەس ئىدى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

لېكىن، قۇچۇنى كونترول قىلىۋاتقان بۇ ئۇيغۇرلار مەڭلىگ تېكىنىنىڭ تەۋەلىكىدە ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىرنەچچە يىلدىن

كېيىن، يەنى داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى مەڭگۈ تېكىنىنى ئۇيغۇر قاغانى قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ «ئالتە نەسەبلىرى»نى، يەنى قاغانىنىڭ ئەۋلادىنىڭ ئېنىق خەۋرىنى ئالالمىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. موريياسۇ تاكائۇ قاتارلىقلار[43] تەشەببۇس قىلغاندەك قىياس قىلىپ داجۇڭ سەلتەنەت يىلىنىڭ 5 - يىلى تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەن ئۇيغۇرلارنى مەڭگۈ تېكىنىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار دەپ قارىساق، داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەر ئاندىن «ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتە نەسەبدىن» بولغان مەڭگۈ تېكىنىنىڭ خەۋرىنى ئالالىشى ناتايىن. بۇ ئۇيغۇرلار ئىلگىرى مەڭگۈ تېكىنگە ئەگىشىپ غەربكە كۆچكەنلەر ھەم ئۇنىڭ ئىدارە قىلىشىنى ئېتىراپ قىلغان كىشىلەر بولۇشى مۇمكىن. يەنى «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى» (6069 - بەت)دىكى «قالغانلىرى تەڭرىتېغىنى قوغداپ قالدى»دىكى «قالغانلىرى» بولۇپ، بۇلار ئۇ چاغدا ئۆز خاقانىنى تىكلەپ بولغان ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر 2962 - بەتتىكى «جاڭ يىچاۋ ھەققىدىكى مەددىاھلىق قىسسىسى[44]»دىن، داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 - يىلى ئەتراپىدا، شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن يىجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى لاپچۇق ناھىيىسى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقۇنلار بىلەن دۇشمەنلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا، يىجۇنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن قۇچۇدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك «مەددىاھلىق ئەدەبىياتى»دا جاڭ يىچاۋنىڭ تاڭ

سۇلالىسى نام - ئاتاق بەرگەن ئەنشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ دۇنجاڭنىڭ[45] قول ئاستىدىكىلەرگە دوستانە مۇئامىلىدە بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ چېن يۇەنخۇڭ ئاتلىق كىشى ئۆز ھەمراھلىرىنىڭ تىرىپىدىن قىلىۋېتىلگەنلىكىنى ئەلۋەم قىلغاندا، جاڭ يىچاۋ دەرغەزەپ بولۇپ: بۇ ئوغرىلار نېمىسىگە بۇنداق ئەزۋەيلىشىپ كېتىدۇ. ئەلچىلەر ھازىرچە قەسىرگە قايتىپ تۇرسۇن، مەن تاپتۇراي» دېگەن. ئەگەر تاڭ سۇلالىسى نام- ئاتاق بەرگەن مەڭلىگ تېكىن بىلەن قۇچۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلار مۇناسىۋەتلىك بولسا، جاڭ يىچاۋ بۇنداق ئىپادە بىلدۈرمىگەن بولاتتى، ئەلۋەتتە. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى چاغدا قۇچۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئەنشىدىكى مەڭلىگ تېكىن ھەرگىز بىر قوۋمدىن ئەمەس.

يۇقىرىدا بايان قىلغان بىرنەچچە نۇقتىدىن قارىغاندا، بىر مەزگىل رونىق تاپقان تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار پارچىلىنىپ كەتكەن. مەڭلىگ تېكىن ئالىي نەسەبلىك بولغاچقا، كۈسەن - ئاگىنى ئەترابىدا قاغان بولغان ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ۋە نام- ئاتاق (گەرچە بېتىپ بارالمىغان بولسىمۇ) بېرىشكە مۇيەسسەر بولغان. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ كۈچى زور بولۇشى ناتايىن. قۇچۇنى ئىگىلىگەن ئۇيغۇرلار، «قىرغىز لى جەنگە ئەگىشىپ» كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۆزى «سوۋغات ئېلىپ كەلگەن» ئۇيغۇرلار بەلكىم قۇچۇنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلەپ، بىر - بىرىگە بويسۇنماس بولۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بەزىلىرى مەڭلىگ تېكىننىڭ قاغانلىقىغا بويسۇنغۇسى بولسىمۇ، بەزىلىرى ئۇنى پەقەت كۆزگە ئىلمىغان. بۇنداق

پارچىلىنىش ۋە زىيىتى، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەھۋاللارنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ چۈشەندۈرەلەيدۇ. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11 - يىلىدىن كېيىن نام- ئاتاق ئېلىشقا رەسمىي مۇيەسسەر بولالمىغان توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى مەڭلىگ تېكىن ئەنشىدە تۇيۇقسىز غايىب بولدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مەڭلىگ تېكىننىڭ ئەۋلادى ياكى ئۇنىڭ بىر تارمىقى گەنجۇغا كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10 -، 11 - يىلىدىكى نام - ئاتاق بەتكۈزۈشتە ئەلچىلىرىنىڭ ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ بىر تەرەپ قىلغاندىن باشقا، ئۇيغۇر قاغانىغا ئاتاق بېرىش ئىشىنى قايتا تىلغا ئالمىغان. شۇڭا، ئاردىدىن 10 نەچچە يىل ئۆتكەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قايتا ئۇنۇڭان بەرمەكچى بولغىنى، ئەنشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى بولماستىن، بەلكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانىدۇر.

4. قىرغىزلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كونترول قىلىشى

تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل رونىق تاپقان، لېكىن ئۇلار گوبىنىڭ شىمالىدا قىرغىزلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ خانۇەيران بولغاندا غەربكە كۆچۈپ، تېزلا تەڭرىتېغى رايونىدا يەنە ھاكىمىيەت قۇرغانمۇ - يوق؟ مۇئەييەنلەشتۇرۇش پىكرىدىكى ئالىملار ئۆزنىڭ كۆزقارىشىنى ئىسپاتلاشقا ئاجىزلىق قىلىۋاتىدۇ. ھازىر ساقلىنىۋاتقان

تارىخىي ماتېرىياللار ھېچبولمىغاندا، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەھۋاللار بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزقارىشىنىڭ تامامەن ئەكسىچە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ.

خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2 - يىلى (842 - يىلى) 10 - ئايدا، قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن، تۇنجى رەت تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ كەيچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇرلارنى ھالاك قىلغان ۋەقەنى مەلۇم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيخې مەلىكىسى ئۆزىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى ھەم «ئاۋۋال لۇشىخې قاتارلىق كىشىلەرنى مەلىكىنى بۇيۇك تاڭ ئېلىگە يەتكۈزۈپ قويۇش ئۈچۈن ئاستانىگە ئەۋەتكەنلىكىنى، ھازىرغىچە بىرەر ئۇچۇرنى ئالالمىغانلىقىنى، يېتىپ بارالمىغان ياكى ئوغرىلار تۇتۇپ قالغان بولسا دەرھال لەشكەر چىقىرىپ ئىزدىتىپ، ھەر قانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، چوقۇم تېپىپ كېلىدىغانلىقىنى» ئېيتقان. قىرغىزلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ياكى ھېچبولمىغاندا ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ئۈمىدىدە ئىكەنلىكى ئېنىق. قىرغىز ئەلچىسى يەنە «قارا ئۆكۈزگە سۈرۈلۈپ ئۇيغۇر ئېلىگە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، ئەنشى، بېشبالىق، ناتار قاتارلىق بەش قەبىلىنى بويسۇندۇرغان[46]» لىقىنى ئېيتقان. ئەسلىدە ئىككى يىلدىن بېرى قىرغىزلار دەققىتىنى غەربكە (غەربىي جەنۇبقا) بۇراپ، ئەنشى، بېشبالىق رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان ئىكەن. ئەمدى ئۇلار ئەنشى بىلەن بېشبالىق رايونىنى، يەنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، قارا ئۆگۈز، يەنى ئەسلىدىكى

گوبىنىڭ شىمالىدىكى مەركىزىي رايوندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىغا چىقىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر يېڭى بۇيۇك خانلىق قۇرماقچى بولۇۋاتىپتۇ. قىرغىز ئەلچىسىنىڭ بۇنداق دېيىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارشى پوزىتسىيىدە بولماسلىقىنى تىلگەنلىكىمۇ ئىنىق.

ئەمدىلا قىرغىزلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن تاڭ سۇلالىسىگە بۇ ئىش چوقۇم چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بىر- نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قىرغىزلار ئەلچىسى تاڭ سۇلالىسىگە قايتا كەلگەن ھەم ۋۇزۇڭ خان قوبۇل قىلغاندا، بوخەي ئېلى ئەلچىسىنىڭ تۆرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدىكىلەر مۇشۇ پۇرسەتتە يەنە قىرغىزلارغا قانداق تاكتىكا قوللىنىشنى رەسمىي مۇزاكىرە قىلىپ، قىرغىزلارغا كىشى ئەۋەتىپ ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان ئەنشى، بېشبالىق رايونىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ـ قىلماسلىقنى قارار قىلغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەنگەن (تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى. 36- جىلد 7973-، 7974- بەتلەر): «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 2- ئاينىڭ ئاخىرلىرى، قىرغىزلار زۇغۇقۇشنى ئەلچى قىلىپ ئىككى تۈياق ئېسىل ئات ئەۋەتىپتۇ. ئوردا مىراقۇلبەگ جاۋفەننى ئەلچىلەرنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىشقا بۇيرۇدى. 11- كۈنى خان قوبۇلدا بوخەي ئەلچىسىنىڭ ئالدىغا تىزىلدى. خان جاۋفەنگە قىرغىزلاردىن ئەنشى، بېشبالىقنى تەلەپ قىلىشقا بۇيرۇماقى بولدى. لى دېيۇ قاتارلىق ئەكابىرلەر: «ئاستانىدىن ئەنشىگە 7000 چاقىرىم، بېشبالىقتا 5000 چاقىرىمدىن كۆپرەك كېلىدۇ. بۇ ئەلچىدىن ئۇ

بەرلەرنى سوراپ ئېلىپ، قايتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىساق، نەچچە تۈمەن تاڭ سۈلالىسى لەشكىرى قوغدىمىسا بولمايدۇ. بۇنداق ئەسكەرلەرنى قەيەردىن ئېلىپ، يەم - خەشەكنى قايسى يول بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىشنى بىلمەيمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن بار ئاقچىنىمۇ يوق قىلۇۋېتىمىز. شۇڭا، بولماسمىكىن»، دەپ توسۇپ قويدى. لى دېيۈنىڭ «قۇربانلىق كۆرسىتىپ بېرىش خاتىرىسى»دىمۇ مۇشۇنداق خاتىرە بار[47]. بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى قىرغىزلار ئەلچىسىگە دائىر خاتىرىدىن، قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن دەرھال غەربكە قوشۇن تارتىپ، ئاخىر بېشبالىق ۋە ئەنشى رايونىنى كونترول قىلۇالغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

شۇنداقتىمۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئالىملار ئادەتتە قىرغىزلار 840- يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن بېشبالىق بىلەن ئەنشىگە يېتىپ بارغانلىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۇ رايونلارنى كونترول قىلغانلىقىدىن ئىبغىز ئېچىشمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ھەتتا بۇ ئىشنى قەتئىي تىلغا ئالمايدۇ. ئابى تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىردە بۇ ئىشنى تىلغا ئېلىپ[48] قىرغىزلارنىڭ ئەنشى بىلەن بېشبالىق بىزنىڭ قولىمىزدا دەۋالغىنى سېپى ئۆزىدىن يالغان گەپ، دەپ قارايدۇ ھەم لى دېيۈ كۈچمەيلا قىرغىزلارنىڭ ھېيلىسىنى بىلۇالغان، دەپ تونۇيدۇ. بۇ ئالىملارنىڭ ئاساسلىنىدىغىنى خانېدا تورونىڭ «تاڭ سۈلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىردە ئىپادىلەنگەن[49]، «كونا تاڭنامە. لى دېيۈ تەزكىرىسى»دىكى: «(خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ) 3- يىلى 2-

ئايدا، جاۋفەن قىرغىزلار ئەنشى بىلەن بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ھۇجۇم قىپتۇ. لەشكەر چىقىرىپ ھەمدەم بولماق كېرەك، دەپ مەلۇمات سۇندى». ئۇلار ئەگەر جاۋفەن خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى قىرغىزلارنىڭ بېشبالىق بىلەن ئەنشىگە ھۇجۇم قىلماقچى ياكى قىلىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن چوقۇم ئىگىلىۋالمىغان. شۇڭا خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى 10- ئايدا، قىرغىزلار ئەلچىسىنىڭ ئېيتقانلىرى لاپ گەپ، دەپ قارايدۇ.

لېكىن، «كونا تاڭنامە»دىكى بۇ گەپ شۇبھىلىك. ھۆكۈمەت تەرەپ يازغان «ئوردا خاتىرىسى» بىلەن لى دېيۇنىڭ «قۇربانلىق كۆرسىتىپ بېرىش خاتىرىسى»دە جاۋفەننىڭ خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى ئېيتقان بۇ گېپى خاتىرىلەنمىگەن[50]. سىماگۇاڭ ئەينى چاغدا «كونا تاڭنامە»دىكى خاتىرىنى ئىنكار قىلىپ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»گە « ئوردا خاتىرىسى بىلەن قۇربانلىق كۆرسىتىپ بېرىش خاتىرىسى»دىكى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن ھەم «كونا تاڭنامە. لى دېيۇ تەزكىرىسى»دىكى لى دېيۇنىڭ مەلۇماتى (4522-، 4523- بەت)مۇ ئىسپات بولالايدۇ، دېگەن. لى دېيۇ يەنە مۇنداق دېگەن:

«مۇشكۇل كۈنلىرىمىز ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن خېلۇك رايونى تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئەنشى ۋە بېشبالىقتا بارماقچى بولساق ئۇيغۇر يولى بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. ئەمدى ئۇيغۇرلار ھالاك بولدى. ئۇ جايلارنىڭ قىرغىزلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەن - كەتمىگىنىنى بىلمەيمىز. ئۇ جايلارنى قۇتقۇزۇۋالساق، قورۇقچىبەگ قويۇپ خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ

قوغدىشىغا توغرا كېلىدۇ. ھەربىر جايىنى بىر تۈمەندىن لەشكەر قوغدىسا، بۇ لەشكەرلەرنى قەيەردىن يىغىپ كېلىمىز؟ يەم - خەشەكلەرنى قايسى يول بىلەن توشۇيمىز؟ پېقىر بەدەۋىيلەرنىڭ ھېيلىسىنىڭ كۆپلۈكى، ئەل كۈچىنىڭ يېتىشمەيدىغانلىقىنى بىلگەچكە تاۋار - دۇردۇن بېرىڭلار، دەپ بىزنى قاقتى - سوقتى قىلىشىدىن ئەنسىرەيمەن.» لى دېيۈنىڭ بۇ گېپى قىرغىزلارنىڭ ئەنشى بىلەن بېشىبالىقنى ئىگىلەپ بولغانلىقىنى، ھەرگىزمۇ ھازىر ھۇجۇم قىلىۋاتقاندەك ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

«يېڭى تاڭنامە. لى دېيۈ تەزكىرىسى»دىكى مۇنۇ مەزمۇنمۇ ئويلاپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ: «قىرغىزلار ئەۋەتكەن ئەلچى كېلىپ ئەنشى بىلەن بېشىبالىقنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئېيتتى. خان ئالىيلىرى قىرغىزلاردىن ئۇيەرلەرنى تەلەپ قىلماقچى بولغاندا، لى دېيۈ ئۇنداق قىلساق بولماس. ئۇيغۇرلار ھالاك بولغان بولسىمۇ، قىرغىزلارنىڭ راست شۇيەرلەرگە ئىگە بولغان - بولمىغانلىقىنى تېخى بىلمەيمىز.» بۇيەردىكى «قىرغىزلاردىن» دېگەن سۆز ئالاھەزەل «كونا تاڭنامە»دىكى «لەشكەر چېقىرىپ ھەمدەم بولماق كېرەك» دېگەنگە باراۋەركەلسىمۇ، «يېڭى تاڭنامە»نىڭ مۇئەللىپى قىرغىزلارنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىگە زامانى نائېنىق ئىپادە بىلدۈرۈپ، «كونا تاڭنامە»دىكى جاۋۇفەننىڭ گېپىدىن گۇمانلانغانلىقىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «كونا - يېڭى تاڭنامە»دىكى «قىرغىزلارنىڭ ئەنشى بىلەن بېشىبالىققا ئىگە بولغان - بولمىغانلىقىنى تېخى بىلمەيمىز» دېگەن مەزمۇن تاڭ سۇلالىسى ئېرىشكەن ئۇچۇرنىڭ قىرغىزلار ئەنشى بىلەن بېشىبالىققا ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئەمەس، بەلكى ئىگىلەپ بولغانلىقىنى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

راست - يالغان ئىكەنلىكىنى ئايرىيالمايۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان تەزكىرىسى» دىكى «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 2- ئاي» ماددىسىدىكى مەزمۇندا يېزىق خاتالىقى بار. يەنى، «قىرغىزلار ئەۋەتكەن ئەلچى زۇغۇقۇش ئوردىغا كېلىپ ئىككى تۈياق ئېسىل ئات هەدىيە قىلدى. قاغانىمىز ئۇيغۇرلارنى هالاك قىلىۋەتتى، مەلىكە تەيخېنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىپ ئېلىڭلارغا يەتكۈزۈپ قويماقچى بولغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر قالدۇقلىرىنىڭ يول توسۇپ بۇلاپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدۇق، دېدى. شۇنىڭ بىلەن خان ئالىيلىرى زۇغۇقۇشقا قوشۇپ تەيخي مەلىكىنى ئەكېلىش ئۈچۈن تەييۇنگە ئەلچى ئەۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تاڭ سۇلالىسى سەركەردىسى شى شۇڭ بىر ئاي بۇرۇن ئۇگە قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، مەلىكە تەيخېنى يۇنجۇ ئايمىقى تەۋەسىگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىدى[51]. «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان تەزكىرىسى»دىكى قىرغىزلار ئەلچىسىنىڭ گېپى ئەسلى خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى 10- ئايدا كەلگەن ئەلچىنىڭ گېپى بولۇپ «كونا تاڭنامە»دە خاتا خاتىرىلەپ قويۇلغان ياكى «كونا تاڭنامە. لى دېيۇ تەزكىرىسى»دىكى جاۋفەننىڭ ئاشۇ ئايدا ئېيتقان گېپىمۇ خاتا خاتىرىلىنىپ قالغان. ئىشقىلىپ «كونا تاڭنامە»دىكى جاۋفەننىڭ گېپىنى ئىشەنچلىك ئاساس قىلغىلى بولمايدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، خانىدا تورو[52] ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتۇش بىلەن بىرگە، 840- يىلىدىن كېيىن قىرغىزلار قىسقا مۇددەت ئەنشى بىلەن بېشىبالىقنى

ئىگىلىۋالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئاشۇ ئالىملارنىڭ خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى كۇزده ئۇگە قاغاننىڭ ئەنشىگە پاناھلانماقچى بولغانلىقى ۋە شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (863- يىلى) قىرغىزلارنىڭ ئەنشى ئۇيغۇرلىرىغا قايتا جازا يۈرۈش قىلماقچى[53] دېگەن خاتىرىسىدىكى دەلىللىرىگە قارىتا كېيىنكى پاراگرافتا ئانالىز قىلىمەن. ئاخىردا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، جاڭ گۇاڭدا ئەپەندى «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى تومى»نىڭ «ئۇيغۇرلار» ماددىسىدا، مەڭلىگ تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار 843- يىلى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن جەنۇبقا ئۆتۈپ قارا شەھەردە ماكانلىشىپ، قۇچۇنى ئىگىلەپ، قوغلاپ كېلىۋاتقان قىرغىزلارنى چېكىنىدۇرگەنلىكىنى يازغان. بۇنى سۆز تاللاش يۈزىسىدىن قالدۇرۇپ قويدۇم.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن باشقا، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ قىرغىزلارنىڭ ئەنشىسى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئۇچرىتالايمىز. «ھۇدۇدۇلئالەم[54]» نىڭ «ياغمىلارنىڭ زېمىنى ۋە شەھەرلىرى» دېگەن بابىدا «كاشغەر چىنىستانغا تەۋەدۇر. ئۇلار ياغمىلار، تۇبۇتلەر، قىرغىزلار ۋە چىنىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. ئىلگىرى كاشغەرنىڭ خانلىرى قارلۇقلاردىن، ياغمىلاردىن بولۇدىكەن» دېيىلسە، «قارلۇقلارنىڭ زېمىنى ۋە شەھەرلىرى» دېگەن بابىدا يەنە «ئۇنسۇ قارلۇقلارنىڭ زېمىنىدە بولۇپ، ئىلگىرى ئۇلارنىڭ خاقانى توققۇز ئوغۇزلارغا ۋەكىللىك قىلىدىكەن. ئۇ يەرنى ئەمدى قىرغىزلار ئىگىلىۋاپتۇ» دېيىلگەن. بىز 840- يىلىدىن بۇرۇن قىرغىزلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى بىرەر جايىنى

بىسىۇالغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيالنى ئۇچراتمىدۇق. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ 790- يىلىدىن بۇرۇن قىرغىزلارنىڭ بۇ يەرگە ئايىغ باسقانلىقىغا دائىر ھېچقانداق بېشارەت يوق. ئۇيغۇرلار 791- يىلى بېشبالىقنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، قىرغىزلارنىڭ جەنۇبقا كېلىپ زېمىن ئىگىلىيەلىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، بۇ ماتېرىياللارنىڭمۇ IX ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن كېيىنكى ۋەقەلەرنى كۆزدە تۇتۇشى ناتايىن. چۈنكى، شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرى (860— 874- يىللىرى)دە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى رونىاق تاپقاندىن كېيىن، گوبىنىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلارمۇ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زېمىنىدىن ئۆتۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن زېمىن ئىگىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ھازىر ساقلىنىۋاتقان IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەن ساك تىلىدا يېزىلغان ماتېرىياللار[55]، گۇاجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋەسىقىلەر[56]»، 938 — 942 - يىللىرى جاڭ كۇاڭئىيى، گاۋجۇخۇينىڭ «ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»[57]، 947- يىلى قوزۇقتا يېزىلغان 3- نومۇرلۇق ۋەسىقە[58]، 964— 976 - يىللىرى جى يېنىڭ غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى[59] بىلەن يەنە شۇ يىللىرىدا يېزىلغان «ئەرش يولىنىڭ چېگرىسى[60]» قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا قىرغىزلارنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنمىغان[61]. بارتولدمۇ «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى بۇ تارىخىي ماتېرىياللارغا قىرغىزلارنىڭ زورايغان چاغدىكى تارىخى خاتىرىلەنگەن، دەپ قارايدۇ[62]. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى

خاتىرە 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمىگەن چاغدىكى ئەھۋالدۇر. ئەگەر ئانالىز قىلىشىمدا خاتالىق بولمىسا، ئەرەب - پارسچە خاتىرىلەر بىلەن خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارنى دەللىلەشكە بولىدۇ ھەم 840- يىلىدىن كېيىن قىرغىزلار ھەقىقەتەن بىر مەزگىل بېشىبالىق بىلەن ئەنشىنى كونترول قىلغانلىقىنى، يەنە كۈسەن بىلەن قاراشەھەرنى قوغداشقا لەشكەر تۇرغۇزۇش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

لېكىن، قىرغىزلار بېشىبالىق بىلەن ئەنشىدە ئۇزاق تۇرالمىغان. شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (863- يىلى) قىرغىزلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «ئۇيغۇرلارغا يەنە جازا يۈرۈش قىلىپ، ئەنشىنى ئەسلىدىكى ئىگىسى بولمىش تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرغۇزۇپ بېرەلمەكچى بولغانلىقىنى» بىلدۈرگەن[63] لېكىن بۇ چاغدا قىرغىزلارنىڭ ئەنشىدە ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (848- يىلى)دىن كېيىن جاڭ يىچاۋنىڭ گۇاجۇ، شاجۇ، يىجۇ، سۇجۇ ئايماقلىرىنى قايتۇرۇۋالغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەردە قىرغىزلارنى پەقەت تىلغا ئالمىغان. بەلكىم خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (844- يىلى) كۈزدە، تاڭ سۇلالىسى ئۈگە قاغانىنىڭ ئەنشىگە قاچاقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندا[64]، قىرغىزلار چېكىنىپ چىقىپ بولغان بولسا كېرەك.

ئەمدى ئانچە تولۇق بولمىغان ماتېرىياللارغا ئاساسەن، 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىنكى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تارىخى ئۇچۇرىنى تۆۋەندىكىدەك رەتلەپ چىقىشقا بولىدۇ.

840- يىلى قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغان.

مەڭلىگ تېكىن قاتارلىقلار غەربكە پاناھلىنىپ كەلگەن.

قىرغىزلار ئىز قوغلاپ زەربە بەرگەن ھەم ئەنشى بىلەن بېشبالىقنى كونترول قىلغان.

843-، 844- يىلى(؟) قىرغىزلار تەڭرىتېغى رايونىدىن چېكىنىپ چىققان.

مەڭلىگ تېكىن قاراشەھەردە يابغۇ بولغان ھەم بىر مەزگىل روناق تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

849- يىلى(؟) مەڭلىگ تېكىن قاغانلىق تەختىگە ئولتۇرغان.

851- يىلى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار پارچىلىنىپ كەتكەن.

856- يىلى مەڭلىگ تېكىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ نام ـ ئاتاق بېرىشى ئەمەلگە ئاشمىغان.

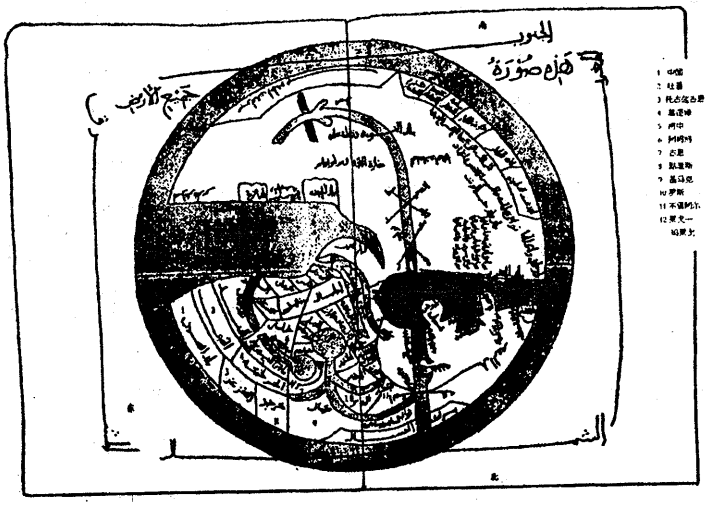
§2 . ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىلدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى

1. ئىككى خىل مۇخالىپ كۆزقاراش ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلى

يېقىنقى زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملار خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ئېلىگە كۆچكەنلىكىگە ئائىت خاتىرىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن

ئاساستا، هەرقايسىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى تەرەققىياتى ھەققىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بارىدى. بۇ بابنىڭ 1- پاراگرافىدىكى (1- جەدۋەل) «تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى» دېگەن تۇرنىڭ مەزمۇنىدا بۇلارنىڭ ئاساسەن تونۇشتۇردۇم. X ئەسىرنىڭ ئاخىردا سامانىيلارنى مۇنقەرز قىلغان قاراخانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە دەسلەپكى تارىخى مۇجمەل بولۇپ كېلىۋاتقانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر تەتقىقات يەنە قاراخانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى تەتقىقات بىلەن بىرگەپ كەتتى. پرىتساكنىڭ قاراخانىيلار قارلۇق تۈركلىرىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن قىياسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ۋە دەللىلىشىگە كەلسەك[65]، ئىلىم ساھەسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر مەسىلىلەرگە قارىتا ئىككى خىل ئاساسلىق كۆزقاراش شەكىللەندى. بىر قىسىملىرى ئاساسەن ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغاندىن كېيىن قارلۇقلار ھاكىمىيىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ قارلۇقلارنىڭ ھاكىمىيىتى تەرەققىي قىلىپ كېيىنكى كۈنلەردىكى قاراخانىيلارغا ئايلانغان، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل كۆزقاراشنى زامانىمىزدىكى كۆپ سانلىق غەرب ئالىملىرى قوللايدۇ[66]. يەنە بىر قىسىملىرى ئاساسەن خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يەرلىك قارلۇقلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ تەدرىجىي قاراخانىيلارنى شەكىللەندۇرگەن، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل كۆز قاراش نۆۋەتتە

دۆلتىمىز ئىچىدە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىدى[67]. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يۇقىرىقى ئىككى خىل كۆزقاراشنىڭ چىقىش نۇقتىسى 840- يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا يېتىپ بارغانلىقى ھەم يۇقىرىقى ئىككى خىل كۆزقاراشمۇ كېيىنكىلەرنىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن دەللىلەنگەن، يەنى ئەرەب- پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرە بىلەن خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بالاساغۇندا يەرلەشكەنلىكىگە ئائىت ماتېرىياللاردۇر. ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدىكى ئەڭ ۋەكىللىك تارىخىي ئەسەر بەلخىيەلەر سىزغان دۇنيا خەرىتىسىدۇر (قوشۇمچە 1- خەرىتىگە قارالسۇن)[68].

1- خەرىتە: ئىبنى ھەۋقەلنىڭ «ھەرقايسى جايلارنىڭ پايدىلىق يەرلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان «دۇنيا خەرىتىسى»

1) چىن؛
2) تۈبۈتلەر؛
3) توققۇز ئوغۇزلار؛
4) قارلۇقلار؛
5) ماۋارەئۇننەھر؛
6) جەيھۇن(ئامۇ) دەريا سى؛
7) ئوغۇزلار؛
8) قىرغىزلار؛
9) قىماقلار؛
10) رۇسلار؛
11) بۇلغارلار؛
12) يەجۇج - مەجۇج.

X ئەسىردىكى بۇخەرىتىدە، قارلۇقلارنىڭ تەۋەلىكى ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەرەب تارىخشۇناسى مەسئۇدى (IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 957 - يىلىغىچە)نىڭ «كىتابى مۇرۇجى ئەززەھەب ۋە مەئادىنۇل جەۋھەر» («ئالتۇن يايلاق ۋە ئونچە - مارجان بايلىقلار» تۆۋەندە قىسقارتىپ «مۇرۇجى ئەززەھەب» دەپ ئېلىنىدۇ) دېگەن ئەسىرىنىڭ 3284- يەسىلىدە 893- يىلى تالاسنى ئىگىلىۋالغان تۈركىي قوۋمنىڭ خاقانى قارلۇق ئىدى، دەيدۇ[69].

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «ئالتان خانلىقى تارىخى»نىڭ 121- جىلد «جانگېقاننۇر تەزكىرىسى»دىكى خاتىرە تولىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ: «دادىڭ سەلتەنەت دەۋرى (1161—1189 - يىللىرى)دە ئۇيغۇر ئىسلاملىرىدىن ئۇچ كىشى غەربىي جەنۇبتىكى جازا يۇرۇش قىلىش مەھكىمىسىگە تىجارەت بىلەن كېلىپ: ‹ ئىلىمىز ئۇيغۇر زورقو قوۋمىدىن بولۇپ، قوس ئوردو دېگەن شەھەرگە ماكانلاشقان دېيىشتى› » دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «ئىسلام» سۆزى بولسا تۇنجى خەنزۇچە تىرانسكرىپسىيە [70]، «قوس ئوردو» بولسا قاراخانىيلارنىڭ ئاستانىلىرىدىن بىرىدۇر.

مۇشۇ ئاساستا ئالىملار تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ ئېنىق يىلنامە بىلەن تۇزۇلگەن 840- يىلى ئەتراپىدىكى ماتېرىياللارنى ئىزدەپ ھەر خىل دەلىللەرنى توپلاپ، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلىشىغا تىرىشتى.

تېخىمۇ قىزغىن بىر خىل كۆز قاراش بويىچە، بۇ تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئاز ھەم قالايمىقان مەسىلىلەرگە نىسبەتەن، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈسۈلى ئاساسەن ئوخشاش، ھەتتا ئىسپاتلاشنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قەدىمىدە ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىياللارمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، خۇلاسىسى بىر - بىرىگە مۇخالىپ. كېيىنكىلەر يازغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىياسلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىزدىنىش مۇساپىسىزدە يەنە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار بار. شۇڭا، كېيىنكىلەر يازغان تارىخىي ماتېرىياللارنى ۋاقتىنچە بىر ياقتا قويۇپ تۇرۇپ، ئاۋۋال ئالىملار ئىسپاتلىغان چېقىش نۇقتىسى بىلەن ئېنىق يىلنامىسى بار ماتېرىياللارنى مۇھاكىمە قىلىپ باقايلى.

2. 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىنكى تەخىرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار

1. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا بولغان تەتقىقات

«كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» قاتارلىق تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ

ھەممىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ئېلىگە پاناھ ئىزدەپ كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئۇ تارىخىي ماتېرىياللاردىن ستاتا ئېلىپ ئۆتتۇق. بۇ ماتېرىياللار ئوتتۇرىسىدىكى مىراسخورلۇق ئاساسىي جەھەتتىن «يېڭى تاڭنامە» «كونا تاڭنامە»دىن كۆچۈرۈلگەن.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» بولسا ھەم «كونا تاڭنامە» دىن، ھەم «يېڭى تاڭنامە» دىن كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، «كونا - يېڭى تاڭنامە»دە قارلۇقلارنىڭ 840- يىللىرى ئەتراپىدىكى ئەھۋالىغا دائىر ھېچقانداق ۋەقە تىلغا ئېلىنمىغان. ئەكسىچە، قارلۇقلار غەربتىن سويات، تالاسقا كۆچكەندىن كېيىن قايتا تاۋاپقا كەلمىدى، دېيىلگەن. مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قارلۇقلار» (6143- بەت) مادداسىدا: «جىدىي سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىن، قارلۇقلار كۈچىيىپ قالغاچقا، ئۇيغۇرلار بىلەن بەس تالاشقان. ئون ئوق قاغانى يېرىگە كۆچۈپ بېرىپ، سويات، تالاستىكى جىمى شەھەرلەرگە تارقالغان. ئۇيغۇرلار توسۇپ قويغاچقا، ئۇلار خالىغانچە ئېلىمىزگە تاۋاپقا كېلەلمەيدۇ[71]» دېيىلگەن. ئۇنداقتا، ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ئېلىگە پاناھلىنىپ بارغانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار قەيەردىن كەلگەن؟«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە، سىماگۇاڭ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن ئىبارەت ۋەقەنى كەيچېڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى (840- يىلى) 9- ئايدا لى دېيۇ ئاستانىگە كېلىپ ھاكىمىيەت باشقۇرغاندىن كېيىن ۋە شۇ يىلى 10- ئاينىڭ 14- كۈنى تىيەندې قوشۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ بېسىمچىرگەنلىكىنى مەلۇم قىلىشتىن بۇرۇنقى مەزگىلگە

ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە بۇ مەزمۇنلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھقىقلىگەن. تۆۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق «كونا - يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دىكى خاتىرىنى سېلىشتۇرىمەن:

[2 - جەدۋەل: ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ خۇيچاڭ سەلتەنىت دەۋرىدىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا دائىر خاتىرىلەر]

يىللار	كونا تاڭنامە ۋە يېڭى تاڭنامە	« ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»(*تەھقىقتە ئىزاھلانغان ئورۇن)	تەھقىقلەر
كەيچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى 9- ئايدا	«كونا تاڭنامە»:...لى- دېيۇنى مەنسەپ- تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دىۋانبېگى، خانلىق مۇئەككىلى، خاس يانداش بەگلىككە تەينىلىدى». «يېڭى تاڭنامە»:... 14- كۇنى لى دېيۇنى خاس يانداش بەگ، خانلىق مۇئەككىلى قىلىپ تەينىلىگەن.	9- ئاينىڭ 1- كۇنى (لى دېيۇ) ئاستانىگە كەلگەن. 14- كۇنى خاس يانداش بەگ، خانلىق مۇئەككىلى قىلىپ تەينىلەنگەن... لى دېيۇ ھەشقاللا ئېيتقىلى كىرىپ ، خانغا مەلۇمات سۇنغان (7945-، 7946- بەتلەر).	
		دەسلەپكى چاغلاردا قۇ- مۇلنىڭ غەربى، قارا- شەھەرنىڭ شىمالىدا قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ نامى خاككاسقا ئۆز -	*لى دېيۇ «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋ- رىدە يېزىلغان شېئىرلار توپ -

		گەرتىلگەن* چىەنيۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار ۋەتۋەرىكىنى چىقىـ - رىۋەتكەچكە، جۇڭگوغا كىلەلمەس بولغان . (7946- ، 7947- بەتلەر).	لىمى. «ئۇيـ - غۇرلارنى ئەل قىلىش چارىـ - لىرى» دە«خىـ - خىسى، خىـ - گىسى» دەپ يازغان. مەن بۇ يەردە لى- دىيۇنىڭ «خۇيـ - چاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئا- سىيلارغا جازا يۇرۇش قىلىش خاتىرىسى»، «پەنچۇەن توپلىمى»، «كونا - يېڭى تاڭنامە»- لەردىكى« ئۇيـ غۇرلار تەزكىـ رىسى»،« رەسـ مىي تاريخ» نى ئاساس قىلدىم.
		كۇلەبىر بىلەن قۇسار تېكىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ساۋنچى تەخىتكە چىقتى. ئۇيغۇر سەرـ كەردىسى كۇلۇگ باغا* قىرغىزلارنىڭ ئون تۇ- مەن سۇۋار لەشكىرىنى باشلاپ ئۇيغۇرلارنى	

		هالاك قىلدى. قاغاننىڭ قېرىندىشى ئورمۇزد قاتارلىقلار بىلەن ۋەزىر، بۇقۇ تېكىن، نائىلچۇر ۋە باشقا سەركەردىلەر قوۋمىنى باشلاپ تېغىدىكى قۇرۇلغا كېلىپ ئاشلىق سودىسى قىلغان، تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلغان(7947- بەت).	
10-ئايدا	«يېڭى تاڭنامە»دە «ئۇيغۇرلار تېغىدىكى لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان» دېيىلگەن.	تېغىدىكى ھەربىي باشلىقى ۋېن دېيى مەلۇمات سۇنۇپ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قاچاق لەشكەرلىرى غەربىي قورۇلغا قىستاپ كەلدى. 60 چاقىرىم يىراقتىكى ئۇلارنىڭ سېپى ئۇزۇل-مەپتۇ. ئەتراپتىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئەمىن تاپالمايۋاتىدۇ.» دېگەن. جېنگوۋ ھىراۋۇلى لېيۇگەيگە جياگۇەن*قووۇ قىنى ئوبدان مۇداپىئە قىلىشقا پەرمان بېرىلگەن (4947- بەت).	

خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى 1- ئايدا		لىيۇ گەي: ئۇيغۇرلار چېكىنىپ كەتتى، دەپ مەلۇمات سۇنغاندىن كېيىن قايتىشقا پەرمان بېرىلگەن (7948- بەت).	
2- ئايدا		ئۇيغۇرلارنىڭ 13 قەبىلىسى بىلەن ئوردىغا يېقىن يەردىكى قوۋملار ئۇچ تېكىنى ئۇگە تېكىنىڭ ئورنىغا قاغان قىلىپ تىكلىدى*.	*«ئاسىيلارغا جازا يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى»دە ئۇگە 2- ئايدا تەختكە ئولتۇرغان، دېگىنىگە ئاساسلاندىم. «تاڭ سۇلالىسى بۇرۇكۇزلىرىغا بېغىشلانغان يىلنامە»دە: «شاھزادە ئۇچ تېكىن بولسا، قاسار تېكىنىڭ ئىنىسى، تۇسار تېكىنىڭ تاغىسى قىرغىزلارنىڭ زوردىن بىزگە ئەل بولغىلى سوزىشەنگەندە كەلگەندە ئۆزىنى قاغان تىكلىۋالغان. 2 - يىلى 7- ئايدا «ئۇگە

			قاغان» دېگەن ئاتاقىنى بەر - دۇق» دەپ خا - تىرلەنگەن.

جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سىماگۇاڭ ئۇيغۇر- لارنىڭ غەربكە كۆچۈشىگە دائىر خاتىرلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «ئوردا خاتىرىسى»، لى دېيۇنىڭ «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى» ۋە «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئاسىيلارغا جازا يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى»، دۇمۇنىڭ «پەنچۈەن توپلىمى»، «تاڭ سۇلالىسى بۇزرۇكئارلىرىغا بېغىشلانغان يىلنامە» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلانغان. لېكىن ھازىر بىز غوۋغاسىنى قىلىۋاتقان مەكتىلىگ تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قارلۇقلارنى پاناھ تۇتقانلىقى مەسىلىسى ھەققىدە ئەينى چاغدا «كونا - يېڭى تاڭنامە» لەردىلا مەلۇمات بېرىلگەنلىكى ئېنىق. تاڭ سۇلالىسى گاۋزۇخاندىن ۋۇزۇڭ خانغىچە بولغان ھەرقايسى دەۋرلەردە رەسمىي تارىخ تۈزدۈرگەن بولۇپ، مۇشۇ رەسمىي تارىخلار ئاساسىدا سۇلالە تارىخىنى يېزىپ چىققان. كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ كەيۈەن سەلتەنەت دەۋرىدىكى «كونا تاڭنامە» يېزىلغان چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قالايمىقانچىلىقتا ئارخىپ ۋە تارىخىي ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، شۇەنزۇڭ خان (847 — 859-يىللىرى) دىن ئىلگىرىكى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى نۇرغۇن

دەستۇرلار ساقلىنىۋاتقان ئىدى. «بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى» 57- جىلدتا خاتىرلىنىشىچە بەش دەۋردىكى مەشھۇر مۇئەررىخ (تارىخشۇناس) ۋېي تارىخ ئىلمىگە كامىل كىشى ئىدى. تاڭ سۇلالىسىدىكى ۋۇزۇڭ خاندىن باشلاپ ئوردا خاتىرىسى تۇزۇلمىگەچكە تارىخ يېزىش ئەمەلدىن قېلىۋاتقاندا، قايتا پەرمان قىلدۇرۇپ، «تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسىگە تولۇقلىما» نىڭ 60- جىلدىنى تولۇقلىغان، دېگەن مەزمۇن ئەينى چاغدا شۇەنزۇڭ خاندىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ماتېرىياللارنىڭ كەمچىل ئەمەسلىكىنى، ھەتتا ۋۇزۇڭ خانغا دائىر ئوردا خاتىرىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىمۇ چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرىگە ئائىت تەھقىقلەر» دىكى رەسمىي تارىختىن ئېلىنغان سىتاتالارنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇ مەسىلىنى دەللىلەيدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاۋىيىمىڭ «كونا تاڭنامە» دىكى خانلار تەرجىمىسىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى (خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقىلار) پۈتۈنلەي رەسمىي تارىخ، سۇلالە تارىخىدىكى ئەسلىي مەنبەدىن ئېلىنغان، دەپ كۆرسەتكەن[72]. لېكىن، ئوردا خاتىرىسى ۋە سۇلالە تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلارنى پاناھ تارتىپ كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىنىڭ يوقلۇقى ئېنىق. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگە كەلگەندە يېزىلغان «يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» دىنمۇ، ئوردا خاتىرىسىدىنمۇ بۇنداق خاتىرىنى بايقىمىغان[73].

بۇنىڭدىن باشقا، خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (841- يىلى) 8- ئايدا تېيەندىكى ھەربىي باشلىق

تیەن مو، نازارەتچی ۋېي جوڭپىلڭ مەلۇمان سۇنۇپ، «ئۇيغۇرلاردىن ئاسىي سەركەردە ئورمۇزد قاتارلىقلار چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كەلدى. ئۇلار توغقۇن، شاداپىت، تاڭغۇتلار بىلەن دۇشمەنلىشىپ كەلگەن. شۇڭا، لەشكەر چىقىرىپ قوغلۇۋېتىشنى سورايمىز» دېگەن. بۇ يەردە ئوردىدىكى بەس - مۇنازىرە ئەھۋالىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەينى چاغدا ئوردىدىكى ۋەزىرلەر ھەممىسى «ئاسىي قاغان ئورمۇزد كەلسە قوبۇل قىلغىلى بولماس. تيەن مو قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپىدىكىدەك لەشكەر چىقىرىپ زەربە بەرگەن تۇزۇك، دەپ قاراشقان». لېكىن، لى دېيۇ لەشكەر چىقىرىپ زەربە بېرىشكە قوشۇلمىغان، ئەكسىچە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل قىلدۇرۇش، يەم - خەشەك يەتكۇزۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە بۇنىڭغا ئۇلاپلا: «شۇ زامان ھۇدەيچى جاڭ جيانى چېگرا مۇپەتتىشى قىلىپ تەيىنلەپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۇرۇشكە ئەۋەتتى (جاڭ جيا) قايتىپ كەلمىدى». خان لى دېيۇدىن «ئورمۇزد قاتارلىقلارنى ئەل قىلىشقا ھۆددە قىلالامسىز» دەپ سورىغاندا ئۇ: « ئوردا ئەھلىگە ھۆددە قىلالمىغان يەردە، نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى بەدەۋىينىڭ نىيىتىگە قانداقمۇ ھۆددە قىلاي! ئۇنى ئاسىي سەركەردە دېسەك بولماس. ئەگەر ئېلىنغان قاغانى بار تۇرۇقلۇق ئورمۇزد قاغانلار قوۋمىنى باشلاپ كەلسە، ئەدەپ بىلەن قايتۇرۇۋېتىش كېرەك. ئەمدى ئاڭلىساق ئېلى ھالاك بولۇپ، قاغانسىز قاپتۇ. سەركەردە - ۋەزىرلىرى قېچىپ كېتىپتۇ. بەزىلىرى تۇبۇتلەر تەۋەلىكىگە، يەنە بەزىلىرى قارلۇقلاردىن پاناھ ئىزدەپ كېتىپتۇ. پەقەت مۇشۇ بىر تۇركۇمىلا بۇيۇك ئېلىمىزنى

باشپاناه بىلىپ شۇنچە يىراقتىن كەپتۇ. گەپ - سۆز ۋە قىياپەتتىدىن ئىلىتىجا بىلەن ئۆتۈنۈش چىقىپ تۇرسا، قانداقمۇ ئاسىي سەركەردە دېگىلى بولسۇن. ئورمۇزد بۇلتۇر 9- ئايدا تەيەندېغا كەلگەندىن تارتىپ بۇ يىل 2- ئايدا ئۇگەنى قاغان تىكلىگۈچە، ئۆزىنى قاغان- پۇقرادىن ئايرىماي يۇرۇپتۇ... شۇڭا، خېدۇڭ، جېنۇۋدىكى لەشكەرلەرگە پەرمان چۈشۈرۈپ مۇداپىئەنى كۈچەيتسەك، يەنە تەين مو، ۋېي جۇڭپىڭغا يارلىق چۈشۈرۈپ خىزمەت كۆرسىتىمەن، دەپ ئىش تېپىپ قويماسلىققا، ئىناۋېتىمىزنى تۆكۈۋالماسلىققا بۇيرۇساق، ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئۇنقىلى بولىدۇ. ئۇلار گەرچە بەدەۋىيلەردىن بولسىمۇ، مېھىر - شەپقەتنى بىلگۈچىلەردىندۇر، دېدى. شۇنىڭ بىلەن تەين موغا سەركەردە سەرۋاز ۋە قوللىرىنى ئوبدان ئىدارە قىلىپ، ئالدىراپ ئۇيغۇرلارغا چېقىلىپ قويماسلىققا يارلىق چۈشۈرۈلدى» دېيىلگەن.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرىگە ئائىت نەھقىقلەر»دىن بۇ ماتېرىياللارنىڭ لى دېيۇنىڭ «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئاسىيلارغا جازا يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى»دىن ئېلىنغانلىقىنى بىلۋالغىلى بولىدۇ[74]. بۇ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ماتېرىياللار ئىچىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلاردىن پاناه ئىزدەپ كەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان بىردىنبىر خاتىرە. ئەمما، ئەينى چاغدا تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى تېخى ئوبدان بىلمەيتتى. بېكىدىن تەختكە چىققان قاغانىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ۋە مەلىكە تەيخېنىڭ قەيەردىلىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئورمۇزدنىڭ ئەل بولۇشقا كېلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى چۈشەنمىگەچكە، ئۇنى

ئېپقېلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىغان[75]. شۇڭا، لى دېيۈنىڭ «ئاڭلىساق ئۇيغۇر ئېلى ھالاك بولۇپ، قاغانسىز قاپتۇ. سەركەردە ۋە زىرلىرى قېچىپ كېتىپتۇ. بەزىلىرى تۈبۈتلەر تەۋەلىكىگە، يەنە بەزىلىرى قارلۇقلاردىن پاناھ ئىزدەپ كېتىپتۇ» دېگەن مەلۇماتى گوبىنىڭ شىمالىدىن كەلگەن ئاخبارات بولماستىن، جەنۇب تەرەپكە قېچىپ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا كەلگەن (ئورمۇزددەك ئەل بولغىلى كەلگەن) ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەر ئىدى[76]. ئورمۇزد ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ھالاك بولغان مەزگىلدە بىر قىسىم قوۋملارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ياكى كۆچۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلگەن. لېكىن، ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنى خەۋەر بىلەن تەمىنلىگەندە غەربكە كۆچكەن قوۋملارنىڭ ھەقىقىي ئۇچۇرىنى ئالالىغان بولۇشى ناتايىن. ئەينى چاغدا لى دېيۈ ئۇزمۇ بۇ خەۋەرگە تولۇق ئىشىنىپ كەتمىگەن. شۇڭا، بۇ خەۋەرنى «ئاڭلىشىمچە» دەپ تەكىتلىگەن. كېيىن بۇ خەۋەر تولۇق دەللىلەشكە ئېرىشەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە يازغان «ياقا يۈرتلاردىن قايتىپ كەلگەن ساداقەتمەنلەر تەزكىرىسىگە كىرىش[77]» دېگەن كىتابىدا «ئېلىدىكى سەركەردىلەر لەشكەرلىرىنى باشلاپ غەربتىكى بەدەۋىلەر ياكى باشقا قوۋملارغا قوشۇلۇپ كېتىپتۇ. يالغۇز ئورمۇزد ساداقەتتە كامالەتكە يەتكەچكە، تەڭرىنىڭ دىلىغا سېلىشى بىلەن، بۆرە قاپلىغان تاغلاردىن ئۆزىنى تارتىپ، ئەجدىھا سۈرەتلىك خانىمىزغا باش ئۇرماق ئۈچۈن كەپتۇ» دەپ يېزىپ، «قارلۇق» بىلەن «تۈبۈتلەر» دېگەن سۆزگە «غەربتىكى بەدەۋىلەر»نى ئالماشتۇرۇپ، تېخىمۇ ئېنىق ھالدا غەربتىكى قوۋملارنى

كۆرسىتىدىغان كەڭ مەنىدىكى سۆزلەرنى ئىشلەتكەن. كېيىن ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئەلچىلەر ھەتتا مەڭگۈ تېكىنىڭ ئەلچىسى تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنشى بىلەن خېشىغا كۆچكەنلىكىنىلا تىلغا ئېلىپ، قارلۇقلارنى قەتئىي تىلغا ئالمىغان[78]. شۇڭا، «كونا - بېڭى تاڭنامە»دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ئېلىگە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى مۇئەللىپنىڭ خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە ئاڭلىغان ئەپسانىچى گەپلىرى ۋە كېيىنكى كۈنلەردىكى تارىخىي رېئاللىقنىڭ خاتا ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

ئەمما، بۇ ماتېرىياللار بىزنى قىممەتلىك بېشارەتلەر بىلەن تەمىنلىدى، يەنى ئەينى چاغدا قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىدە ئىكەن. موريياسۇ تاكائۇ قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا[79] 840- يىلىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنى كونترول قىلىۋاتقان ئىكەن. شۇڭا، 840- يىلى ئەتراپىدا قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولغان بولىدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دىكى مەڭگۈ تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قارلۇقلار ئېلىگە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى خاتىرىنىڭ ئۆزى مۇجمەل. بىز ئەمدى ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا يېتىپ كەلگەنلىكىگە دائىر خاتىرە يوقلۇقىنى سۆزلەپ ئۆتمەكچى. شۇڭا بىز ئۇنى ھېچبولمىغاندا مۇقىمدالغان ھەقىقەت، دەپ قارىماسلىقىمىز ھەم ھەممە تەتقىقاتنى بۇنىڭ ئۈستىگە قۇرۇۋالماسلىقىمىز

كېرەك.

2. ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا بولغان تەتقىقات

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى تەتقىق قىلغاندا، خەنزۇچە دەستۇرلاردىكى مەڭگۈ تېكىننىڭ 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلار ئېلىگە كۆچكەنلىكىگە دائىر خاتىرە مۇجمەل بولغانلىقتىن، ئۇ دەستۇرلار تەمىنلىگەن ئۇچۇردىن پايدىلىنىش بىلەن بىرگە، يەنە باشقا ماتېرىياللارنى ئىسپاتلاشقا ھەمدەم قىلىش زۆرۈر. شۇڭا، ئالىملار ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارغا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، بۇلاردىن قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پائالىيىتىگە دائىر ئەكس سادا بايقاش ئۇمىدىدە بولۇپ كەلدى. بۇ ئەكس سادا بىر مەزگىل ھەقىقەتەن بايقالغاندەك بولدى.

1951- يىلى پرىتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» دېگەن ماقالىسىنىڭ 2- پاراگرافى بولمىش «840- يىلىدىكى ۋەقە[80]»دە، قاراخانىيلارنىڭ قاغانلىرى قارلۇقلاردىن كېلىپ چىققان، دېگەن قىياسنى دەللەش ئۈچۈن، 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن، تۈركىي قوۋملارنىڭ ئورتاق ئىدارە قىلىش ئورنى بۇرۇنقى ئۆتۈكەن تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ قولىدىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن، دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۇ مۇنداق قارايدۇ: 1) 840- يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندا، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار قارلۇقلار ئېلىگە كۆچكەن؛ 2) قارلۇقلار يابغۇسى تۈركىي قوۋملارنى ئورتاق ئىدارە قىلىدىغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ، يېڭى بىر ئورتاق ئىدارە قىلغۇچى

بولۇۋالغان؛ 3) قارلۇقلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى غەرب تەرەپتىكى قوشنىسىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ قويغاچقا، سامانىيلار جەمەتىدىن نوھ ئىبنى ئەسئەد لەشكەر چىقىرىپ ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغان.

پرىتساك ئاساسەن ئۇچ تارىخىي ماتېرىيالغا ئاساسلىنىپ يۇقىرىقى ئۇچ ھالقىنى قۇراشتۇرۇپ چىققان. بىرىنچى ھالقىنىڭ ئاساسى بولمىش «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىنىڭ مۇجمەل ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا ئانالىز قىلىپ ئۆتتۇم. پرىتساك بولسا بىچۇرىنىڭ تازا توغرا بولۇپ كەتمىگەن تەرجىمىسىدىن پايدىلانغان [81]. كېيىنكى ئىككى ھالقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىرقانچە ماتېرىيالدىن سىتاتا ئالغان. ئۇ ئىشەنچلىكرەك، مۇھىمراق دەپ قارىغىنى ئالمائى كاشغەرىنىڭ «تارىخى كاشغەر» بىلەن سەمئانىنىڭ «كىتابى ئەنساب» دېگەن ئەسىرىدۇر.

ئالمائى كاشغەرىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغەففار ئالمائى كاشغەرى بولۇپ، XI ئەسىردىكى كاشغەرلىك[82] كىشىدۇر. ئۇنىڭ «تارىخى كاشغەر» دېگەن ئەسىرى دەۋرىمىزگە يېتىپ كىلەلمىگەن بولسىمۇ، XII—XIV ئەسىرلەردىكى باشقا كىشىلەرنىڭ ئەسىرلىرىدە ساقلانغان. XIII—XIV ئەسىردىكى غەربىي يۇرتلۇق ئالىم جامال قارشى XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازغان «سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما[83]»غا «تارىخى كاشغەر»دىن نەقىل ئالغان.

ئۇ كىتابتا سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەجدادى بولمىش بىلگە كۇر قادىرخان دەۋرىدە شاشنىڭ ئاھالىسى تۈركىي قوۋملار يۇرتىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى (ئەينى

چاغدىكى)، ئەرەب ئەمىرى نوھ ئىبنى مەنسۇر رازى سامانىي قادىرخانغا لەشكەر تارتىپ، قادىرخاننىڭ تەۋەلىكىدىكى ئىسپىجاب شەھىرىگە بېسىپ كىرىپ، سانسىز مال- دۇنيا ئولجا ئېلىپ، قايتىپ كەتكەنلىكى يېزىلغان ئىكەن[84]. بۇ ئەسەر قەدىمىيرەك بولسىمۇ، تولىمۇ رەتسىز، بولۇپمۇ ئىلگىرىرەك يۇز بەرگەن ۋەقەلەرگە دائىر خاتىرىلەر تېخىمۇ قالايمىقان. شۇڭا، سۈتۇق بۇغراخاننىڭ ئەجدادى قادىرخان ئۇنۇڭانغا ئېرىشكەن- ئېرىشمىگەنلىكى گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ.[85]

پرىتساك بۇنىڭدىن گۇمانلىنىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە بۇ خاتىرىلەرنى سەمئانىنىڭ «كىتابى ئەنساب»[86]تىكى خاتىرە بىلەن باغلاشتۇرغان. سەمئانى XII ئەسىردە مەرۋدە تۇغۇلغان. ئۇ كۆپ ساياھەت قىلىپ ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتى ۋە خارەزمنى زىيارەت قىلىپ ماتېرىيال توپلىغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۆپ بولسىمۇ، بىزگە پېتىپ كېلەلىگىنى پەقەت «كىتابى ئەنساب» تىنلا ئىبارەت.

مەزكۇر كىتاب بىر كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى بولۇپ، ئەرەب- پارسچە ئىسىملاردىن تۇغۇلغان يېرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان، يەنى «نىسبەت» تەرتىپى بويىچە تىزىلغان. ئۇ، ئۇتتۇرا ئەسىرلەردىكى مەلۇم بىر رايوننىڭ جۇغراپىيىسى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ، ئەرەب- پارس ئەللىرى ۋە ئەتراپىدىكى رايونلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ تارىخىي ماتېرىيالغا ئەڭ بۇرۇن بارتولدنىڭ دىققەت نەزىرى چۈشكەن. بۇ ماتېرىيالدا ئىسپىجابنى ھىجرىيىنىڭ 225- يىلى (840- يىلى) نوھ ئىبنى ئەسئەد لەشكەر چىقىرىپ ئىگىلىۋالغان، دەپ خاتىرىلەنگەن[87]. پرىتساكنىڭ بۇنداق

باغلاشتۇرۇشى تولىمۇ قىزىقارلىق بولغان (بۇ ھەقتە كېيىن بايان قىلىمەن). بۇنىڭغا ئاساسەن چىقارغان خۇلاسىسى، يەنى يۇقىرىقى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ھالقا، بولۇپمۇ، 840-يىلىدىكى ۋەقە قارلۇق يابغۇسىنىڭ مۇشۇ يىلى قاغان بولۇشىغا سەۋەب بولغان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشتا قاپ يۇرەكلىك قىلغان.

سەمئانىنىڭ بۇ تارىخىي ماتېرىيالىدىن باشقا ئالىملارمۇ پايدىلانغان. ئۇلار 840- يىلى سامانىيلارنىڭ ئىسپىجابنى ھۇجۇم قىلىشى، قارلۇقلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقە ئېھتىمال مەڭلىگ تېكىن قەبىلىلىرىنى باشلاپ قارلۇقلار چېگرىسىغا كىرگەندە ئىككى تەرەپ توقۇنۇشۇپ قالغاندا، سامانىيلار توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلىغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، بۇ ۋەقەمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قارلۇقلار ئىلىگە كۆچۈپ بارغانلىقىغا دائىر بىر ئەكس سادا بولۇپ قالغان[88].

نۇھ ئىبنى ئەسئەدنىڭ ئىسپىجاب شەھرىنى ئىگىلىۋالغانلىقى «تارىخى كاشغەر» ۋە «كىتابى ئەنساب» تىن ئۆزگە يەنە ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ» تىمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ يىلنامىدە ئۇ ۋەقە 839- يىلىدىكى ماددىغا كىرگۈزۈلگەن[89] بولۇپ: «بۇ يىلى نۇھ ئىبنى ئەسئەد پەرغانىدىكى سۇلھىگە خىلاپلىق قىلغان كاسان بىلەن ئۇرەشتىنى پەتھى قىلدى. ئۇ يەنە ئىسپىجاب شەھرىنى پەتھى قىلدى. ئىسپىجاب شەھرىنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سېلىنغان بولۇپ، سېپىل ئاھالىلىرىنىڭ تەكلىگى بىلەن ئېتىزلىقىنى قوغدايدىكەن» دېيىلگەن.

ئىبنى ئەسىرنىڭ خاتىرىلىشىچە، سامانىي جەمەتى لەشكەر چىقارغان ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 224- يىلى، يەنى 838- يىلى 11- ئاينىڭ 22- كۈندىن 839- يىلى 11- ئاينىڭ 11- كۈنگىچە بولۇپ، بۇ ۋەقە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن بۇرۇن يۈز بەرگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. يەنى نوھنىڭ ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى 225- يىلى (839- يىلى 11- ئاينىڭ بەشىدىن 840- يىلى 10- ئاينىڭ 30- كۈنگىچە)دىكى ۋەقە دەپ[90]، نوھنىڭ پەرغانە بىلەن ئىسپىجاب شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىنى 224- يىلى دەپ، ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىگەن ئاخىرقى ۋاقتى 225- يىلى (840- يىلى) دەپ تەسەۋۋۇر قىلغاندىمۇ، كەيچىك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، غەربكە كۆچۈشى بىلەن قارلۇقلار يابغۇسىنىڭ قاغان بولۇشى ۋە نوھنىڭ لەشكەر چىقىرىشىدەك ئوچ ۋەقە ئوتتۇرىسىدا سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى بار، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.

كەيچىك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى 1- ئاينىڭ 1- كۈنى ھىجرىيىنىڭ 225- يىلى 3- ئاينىڭ 29- كۈنگە توغرا كېلىدۇ. ئاشۇ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغان كونكرىت ۋاقىت ئىبنىق بولمىسىمۇ، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»گە ئاساسلانغاندا، خانلىق مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، جەنۇبقا يۆتكەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرشاۋۇللىرى كەيچىك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى 9- ئايدا، يەنى مىلادىيە 840- يىلى 10- ئايدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى چېگرىسىغا ئاران قېچىپ كېلەلىگەن.

«يېڭى تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان خاتىرىسى»دە ھەتتا 10-ئايدا، يەنى مىلادىيە 840- يىلى 11- ئايدا يېتىپ كېلەلىگەن، دەپ خاتىرىلەنگەن[91]. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كېلىشى ئۇچۇن كەتكەن ۋاقىت جەنۇبقا يۆتكەلگەنلەرگە قارىغاندا نەچچە ھەسسە كۆپ بولىدۇ. ئۇلار قارلۇقلار يابغۇسىنىڭ قاغان بولۇشىغا تۇرتكە بولالىغان ھەم سامانىي جەمەتىنىڭ ئىنكاسىنى قوزغىيالىغاندىمۇ بۇ ۋەقە ھىجرىيىنىڭ 225- يىللىدا، يەنى مىلادىيە 840- يىلى 10-ئاينىڭ 30- كۈنىدىن بۇرۇن يۈز بەرمىگەن.

ۋاھالەنكى، «تارىخى كاشغەر»دىن نەقىل ئېلىنغان خانلىق تەختكە چىقىش توغرىسىدىكى گەپمۇ شۇبھىلىك. مەزكۇر كىتابتا تۇركىي قوۋملارغا تەۋە يەرلەردىن ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن جايىنى شاش، دېگەن گەپ پرىنسىپ جەھەتتىن توغرا. تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەرەبلەر شاش تەتراپىغا بېكىنىۋالغان، كېيىنكى كۈنلەردە ئىسيان يۈز بەرگەن بولسىمۇ (رافئى ئىسيانىنى قوللاشتەك)، يەنىلا ئەرەبلەرنىڭ كونترولىدا قالغان[92].

بولۇپمۇ 816- يىلى فازىل ئىبنى ساھىل لەشكەر تارتىپ قارلۇقلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندىن كېيىن ئەرەبلەر شاشنى تېخىمۇ مۇستەھكەم كونترول قىلىۋالغان، ئارقىدىنلا سامانىي جەمەتى يەنە شاشنى ئىدارە قىلىش پەرمانىغا ئېرىشكەن. ئاتالمىش «ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن» دېگىنى مۇشۇ ئىككىلارنى كۆرسەتسە كېرەك. شۇڭا، مۇبادا «تارىخى كاشغەر»دىكى خاتىرىدە خاتالىق يوق دەپ، بىلگە كۇرنىڭ ئۆزىنى قادىرخان دەپ ئاتىشىغا ئىشەنگەنده، بۇ ئىشلار

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن بۇرۇن بولغان بولىدۇ. يەنە كېلىپ «تارىخى كاشغەر»دىمۇ بىلگە كۇرنى قارلۇقلاردىن دېمىگەن. پرىتساك خەنزۇچە ماتېرىياللاردىن كەلگەن ئېزىقتۇرۇشلاردىن قايمۇقۇپ قالغان.

كىشىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدىغان يەنە بىر ئىش شۇكى، پرىتساك ماقالىسىنى تاماملىغاندا، ئەزرەقىنىڭ «مەككە تارىخى»دىكى 816- يىلى قارلۇقلار يابغۇسى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا ئەرەب سەركەردىسى فازىل ئىبنى ساھىلغا بېكىلىپ، قىماق ئېلىگە قېچىپ كەتكەنلىكىگە دائىر خاتىرىگە دىققەت قىلغان[93]. ئۇ بۇ ئىشنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلمىغان بولسىمۇ، بىز 821- يىلى تەمىم ئىبنى بەھىر تۆۋەنكى بارسخاندىن شەرققە سەپەر قىلغاندا ئۆزىنىڭ قارلۇق قوۋمىنى ئۇچراتقانلىقىنى تىلغا ئالمىغان[94]لىقىغا دىققەت قىلدۇق. بىز بۇ خاتىرىلەرنى تەكشۈرۈپ كۆردۇق ھەم بۇ ماتېرىياللار فازىل لەشكەر چىقارغاندىن كېيىن قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى چۈشەندۇرىدۇ، دەپ قارىدۇق. ئەگەر راستتىنلا شۇنداق بولىدىغان بولسا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە قارلۇقلار يەنىلا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئىكەن، دېگەن بېشارىتىمۇ بىر مەسىلە بولۇپ قالدى.

خۇلاسىلىگەندە، ئالىملار ھازىرغىچە ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ماتېرىياللار 840- يىلى ئەتراپىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋەزىيەتنى ئېنىق چۈشەندۇرۇپ بېرەلمەيدۇ.

3 · 840- يىلى ئەتراپىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پائالىيىتى

1· 840- يىلىدىن بۇرۇنقى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملار ۋە ماۋارەئۇننەھردىكى سامانىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئالدىنقى بابنىڭ ئىككىنچى پاراگرافىدا 816- يىلى قارلۇقلار يابغۇسى ئەرەب سەركەردىسى فازىلغا يېڭىلىپ، قىماقلار ئېلىگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدىم. 821- يىلى ئەتراپىدا ئەرەبلەرنىڭ ئەلچىسى تەمىم ئىبنى بەھر تۆۋەنكى بارسخاندىن گوبىنىڭ شىمالىغا بېرىش سەپىرىدە، تەڭرىتېغى رايونىدا قارلۇق قوۋملىرىنى ئۇچراتمىغان. ئۇنداقتا، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ رايوننىڭ ئەھۋالى قانداق بولۇپ كەتكەن؟

فازىل قارلۇقلارغا لەشكەر تارتىپ ئۇزاق ئۆتمەي ئابباسىيلار خەلىپىسى مەئمۇن، غەسسان ئىبنى ئەببادنى خۇراسانىنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەپ ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى بەزى شەھەرلەرنى رافئى توپىلىڭىنى تىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن سامانىي جەمەتىنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇغان[95]. 820- يىلى غەسسان ئىبنى ئەببادنىڭ ئورنىغا تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن چىققاندىن كېيىنمۇ سامانىي جەمەتى ئىلگىرىكىدەك قوللاشقا ئېرىشۈرگەن. ئەينى چاغدا سامانىيلاز جەمەتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا نوھ سەمەرقەنتنى، ئەھمەد پەرغانىنى، يەھيا شاشنى، ئىلياس ھىراتنى ئىدارە

قىلىۋاتقان بولسىمۇ، چوڭ ئاكىسى نوھ پۈتۈن ئائىلىنىڭ كاتتىۋېشى دەپ قارىلىپ يۇقىرىقى شەھەرلەرگە ھاكىملىق قىلاتتى[96]. بۇ خاتىرىلەردىن قارىغاندا، 816- يىلى قارلۇقلار بىلەن ئوتراردا لەشكەر چىقارغاندىن كېيىن، ئەرەب قوشۇنى شاش ئەتراپىغا چېكىنگەن ھەم شاشنى يەنە سامانىي جەمەتىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىبنى خۇرداز بېھىنىڭ «مەسالىك ۋە مەمالىك» (مۇساپە ۋە ئەللەر تەزكىرىسى)دە 211-، 212 - يىلى (826 — 828- يىلى) خۇراساندىن باج يىغقاندا نوھ ئىبنى ئەسئەدگە تەۋە «تۈرك شەھەرلىرى» تاپشۇرغان خىراجنى بىر - بىرلەپ خاتىرىلىگەن[97]. سەمەرقەنت، پەرغانە، شاش قاتارلىق جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سامانىي جەمەتى، بىر قىسىم تۈركىي قوۋملارنى ئىدارە قىلىۋاتقان، ھېچبولمىغاندا نامدا بولسىمۇ ئىدارە قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق. بۇ تۈركىي قوۋملار كونترول قىلىۋاتقان شەھەر - بازارلارمۇ سامانىي جەمەتىگە خىراج تاپشۇرغان.

تېخىمۇ قىزىقى شۇكى، بۇ باج يىغىش تىزىملىكى ئەينى چاغدىكى ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى خارەزمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلارنىڭ باج تاپشۇرغاندا ئىشلەتكەن پۇل ئەھۋالىنى تەمىنلىگەن (تەپسىلاتنى 3- جەدۋەلدىن كۆرۈڭ). بارتولد ئەينى چاغدا ماۋارەئۇننەھرده ئوبوروت قىلىنىۋاتقان نەچچە خىل پۇلنى تونۇشتۇرغاندا، بۇ خىل ئەھۋال ھەربىر خىل پۇلنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك دائىرىدە ئومۇملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن[98].

[3- جەدۋەل: ماۋارەئۇننەھەردىكى پۇللارنىڭ ئوبوروت قىلىنىش ئەھۋالى]

پۇل ئوبوروت قىلىنىدىغان رايون	پۇلنىڭ نامى
خارەزىم، كۇردار[99]	خارەزىم دەرىمى
«تۈرك شەھەرلىرى»	خارەزىم دەرھەمى، مۇسايياب دەرھەمى
شاش، ئىرەك، خوجەند	مۇسايياب دەرھەمى
سۇتۇرشانا	مۇسايياب دەرھەمى، مۇھەممەد دەرھەمى
پەرغانە، سوغدىيانا، كەش، ناسىب	مۇھەممەد دەرھەمى
بۇخارا	ھېترىپ دەرھەمى

بۇ تىزىملىكتىن خارەزىم دەرھەمىنىڭ ئاساسەن ئامۇدەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى خارەزىم بىلەن كۇردار ئەتراپىدا ئومۇملاشقانلىقىنى، مۇسايياب دەرھەمىنىڭ ئاساسەن سۇتۇرشانا، شاش قاتارلىق سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلاردا ئوبوروت قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنداقتا سامانىيلار جەمەتى ئىدارە قىلىۋاتقان ماۋارەئۇننەھەرنىڭ سىرتى، سىر ۋە ئامۇ دەريا سى ئوتتۇرىسىدىكى يۇقىرىقى ئىككى خىل پۇل ئوبوروت قىلىنىدىغان «تۈرك شەھەرلىرى» قەيەرلەرنى كۆرسىتىدۇ؟ پەقەتلا شاش (تاشكەنت)، غەربىي شىمال (سىر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنى) ۋە

شەرقىي شىمال (تالاس تەرەپلەر)دىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ كونتروللۇقىدىكى شەھەر - بازارلار ئىكەنلىكى ئېنىق. سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ۋە ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ شەھەرلىرى «دىھى نەۋ» (يېكى كەنت) بىلەن خارە زىمنىڭ ئارىلىقى يېقىنراق بولغاچقا، ئۇ يەرلەردە چوقۇم خارە زىم دەرھىمى ئوبوروت قىلىنىدۇ. مۇسايابدا دەرھىمى ئوبوروت قىلىنمىغان «تۈرك شەھەرلىرى» ئەلۋەتتە شاشنىڭ شىمالى، شەرقىي شىمالى ۋە غەربىي شىمالى ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەرلەر دەل 816- يىلى فازىل قارلۇقلار بىلەن ئوتارغا جازا يۈرۈش قىلغان جەڭگاھتۇر. قارىغاندا ئاشۇ ئۇرۇش «تۈرك شەھەرلىرى»نى ئەرەبلەرگە بويسۇندۇرغان ھەم سامانىيلار جەمەتىگە خىراج تاپشۇرىدىغان قىلىۋەتكەن.

X ئەسىردىكى قۇدامە يازغان «كىتابى خەرەج[100]»دە ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىن يىغىدىغان بېجى بايان قىلىنغان. ئۇ: «خۇراسان رايونىدىكى بۇست، رەخج، كابۇل، تەباس، جاغۇدا، قۇھستان، ھىرات، تەلىقان... بەدغىش، باسانج، توخارىستان، بەلخ، خۇلىم، مەرۋىرۇد، ۋاشجەرد، بۇخارا، شىخاننا، شاش، پەرغانە، سۇتۇرشانا، تۇس، فەريياب، ئەبەرشەھىر، سەمەرقەنت، سوغدىيانا، خوجەند، خارە زىم، ئىسپىجاب، تېرمىز، نىسا، ئابىۋەرد، مەرۋى، كەش، بارسخان، بۇتتام، ئاخرۇن(؟)، ناسىب لاردىن ئابدۇللا ئىبنى تاھىرنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، 221- يىلى (836- يىلى) خۇراساننىڭ بېجىنى يىغىدۇ. بۇ قۇل، قوي، توقۇلمىلارغا قويۇلغان باج بولۇپ جەمئىي 38 مىليون دەرھەم ئىكەن» دەپ يازغان. قۇدامە بۇ يەردە ئىشلەتكەن ئىسپىجاب شەھىرى ئىبنى خۇردە زىبھىنىڭ

تىزىملىكىدىكى «تۇرك شەھەرلىرى»نىڭ ئورنىغا دەسستىلگەن بولۇپ، بىزنىڭ «تۇرك شەھەرلىرى»نىڭ ئورنى ھەققىدىكى ئانالىزىمىزنى دەللىلەيدۇ. يەنە تۇركىي قەبىلىلەر كونترول قىلىۋاتقان شەھەرلەرنىڭ ئىسپىجاب شەھىرىنىلا كۆز - سەتمەيدىغانلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك، لېكىن قۇدامە 836-يىلى سامانىيلار جەمەتىگە خىراج تاپشۇرىدىغان بىرلا ئىسپىجاب شەھىرىنى ئېنىق خاتىرىلىگەن.

قۇدامە خاتىرىلىگەن« ئىسپىجاب شەھىرى»نى ئىسپىجاب رايونى دەپ قارىغاندىمۇ، خىراج تاپشۇرىدىغان بۇ دائىرە ئېنىق خۇرده زىمىنىڭ تىزىملىكىدىكى «تۇرك شەھەرلىرى»نىڭ دائىرىسىدىنمۇ كىچىك. بۇ دائىرە نېمە ئۈچۈن كىچىكلەپ كەتتى؟ بۇنى 816-يىلى قارلۇقلار يېڭىلىپ شىمالغا قاچقاندىن كېيىن بىر مەزگىل قارام بولۇپ ئولپان تاپشۇرغان «تۇرك شەھەرلىرى» ئەمدى سامانىيلار جەمەتىگە خىراج تاپشۇرمايدىغان بولۇپ قالغان، دەپ ئىزاھلاشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىنى چوقۇم مەلۇم تەسىر كۈچىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىدىن، دەپ ئويلاشقا بولىدۇ.

839-يىلى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى شەھەرلەرنى كونترول قىلىۋاتقان تۇركىي قوۋملار بىلەن سامانىيلار جەمەتىنىڭ كەسكىن مۇناسىۋىتى ئاخىرقى چەككە يېتىپ، نوھ ئىبنى ئەسەد شاشتىن لەشكەر چىقىرىپ، ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغان. چۈنكى، قۇدامە خاتىرىلىگەن 836-يىلى ھازىر ساقلىنىۋاتقان تارىخىي مانېرىياللار ئىچىدىكى سامانىيلار جەمەتى «تۇرك شەھەرلىرى» بولمىش ئىسپىنجاب شەھىرىدىن خىراج ئالغان ئاخىرقى يىلنى

تىلغا ئالغاچقا، 836- يىلىدىن كېيىن، ئىسپىنجاب شەھىرىنىڭمۇ خىراج تاپشۇرۇشىنى رەت قىلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى ئويلاپ يەتكىلى بولىدۇ. ئىسپىنجاب شەھىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي ئۇچىغا جايلاشقان بولۇپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە شاشتىن ئىبارەت ئوچ رايون ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، سامانىيلار جەمەتىنىڭ بۇ شەھەرنى ئىگىلىۋېلىشى، سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئېقىنى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تۈركىي قوۋملارنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ئۈچۈن ئىكەنلىكى ئېنىق. سامانىيلار جەمەتى ئىسپىنجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، سېپىل ياستىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ باغۋارانلىرى بىلەن تېرىلغۇ يەرلىرىنى قوغدىغان[101]. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسپىنجاب شەھىرى ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئالدىنقى سېپى، دەپ قارالغان[102].

لېكىن، 30- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سامانىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ جىددىيلىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئاھالىلەرگىلا ئەمەس، جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئاھالىلەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. كاسان[103] پەرغانە خانىنىڭ تۈرۈشلۇق ئورنى بولۇپ، پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شىمالىغىراق جايلاشقان. ئۇراشت بولسا ئوشنىڭ غەربىي رايونى بولۇپ[104]، قۇتەيبە لەشكەر تارتىپ كەلگەندە، ئەرەبلەر بۇ ئىككى جاينى بىر مەزگىل ئىگىلىگەن ھەم كېيىنمۇ نەچچە رەت ئىگىلىۋالغان. مەئمۇن خەلىپىلىكىنى تالىشىۋاتقاندا، بۇ يەرنىڭ ئاھالىلىرىمۇ

تۇبۇت، قارلۇقلارنىڭ تەركىبىگە كىرگەن. شۇڭا،814 — 816-يىللىرى فازىل ئىبنى ساھىل شەرققە يۈرۈش قىلغاندا كاسان شەھىرى بىلەن پەرغانىدىكى باشقا قەلئەلەرنمۇ ئىگىلىۋالغان[105]. لېكىن، 839- يىلىدىن بۇرۇن بۇ ئىككى جايىنىڭ ئاھالىسى سامانىيلارغا قايتا ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، 839- يىلى نوھ ئىبنى ئەسئەد لەشكەر چىقىرىپ، بۇ ئىككى جايىنى ئىگىلەپ، «ئاخىر ئەرەب ئەللىرىگە قوشۇۋەتكەن»[106]. گەردىزىنىڭ خاتىرىلىشىچە 839- يىلى پەرغانىدە يەر تەۋرىگەن[107]. نوھنىڭ مۇشۇنداق بالايىئاپەت بولغاندا لەشكەر چىقارغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن، چۈنكى سامانىيلارنىڭ ئەمىرى ناسىر ئىبنى ئەھمەد (875—892- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) 849-يىلى خەيلام شەھىرىدە تۇغۇلغان[108]. ئادەتتە خەيلام ھازىرقى نارىن دەرياسى بولۇپ، ئۇ دەريا بويىدىكى خەيلام شەھىرىگە جايلاشقاچقا، مۇشۇ نام بېرىلگەن، دەپ قارىلىدۇ[109]. ناسىر بۇ يەردە تۇغۇلغان ئىكەن، ئۇنىڭ دادىسى سامانىيلار جەمەتىنىڭ پەرغانىدىكى ھۆكۈمرانى بولمىش ئەھمەد (864- يىلى ئۆلگەن) ئەينى چاغدا تەسىرىنى چوقۇم نارىن دەرياسى (ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنى؟) ۋە خەيلام شەھىرىگىچە كېڭەيتىپ بولغان.

پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي قىسمىدىكى توپىلاڭ يېگانە ھەربىكەت بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، بۇ يەر بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ئوشتىن ئۆزكەنتكە، ئاتباشقا، نارىن دەرياسىنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، دولان تاغ ئېغىزىدىن ئېشىپ، ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى ھازىرقى ربات ئەتراپىغا باردىغان قۇلايلىقراق قاتناش لىنىيىسى بار ئىدى[110]. بۇ «ئومۇمىي

قائىده - تۇزۇمنامه »دە خاتىرىلەنگەن تۇبۇتلەرنىڭ « بەش ئېركىن يولى[111]» دېگىنى بولسا كېرەك. پەرغانىدىكى توپىلاڭنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ۋە زىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

بىز يۇقىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى «تۇرك شەھەرلىرى»نىڭ خىراج تۆلەشىنى رەت قىلغانلىقىنى مەلۇم كۇچلەرنىڭ قوللىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قىياس قىلغان ئىدۇق. پەرغانە بىلەن باغلىنىشلىق ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ خىل ئېھتىماللىق تېخىمۇ چوڭدەك قىلىدۇ. شۇڭا، بۇ كۇچىنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار، دېمەي تۇرالمايمىز. چۈنكى، IX ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدىن باشلاپ تارىمنىڭ جەنۇبىي ۋە خېشى رايونىدىكى تۇبۇتلەر گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇرۇشۇرگەندىن باشقا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىنىدىكى قىرغىزلارمۇ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، ئۇيغۇرلارغا توختىماستىن ھۇجۇم قىلغان ھەم نەچچە رەت ئۇيغۇر لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلغان. قىرغىزلار ھەتتا «ماكانىدىن قوغلۇنۇپ، ئوردىنى ئىگىلىگىنىمىز ئىگىلىگەن[112]» دەپ ئاشكارا جار سالغان. 30- يىللاردا ئىككى تەرەپتىن رەقىبكە دۇچ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىم بولمىغان. ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاساسلىق شەھەرلەرنى كونترول قىلىۋاتقان تەقدىردىمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئەرەبلەر ۋە سامانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىنى قوللىغۇدەك ئارتۇقچە ماغدۇرى بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

بۇنداق بولغاندا، بىز ئۇيغۇرلاردىن ئۆزگە بىر تەسىر كۆچىنى ئويلاپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ تەسىر كۈچ چوقۇم قارلۇقلار بولۇشى مۇمكىن.

2. ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ شەرقتىكى تۈركىي قوۋملار ھەققىدىكى خاتىرىسى

IX ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىسپىنجاب قاتارلىق «تۈرك شەھەرلىرى» بىلەن پەرغانىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئەرەبلەر ۋە سامانىيلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىگە كىمنىڭ ھەمدەم بولغانلىقى مەسىلىسىگە جاۋاب بېرىش ئانچە تەس ئەمەس. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار ھېچقانداق ياردەم بېرەلمىگەچكە، ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىن ياردەم سوراشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەسىلە يەنە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن تامامىلانغان ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەرنىڭ شەرقتىكى تۈركىي قوۋملارغا بولغان بىر پۈتۈن تونۇشقا چېتىشلىق.

تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ «مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرىدە بىرنەچچە ئابزاس مۇھىم خاتىرە بار. بۇنىڭ بىرسى، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى «شاش ۋە تۈرك يولى[113]»دا مۇنداق بايان قىلىنغان: «شاشتىن كۈموش، يەنى ئىلاك ۋە بەلانكانكا يەتتە پەرسەخ[114]، يەنە تۆمۇر قاپىغقا ئىككى چاقىرىم، كابۇلغا 12 پەرسەخ، كاركاردقا ئالتە پەرسەخ، يەنە چۆلدىن ئۆتۈپ ئىسپىنجاب شەھىرىگە تۆت پەرسەخ كېلىدۇ. يەنى شاشتىن ئىسپىنجاب شەھىرىگە 13 پەرسەخ (78 كىلومېتىرغا تەڭ) كېلىدۇ.

(ئىسپىنجاب شەھىرىدىن) شارابقا تۆت پەرسەخ، بەدۇخاتقا بەش پەرسەخ، تەمتاجغا تۆت پەرسەخ، ئابارجاجقا تۆت پەرسەخ، يەنە دەريانىڭ ئۇستىدىكى بىر جايغا تۆت پەرسەخ كېلىدۇ. ئابارجاجدا بىر تاغ بار بولۇپ، تاغ ئەتراپىدا سۇيى شەرقە ئاقىدىغان 1000 بۇلاق سۇيى بار بولۇپ، «بەركۆ ئاب» يەنى «تەتۇر ئاقىدىغان سۇ[115]» دەپ ئاتىلىدىكەن... بۇ يەردىن ئۆتۈپ جۇۋىكاتقا بەش پەرسەخ، تالاسقا ئۈچ پەرسەخ كېلىدۇ. شۇڭا، ئىسپىنجاب شەھىرىدىن بۇ يەرگىچە 26 پەرسەخ (156 كىلومېتىرغا تەڭ) كېلىدۇ.

تالاستىن تۆۋەنكى بارسخانغا ئۈچ پەرسەخ، كاسراباسقا ئىككى پەرسەخ كېلىدۇ. ئۇ ھاۋاسى ئىللىق جاي بولۇپ، قارلۇقلار بۇ يەردە قىشتىن ئۆتۈۋاتىدۇ. خالاجلارنىڭ قىشلىقى شۇ ئەتراپتا ئىكەن. يەنە كۇلشۇبقا تۆت پەرسەخ، جەلشۇبقا تۆت پەرسەخ، بايائات يېزا كۇلانغا تۆت پەرسەخ، چوڭ بازار بىركىغا تۆت پەرسەخ، ئاسراباتقا تۆت پەرسەخ، نۇنكات[116]قا تۆت پەرسەخ، خارانجاۋان بازىرغا تۆت پەرسەخ، جۇلغا تۆت پەرسەخ، سارىخ بازىرغا يەتتە پەرسەخ، تۇركەش قاغانىنىڭ شەھىرىگە تۆت پەرسەخ، نەۋاكات (يېڭى شەھەر)قا تۆت پەرسەخ، كۇپەلگە ئۈچ پەرسەخ[117] كېلىدۇ. يەنە چىن چېگرىسى بولمىش ئۇستۇنكى بارسخانغا باردىغان كارۋانلار ئوتلاقلار بىلەن 15 كۈن، تۇرك رابانلىرى بىلەن ئۈچ كۈنلۈك مۇساپىنى باسىدۇ». بۇ يوللاردا قارلۇقلارنىڭ تالاستا قىشتىن ئۆتۈۋاتقانلىقىنى كۆبەل (سوياب)نىڭ غەربىگە يەتتە پەرسەخ (42 كىلومېتىر) كېلىدىغان جايدا تۇركەش قاغانىنىڭ شەھىرى بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يولنىڭ ئىككى ئۇچى بىلەن شاش (تاشكەنت) يەنىلا

ئەرەبلەرنىڭ چېگرىسى دەپ، ئۇستۇنكى بارسخان بولسا چىن چېگرىسى، دەپ قارالغان. مىنورسكىي بۇ يولىار ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ سەپىرىنى مۇناسىۋەتلىك دەپ جەزملەشتۇرۇشكە بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ[118]. ئەمەلىيەتتە، ھازىر مۇقىملىشىپ VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىشتەك بىر ھەقىقەتتىن قارىغاندا، يۇقىرىقى خاتىرە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىنكى تارىخ بولۇشى ناتايىن. تۇركەش قاغانلىقى شەھىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارلۇقلارنىڭ تالاس ئەتراپىدا ھەربىي قىلىۋاتقانلىقى، سۇياب، يەنى كۆپەلدىن ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى چىن چېگرىسىدىكى ئۇستۇنكى بارسخان[119]غىچە بولغان جايلاردا تۇرك ئۆتەڭلىرى بولۇشتەك ئەھۋاللارغا ئاساسەن، يۇقىرىقى بىرنەچچە ئابزاس خاتىرىنى VIII ئەسىرنىڭ 60— 70- يىللىرى قارلۇقلار بىلەن تۇركەشلەر تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئورتاق پائالىيەت ئېلىپ بارغان تارىخ، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەگەر يۇقىرىقى خاتىرىگە نىسبەتەن ئاددىيراق ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ دېيىلسە، يەنە بىر ئابزاس خاتىرىدە ئازراق ئوخشىماسلىق ئۇچراپ قالىدۇ. مۇئەللىپ ياۋروپا - ئاسىيا بايلاقلىرى ۋە ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىنىڭ شەرقىدىكى تۇركىي قوۋملار ھەققىدە بايان قىلىپ مۇنداق خاتىرىلىگەن[120]: «تۇركلەر رايونى[121]»دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى تۇركلەر رايونىدىكى ئەڭ چوڭ دائىرە بولۇپ، چىن، تۇبۇت، قارلۇقلار ھەمدە قىماق، ئوغۇز، مەجغارى[122]، پەچەنەك، تۇركەش، ئادخش[123]، قىپچاق، قىرغىزلار بىلەن قوشنا. ئۇلارنىڭ

ئېلىدىن ئىپار چىقىدۇ. قارلۇقلار دەريانىڭ بۇ يېقىدىكى خالاجلار بىلەن قوشنا[124].

بۇ يەردە ئوغۇز، قىماق، قىرغىز، پەچەنەك ۋە قىپچاقلار ھەققىدە ئارتۇقچە تەسۋىرلىمىگەچكە[125]، ۋاقتىنچە مۇھاكىمە قىلىپ ئولتۇرمايمەن. يەنە كېلىپ IX ئەسىر ئەتراپىدا ئوغۇز، قىماق قاتارلىق قوۋملارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايىدا ئاساسەن چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغاچقا بۇ يەردىمۇ ئارتۇقچە سۆزلەش بىھاجەت[126]. لېكىن، توققۇز ئوغۇز، قارلۇقلار ۋە تۈركەشلەر دىققەت قىلىشقا ئەرزيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچكەندىن كېيىن، تۈركەشلەر «كېلىپ قارلۇقلارغا بېقىنغان[127]». كېيىنكى تارىخىي ۋەقەلەردە، شەرقنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئەمەس، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا دېگۈدەك تۈركەشلەرنىڭ تەڭرىتېغى رايونىدىكى سىياسىي سەھنىدە ئويناغان رولىنى قايتا تىلغا ئالمىغان. شۇڭا، قارلۇقلار بىلەن تۈركەشلەرنىڭ بۈيۈك تۈركىي قوۋم بولۇپ ئۇيۇشقان تارىخى كېچىككەندىمۇ VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئاياغلاشقان. ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ بۇ ئابزاس تارىخىي ماتېرىياللىدىكى يىل ۋاقتىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغىنى توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى تەسۋىرىدۇر. بۇ يەردە تىلغا ئالغان توققۇز ئوغۇزلار تۈركىي قوۋملار ئىچىدىكى دائىرىسى ئەڭ چوڭ بىر قوۋم دەپ قارالغان بولۇپ، بۇ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ئەمەسلىكى ئېنىق. چۈنكى، مەڭلىگ تېكىننىڭ غەربكە كۆچۈشى بولسۇن ياكى شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى

(866- يىلى) ئۇيغۇر بوقوچۇن قۇچۇ، بېشبالىقنى ئىگىلەپ، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىش نۇقتىسى قىلغان بولسۇن، ھېچقانداق ماتېرىيالدا مەزكۇر كىتاب تاماملىنىشتىن ئىلگىرى (885- يىلى)[128] ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت تىكلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. يەنە كېلىپ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۇزاق ئۆتمەي تۇبۇت ئىمپېرىيىسىنى پارچىلانغان. خېشىدىكى تۇبۇت كۈچلىرىنى (866- يىلىدىن كېيىن) ھالاك بولغان. ئەينى چاغدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى شەكىللىنىپ بولغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ چېگرىسىدا، تىركىشەلىگۈدەك تۇبۇت تەسىر كۈچى قالمىغان[129]. 840- يىلىدىن ئىلگىرى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇنىسى دەل تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار بولغاچقا، بۇ بىرنەچچە ئابزاس خاتىرىدە مەلۇم بولغىنى ياكى مۇئەللىپنىڭ كاللىسىدا مەۋجۇت بولغىنى 840- يىلىدىن ئىلگىرىكى، VIII ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدىكى تارىخىي مەنزىرە بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

ئىبنى خۇرداذبە ھىجرىيىنىڭ 232- يىلى (846 -،847- يىللىرى) «مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، مەزمۇنىنى تەدرىجىي ئاۋۇتقان ھەم 272- يىلى (885-، 886- يىللىرى) تولۇقلىما نۇسخىسىنى تاماملىغان[130]. گوللاندىيەلىك شەرقشۇناس دې گوجې دەلىلەپ چىققان بۇ ۋاقىت (بولۇپمۇ 272- يىلى)نى دۇنيادىكى كۆپ سانلىق ئالىملار قوبۇل قىلغان[131]. بۇ ئەسەر IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تاماملانغان بولسىمۇ، يۇقىرىقى ئانالىز ئارقىلىق ئىبنى خۇرداذبەنىڭ شەرقتىكى تۈركىي قوۋملار ھەققىدىكى ماتېرىيالىنىڭ كونىراق ئىكەنلىكىنى

چۇشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق كونىلىق بولۇپمۇ ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرى ۋە خۇراسانىنىڭ شەرقىدىكى تۈركىي قوۋملارغا بولغان ئومۇمىي تونۇشىدا ئىپادىلەنگەن. ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىكى بۇنداق ئالاھىدىلىك دېگۈدەك كېيىنكىلەرگە پۈتۈنلەي خاتا ئۇچۇر يەتكۈزۈپ كېلىۋاتىدۇ. ئابى تاكائو مەزكۇر ئەسەرنى غەرب دۇنياسىدىكى تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىغا دائىر خاتىرىلەر يېزىلغان تۇنجى ئەسەر دېگەندەك خاتا تونۇشقا كېلىپلا قالماي، ماكۇارت، بارتولدلارمۇ بۇ خاتىرىگە نىسبەتەن ئارىسالدى بولۇپ قالغان[132]. ئەمەلىيەتتىمۇ يۇقىرىقى بىرنەچچە ئابزاس خاتىرە بىلەن مۇئەللىپ ياشىغان دەۋر قىلچە مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. شۇڭا، بۇ خاتىرىنى 840- يىلى ئەتراپىدىكى خاتىرە قىلىپ چۇشىنىشكە بولمايدۇ.

لېكىن، ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ يۇقىرىقى بايانىغا ئۇلاپلا يازغان مۇنۇ بىر ئابزاس گېپىنى دىققەت قىلمىشقا ئەرزىيدۇ: «فاراب شەھىرىدە مۇسۇلمان قورۇقچىلار بار، قارلۇق قورۇقچىلارمۇ بار». بۇ گەپ كىشىگە غەلىتىلىك تۇيغۇسى بېرىدۇ، بۇ كىتابتىن بىزگە يېتىپ كەلگىنى ئاددىي بىر نۇسخا[134] ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ گەپنىڭ ئەسلىدىكى مەزمۇنىنىڭ كۆپرەك بولۇشى مۇمكىنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى ھەم ئالدى - كەينىدە باشقا گەپلەرنىڭ بار بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چۇشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئىبنى فەقىھنىڭ «مۇختەسەر كىتابى بۇلدان[135]» («ھەرقايسى ئەل-شەھەرلەرنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى») بىلەن ياقۇتنىڭ «مۇئجەم بۇلدان» («يەر ناملىرى لۇغىتى») دېگەن ئەسىرىدە بۇ گەپنى نەقىل ئېلىپ بۇ كۆزقاراشنى قوللىغان[136]. ياقۇتى

مۇنداق يازغان: «تۈركلەر رايوندا دائىرىسى ئەڭ چوڭ بولغىنى توققۇز ئوغۇزلار بولۇپ، ئۇلار چىن ۋە تۇبۇت بىلەن چېگرىداش (باشقا تۈرك رايونلىرىدىن) قارلۇق، قىماق، ئوغۇز، جەفەر، پەچەنەك، تۈركەش[137]، ئادخىش، قىپچاق، قىرغىزلار بار. ئۇلاردىن مۇسۇلمانلارغا ئەڭ يېقىن يەردىكىسى فارابتۇر. كىشىلەر ئۇلارنىڭ 16 مەشھۇر شەھىرى بار دېيىشىدىكەن. تۈركلەردىن بولغان توققۇز ئوغۇزلار كۆچمەن چارۋىچى خەلق بولۇپ، ئۇلار چېدىردا تۇرىدىكەن. مۇقىم ئولتۇراقلاشمىغان ئىكەن. تۈركەشلەرنىڭ ئاھالىسى شەھەردە تۇرىدىكەن. بىزمۇ ياقۇتتەك فارابنى ئىبنى خۇردە زبەھ بايان قىلغان تۈرك قوۋملىرى بىلەن ئەرەبلەر چېگرىسىدىكى جاي، دەپ قارىشىمىز كېرەك.

فاراب سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن رايون. ئاساسلىق ئاھالىلەر رايونى كېيىنكى كۈنلەردىكى ئوتراردا توغرا كېلىدۇ. سىر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمى ئارىسىر دەرياسىنىڭ نۆۋەتكى ئېقىنىدىكى رايون بولۇپ، ئارىسىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئىسپىجابتىن ئانچە يىراق ئەمەس[138]. شاش ياكى تالاستىن فارابقا باردىغان يول ئىسپىجابتىن ئۆتىدۇ. موڭغۇللار دەۋرىدە چۇچۇجى، لېيۇيۇ، يالليۇغ چۇسەي مۇشۇ يولىنى بويلاپ ماڭغان[139]. شۇڭا، بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا فاراب ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ چېگرىسى، ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي قوۋملار ئەڭ يېقىن رايون قىلىپ قويۇلغان.

ھەممىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئەرەبلەر 751- يىلى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن، تالاسنى ساقلاپ ياتماي سىر دەريا سى

ئەتراپىغا چېكىنگەن ھەم شاشنى ئەرەبلەر بىلەن تۇركىي قوۋملارنىڭ چېگرىسى قىلىپ، سېپىل ياستىپ، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرگەن[140]. ئەمەلىيەتتە، ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا توپىلاڭ ئاۋۇپ كەتكەچكە، ئەرەبلەر بۇ رايونىنى ساقلاپ قالالمىغان. ھېچبولمىغاندا رافئى ئىسيان كۆتۈرگەندە «شاشنىڭ بىر ئاتامىنى ۋە ئۇنىڭ تۈركلىرى» ئىسيانچىلار تەرەپتە تۇرغان[141]. ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۈچى شىمالغا قاراپ قايتا كېڭەيگەن چاغ، 816- يىلى ئەتراپىدا فازىل قارلۇقلار بىلەن ئوترارغا لەشكەر تارتىپ زەربە بەرگەن ۋاقىتتۇر. ئەرەبلەر زەربە بېرىپ بولۇپلا شاشقا چېكىنگەن. ئۇزاق ئۆتمەي (817-، 818- يىللىرى) مەزكۇر رايونلارنى سامانىيلار جەمەتىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شاشنىڭ شىمالىدىكى تۈركىي قوۋملار ئەرەبلەرگە خىراج تاپشۇرۇپ ئەرەبلەرنى رازى قىلغان. بۇ يەرگە كەلگىچە ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي قوۋملارنىڭ ئەڭ يىراق چېگرىسى شاش ئەتراپىدىلا بولۇپ، ئەرەبلەرنىڭ ئىسپىجابتىن يىراق جايلارغا قوغدىغۇچى ئەۋەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. شۇڭا، ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ فاراب توغرىسىدىكى خاتىرىسى 839-، 840 -يىللىرى نوھ ئىبنى ئەسئەد ئىسپىجابنى ئىگىلىگەندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەگەر بۇلار خاتا بولمىسا، قارلۇقلارنىڭ قىماقلار ئىلىدىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە قايتىپ كېلىپ بولغانلىقى ئېنىق، لېكىن قايتىپ كەلگەن كونكرېت ۋاقىت ئېنىق ئەمەس. ئەرەبلەرنىڭ فاراب ۋە باشقا رەقىبلىرى

بار تالاسقا بېسىپ كىرمىگىنىگە قاراپ[142] قارلۇقلارنىڭ شۇ چاغدىكى كۆچمىنى ئاجىز ئەمەسكەن دېيىشكە بولىدۇ. قارلۇقلار 839- يىلىدىن بۇرۇن تەڭرىتېغى رايونىنىڭ غەربىي قىسمىغا قايتىپ كېلىپ بولغان.

3. سەلامنىڭ شەرققە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى

ئىبنى خۇردە زبىھنىڭ «مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرىدە 840- يىلى ئەتراپىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ ۋە زىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بىر بۆلۈك ماتېرىيال تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ ئاببباسىيلارنىڭ خەلىپىسى ۋاسىق شەرققە ئەۋەتكەن ئەلچى «تىلماچ» سەلام قالدۇرغان ئۇچۇردۇر[143].

بۇ ئەرەب ئەلچىسىنىڭ بولغا چىققان كونكرېت ۋاقتى ئېنىق ئەمەس[144]. ئىبنى خۇردە زبىھ بېرىشقا 16 ئاي، قايتىپ كېلىشىگە 12 ئاي[145]، جەمئىي 28 ئاي سەپەر قىلغانلىقىنىلا خاتىرىلىگەن. شۇڭا، سەلامنى خەلىپە ۋاسىق 841- يىلى 12- ئاينىڭ ئاخىرى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن[146] ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۇ قايتىش سەپىرىدە كۆرۈشۈپ ئۆتكەن خۇراسانىنىڭ سەركەردىسى ئابدۇللا ئىبنى ناھىر 844- يىلى 11- ئاينىڭ ئاخىرى ۋاپات بولغىنىغا قاراپ[147] سەلامنىڭ شەرقتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋاقتىنى ئاساسەن 843- يىلىنىڭ كېيىنكى بېرىمىدىن، 844- يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

ئەلچىلىككە بېرىشنىڭ مەقسىتى، رېئايەتلەردىكى يەجۇج-مەجۇج، يەنى سەددى ئىسكەندەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش[148] ئىكەن. رېئايەت قىلىنىشىچە، خەلىپە ۋاسىق يەجۇج -

مەجۇلەر جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بېسىپ كىرىشنى توسۇش ئۈچۈن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ياساتقان سېپىلىنىڭ بۇزۇقۇتىلگەنلىكىنى چۈشىدە كۆرگەنمىش. شۇنىڭ بىلەن «تىلماچ» سەلامنى ئادەم باشلاپ بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەشكە ئەۋەتكەن. سەلامنىڭ ئەلچىلىككە بېرىش ئەھۋالىنى ئىبنى خۇردە زبەھ «مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرىگە كىر-گۈزگەن.

ئەلچىلەر ئىبباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاستانىسى سەمارادىن يولغا چىقىپ ئەرمىنىيە، سەرىر[149]، ئالان، فىلار، شاھنىڭ زېمىنى، ھەزار، باشقىرستان[150]، زۇلمەت جايلار، خارابە شەھەرلەر، تاغ تەرەپتىكى قەلئەلەردىن ئۆتۈپ، ئاخىر ئايكۇت شەھىرىگە ۋە يەجۇج - مەجۇج تەقىب قىلىنغان سېپىلگە ئۇچ كۈنلۈك كېلىدىغان يەرگە يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەردە ئەھۋاللارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، لۇب ۋە تەبانويەن دېگەن خانلارنىڭ تەۋەلىكى، ئىسپىجاب، سۇتۇرشانا، سەمەرقەنت، بۇخارا، تېرمىزنى بېسىپ ئۆتۈپ، نىشاپۇرغا كېلىپ ئابدۇللا ئىبنى تاھىر بىلەن كۆرۈشكەن. خۇراسان ئارقىلىق سەماراغا قايتىپ كېلىپ خەلىپىگە ئەلچىلىككە بېرىش ئەھۋالىدىن دوكلات بەرگەن.

بۇ ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسىنى كېيىن ئىبنى فەقىھ (X ئەسىرنىڭ باشلىرى)، جەيھانى (X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى)، مۇقەددەسى (X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى)، ئىدرىسى (XII ئەسىر) لار نەقىل ئالغان[151]. ئادەتتىكى يىلنامە ئەسەرلىرىنىڭ ھېچقايسىسىدا بۇ ئىشنى تىلغا ئالمىغان بولسىمۇ، مۇقەددەسى ئىبنى خۇردە زبەھنىڭ ھۆكۈمەت ئارخىپلىرىغا

يېقىنلىشالايدىغانلىقىغا قاراپ، بۇ ماتېريياللار يەنىلا ئىشەنچلىك دەپ قارىغان[152]. يېقىنقى زاماندىكى ئالىملار بۇ خاتىرىدىكى زىددىيەتلىك جايلارنى بايقىغان بولسىمۇ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇنىڭ رېئال ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقان. ھەتتا ئۇستا قۇسۇرچى سۈۋېت ئىتتىپاقلىق شەرقشۇناس كىراچكوۋسكىيمۇ[153]: «ئۇ ئىككىسى (مىنورسكىي بىلەن دې گوجېنى دېمەكچى) سەلامنىڭ ھەقىقىي سىياھىتى ھەققىدە بىر پارچە دوكلات تاپشۇرغانلىقىنى، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتى قىلىشىغا ئەرزىيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. ئەمدى ۋىزانتىيەشۇناس ۋاسىلىيېۋ سەلام خەلىپىگە ئاگاھلاندۇرغانلىرىنى يەتكۈزگەن دەپ جاكارلاش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، بۇ پىكىرنىڭ ئۇنىڭ بىلەن مەلۇم ئوخشاشلىقى بار. شۇبھىسىزكى، بۇ بايانلارنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق ماتېريياللارغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، جۇغراپىيە ئەسىرى بولالمايدۇ. بەلكى ئەدەبىي ئەسەر بولالايدۇ. بۇنىڭدا ھەم كىتابى ماتېريياللارمۇ بار ھەم ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ تەركىبىمۇ بار» دەيدۇ.

سەلامنىڭ ئايكۇت شەھىرىگە بارغانلىقى ۋە يەجۇج - مەجۇج تەقەب قىلىنغان سېپىلنىڭ ئورنى توغرىسىدا بەزى تەتقىقاتلارمۇ ئېلىپ بېرىلغان. دې گوجې ئايكۇت شەھىرى چوقۇم ھازىرقى قۇمۇل دەپ قاراپ يەجۇج - مەجۇج سېپىلىنى قاش قوۋۇق، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان[154]. ۋىلسىن بۇ تەسەۋۋۇرغا قوشۇلماي، بۇنداق قىياس قىلىشنىڭ ئاساسىي يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ ھەم يەجۇج - مەجۇج سېپىلىنى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىن ئىزدەش كېرەك، دەپ قارايدۇ[155]. بۇ

بەلكىم XI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ياشىغا مۇھەممەد خارەزمىنىڭ «كىتابى سۇرەتۇل ئەرز» (ئالەم خەرىتىسى)دىكى يەجۇج - مەجۇج گوبىنىڭ شەرقىدە، دەپ كۆرسىتىلگەن مەزمۇننىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خاتىرە ئاددىي ھەم مۇجمەل بولغاچقا، ھازىرغىچە جامائەت ئېتىراپ قىلغۇدەك خۇلاسە چىقىرىلمىغان بولسىمۇ، سەلامنىڭ سەپىرىدىكى يەرنامى، كىشى ئىسمى قاتارلىق مەخسۇس ئاتالغۇلار تولىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

سەلامنىڭ شەرقە قىلغان سەپىرىنىڭ مەنزىلى ئايكۇت ئەسلىي تېكىستتە «ايكە» دەپ يېزىلغان. دېي گوجي تەھقىقلەپ فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغاندا، ئۇ شەھەرنى قۇمۇل دەپ تەسەۋۋۇر قىلىپ «ئايكۇت» دېگەن ئىسمنى «يىكە» دەپ تراسكرىپسىيە قىلغان[156]. ۋىلسن «ئىكا، ئىگا» دەپ تراسكرىپسىيە قىلغان بولسىمۇ، بۇنداق تراسكرىپسىيە قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئاساسىنى كۆرسىتەلمىگەن. ئەگەر بىز يەجۇج - مەجۇجنى ئۇيغۇرلار بىلەن باغلاپ چۈشەنسەك، ئۇنداقتا بۇ يەرنامە ئايكۇت دەپ ئوقۇلۇشى مۇمكىن ھەم ئۇنى«ايغە» (ئايغۇت) دەپ ئەسلىگە يانداۋرۇپ تراسكرىپسىيە قىلغىلى بولىدۇ ھەم تېخىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ «ايغر» (ئۇيغۇر) دەپ ئەسلىگە يانداۋرساق يەنى، سەلام ئۇيغۇر بالىقا كەلگەن بولىدۇ.

خان لۇب ئەسلىي تېكىستتە «اللب» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى «ئەللۇب،ئەللىب، ئەللەب» دەپ ئوقۇشقا بولىدۇ. دېي گوجي: «خانى لۇب دەپ ئاتالغان جاي لوپنۇر رايونىنىڭ مەركىزى بولۇشى ياكى خانىنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان جاي بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ[157]. ۋىلسن بۇنىڭ ئاساسى يوق

قىياس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، بۇ يەر نامى ئەمەس دەپ قارايدۇ. ئەمما، بىز 1375- يىلىدىكى كاتالان خەرىتىسىدىن ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىدا ھەقىقەتەن لوپ شەھىرى بارلىقىنى كۆردۇق[158].

تەبانويەن خان ئەسلىي تېكىستتە« Tabanoyan» بولۇپ: «بىز تەبانويەن دېگەن خانىڭ زېمىنىگە يېتىپ كەلدۇق. ئۇ ساھىبل خەراج بولۇپ ئۇ يەردە نەچچە كۈن تۇردۇق» دەپ خاتىرىلەنگەن. دېي گوجي بۇ جۈملىنى: «ئارقىدىن تەبانويەن خانىڭ ئېلىگە يېتىپ كەلدۇق، ئۇ خۇراساننىڭ ھۆكۈمرانىدىن خەراج ئالىدىكەن. بىز خانىڭ تۇرالغۇسىدا بىرنەچچە كۈن تۇردۇق» دەپ تەرجىمە قىلغان (VI تۇم. 130-،131- بەتلەر، فرانسۇزچە نەشرى). دېي گوجي تەرجىمە مەزمۇنىغا ئۆزگىنىڭ چۈشەنچىسىنى قوشۇپ قويغانلىقى ئېنىق، يەنى «ساھىبل خەراج» («باج يىغقۇچى»، «باج تاپشۇرغۇچى»)نى «خۇراسان ھۆكۈمرانىدىن خەراج ئالغۇچى» دەپ تەرجىمە قىلغان. دېي گوجي بۇ خان تۇرىدىغان جايىنى «ئۇستۇنكى نوشەجان» دەپ قاراپ، بۇ نامنى قاشتېشى چىقىدىغان خوتەن دېگەن نامغا ئۇدۇللاش كويىدا بولغان، ئۇ قاشتېشىنىڭ خەنزۇچە «يۈشى» دەپ ئوقۇلۇشىغا ئاساسلىنىپ، بۇ نامنى «يۈشەجان» دەپ ئەسلىگە يانداۋرغان (ۋېلسىنىڭ ماقالىسىدىن ئېلىنغان نەقىل 603- بەت). لېكىن، ھازىر بىز ئەرەبچە تارىخىي ماتېرىياللار- دىكى «نوشەجان»، «بارسخان» بولۇپ، راستتىنلا يېزىقتىكى خاتالىق ئىكەنلىكىنى بىلدۇق[159]. شۇڭا، دېي گوجېنىڭ تەتقىقاتىنىڭ قىممىتى قالمىدى. بىراق، بۇ خانىنى نوشەجان (بارسخان)دا دېگەن مۇلچىرى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ.

ۋېلسىن بولسا بۇنى بىلگىلى بولمايدىغان جاي دەپ قارايدۇ (بۇقىرىقى نەقىل بىلەن ئوخشاش 610- بەت).

ئىدرىسنىڭ كىتابىدىكى سەلامنىڭ قايتىش سەپىرىدىكى مۇساپىسى ھەققىدىكى خاتىرە باشقا كىتابلاردا ئۇچرىمايدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان[160]: «بىز ئاشۇ قەلئەدىن يولغا چىقىپ (ئايكۇت شەھىرىگە يېراق بولمىغان يەردىكى يەجۇج - مەجۇج تەقىب قىلىنغان سېپىل ئەتراپىدىكى قەلئەنى كۆرسىتىدۇ ــ ئاپتوردىن) لەخمان، غەريان، نۇشەجان، تەران، سەمەرقەنتتىن ئۆتۈپ ئابدۇللا ئىبنى تاھىرنىڭ (خۇراساندىكى) ھۇزۇرىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن سەمارا‌غا قايتىپ كەلدۇق». بۇ يەردىكى بىرقانچە يەر نامى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

لەخمان (لخمان): بۇ نامنى مەشھۇر بويلا سانغۇن شەھىرى دېيىشكە بولىدۇ (مەزكۇر كىتابنىڭ III باب 4- پاراگرافىغا قارالسۇن). ۋېلسىن لەخمانىنىڭ ئورنىنى ئېلى دەريا‌سى بويىغا قويىدۇ.

غەريان (غريان): كۆلان دېگەن يەر نامى دەپ پەرز قىلدىم. دېي گوجې ئىدرىسنىڭ كىتابىدىكى خاتىرىگە ئاساسەن ئەسلىي مەتنى «غوران» دەپ تەھقىقلەپ، مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلەنگەن قارلۇقلارنىڭ ئاستانىسى، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە بۇ يەرنامى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى كروره‌ن، دەپ قويغان[161]. دېي گوجېنىڭ خۇلاسىسى تارىخىي رېئاللىققا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ئۇ نەقىل ئالغان ماتېرىياللار بۇ قارلۇقلار شەھىرى دەل كۆلان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نۇشەجان (بارسخان): تەكرىتىغى رايونىدا «ئۇستۇنكى» ۋە «ئاستىنقى» ئىككى بارسخان بارلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك.

ئۇستۇنكى بارسخان ئىسسىق كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جايلاشقان بولسا، ئاستىنقى بارسخان تالاسنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئۇچ پەرسەخ، يەنى تەخمىنەن 18 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان[162]. بۇ يەردىكى بارسخان ئېنىقكى ئاستىنقى بارسخانىنى كۆرسىتىدۇ.

تەران تالاسنى كۆرسىتىدۇ[163].

سەلامنىڭ بۇ يەرلەردىن ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكىگە قارىتا، ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئىبنى خۇرداذبەنىڭ «مەسالىك ۋە مەمالىك» قىسقارتىلما نۇسخىسىدىن جاۋاب تاپقىلى بولمايدۇ. لېكىن، ئىدرىس بۇ ھەقتىكى خاتىرىسىنى ئىبنى خۇرداذبەدىن جەيھاننىڭ ئەسىرىدىن ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ[164]. شۇڭا، بىز ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئىنكار قىلالمايمىز. سەلامنىڭ سەپەر خاتىرىسىدىكى ئىسپىجاب شەھىرى ۋە سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق جايلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئالغان بويلا سانغۇن شەھىرى، كۇلان، بارسخان ۋە تالاسنىڭ ئورنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. ئىدرىس يەنە لەخمان (بويلا سانغۇن شەھىرى) قارلۇقلار رايونىغا جايلاشقان[165]، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىدرىسنىڭ كىتابىدىكى بىر خەرىتىدىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكى قارلۇقلار رايونى[166] دەپ كۆرسىتىلگەن. بىز ئىدرىسنىڭ ئەسلىي كىتابىنى تاپالمىغان، ئەسلىي كىتابتىكى خاتىرىلەرنى بىۋاسىتە تەتقىق قىلالمىغان بولساقمۇ، ئىتالىيىلىك ئالىم ر. روبناسى ئىدرىسنىڭ تۇبۇتلەر توغرىسىدىكى خاتىرىسىنى تەتقىق قىلغاندا 840- يىلى ئەتراپىدا قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە تۇرىدىغانلىقىنى

ئىسپاتلىغان[167]. شۇڭلاشقا، ئەگەر «تىلماچ» سەلاھ توغرىسىدىكى خاتىرىلەردە خاتالىق بولمىسا، ئىدرىسنىڭ كىتابىدىكى ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى ئىشەنچلىك بولغان بولسا ھەم ئالىملارنىڭ ئۇ ماتېرىياللارغا قارىتا تەھقىقلىشى ئورۇنلۇق بولغان بولسا، ئۇنداقتا قارلۇقلار ھەقىقەتەن 840- يىللىرى بۇرۇن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا قايتىپ كەلگەن بولىدۇ.

4 · 840- يىللار ئەتراپىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملار

يۇقىرىقى بىر يۇرۇش تەتقىقاتلار ئارقىلىق، 840- يىللار ئەتراپىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل مۇھىم خۇلاسىنى چىقىرالايمىز.

بىرىنچى، 814—816- يىللىرىغىچە ئەرەبلەر شەرقتىكى قارلۇق قاتارلىق رەقىب كۈچلەرگە زەربە بەرگەندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى تۈركىي قوۋملار ماۋارە-ئۇننەھرىدىكى ئەرەب ھاكىمىيىتىگە ئىتائەت قىلىپ، ئەرەبلەرگە خىراج تاپشۇرغان. خىراج تاپشۇرۇش IX ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن، بەلكىم قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا قايتىپ كەتكەنلىكتىن ھەم كۈچى زورىيىپ، ئەرەبلەر بىلەن قارشىلاشقانلار قوللىغانلىقتىن «تۈرك شاھلىرى» ماۋارە-ئۇننەھرىدىكى ئەرەب ھاكىمىيىتىگە خىراج تاپشۇرۇشنى توختاتقان. پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئەرەبلەرگە قارشى چىققان. سامانىيلار جەمەتى ئۇ

ئىشتىن قاتتىق غەزەپلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن 839- يىلىدىكى بەر تەۋرەشتە كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلانغان. ئەرەبلەر لەشكەر تارتىپ كېلىپ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدىكى قاتناش توڭۇنى بولغان ئىسپىجاب شەھىرى بىلەن پەرغانىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىنى ئىگىلىۋالغان. بۇ ئەھۋاللار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى كونترول قىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە بەرگەن بېشارەتنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككىنچى، ھازىرقى ماتېرىياللار ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيلا قالماستىن، 840- يىلىدىن بۇرۇن، ھەتتا ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردىمۇ قارلۇقلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى جايلارنى كونترول قىلغانلىقىغا دائىر ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ئۇچۇرلارنى باشقا ئاپتورلارنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق تولۇقلىۋالغىلى بولىدۇ. بارتولد 897- يىلى قازا قىلغان يەئقۇبىنى ماۋارەئۇننەھرنىڭ ئەھۋالى بىلەن پىششىق تونۇشكەن دەپ قارايدۇ. يەئقۇبى «كىتابى بۇلدان» دېگەن ئەسىرىدە ئەرەبلەر ئىسپىجابتىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى تۈركىي قوۋملار بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنى سۆزلەپ، تۈركىي قوۋملار دائىرىسىدىكى قەبىلىلەرنى بىر - بىرلەپ ئىسمىنى ئاتاپ چىققان ھەم قارلۇقلارنى تۈركىي قوۋملارنىڭ بېشىغا تىزغان[168] (كېيىنكى بابتا پرىتساك قانداق قىلىپ بۇ خانىرىدىن خاتا پايدىلىنىپ بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ

مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىغانلىقى ھەققىدە ئانالىز يۈرگۈزمەن). لېكىن، ئەكسىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خاتىرىلەرمۇ ئوغۇز ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن باشقا ھەقىقەتەن قارلۇقلار ئىسلام دۇنياسى چېگرىسىدىكى ئىسپىنجاب شەھىرى تەرەپتىكى بىر كۇچلۇك تۈركىي قوۋم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە ۋە شۇ چاغلار ئەتراپىدا قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى كونترول قىلىۋاتقان ئىدى. ھازىرقى بار ماتېرىياللار 840- يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بۇ ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىزاھلار:

(1) خانىبدا تورو: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 3- پەسىل I باب «ئۇگە خانغا تەۋە ئۇيغۇرلار» 238 ـــ 264- بەتلەر. مائېدا ماساناۋ: «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە تەتقىقات» 4 ـــ 7- بەتلەرگىچە.

(2) جەدۋەلدىكى مەزمۇنلارنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى كىتابلاردىن كۆرۈۋېلىڭ: بىرىتچنېيدېر: «شەرقىي ئاسىيادىكى قەدىمكى خەلقلەر ھەققىدە تەتقىقات»1- جىلد 241- بەت؛ 1910- يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى.

بۇنداق كۆزقاراشتىكىلەر غەرب ئالىملىرىدىن يەنە پاركېرنىڭ «تاتارلارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى» 207- بەت؛ خانىبدا تورونىڭ «توققۇز ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە» 56-، 57- بەتلەر؛ كۇۋاداۋا روكۇرونىڭ

«ئۇيغۇرلارنىڭ ھالاكىتى ھەققىدە تەتقىقات» 113-، 114- بەتلەر؛ ۋاڭ رۇبېينىڭ «تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»؛ ھامىلتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 9— 15- بەتلەر؛ ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 169— 205- بەتلەر؛ فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭزېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام»؛ مائېدا ماسانانىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە» 9 — 13- بەتلەر؛ لېيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» 157—202- بەتلەر؛ موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 753—771- بەتلەر؛ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىنىڭ تەنزىسى» 27—52- بەتلەر؛ پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە»؛ يامادا نوبۇئو: «تۇركىستاننىڭ شەكىللىنىشى» 468 —487- بەتلەر.

(3) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» 755- بەتلەر؛ بۇ تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «غەربتىكى قارلۇقلار تەرەپكە كۆچكەن» دېگەن مەزمۇن ھەققىدىكى تەتقىقاتنى كېيىنكى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىڭ.

(4) «خۇيچاڭ سەلتەنەت يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى» 5- جىلد 25- بەت؛ «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە: «ۋۇزۇڭ خان تەختىتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ۋاڭ روك يوللىغان مەلۇماتتىن ئۇيغۇرلار ئېلىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدى. ئېل كۇلۇگ باغا بىلەن قىرغىزلار بىرلىشىپ 10 تۈمەن ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئۇيغۇر بالىقا

ھۇجۇم قىلىپ خاقانىنى ئۆلتۈرۈپتۇ» دېيىلگەن. لى دېيۇ قەلەم تەۋرەتكەن پەرمان بىلەن «يېڭى تاڭنامە» (لى دېيۇنىڭ يازغىنى تارىخىي ماتېرىيال بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن)دىن قارىغاندا، ۋاڭ روك قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرىنى ئېلىپ كەلمىگەن. «كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىدە ئەجدادلارغا بېغىشلانغان خاتىرلەر»دە ۋاڭ روڭنىڭ ئەلچىلىككە بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، سىماگۇاڭ بۇ خاتىرىنىڭ باش - ئاخىرىنىڭ زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىققان («ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 7942- بەت).

(5) بۇ مەسىلىنىڭ تېخىمۇ ئىنچىكە تەپسىلاتى ھەققىدە «خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقاتى» دېگەن مەزمۇنغا قارىڭ؛ مەن بۇ يەردە لى دېيۇنىڭ «خۇيچاڭ سەلتەنەت يىللىرىدا يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربتىكى قارلۇقلار يېرىگە كۆچكەنلىكىنى بىرەر يەردىمۇ تىلغا ئالمىغانلىقىنى كىتابخانلارنىڭ سەمىگە سىڭىپ قويماقچىمەن، خالاس.

(6) «كونا تاڭنامە. شى شېۋىڭ تەزكىرىسى» (4237-بەت)دە «لى دېيۇ ۋە زىرلىكلەردىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ پىرقىسىدىكى شى شېۋىڭ ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاندى. ئۇ، لى-دېيۇنىڭ ۋە زىرلىكلەردىن قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ئاغرىپ ئۆلدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. شى شېۋىڭ تەزكىرىسى» (5196-بەت)دە «ۋۇزۇڭ خان تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن قانات - قۇيرۇق چىقىرىپ قالغانلارنى بېسىقتۇردى. ئۇلار لى دېيۇ بىلەن تونۇشلۇقى بولغاچقا ئۆسكەن ... لى دېيۇ ۋە زىرلىكلەردىن قالدۇرۇلدى... ئەلەم ئىلاھىغا تېۋىندى ... ئەمىلدىن

قالغاچقا، همسره تته ئۆلۈپ كەتتى» دېيىلگەن.

(7) «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمىر - پەرمانلار توپلىمى» 128- جىلد (692-، 693- يىللار): «ئۇيغۇر خاقانى تىكلەش پەرمانى ھەققىدە كېڭەش»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» (8059- بەت)نىڭ «داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى 3- ئايدىكى ئىشلار»غا قارالسۇن.

(8) يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.

(9) «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمىر - پەرمانلار توپلىمى» 128- جىلد 693- بەت. مەزكۇر توپلامنىڭ 129- جىلد 298- بەتتىكى «داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11- يىلى ئۇيغۇر خاقانىغا ئاتاق بېرىش پەرمانى»نىڭ سۆز ئىشلىتىلىشىدە ئازراق ئوخشىماسلىق بار. چۈنكى، ئالدىنقىسى شۇ سۇلالىدىكى ئەمەلدارلارغا، كېيىنكىسى ئۇيغۇر خاقانى ئۈچۈن چۈشۈرۈلگەن. بۇ يەردە نەقىل ئالغان خۇيجىيەن خاقانىنىڭ ئاتىقىغا ئەسلىي مەتىنىدە «توققۇز ئۇيغۇر» سۆزى يوق، لېكىن كېيىنكىسىگە ئاساسەن ئالدىنقىسى تولۇقلانغان. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى. تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى» (8061- بەت) نىڭ «داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى 10-، 11- ئايلاردىكى ئىشلار»غا قارالسۇن.

(10) ۋاڭ گوۋېي نۇرغۇن يەردە «قارا ھارۇنلىقلار»نى تىلغا ئالغان. ئۇ «تاتارلار ھەققىدە ئىزدىنىش»تە «تاتارلارنىڭ جوغاي ئېترابىغا كۆچكەنلىكىنى، خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرى بىلەن شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرى تارىلىقىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۇق» دەيدۇ. ئۇ يەنە «قارا ھارۇنلىق سىبىرلار ھەققىدە ئىزدىنىش»تە «ئۇيغۇر ئېلى ھالاك بولۇپ، ئادەملىرى تارقىلىپ كەتكەندە، بۇ

قەبىلە (ئورمۇزد بىلەن مۇناسىۋەتلىك قارا ھارۇلىق تاتارلارنى كۆرسىتىدۇ) ياكى باشقا سىبىرلارنىڭ بىر قەبىلىسىمۇ ئۇيغۇرلارغا ئەگىشىپ جۇڭگو چېگرىسىغا كەلگەن» دەيدۇ.

(11) يۇقىرىدا نەقىل ئالغان «كونا تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان خاتىرىسى»دە، ۋاڭ دۇەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى قارا ھارۇاللىقلار توسۇۋالغاچقا، ئەلچىلىك بۇرچىنى ئادا قىلالمىغان. لېكىن، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋەسىقە 2962- بەتتىكى «جاڭ يىچاۋ ھەققىدىكى مەددا ھلىق قىسسىسى»دا ئۇلار «قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كەلگەندە، 1000 دىن ئارتۇق ئاسىي ئۇيغۇرلارغا ئۇچراپ قېلىپ، دۆلەت خېتى ۋە باشقا ئالاقىلەرنى تارتىۋۇپ قويغان» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «قارلىق تاغ» چىلەنشەن تېغى ئەمەس. ئەلچىلەرنىڭ چىلەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارالىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىكى بەزى تەپسىلاتلار بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت مەزمۇنى بولۇشى مۇمكىن.

(12) ئۇگەنىڭ خانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان ئىنەل (846—848- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) خوتۇنى ۋە ئوغلىنى ئېلىپ غەربكە قاچقاندىن كېيىنكى ئاقىۋىتى ئېنىق ئەمەس.

(13) خان تەڭرى چوققىسىنى كۆرسىتىدۇ. «يېڭى تاڭنامە» 218- جىلد «شاداپىتلار»دا «چىگىللار خان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي، باربكۆلنىڭ شەرقىدە» دېيىلگەن. ئالىملار خان تەڭرى تېغى چوققىسىنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى مەلۇم بىر جاي دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە چاۋاننىس، مائېدا ماسانا، موريياسۇ تاكائولارنىڭ ماقالىلىرىگە قارىڭ. مائېدا ماسانا بۇ «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى. قۇچۇ»نىڭ

«يارغول» ماددىسىدا ئېيتىلغان. يارغولنىڭ شىمالدىكى تەڭرىتېغى، يەنە بىر نامى «تىلەنتاغ» دەيدۇ.

(14) «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى تۆتىنچى»دە قۇچۇدا «ئىلگىرى بەش ناھىيىدە 6466 تۇتۇن، تېيەنباۋدىكى بەش ناھىيىدە 9016 تۇتۇن، جەمئىي 49476 نوپۇس بار، بۇنىڭغا يىجۇ (قۇمۇل)دىكى «10157 نوپۇس» بىلەن بېشبالىقتىكى 9964 نوپۇس»نى قوشقاندىمۇ يەنىلا 20 تۇمەنگە يەتمەيدۇ.

(15) ھامىلتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 11-بەت)تە خەنزۇچىدىكى «چۆل» سۆزى خانئاي تاغ تىزمىسى ياكى تېخىمۇ شىمالدىكى رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. «چۆلنىڭ غەربى» ئاساسەن ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئابى تاكېئو («غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 187- بەت) ساتوناگاشىنىڭ «دەسلەپكى دەۋردىكى چۆلنىڭ غەربىدىكى ھىراۋۇل» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىپ، بۇ يەردىكى «چۆلنىڭ غەربى» گوبى قۇملۇقىنىڭ غەربى ئەتراپى دېگەن مەنىدە، بولۇپمۇ، بېشبالىقنىڭ غەربىدىكى سويابتىن غەرغانە رايونىغىچە بولغان كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق شەرھلىشى مۇۋاپىق ئەمەس.

(16) ئىدارە قىلىش ئورنى ئاساسەن قۇچۇ ياكى كۇسەن بولغان. بۇ ھەقتە ماسۇدا خىسائونىڭ كىتابىدىكى «سويابلەن ئاگىنى» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 428 — 471- بەتلەرگىچە)، ۋۇيۇگۇينىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، كۇۋايامـا ماساسىنى

تۈزگەن «راھىب خۇيچاۋنىڭ ئەنەكتەك ئېلىگە بارغۇچە بېسىپ ئۆتكەن يەش ئەل تەزكىرىسى ھەققىدە تەتقىقات» (كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئورنى 1992- يىلى ياپونچە نەشرى)دىكى موريياسۇ تاكائو يازغان «ئەنشى قورۇقچىبەگ باش مەھكىمىسى» دېگەن 206- ئىزاھقا قارالسۇن.

(17) چىن گوسەن: «Ⅷ ، Ⅸ ئەسىرلەردىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇچۇغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ يۆتكىلىشى»15— 19- بەتلەرگىچە.

(18) «تايشونوملار دىۋانى» 51- جىلد 979- بەت. خانىدا تورو «ماقالىلەر توپلىمى» 1957- يىلى ياپونچە نەشرى، Ⅰ توم. تارىخ سەھىپىسى: كۇڭيامۇ ماساسىسى «راھىب خۇيچاۋنىڭ ئەنەكتەك ئېلىگە بارغۇچە بېسىپ ئۆتكەن يەش ئەل تەزكىرىسى ھەققىدە تەتقىقات»؛ كۇڭ يامانىڭ «ئەنشى» ۋە «ئەنشىدىكى تۆت بازار» توغرىسىدىكى ئىزاھات ھەققىدە، كىتابنىڭ 187 — 194- بەتلىرىگە قارالسۇن.

(19) «تايشونوملار دىۋانى» 51- جىلد 980- بەت.

(20) «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (5209-، 5210- بەت)دە ئەنشىنى تۇبۇتلەر ئىگىلىۋېلىشتىن ئىلگىرى ئەنشى يىلەن قۇچۇ ئېنىق ئايرىپ بايان قىلىنغان.

(21) ھاميلتون: «يەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 13- ۋە 57- بەت. فۇجىي ئاكىرا «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىنىڭ باش - ئاخىرى» (88- ئىزاھ)دا تار مەنىدىكى كۆسەن يىلەن كەڭ مەنىدىكى ئەنشى ھەققىدە سۆزلەپ، ئەينى چاغدا دائىم مۇشۇ سۆز يىلەن بۇيۇك تاڭ ئېلىنىڭ غەربىي

چېگرىسىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، ئۇ مەڭگۈلىك تېكىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بارغان دەپ قارىمايدۇ.

(22) «گەردىزىنىڭ تۈركلەر ھەققىدىكى بايانلىرى» 133-بەت؛ «ئازال» ھەققىدە مىنورسكىينىڭ «شەرافىل زەمان»، ناھىر مەرۋىزىنىڭ «چىن، تۈرك ۋە ھىند ھەققىدىكى بايانى» 273-، 274- بەتلەر؛ ھېننىڭ «ئارگى بىلەن توخارلار» 564-، 565- بەتلەر. موريياسۇ تاكائو «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» 761- بەت.

(23) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە».

(24) بۇ تارىخىي ماتېرىيالنىڭ ئەسلىي مەتنىنى «گەردىزىنىڭ تۈركلەر ھەققىدىكى بايانلىرى» 194- بەتتىكى فوتو نۇسخىسىدىن كۆرۈۋېلىڭ.

(25) بەنچۇل بىلەن ئۇنسۇ (ھازىرقى ئاقسۇ)نى ئۇدۇللاشتۇرۇشنى بارتولدنىڭ «يەتتەسۇ تارىخى» 91-بەت، «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 78- بەت، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ قىرغىز ماددىسىغا قاراڭ، مىنورسكىي «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» (293—297- بەتلەرگىچە)دە بۇنىڭغا گۇمانلىنىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقان.

(26) مىنورسكىي: «‹ھۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» (270- بەت)دە، بۇ سوغدى تىلىدىكى «ئۇچ شەھەر» دەپ قارىغان. لېكىن، كېيىنكى تولۇقلىمىسىدا «سىكەت» يەنى «يارغول» دەپ تراسكرىپسىيە قىلغان. ھاملتون «سىتائىل

خولىستەيىن توپلىغان ۋەسىقلەر ھەققىدە ئىزدىنىش» (141-بەتلەر)تە بۇنداق ئۇدۇللاشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ، بۇنى بەلكىم «سىناكەت» يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاگىننىڭ شەرقىدىكى «يېگى شەھەر» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. لېكىن يەنە، بۇنداق بۇلۇشنىڭ «ئىھتىماللىقى ناھايىتى كىچىك» دەيدۇ. ھېنىنىڭ «ئارگى ۋە توخارلار» دېگەن ماقالىسىنىڭ 565-بەتلىرىدە ئاگىنى بىلەن كۇمۇشنىڭ ئارىلىقىدىكى تۇتقاۋۇل قورۇقى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

(27) ھاملىتون: «سىتائىل خولىستەيىن توپلىغان ۋەسىقلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»تە «سىمىفناتۇر‹كىمىسفىيە› كۇمۇش تاغ» دەپ ئۆزگەرگەن دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىدۇ.

(28) يەنى «چىنكەنت»؛ ھاملتوننىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قاراڭ.

(29). مىنورسكىينىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ 273-،274-بەتلىرىگە قاراڭ.

(30) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» 761 —— 764- بەتلەرگىچە.

(31) يۇقىرىدا نەقىل ئالغان داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى 2- ئاي ۋە 11- ئايدىكى يارلىقتا قاراڭ.

(32) يۇقىرىدا نەقىل ئالغان داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى 2- ئايدىكى يارلىقتا قاراڭ.

(33) دۇمۇ «پەنچۇەن توپلىمى» 20- جىلد 169- بەت.

(34) ئەسلىي مەتنىدە بۇ بىر خەت خاتا يېزىلغان.

(35) ئەسلىي مەتنىدە بۇ بىر خەت خاتا يېزىلغان.

(36) مىياۋ يۆ: «دۇمۇنىڭ شەجەرسى» (2- قىسىم) («دۆلەتلىك جېجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى توپلىمى» ئىككىنچى توپلام. 1942- يىلى).

(37) شاڭ دا: «تاڭنامىدىكى جاڭ يىچاۋ تەزكىرىسىگە تولۇقلىما-تۈزىتىش» فۇجىيە ئاكىرا « شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىنىڭ باش ـ ئاخىرى»دا «قۇچۇ ئۇيغۇر خانىغا پاسىبان بۇيۇك سانغۇن ئاتىقى بېرىش يارلىقى»مۇ داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى قىشتا يېزىلغان، دەپ قارايدۇ.

(38) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇمۇمىي ئۆرنەكلىرى» 8049- بەت.

(39) بۇ خەت لوجېيۈنىڭ «تاڭنامىگە تولۇقلىما. جاڭ يىچاۋ تەزكىرىسى»گە ئاساسەن تۈزىتىلدى.

(40) «يېڭى تاڭنامە. شۇەنزۇڭ خان تەزكىرىسى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇمۇمىي ئۆرنەكلىرى» (8048-، 8049- بەت.

(41) «شاجۇ، يىجۇ ئايمىقىنىڭ يەرلىك تەزكىرىسى»دە «تاڭ سۇلالىمىز يىجۇ ئايمىقى (قۇمۇل) تەسىس قىلدى. باۋيىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى جاڭ يىچاۋ قايتۇرۇۋالدى» دېيىلگەن.

(42) فۇجىيە ئاكىرا: «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىنىڭ باش ـ ئاخىرى» 56- بەت.

(43) موربياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 56- بەت.

(44) تولۇق تېكىستىنى جاڭ خوڭشۇن تاللاپ ئىزاھلىغان «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددا ھلىق ئەدەبىياتىغا دائىر

ئەسەرلەردىن تاللانما» (گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1987- يىلى خەنزۇچە نەشرى، 214 — 221- بەتلەر)؛ سۈن كەيدى «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان جاڭ يىچاۋ ھەققىدىكى مەددا ھلىق ئەدەبىياتىغا كىرىش»؛ جۇشاۋلياڭ، بەي خۇاۋېنلار تۈزگەن «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددەھلىق ئەدەبىياتىغا دائىر ماقالىلەر مۇندەرىجىسى» (2- قىسىم 713 — 722- بەتلەرگىچە).

(45) ۋاڭ دۇنجاڭنىڭ ئىسمى بەزى ماتېرىياللاردا ۋاڭ رۇيجاڭ، دەپ يېزىلغان.

(46) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» (7968- بەت).

(47) «قۇربانلىق كۆرسىتىش خاتىرىسى»دە «3- يىلى 2- ئاينىڭ 11- كۈنى يەنيەڭ ساريىدا لى دېيۇ 9- كۈنىدىكى جاكارغا بىنائەن، پېقىر جاۋفەنگە قىرغىزلارنى ئەنشى بىلەن بېشىبالىقتا تەكلىپ قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، دەپ مەلۇمات يوللىغان». مەزكۇر كىتاب ھازىر ساقلانمىغاچقا «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» (7974- بەت)كە قاراڭ.

(48) ئابى تاكېئو: « غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 177- بەت.

(50) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 7974- بەت.

(51) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»؛ «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 1- ئايدىكى ۋەقەلەر»؛ «كونا تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان تەزكىرىسى»دىكى «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 2- ئايدىكى ۋەقەلەر»گە قاراڭ.

(52) خانبدا تورو: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر

تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 268- بەت.

(53) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشىنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 8012 — 8107- بەت.

(54) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 95 — 98- بەتلەر.

(55) بائىلىي: «قەدىمكى خوتەن ساك تىلىدىكى ھۆججەتلەر»دە مەركەزلەشتۈرۈپ تونۇشتۇرۇلغان.

(56) فۇجىي ئاكىرا: «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھېراۋۇللىرىنىڭ باش - ئاخىرى»؛ روك شىنجاك «ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش.»

(57) «بېيجىڭ بەش دەۋر تارىخى. ۋاسسالار. 3- قوشۇمچە» 917 — 919- بەتلەر.

(58) مۇللىر: «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقە» 22— 24- بەتلەر.

(59) «تايشۇنوملار دىۋانى» 51- جىلد 981-، 982- بەت؛ «سۇك سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئالتىنچىسى. ئەنەكتەك تەزكىرىسى»دە چىيەندې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى راھىب شىڭچىن قاتارلىقلارنىڭ نوم ئېلىش ئۈچۈن غەربكە بارغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە» (14104-بەت)كە قارالسۇن.

(60) خۇاڭ شېڭجاڭ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ‹غەربتىكى يولىلار› دېگەن ۋەسىقىدىكى تارىخ - جۇغراپىيە ھەققىدە تەتقىقات» («تارىخ - جۇغراپىيە» ژۇرنىلى تۇنجى سان 9— 20 - بەتلەرگىچە).

(61) 6511- نومۇرلۇق تېكىستتە تىلغا ئالغان قىرغىزلار

بىلەن ۋاڭ يەندىنىڭ قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسىدىكى «قىرغىزلار» قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى بەزى قىرغىز قوۋمىنى باكى «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ خان خاتىرىسى»دىكى تەپسىلىي ئەھۋالدىن 4- يىلى (932-يىلى) باھار بايرىمىدا، غەربىي جەنۇب سانغۇنى قىرغىز ئېلىدىكىلەرنى ئېلىپ كەلگەندىكى قىرغىزلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(62) بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخى»دا بۇ ماتېرىيالنىڭ ۋاقتىنى شەرھلىمىگەن بولسىمۇ، «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «قىرغىزلار» ماددىسىدا پانچۇل شەھىرىدىكى قىرغىزلارنى X ئەسىردە كۆچۈپ كەلگەن دەپ قارايدۇ. «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 78-بەت)دە «ئۇ تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقىرىشقا ئاساس بىلەن تەمىنلىدى، يەنى قىرغىزلار جەنۇبقا كۆچۈشكە باشلىغان، ھازىرقى ماكانىغا ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى X ئەسىردىن كېيىن ئەمەس» دەپ قارايدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ كىرىش سۆزىدە، بارتولد «بۇ تەپسىلاتلار مۇئەللىپ ياشىغان دەۋر بىلەن ماس كەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى X ئەسىرنىڭ بېشىدىكى قىرغىز ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ۋەزىيەتنى ئەكس ئەتتۈرگەن» دەيدۇ. ئەگەر قىرغىزلارنىڭ «زورايغان مەزگىللىنى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرىلىغاندا (IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قىرغىزلارنىڭ گوبىنىڭ مەركىزى ئەتراپىنى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يوق)، بىزنىڭ تەھلىلىمىزگە دەل ماس كېلىدۇ. لېكىن، بارتولد نېمە ئۈچۈن كېيىنكى تارىخىي ماتېرىياللاردا

«ئۇنسۇ قىرغىزلىرى» تىلغا ئېلىنمىغانلىقىنى ئىزاھلىمىغان. بۇ ھەقتىكى تەھلىلىمىنى كېيىنكى مەزمۇنلاردىن كۆرۈۋېلىڭ. مىنورسكىي «ھودۇدۇلئالەم»نى ئىزاھلىغاندا، بۇ كىتابتىكى يېنىسايى قىرغىزلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى X ئەسىرگە تەۋە دەپ قارىسىمۇ، قەشقەر ئەتراپىدىكى ۋە بەنچۇل قىرغىزلىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ۋاقتىنى ئېنىق كۆرسەتمەپ بەرمىگەن (203 — 207- بەتلەرگىنچە).

(63) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 8107- بەت.

(64) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» (8012- بەت)دە «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى 9- ئايدا لى دېيۇ: «يۇجۇ ئايماق بېگىنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، ئۇيغۇرلاردا بۆلۈنىش بولۇپتۇ، خاقان ئەنشىگە كەتمەكچى ئىكەن، قەبىلىسىدىكىلەر ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىزنىڭ ھەممىسى تاڭ ئېلىدە. شۇڭا، تاڭ ئېلىگە كەتكىنىمىز تۇزۇك دېيىشكەنمىش، تېخى بەزىلىرى سىبىرلارغا سىڭىشكەنمىش، ئەل بولغىلى كېلىش ياكى بىر - بىرىنى يوق قىلىشنى پىلانلاۋاتىپتۇدەك» دەپ مەلۇمات يوللىغان.

(65) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە.»

(66) يامادا نوبۇئو: «تۈركىستاننىڭ شەكىللىنىشى» بەشىنچى بۆلۈم «قارلۇق ئېلى ۋە قاراخانىيلار» (يۇئانامى لېكسىيەدىكى دۇنيا تارىخى. VI تۇم، 1971- يىلى ياپونچە نەشرى، 480 — 488- بەتلەرگىنچە)؛ «قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» (1984- يىلى رۇسچە نەشرى 290 — 297- بەتلەرگىنچە)؛ «تاجىكلار تارىخى» (1964- يىلى نەشرى)؛ ئەنگلىيەنىڭ

پوسۇوسىنىڭ «ئىسلام سۇلالىلىرى قوللانمىسى: يىلنامە ۋە شەجەرە» (1967- يىلى ئىنگىلىزچە نەشرى، 111 — 114- بەتلەرگىچە) بىلەن «ئېلىك خانىيلار ۋە قاراخانىيلار» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

(67) دۆلىتىمىزدە بۇرۇن چىققان ئەسەرلەردىن قېلىشماسلىقى، چېكىنىشى سۇلۇ، مۇگۇاڭۇېن تۇزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» (بىرىنچى قىسىمى) بىلەن لېيۇ يىتاڭنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»؛ مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن ۋېي لىياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» دېگەن كىتابى بىلەن بىر يۇرۇش ماقالىلىرى؛ ياپونىيىلىك ئابى تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»نىڭ مۇشۇ كۆزقاراشنى ياقلايدۇ.

(68) ۋەكىللىك خەرىتىلەردىن ئىبنى ھەۋقەلنىڭ «كىتابى سۇرەتۇل ئەرز» 2- جىلد 8-، 9- بەتلەر ئارىلىقىغا قارالسۇن.

(69) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلەرگىچە» دېگەن كىتابى (286-، 287- ۋە 289-، 290- بەت)دا بۇ ئىككى تارىخىي ماتېرىيالدىن پايدىلانغان.

(70) خەن رۇلىن: «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 348- بەت.

(71) «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى. قارلۇقلار» (6143- بەت).

(72) ۋۇزۇڭ خان ۋە باشقا دەۋرلەردىكى ئوردا خاتىرىلىرىنىڭ يېزىلىش ئەھۋالى ھەققىدە چېن گاۋ خۇا، چېن جىچاۋلارنىڭ «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى تارىخىي ماتېرىيالشۇناسلىق» (بېيجىڭ نەشرىياتى 1983- يىلى خەنزۇچە نەشرى،

187 — 190- بەتلەرگىچە)قا قاراڭ.

(73) سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇزۇلگەن «يېڭى تاڭنامە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»نىڭ «ۋۇزۇڭ خانغا دائىر ئوردا خاتىرلىرى»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىن پايدىلانغان ياكى پايدىلانمىغانلىقى ھەققىدە سېپن جوڭمىيەن «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن تامچە شەربەتلەر» (جۇڭخۇا نەشرىياتى 1960- يىلى نەشرى، 183— 185- بەت)دە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقان.

(74) بۇ كىتاب يوقىلىپ كەتكەن، لېكىن «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە نەچچە رەت پايدىلانغان.

(75) لى دېيۇ قەلەم تەۋرەتكەن «ئۇيغۇر ئورمۇزد تېكىن قاتارلىقلارغا ئاتاق بېرىش پەرمانى» بىلەن «ئۇيغۇر ئورمۇزدقا ئاتاق بېرىش پەرمانى» («خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە يېزىلغان مەكتۇپلار »5- جىلد 25- بەت)دە تاڭ سۇلالىسى جاڭ جيا ئەلچىلىككە بېرىشنىڭ ئالدى - كەينىدە ئورمۇزد قاتارلىقلارغا گوبىغا قايتىپ كېلىشكە نەسىھەت قىلىپ كەلگەن.

(76) مەسىلەن، ئورمۇزد قاتارلىقلارنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولۇشى ۋە جاڭ جيانىڭ بېرىپ ئەمىنلىك يەتكۇزگەن ۋاقتى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

(77) «خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدە يېزىلغان مەكتۇپلار توپلىمى» 2- جىلد 10-، 11- بەتلەر.

(78) «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمىر - پەرمانلار توپلىمى» 128- جىلد («ئۇيغۇر خاقانى تىكلەش ھەققىدە كېڭەش») 129- جىلد («ئۇيغۇر خاقانىغا ئاتاق يەتكۇزۇشكە ئەلچى ئەۋەتىش ھەققىدە يارلىق»).

(79)موریاسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە.»

(80) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 279 — 287- بەتلەرگىچە.

(81) بىچۇرىن: «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ئەھۋالىغا دائىر توپلام» I تۇم. 301 — 339- بەتلەرگىچە) («يېڭى تاڭنامە.ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى).

(82) «مۇلھەقەتۇل سۇررا»، «سەمئانى»، «كىتابى ئەنساب». ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇ ئاتىسىدىن بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن. «مۇلھەقەتۇل سۇررا»قا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئاتىسى ھىجرىيىنىڭ 486- يىلى (1093- يىل 2- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1094- يىلى 1- ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە) يىل بېشىدا ۋاپات بولغان ئىكەن. سەمئانىنىڭ «كىتابى ئەنساب»قا ئاساسلانغاندا، ئالمائى ئاتىسىدىن 20 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 466- يىلى(1073-، 1074- يىلى ئەتراپىدا ۋاپات بولغان ئىكەن. بارتولد «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان»دىكى تونۇشتۇرۇشىدا بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلمىغان.

(83) «مۇلھەقەتۇل سۇررا» كىتابىنىڭ ئاخىرىدىكى 2- قوشۇمچىگە قارالسۇن.

(84) بارتولد: موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» I تۇم، 130- بەت، رۇسچە نەشرى.

(85) مۇشۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى «قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن قوشۇمچە ماقالەمگە قارالسۇن.

(86) سەمئانىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ سەئىد ئابدۇكەرىم ئىبنى مۇھەممەد سەمئانى. بارتولد «كىتابى ئەنساب»قا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، خېلى ئۇزاق سەھىپە بىلەن تونۇشتۇرغان ھەم قىسمەن مەزمۇنلارنى «موڭغۇللار ئىستېلا - سىغىچە تۈركىستان»نىڭ (رۇسچە) «تارىخي ماتېريالىار» قىسمىغا كىرگۈزگەن. بارتولد «كىتابى ئەنساب»نىڭ ئىككى قولىيازمىسى بارلىقىنى تىلغا ئالغان. بىرى بۇيۈك بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولۇپ، پروفېسسور مارگۇلئوس «گىببنى خاتىرىلەش مەجمۇئەسى»نىڭ 20-توپلىمىدا ئېلان قىلدۇرغان. مەنمۇ مۇشۇ قولىيازمىدىن پايدىلاندىم. يەنە بىرى «ئاساسەن مۇكەممەل ساقلانغان» قولىيازما بولۇپ، رۇسىيىنىڭ ئاسىيا مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىتۇ. بارتولد ھەر ئىككى نۇسخىسىدىن پايدىلانغان.

(87) ئەسلىي مەتنىدە «ئەبۇ ئاباس مۇستەغپىرنىڭ خاتىرىلىشىچە ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدال غۇنجار ھاپىز، ئىسپىجاب پەتھىسى ھىجرىيىنىڭ 225- يىلى نوھ ئىبنى ئەسئەد ئىبنى سەمانى قولىدا ئېلىپ بېرىلغان. ئەبۇ مۇھەممەد نوھ ھىجرىيىنىڭ 227- يىلى ۋاپات بولغان، دەپ بايان قىلىدۇ.»

(88) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» 73-بەت.

(89) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 6- جىلد 509- بەت.

(90) مەسىلەن، نوھنىڭ پەرغانە بىلەن ئىسپىجابقا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىنى ھىجرىيىنىڭ 224- يىلى (839- يىلى)،

ئىسپىنجابئى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنى ھىجرىيىنىڭ 225-يىلى (840- يىلى) دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

(91) «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە «كەيچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى (840- يىلى) 9- ئايدىكى ئىشلار» (7947- بەت)؛ «يىگى تاڭنامە. ۋۇزۇڭ خان خاتىرىسى»دا «كەيچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى 10- ئاي» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەردە ئىلگىركى ۋاقتىنى ئېلىپ تۇردۇم.

(92) «ئىسلام ئېنسكلوپېدىيىسى»نىڭ «تاشكەنت» ماددىسىغا قارالسۇن.

(93) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» قوشۇمچە ئىزاھات؛ بېيكۆس «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈبۈت ئىمپېرىيىسى» 162- بەت.

(94) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 283-،284- بەتلەر.

(95) سامانىيلار جەمەتىنىڭ توپلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشقان ئىشلىرى ھەققىدە نارشەخنىڭ «تارىخى بۇخارا» 76-، 77- بەتلەرگە قارالسۇن.

(96) بۇ ۋەقەلەرگە دائىر بايانلار ئاساسەن بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» (209-، 210- بەت)تىن پايدىلاندىم. نارشەخنىڭ «تارىخى بۇخارا»دا بۇ ۋەقەنى ھىجرىيىنىڭ 202- يىلى (817-، 818- يىلى) يۈز بەرگەن دېگىنىگە دىققەت قىلىڭ.

(97) ئىبنى خۇردە زبىھ : «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد، ئەرەبچە ئەسلىي مەتنى 34 — 39- بەتلەرگىچە.

(98) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان»

206- بەت.

(99) «كـوردار» بولسـا خاره زمنـنـاڭ غەربـي جـەنۇبغا جايلاشقان رايون، ياقۇتنـاڭ «مۇئـلجەم بۇلدان»دىكى «كۇردار» ماددىسـىغا ۋە بارتولىدنـاڭ «موڭغۇلـلار ئىستېلاسـىغىچە تـۇر - كىستان» (151- بەت)غا قاراڭ.

(100) قۇدامـە هـەققىدىكى تونۇشتۇرۇشـلارنى «ئىسـلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نـاڭ « قۇدامـە» ماددىسـى ۋە جـاڭ گـۇاڭدا، ۋاڭ شياۋپۇنـاڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىدىكى كىتابلار- نى تونۇشـتۇرۇش (II)»تـن كـۆرۈڭ. مـەن دې گـوجې تەھرىـر - لىگەن قۇدامەنـاڭ «خـەراج» دېگەن كىتابىنـاڭ ئەرەبچە ئەسلي مەتنى 6- جىلد 243- بەتتىن پايدىلاندىم.

(101) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 6- جىلد 509- بەت؛ بالازورى «كىتابى فۇتۇھۇل بۇلدان» (422- بەت)دا «ئاخىر خەلىپە مۇئتەسىم (833 — 842- يىللىرى تەختىتە ئولتۇرغان) دەۋرىگە كەلگەندە، نوھ ئىبنى ئەسئەد ئۇ يەرنى پەتھى قىلىپ، ئاھالىنـاڭ ئۇزۇمـزارلىقى ۋە ئېكىنـزارلىقى ئەتراپىغا سېپىل باساتتى» دېيىلگەن.

(102) ياقۇتنـاڭ «مۇئـلجەم بۇلـدان»نـاڭ «ئىسپىجاب» ماددىسـىدا: «بـۇ ماۋارەئۇننـەھردىكى تۇركىسـتانغا چېگـرىداش شـەھەرلەردىن بىرىنـاڭ نـامى. ئۇنـاڭ بېپـايان تـەۋەلىكى ۋە شـەھەردەك نۇرغـۇن بازارلـرى بـار. ئـۇ بەشـىنچى بـەلۋاغقا تـەۋە بولـۇپ"98°6 لـوق ئۇزۇنلـوق، "39°50 لـوق كەڭلىككـە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئاللانـاڭ ئالىمىدىكى ئادەمى ئەڭ كـۆپ، ئەڭ گۈللەنگـەن، ئـەڭ بېپـايان زېمىنلارنـاڭ بىرى. يېرى مۇنبەت، دەرەخلىرى كـۆپ، ئېقىـن سـۇيى بـار، ھويـلا - ئارامـلىرى ئـاۋات؛

خۇراسان ۋە ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلار ئىچىدە پەقەت مۇشۇ شەھەرلا خىراج تۆلىمەيدۇ. ئاھالىلىرىنى خىراج پۇلىغا قورال - ياراغ سېتىۋالغۇزىدۇ، سېپىل - قەلئە ياساتتۇرىدۇ. ئۇنىڭغا قوشنا تالاس، سەبران، سانىكەت(؟) ۋە فاراب قاتارلىق شەھەرلەرمۇ ئىسپىجابىتەك خىراج تۆلىمەيدۇ» دېيىلگەن.

(103) فىللىئوت: «مۇڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستانغا باھا» خەنزۇچە تەرجىمىسى 14- بەت.

(104) بارتولد: «مۇڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 159- بەت.

(105) ئەرزاقنىڭ كىتابى 231- بەت. بېكۇنسىنىڭ كىتابىدىكى 162- بەتتىن نەقىل ئالدىم.

(106) بالازورى: «كىتابى فۇتۇھۇل بۇلدان» (420- بەت)دا قۇتەيبە دەۋرىدىكى پەتھى قىلىشلارنى سۆزلەپ «كاسان بىلەن ئۇراشتىنى ئاخىرقى پەتھى قىلغۇچى نوھ ئىبنى ئەسئەد بولۇپ، ئەينى چاغدا ئۇ يەردىكى ئاھالىلەر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خەلىپە مۇنتەسىر (861-، 862- يىلى تەختىتە ئولتۇرغان)گە قارشى چىققان» دېيىلگەن. لېكىن، نوھنىڭ 842- يىلى ۋاپات بولغانلىقىنى بىلىمىز. ئىبنى ئەسىرنىڭ كىتابى (6- جىلد 509- بەت)دىكى خاتىرىلەر بىلەن بىرلەشتۇرگەندە، بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا خەلىپە مۇئتەسىمنى مۇنتەسىر دەپ خاتا خاتىرىلەپ قويغانلىقىنى بايقايمىز.

(107) بارتولد: «مۇڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» رۇسچە 3- بەت، ئىنگلىزچە نەشرى 210- بەت.

(108) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» (دۆلەتلەر ۋە يوللار) 1- جىلد 334- بەت.

(109) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 155-، 156- بەتلەر؛ مىنورسكىي « ‹هۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى»دىكى ئىندىكسقا قاراڭ. لېكىن، بۇ شەھەرنىڭ كونكرېت ئورنى ئېنىق ئەمەس.

(110) بۇ يوللار ۋە ئاتباش ھەققىدە «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي تۈركلەردىن تۇمەننىڭ لەشكەر تارتىش تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىش» دېگەن ماقالەمگە قاراڭ.

(111) «قائىدە - يوسۇننامە» 190- جىلد، ۋاڭ شياۋپۇ «تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلەر ۋە ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەت تارىخى» 29-، 30- بەتلەر.

(112) «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئۇمۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە «كەيچېڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى 9- ئايدا، ئۇيغۇرلار ۋەزىرى بىلەن سەركەردە - لەشكەر ئەۋەتىپ، ئۇدا 20 نەچچە يىل زەربە بەرگەن. قىرغىزلار نەچچە رەت يېڭىۋېلىپ ‹ماكانىڭدىن قوغلىۋېتىپ ئالتۇن ئوردىڭنى تارتىۋالمەن› دەپ تىللىغان. ئالتۇن ئوردا بولسا ئۇيغۇر خاقانىنىڭ قارارگاھىدۇر» دېيىلگەن.

(113) بۇ ئەسلىي كىتابنىڭ نامى بولۇپ، ئىبنى خۇرده زبىھنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» (6- جىلد 25- بەت)قا قاراڭ؛ كونكرېت تەسۋىر ھەققىدە مەزكۇر كىتابنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىكى 30 — 32- بەتلەرگە قاراڭ.

(114) بىر پەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ. بۇ ھەقتە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ پەرسەخ ماددىسىغا ۋە مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 194- بەتتىكى 4- ئىزاھقا قاراڭ.

(115) خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى «مىڭ بۇلاق» نالاسىنىڭ

شەرقىدە بولۇپ، بۇ تالاسنىڭ غەربىدىكى 1000 كۆز بۇلاق رايونىنى ئۇدۇللاشقا تېخى ئامالسىزمىز. بۇ ھەقتە جى شيەنلىن تەھقىقلەپ ئىزاھلىغان «بۇيۇك تاڭ ئېلىدىن غەربىي يۇرتقا سەپەر خاتىرىسى» 76-، 77- بەتلەرگە قارالسۇن.

(116) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»تا تىلغا ئالغان بۇ يەر نامى گەردىزىنىڭ ئەسىرى ۋە «ھۇدۇد دۇلئالەم»دە ئۇچرىمايدۇ. 1889- يىلى توماسچېك خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن بۇ سۆزنى خەنزۇچە ما-تېرىياللاردىكى «تۇنكەنت» دەپ ئۇدۇللايدۇ. بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىدىكى 67- ئىزاھقا قارالسۇن.

(117) خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، بالاساغۇندىن سىرتقا 20 چاقىرىم كېلىدىكەن. يەنە 10 چاقىرىم ماڭسا مەرمەرغگە، يەنە 30 چاقىرىم ماڭسا نۇچقا، يەنە 60 چاقىرىم ماڭسا تۇنكەنتكە، يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا ئاشبىرەگە، يەنە 70 چاقىرىم ماڭسا كۆلان شەھىرىگە، يەنە 10 چاقىرىم ماڭسا سۇبكەنتكە، يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا تالاسقا يېتىپ بارغىلى بولىدىكەن. ھازىرقى زامانىۋى خەرىتە ئۆلچەشكە ئاساسلانغاندا سويات (توقماق ئەتراپى)دىن تالاسقا تەخمىنەن 320 كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن ئارىلىق بەك كىچىك (ئاران 280 چاقىرىم). ئەرەب-پارسچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن ئارىلىق 59 پەرسەخ (240 كىلومېتىر) بولۇپ، رېئال ئەمەلىيەتكە يېقىنراق. بۇ ھەقتە مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» (289-، 290- بەتلەر)دىكى تەھقىقكە قارالسۇن؛ بۇ يولنىڭ شەرقىي ئۇچى كوپال (سويات) ئەتراپىدا بولۇپ، جاڭ گۇاڭدانىڭ «سويات

شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئورنى ھەققىدە ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

(118) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 292-، 293- بەتلەر.

(119) تالاس سۇلالىسىنىڭ تەكرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 790- يىلى تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى ئىگىلىۋېلىشى بىلەن ئاخىر ئاياغلاشقان.

(120) ئىبنى خۇرداذبىھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» نىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسى 6- جىلد 22-، 23- بەتلەردىكى: «توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان رايون بولسا، تۈركلەر ئېلىدىكى ئەڭ چوڭ زېمىنلارنىڭ بىرى. ئۇ چىن، تۇبۇت ۋە قارلۇق ئېلى بىلەن چېگرىداش، باشقا تۈركىي قوۋملار بولسا قىماقلار (قىسقارتىلدى)» دېگەننى بۇنداق چۈشىنىش ۋە تەرجىمە قىلىش توغرا ئەمەس. مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 347- بەتكە قارالسۇن.

(121) ئەسلىي مەتنىدە بۇ سۆزنىڭ «دۆلەت» ھەم «رايون» دېگەن مەنىسى بار. مەن بۇ كىتابتا «رايون» دەپ نەقىل ئالدىم.

(122) ئەسلىي مەتنىدە «al—J·f·r» بولۇپ، مىنورسكىي «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» (319- بەت 2-ئىزاھ)دە «ماجغەرى» دەپ تەرجىمىسىيە قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ تەرجىمىسىيە دېگۈچى بىلەن ماكۇارتنىڭ «چىگىل» دەپ تەرجىمىسىيە قىلغىنىغا قارىغاندا تېخىمۇ قابىل قىلىش كۈچى بار.

(123) بۇ قوۋمنىڭ نامىغا دائىر ئەھۋاللار ئىنىق ئەمەس.

(124) «خالاج»لار هەققىدىكى بايانلارغا «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «خالاج» ماددىسىغا قارىغاندا مەنسۇرسكىينىڭ «‹هۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 347-، 348- بەتلەرگە قارىڭ.

(125) قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن ئىپتىدائىلىقى ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ.

(126) ئوغۇزلار بىلەن قىماقلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە ئىستەخرىنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» (1- جىلد) بىلەن ئىبنى ھەۋقەلنىڭ «كىتابى سۇرەتۇل ئەرز» (2- جىلد) ۋە ئۇلارنىڭ بايانىغا ئاساسەن سىزىلغان مۇشۇ كىتابتىكى «X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىش خەرىتىسى»گە قارىڭ؛ ھەم مەنسۇرسكىينىڭ «‹هۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى»دىكى ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «غۇز» ۋە «قىماق» ماددىسىغا قارىڭ؛ قىرغىزلارنىڭ 840- يىلى جەنۇبقا كەلگەنلىكى ھەققىدە ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئاساسەن ھېچقانداق ئىنكاس بولمىغان. بۇ ھەقتە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «قىرغىز»لار ماددىسىغا ۋە مۇشۇ كىتابنىڭ II باب 1- پاراگرافىغا قارىڭ. قېپچاقلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ئالىملارنىڭ مۇھاكىمە تېمىسى بولۇپ كېلىۋاتقاچقا، مەن ئارتۇقچە بايان قىلمىدىم.

(127) «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى. ئىككىنچى بايان، تۈركەشلەر» (6069- بەت).

(128) ئىبنى خۇرداذبىھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»نى تاماملىغان ۋاقىت ھەققىدىكى تەھقىقاتى دې گو -

جېنىك مەزكۇر كىتابقا يازغان كىرىش سۆزىگە قارىڭ. ھەم بارتولدنىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى»گە يازغان كىرىش سۆز 13-، 14- بەتلەرگە قارىڭ.

(129) ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا 840-يىلىدىن كېيىنكى تۇبۇتلەر ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. بۇ بەلكىم تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققانلىقى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. بۇ ھەقتە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

(130) ئىبنى خۇردە زبىھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد «كىرىش سۆز.»

(131) كراچكوۋسكى: «ئەرەبلەرنىڭ چۇغرافىيە ماتېرىياللىرى» 1957- يىلى رۇسچە نەشرى، 747 — 750- بەتلەرگە قارىڭ: ماكۇارت بىلەن بارتولدمۇ ھىجرىيىنىڭ 272- يىلى تاماملانغان دېگەن ۋاقىتقا شۇبھىلەنمىگەن. بارتولد «‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى» 12-،13- بەت.

(132) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 196- بەت. ماكۇارت بىلەن بارتولد توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شاداپىتلار ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدىكى مۇنازىرىسى بېيىقمىغان. بۇ ھەقتە مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى»(266—268-بەتلەر) ۋە «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» (289-، 290- بەتلەر) ۋە بارتولدنىڭ «ئوتتۇرائاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 53-، 54- بەتلەر) ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «توققۇز ئوغۇز» ماددىسىغا قارىڭ.

(133) ئىبنى خۇردە زبىھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»

(فرانسۇزچە نەشرى) 23- بەت. بۇ ئابزاسنىڭ ئاخىردا يەنە «تۈركلەرنىڭ جەمئىي 16 شەھرى بار» دېگەن بىر جۈملە سۆز بار.

(134) يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش.

(135) ئىبنى فەقىھ: «كىتابى بۇلدان» 5- جىلد 329- بەت.

(136) ياقۇتى: «مۇئىلجەم بۇلدان»2- جىلد 23-، 24- بەتلەرگە قاراڭ.

(137) ياقۇتنىڭ ئەسلىي مەتنىگە «بەدخش» دەپ يازغىنىدا خاتالىق بارەك قىلىدۇ. بۇ يەر ئىبنى خۇرداذبەنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»دا «تۈركەش» دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

(138) فارابنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ «فاراب» ماددىسىغا ۋە بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان»نىڭ 176 — 178- بەتلىرىگە قاراڭ.

(139) «راھىب چۇ چۈجيېنىڭ غەربكە سەپىرى»؛ لىيۇيۇنىڭ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ۋە يالۇغ چۇساينىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»گە قاراڭ.

(140) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ «تاشكەنت» ماددىسىغا قاراڭ. ئىبنى خۇرداذبەھ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ كىتابىدا يەنە « شاش بىلەن تۈرك ئېلىگە باربىدىغان يول» دېگەن قاراش بار.

(141) «تارىخى تەبەرى» 4- جىلد 712- بەتتە «بۇ يىلى (ھىجرىيىنىڭ 191- يىلى، مىلادىيە 807- يىلى).

نەسەب ئاھالىسى رافئىگە خەت ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۆزلىرىنىڭ ئىسائىبنى ئەلى (ئەرەب مۇنتىزىم ئارمىيىسىنىڭ سەركەردىسى) بىلەن ئۇرۇشۇشقا

يارده‌مگه كىشى ئه‌ۋه‌تىشنى ته‌له‌پ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ناشكه‌نت هاكىمىنى ئۆزىنىڭ تۇركلىرىنى ۋه بىر سه‌ركه‌ردىسىنى باشلاپ بېرىشقا بۇيرۇغان» ده‌پ يېزىلغان.

(142) مۇسۇلمانلار ئاخىر 893 - يىلى تالاسنى ئىگىلىۋالغان. 816- يىلى فازىل بۇيه‌رنى قىسقا مه‌زگىللا ئىشغال قىلىپ تۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

(143) ئىبنى خۇرده زبىه: «كىتابى مه‌سالىك ۋه مه‌مالىك» 6- جىلد 162 — 170- به‌تله‌رگىچه. ۋىلسوننىڭ «‹يه‌جۇج - مه‌جۇج›دىن مۇداپىئه‌لىنىدىغان ئىسكه‌نده‌ر سېپىلى ۋه 842- يىلى خه‌لىپه ۋاسىقنىڭ ئه‌لچى ئه‌ۋه‌تىپ ته‌كشۈرتۈشى» 592 — 597- به‌تله‌ر.

(144) ۋىسلون سه‌لامنى 842- يىلى 1- ئايدا بولغا چىققان ده‌يدۇ. لېكىن، هېچقانداق ئاساس كۆرسه‌تمىگه‌ن.

(145) ئىبنى خۇرده زبىه: «كىتابى مه‌سالىك ۋه مه‌مالىك» 6- جىلد 170- بەت؛ ۋىلسوننىڭ ماقالىسى 597- بەت.

(146) «تارىخى ته‌بەرى» 4- جىلد 1329- بەتته: «ۋاسىقنىڭ خه‌لىپىلىك ته‌ختىگه ئولتۇرغان ۋاقتى هىجرىيىنىڭ 227- يىلى شه‌بئان ئېيىنىڭ 8- كۈنى چارشه‌نبه» دېيىلگه‌ن (لېكىن، بۇ كۈنى 841- يىلى 12- ئاينىڭ 26- كۈنى دۈشه‌نبه ئىدى).

(147) «تارىخى ته‌بەرى» 4- جىلد 1338- بەتته «هىجرىيىنىڭ 230- يىلى 3- ئاينىڭ 11- كۈنى دۈشه‌نبىده ۋاپات بولغان دېيىلگه‌ن (لېكىن بۇ كۈنى چارشه‌نبه ئىدى).

(148) «يه‌جۇج - مه‌جۇج» هه‌ققىده فىللىئوتنىڭ «ماركو پولو»غا يازغان ئىزاهىغا قاراڭ.

(149) كاۋكاز تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىدىكى بىر ئاۋار

(جۇرجان؟) قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 447 — 450-بەتلەر ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «داغىستان» ماددىسىغا قارالسۇن.

(150) ۋىلسون ئىدرىسىنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل ئېلىپ تولۇقلىغان.

(151) ئىبنى فەقىھ: «كىتابى بۇلدان» 5- جىلد 301-بېتىدە «تىلماچ سەلام خەلىپە ۋاسىق ۋە ۋەھاكازالارنى تىلغا ئېلىپ، بىر سەمارادا خەلىپە ۋاسىق يېنىدىن يولغا چىقىپ، 28 ئايدىن كېيىن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كەلدۇق دېگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. مەزكۇر كىتاب ئىبنى خۇردە زىبھىنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» تىن نۇرغۇن مەزمۇنلارنى تاللاپ كىرگۈزگەن بولسىمۇ، قولىمىزدىكى «كىتابى بۇلدان» بولسا بىر تاللاپ تۈزۈلگەن نۇسخىسىدۇر. بۇ يەرنى ئەسلىي كىتابنى تاللاپ تۈزگۈچى قىسقارتىۋەتكەنلىكى ئېنىق. جەيھانىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «جەيھانى ماددىسىغا قارالسۇن؛ ئۇنىڭ سەلامىنىڭ سەپىرى ھەققىدىكى خاتىرىسىنى كېيىنكى مەزمۇنلاردىن كۆرۈۋېلىڭ؛ مۇقەددەسى «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرىفەتىل ئەقالىم» (3- جىلد 362 — 365 - بەتلەرگىچە)دا ئىبنى خۇردە زىبھىنىڭ خاتىرىسىنى قىسقىچە بايان قىلغان بولسىمۇ، بەزى مەزمۇنلار ئىبنى خۇردە زىبھىنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» (6- جىلد)تىكى تەپسىلاتلاردا ئۇچرىمايدۇ ھەم سەلامنىڭ شەرقتىكى پائالىيىتىنىڭ ئورنىنى تىلغا ئالمىغان. ئىدرىسنىڭ سەلامنىڭ سەپىرى ھەققىدىكى خاتىرىسى ھەققىدە ۋىلسوننىڭ ماقالىسىگە

قاراڭ.

(152) مۇقەددەسى: «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرىفەتىل ئەقالىم» 3- جىلد 362- بەت.

(153) كراچكوۋسكي: «ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە ھۆججەتلىرى» 1957- يىلى رۇسچە نەشرى 138- بەت.

(154) ۋىلسون ماقالىسىنىڭ 599 ـــ 601-، 602- بەتلىرىدە دې گوجېنىڭ كۆزقارىشى ھەققىدە توختالغان.

(155) ۋىلسوننىڭ ماقالىسى 610- بەت.

(156) دې گوجېنىڭ: «يەجۇج - مەجۇج سېپىلى» دېگەن ماقالىسىنى ئۆزكۆزۈم بىلەن كۆرمىدىم.

(157) ۋىلسوننىڭ ماقالىسىنىڭ 602- بېتىدىن نەقىل ئالدىم.

(158) يۇلى: «جۇڭگو ۋە جۇڭگوغا باردىغان يوللار» 1- قىسىمغا كىرگۈزگەن قوشۇمچە خەرىتىگە قاراڭ.

(159) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئەسلىي مەتنى 625 ۋە 98- بەتلەر بىلەن يۇمىلاق خەرىتىگە قاراڭ؛ مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سایاھىتى» 290-، 291- بەتلەرگە قاراڭ.

(160) ۋىلسوننىڭ ماقالىسىنىڭ 599- بېتىدىن نەقىل ئالدىم. بۇ ئابزاس قۇدامەنىڭ كىتابىدىكى 169-ئىزاھتىمۇ بار.

(161) ئەسلىي مەتنىنىڭ باسمىسىدا خاتالىق بار. ۋىلسون «كرورەن» دەپ تەرجىسكرىپسىيە قىلغان.

(162) بارسخان ھەققىدىكى، نۇشەجان بىلەن بارسخاننىڭ مۇناسىۋىتى ۋە يۇقىرىقى تۆۋەنكى بارسخاننىڭ ئورنى ھەققىدىكى تەھقىقلەرنىڭ تەپسىلاتىنى مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سایاھىتى» دېگەن ماقالىسىنىڭ 290-،

291- بەتلىرىگە قارالسۇن.

(163) دىنى گۈجىي تەھقىقلىگەن قۇدامەنسكى كىتابى (6- جىلد) 169- بەتتىكى 6- ئىزاھىغا قارالسۇن.

(164) ئىدرىسى ئالتىنچى بىلۇغ توققۇزىنچى رايونىنى بايان قىلغاندا « ‹يەجۈج - مەجۈج سېپىلى› بەزى ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان ئىش بولۇپ، ئەمدىلىكتە تارىخنامىلەر مۇئەييەنلەشتۈردى. تىلماچ سەلام بايان قىلغان ئىشلارنى ئىبنى خۇردە زبىھ كىتابىدا بايان قىلغان. ئەبۇ ناسىر جەيھانىمۇ ئوخشاشلا بۇ ئىشنى يېزىپ قويغان» دەيدۇ. ۋىلسون (ماقالىسىنىڭ 597-، 598- بەتلەر) ئىبنى خۇردە زبىھنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»تىكىگە ئوخشىمايدىغان مەزمۇنلار جەيھانىنىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان دەپ قارايدۇ.

(165) ۋىلسوننىڭ ماقالىسىگە قارالسۇن.

(166) كومېكوۋ: « XI — IX ئەسىرلەردىكى قىماقلار ئېلى» 1972- يىلى رۇسچە نەشرى، 69- بەتتە ئىدرىسنىڭ كىتابىدىكى خەرىتىنى نەقىل ئالغان.

(167) موريياسۇ تاكائونىڭ: «تۇبۇتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تاجاۋۇزى» دېگەن ماقالىسىنىڭ 271- ئىزاھىغا ئېلىنغان نەقىلدىن نەقىل ئالدىم.

(168) يەئقۇبى «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 295- بەت.

III باب قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىدىكى تەرەققىياتى

§1 . قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

840- يىلىدىكى ۋەقەدىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا يەرلەشتى ھەم تەدرىجىي ھالدا يېڭى بىر ھاكىمىيەت تىكلىدى. بۇ ھاكىمىيەت، تارىخىي ماتېرىياللاردا قۇچۇ ئۇيغۇر-لىرى دەپ ئاتالدى. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تەرەققىياتى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي رايونلىرىدىكى كاتتا ۋەقە ھېسابلىنىدۇ.

داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى (856- يىلى) تاڭ سۇلالىسى كۈسەن - ئاگىنى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر قاغانى مەڭلىگ تېكىنگە نام - ئاتاق بېرىپ يەتكۈزەلمىگەندىن كېيىن، ھەر-قايسى تارىخىي ماتېرىياللاردا تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى پائالىيەتلەرگە نىسبەتەن سۈكۈتتە تۇرۇش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا مەڭلىگ تېكىن ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ

گەنجۇغا كۆچكەنلىكىگە دائىر مۇجمەل خاتىرىلەرلا قالدۇرۇلدى[1].

«كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (5215- بەت)دە:

«ئۇگە سڭلىسىنى سىبىرلارغا ياتلىق قىلىپ، ئوبدان خەۋەر ئېلىشقا تاپشۇردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى گىگىنچۇر ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئالتۇنتاغدا ئۆگەنى ئۆلتۇرۇۋېتىشكە قىستىدى ھەم ئۇنىڭ ئىنىسى ئىنان تېكىننى قاغان قىلىپ تىكلىدى، يەنە 5000 دىن ئارتۇق قوۋملىك بولدى. ئۇلار يەيدىغان ئاشلىق ۋە قويلارنى تاتابى خانى شوشىران تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئىدى. داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (847- يىلى) باھاردا، جاڭ جوڭۇۋ تاتابىلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تەمىنلىنىش مەنبەسى ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، ئۇلار تەدرىجىي توزۇپ كەتتى. 2- يىلى باھارغا كەلگەندە بەگ - تۆرە ئۇنۋانى بار 500 كىشىلا سىبىرلارغا باش ئېگىپ كەلدى. دەل شۇ چاغدا جاڭ جوڭۇۋ تەنتەنە قىلىپ يۇجۇغا قاراپ مېڭىپ سىبىرلار تەۋەلىكىگە كېلىپ قالدى. جاڭ جوڭۇۋ ئۇيغۇرلارنى قايتۇرۇۋېتىشنى، ئىنان قاتارلىق كىشىلەرنى يۇجۇغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى. ئىنان قاتارلىق كىشىلەر قورقۇپ كەتكەچكە شۇ كېچىسى ئايالى قارلۇق، ئوغلى دۇس تېكىن قاتارلىق توققۇز كىشى ئات بىلەن غەربكە قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ قوۋملىرى قوغلاپ يېتىشەلمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىر، بەگ - تۆرىلىرىدىن باشلاپ چوڭ - كىچىك ھەممىسى ھۆكۈمەپ يىغلاپ كەتتى. سىبىرلار ئۇيغۇر قوۋملىرىنى يەتتە تۈركۈمگە بۆلۈپ، يەتتە سىبىر قەبىلىسى بىر تۈركۈمدىن بۆلۈشۋالدى. ئوچ كېچە ئۆتكەندە، قىرغىزلار ۋەزىرى ئابار يەتتە تۈمەن لەشكەر بىلەن كەلدىم، دەپ

داۋراڭ سىلىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى تىبەتنى قورۇقماقنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا كېلىپ ئىنان ۋە باشقا ئۇيغۇرلارنى بىزگە بېرىسەن، دەپ ئۇرۇشۇپ سىبىرلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. سىبىرلار تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئابار چۆلىنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇپ كەتتى. سىرتتا قالغان نەچچە تۈمەن ئۇيغۇرلار ئورمانلىقلارنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىۋېلىپ بۇلاڭچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان بولۇپ، ئۇلار ئەنشىدىكى مەڭلىگ تېكىنىڭ يېنىغا كېتىشكە تەلپۈنىدىكەن. مەڭلىگ تېكىن ئۇزىنى قاغان تىكلەپ چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋاپتىمىش. ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان قاغان زەئىپ بولۇپ، ھوقۇقنى ۋە زىرى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانمىش، ئۇلار گەنجۇغا يەرلىشىپ قالىتۇ. ئۇلار بۇرۇنقىدەك گۈللەنگەن ھالىتىگە كېلەلمەپتىمىش. ئەمدى «سۇلاىمىزگە ئەلچى ئەۋەتتى ھەم قاشتېشى ۋە ئات بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشىپ قايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«بېگى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (6133- بەت) بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى»نىڭ «شۇەنزۇڭ خانىنىڭ داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى ۋە ئىككىنچى يىلى» (8030 — 8032-يىللىرى)دىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ تاتابى خانى ۋە سىبىرلارغا باش ئەگكەنلىكى بىلەن كېيىن قىرغىزلارنىڭ قايتۇرۇپ كەتكەنلىكىگە دائىر خاتىرە «بېگى تاڭنامە»دىكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دىكى كونكرېت خاتىرىلەنگەن يىل - ئاي

ۋاقتىغا قاراپ، ئۇ ماتېريياللارنىڭ ھەممىسىنىڭ «ئوردا خاتىرىسى»دىن ئېلىنغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن، سۇئال سۇئالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن بۇ ئىككى كىتابتىكى ئەنشى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىغا دائىر بايانلاردا قالايمىقانلىق كۆرۈلگەن. يەنى، «يېڭى تاڭنامە»دە:

... (قىرغىزلار) تامامى ئۇيغۇرلارنى چۆلنىڭ شىمالىغا كۆچۈرۈپ كەتكەن. قالغانلىرى ئورمانلىقلارغا مۆكۈنۈۋېلىپ قاراقچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. ئاز بىر قىسمى مەڭگۈ تېكىن تەرەپكە كەتكەن. بۇ چاغدا مەڭگۈ تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، گەنجۇغا يەرلىشىپ، چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. شۇەنزۇڭ خان خارابە - چەت ياقىلارنى بېقىندۇرۇشنى زۆرۈر بىلىپ، ئۇلارنىڭ لىڭجۇ ئايمىقىدىكى ئاقساقىلىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. ئۇيغۇرلارمۇ ئەلچىگە قوشۇپ ئاستانىگە كىشى ئەۋەتكەن. شۇەنزۇڭ خان رەملۇغ تەڭرىدە بولمىش ئالپ كۈلۈگ بىلگە جىيەنخۇەي (ئەل قۇرۇش ئىستىكىدە بولغۇچى) قاغان دەپ ئاتاق بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى 10 نەچچە يىلدا ئۇزۇلدۇرمەي يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سوۋغا قىلىپ تۇرغان، دەپ يېزىلغان بولسا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمى ئۆرنەكلىرى»دە: «(قىرغىزلار) ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق قالدۇق قوۋملىرىنى چۆلنىڭ شىمالىغا قايتۇرۇپ كەتكەن. قالغان نەچچە تۈتۈن تاغ - ئورمانلارغا قېچىپ كىرىۋېلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلغان. باشقا قەبىلىلەر دەسلىپىدە ئەنشىدە مەڭگۈ تېكىننىڭ قولىدا بولۇپ، گەنجۇغا يەرلىشىپ چۆلنىڭ غەربىدىكى تامامى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. بۇلار ناھايىتى ئاجىزلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بەزىدە ئوردىغا سوۋغا

ئەكبلىپ تۇرغان» دەپ يېزىلغان.

داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى مەڭلىگ تېكىن ئەنشىدە بولغاچقا، بۇ ئىككى كىتابنى تۇزگۈچىلەر چوقۇم مەڭلىگ تېكىننىڭ ئەنشىدە قاغان بولۇپ، چۆلنىڭ غەربىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ نام- ئاتاق بەرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان قاغانىنى ۋەزىرى كونترول قىلىۋالغانلىقى، ئۇلارنىڭ گەنجۇغا يەرلەشكەنلىكىدەك ئۇچ ئىشنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (14114- بەت) بىلەن «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ئەتراپتىكى يات قوۋملاردىن ئۇيغۇرلار» (7714- بەت)دا تېخىمۇ قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىلگەن. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار بۇنداق خاتىرىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە مايىل[2] ھەم كېيىنكى كۈنلەردىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى خانلىقىنى مەڭلىگ تېكىن ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان بولماستىن، بەلكى 866- يىلى ئەتراپىدا تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا پەيدا بولۇپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىۋېشى بۇقۇچىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. مەڭلىگ تېكىن ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گەنجۇغا كۆچكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدىغان، ياكى مەڭلىگ تېكىننىڭ گەنجۇغا كۆچكەنلىك ئېھتىمالى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئالىملاردىن كۇۋادا روكۇرو، ۋاڭ رىۋېي، ھاملىتون، ئابى تاكېئو، خانىدا تورو، مائىدا ماسانا قاتارلىقلار بار. فېڭ جاشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇگۇاڭۋېن قاتارلىقلارمۇ مەڭلىگ تېكىننى گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ بۇۋىسى دەپ قارايدۇ. مەڭلىگ تېكىن ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گەنجۇغا كۆچكەنلىكىگە دائىر كۆزقاراشلارنىڭ ئىشەنچلىكرەك

بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، تارىخىي ماتېرىياللار تولۇق بولمىغان ئەھۋالدا، «كونا تاڭنامە»نى تۈزۈشكە نازارەتچىلىك قىلغان. كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى جىن سۇلالىسىدە ۋەزىر بولغان لېيۇشۇ (887 — 946- يىلىغىچە ياشىغان)نىڭ كۆزقارىشى ھەممىدىن مۇھىم. ئەينى چاغدىكى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى جىن سۇلالىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان. لېيۇشۇ ئۇيغۇر ئەلچىلىرىدىن ئەجدادلىرىغا دائىر ئۇچۇرلارغا ئېرىشەلىگەن. بۇ ئۇچۇرلار زامانىمىزدىكى خاتىرىلەر ياكى تارىخ كىتابلىرىدا ھەرگىز ئۇچرىمايدۇ.

بۇقۇچىنگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

«كونا تاڭنامە. يىزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» (660- بەت)[3]:

(شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى، 866- يىلى) 10- ئايدا (11- ئاينىڭ 11- كۈنىدىن 12- ئاينىڭ 10- كۈنگىچە) شاجۇ ئايمىقىدىكى جاڭ يىچاۋ مەلۇمات يوللاپ ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىۋېشى بۇقۇچىننى تۇبۇتلەرنىڭ ۋەزىرى زان كومىبىزېر بىلەن ئۇرۇشۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇ تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ زان كومىبىزېرنىڭ بېشىنى ئاپتۇ. ئاستانىگە يەتكۈزمەكچى، دەپ خەۋەر بەردى.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» (6133-، 6134- بەتلەر).

يىزۇڭ خان دەۋرى (860 — 874- يىللىرى)دە، بۇيۇك كاتتىۋاش بۇقۇچىن بېشىبالىقتىن كېلىپ تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ زان كومىبىزېرنىڭ بېشىنى كېسىپتۇ. قۇچۇ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلەپ، تارقان بىقايىنى

سەلتەنتىمىزگە ئەسىرلەردىن ھەدىيە قىلىشقا ئەۋەتىپتۇ. پەرمان كۈتۈپ تۇرىدۇ. يارلىق چۈشۈرسەك.

«يېڭى تاڭنامە. تۇبۇتلەر تەزكىرىسى» (6108- بەت).

(شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى)، بېشىبالىق ئۇيغۇرلىرىدىن بولمىش بۇقۇچىن قۇچۇغا تېگىش قىلىپ، قۇچۇ تەۋەلىكىدىكى جايلارنى تارتىۋاپتۇ. شەنجۇ ئايمىقىنىڭ ھېسار بېگى جاڭ جىيوڭ زان كومبىزېر بىلەن ئۇرۇشۇپ، غەلىبە قىپتۇ. ئولجا ئالغان دۇبۇلغا - ساۋۇتلارنى تۆھپە قىلىپ ئەۋەتىپتۇ. تۇبۇتلەرنىڭ قالدۇقلىرى بىنىڭغا تېگىش قىلغاندا ھىراۋۇل شۆخوڭزوڭ چېكىندۈرۈپتۇ. بۇقۇچىن تۇبۇتلەر بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ زان كومبىزېر بېشىنى ئاستانىگە ئەۋەتىپتۇ.

«ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى. تاڭ سۇلالىسى ھەققىده خاتىره» (8113- بەت).

(شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى) باھاردا، يەنى 2- ئاي (2- ئاينىڭ 19- كۈنىدىن 3- ئاينىڭ 20- كۈنگىچە)دا ھەقمەتكە قايتقان ھىراۋۇل جاڭ يىچاۋ بېشىبالىق ئۇيغۇرلىرىدىن بولمىش بۇقۇچىن قۇچۇ، بېشىبالىق، بۆگۇر، چىڭ جىن (؟) قاتارلىق شەھەرلەرنى پەتھى قىپتۇ، دەپ مەلۇمات يوللىغان.

زان كومبىزېر گوجۇدا ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنى يىغىپ چېگرىدا چاتاق چىقارماقچى بولغاندا باشقا قەبىلىلەر ئۇنىماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى دۈشمەن بىلىپ، بىرسىنىمۇ كەچۈرمەپتۇ. دۈشمەنلىرى شەنجۇدىكى توبا (تابغاچ) خوۋيگۇاڭغا ھال ئېيتىپتۇ. كەبىسە ئېيى (4 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 17-

كۆنىگسچە)دا تۆبۈتلەر بىننىڭغا تىگىش قىلغاندا، ھىراۋۇل شۆخوڭرۇك چېكىندۇرۇپتۇ.

قىشتا، يەنى 10- ئايدا (11- ئاينىك 11- كۆندىن 12- ئاينىك 10- كۆنىگسچە)... توبا خوەيگۇاك 500 كىشىلىك سۇۋار قوشۇن بىلەن گوجۇغا بېسىپ كىرىپ، زان كومىپزىرنى تىرىك تۇتۇپتۇ. ئاۋۋال پۈتىنى كېسىپ نەچچە كۈندىن كېيىن بېشىنى كېسىپ ئاستانىگە ئەۋەتىپتۇ. زان كومىپزىرنىك قوۋملىرى شەرقتىكى چىنجۇغا قېچىپ بېرىپتۇ. شاك يەنىمۇ لەشكەر چىقىرىپ تارمار قىلغانلىقىنى لىڭنەندىن بەرگەن مەلۇماتى ئارقىلىق ئۇققان، تۆبۈتلەر شۇنىڭدىن باشلاپ خارابلىشىپ كەتتى. خان ۋە پۇقرالىرىنىك قاياققا كەتكەنلىكىدىن خەۋەر يوق.

«يىزوك خانغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»[4]: (شىيەنتۇك سەلتەنەت دەۋرىنىك 7- يىلى باھارنىك 2- ئېيىدا) جاك يىچاۋ مەلۇمات يوللاپ بۇقۇچىننىك شىچى ۋە ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنى قايتۇرۇۋالغانلىقى، ئۇيغۇر - خەنزۇ لەشكەرلىرىنى پىستىرمىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قۇچۇنى تارتىۋالغانلىقىنى تەبرىكلەش داۋرىگى قىلۇاتقانلىقىنى يەتكۈزگەن.

جاك يىچاۋ يەنە شەنجۇنىك ھىسار بېگى جاك جيۇك توباخوەيگۇاك ئەۋەتكەن زان كومىپزىرنىك سەردارلىرى ۋە ئۇنىك قورال - ياراغلىرىنى تۆھپە قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات يوللاپتۇ.

1942- يىلى فۇجىي ئاكىرا «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇلىنىك باش - ئاخىرى(2)» دېگەن ماقالىسىدە بۇقۇچىن ۋە پۈتكۈل ۋەقەنى تەتقىق قىلىپ «ئەلنى ئىداره

قىلىشىنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» بىلەن «ئەلىنى ئىدارە قىلىشىنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرىگە دائىر تەھقىقلەر»دە نەقىل ئېلىنغان. «يىزۇك خانغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى» ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، «كونا ـ يېڭى تاڭنامە»دە بۇقۇچىننىڭ قۇچۇ، بېشبالىقنى تارتىۋالغانلىقى بىلەن جاڭ جىيۇك، توبا خوۋيگۇاڭ زان كومبېزبرنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاشتۇرۇۋەتكەن، دەپ قارايدۇ[5]. فۇجىي ئاكىرا بۇ ئىككى ۋەقەنى توغرا پەرقلەندۇرۇپ، «بۇقۇچىن قۇچۇ ئۇيغۇرخانلىقىنى قۇرغان» دېگەن كۆزقاراشقا ئاساس سالغان بولسىمۇ، بۇقۇچىن بىلەن جاڭ يىچاۋ ۋە مەڭگۈ تېكىننىڭ مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلمايلا، كۇۋادا روكۇرونىڭ «جاڭ يىچاۋ بۇقۇچىننى ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن» دېگەن گۇمانىغا مۇناقىچىلا قۇشۇپ قويغان[6] ھەم «بېشبالىق ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىلىشىغا قاراپ، بۇقۇچىن بىلەن مەڭگۈ تېكىن بىر تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار ئەمەس دەپ ئويلاپ، بۇقۇچىننىڭ «تارتىۋالغىنى» داجۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى ئۇيغۇر-لارنىڭ قولىدىكى قۇچۇ ئىدى، دەيدۇ. بۇنىڭدىن نۇجىي ئاكىرانىڭ بۇقۇچىننىڭ دۇمۇ يازغان «پەنچۇەن توپلىمى»دا تىلغا ئېلىنغان قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى ئىكەن دەپ قا-رايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1955- يىلى ئابى تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە[7]، فۇجىي ئاكىرانىڭ كۆزقارىشىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ دەللەپ چىقىپ، بۇقۇچىن بولسا داجۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تاۋابقا كەلگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كاتتىۋېشى ئىل ئۇگە، يەنى بېشبالىقتا

تۇرىدىغان ئۇيغۇر خانى ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئېيتىدۇ ھەم شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى بۇقۇچىن قوغلاپ چىقارغانلار تۇبۇتلەر ئىدى، دەپ قارايدۇ.

1977- يىلى موربياسۇ تاكائو ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدىكى تەتقىقات ماقالىسىدە[8]، فۇجىي ئاكىرا، ئابىي تاكېئونىڭ بۇقۇچىن بىلەن زان كومبېزبرنى ئايرىپ ئانالىز قىلىشىغا قوشۇلغان ھەم ئۇلارنىڭ تۇبۇتلەر داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى (851- يىلى)دىن كېيىنكى مەلۇم بىر چاغدا قۇچۇ بىلەن بېشىبالىقنى ئىگىلىۋالغانلىقىغا دائىر كۆزقاراشلىرىنىڭ پۈتۈن تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، ئاگىنى مەڭگۈ تېكىنىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى؛ گۇاجۇ بىلەن شاجۇنى جاڭ يىچاۋنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلىرىنى ساقلاۋاتقاچقا 840- يىلىدىن كېيىن، تەسىر كۈچى خوراپ كەتكەن تۇبۇتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە قۇچۇ، بېشىبالىق ئەتراپىغا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئۇ «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى»دىكى ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن، «مەڭگۈ تېكىن ئاگىنى شەھىرىدە يابغۇ بوپتۇ. باشقا قوۋملار جەنشا چوققىسىنى قوغداۋېتىپتۇ. ئىككى لەك ئادەمى بارمىش» دېگەن خاتىرىگە دىققەت قىلىپ، بۇقۇچىن ئەسلىي مەڭگۈ تېكىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەم، دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە گەردىزىنىڭ كىتابىدىكى پەنجىكەنت ۋە چىناجكەنتنىڭ خانى كۈل تېكىن ئاكىسىنى يوقاتقانلىقى، ئاگىنى (قاراشەھەر)دىكى توققۇز ئوغۇز قاغان ھەققىدىكى خاتىرىلەر بۇقۇچىننىڭ مەڭگۈ تېكىن ئۇستىدىن غەلىبە قىلغانلىقىنى، يەنى شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇروش ئۇيغۇرلارنىڭ

ئىچكى قىسمىدىكى جەڭگى - جېدەللەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن دەپ قارايدۇ.

1983- يىلى، مالىياۋكىن يۇقىرىقى تەتقىقاتلار ئاساسىدا، يۇرەكلىك بىلەن بۇقۇچىننى ئەسلىي گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدا ھەرگىزمۇ تار مەنىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ رەھبىرى بولماستىن، بەلكى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ داھىيسى ئىكەن دەپ بىلىپ، ئۇلار مەڭلىگ تېكىن ياكى ئۇگە بىلەن قاچمىغان بولسىمۇ، 866- يىلى ئەتراپىدا قىتانلارنىڭ بېسىمى بىلەن گوبىنىڭ شىمالىدىن بېشبالىق ۋە قۇچۇغا كۆچۈپ كېلىپ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان، دەپ قارايدۇ[9].

يۇقىرىقى تەتقىقاتلاردا، بولۇپمۇ 70 — 80- يىللاردا موريياسۇ تاكائو بىلەن مالىياۋكىنىڭ بۇقۇچىن ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىدا كەمچىللىك ساقلانغان. مالىياۋكىنىڭ بۇقۇچىن ئوغۇز قوۋملىرىنى باشلاپ 866- يىلى ئەتراپىدا گوبىنىڭ شىمالىدىن «چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان» دېگەن قارىشى پەقەت لوگىكىلىق قىياس بولۇپ، تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاساس تاپقىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە ئەينى چاغدا گوبىنىڭ شىمالى ھاكىمىيەتسىز بوشلۇقتا تۇرۇۋاتاتتى. «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، قىتانلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (902- يىلى) كۈزدە يوللۇغ ئاپاگى تۆت لەك لەشكەر باشلاپ خېدۇڭنىڭ شىمالىغا جازا يۈرۈش قىلغاندىن باشلاپ غەربكە كېڭەيگەن. ھەم IX ئەسىرنىڭ 60 — 70- يىللىرىدا قىتانلارنىڭ گوبىنىڭ شىمالىدا زومىگەر بولغانلىقىغا دائىر چۈشەندۈرگۈدەك تارىخىي ماتېرىيال يوق. ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولغاندىن كېيىن بىر -

بىرلەپ غەربكە يۆتكەلگەن سەبەر، تاتار قوۋملىرىمۇ مەلۇم كۆلەمگە ئىگە ھاكىمىيەت قۇرالمىغان[10]. ئەكسىچە، «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» (8181- بەت)دە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چىەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (875- يىلى) «ئۇيغۇرلار قارا ئۇگۇز (ھازىرقى ئىدزىنغول دەرياسى)گە قايتىپ كەلگەن. 11- ئايدا يالۋاچ توڭرا ئۇلۇغنى ئوردىغا ئەۋەتكەن. (تاڭ سۇلالىسى) تۇمەن توپ قۇتقۇزۇش تاۋار - دۇردۇنى ھەدىيە قىلغان» دېگەن مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر ئەينى چاغدىكى قارا ئۇگۇز، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىي ماكانى ھاكىمىيەتسىز بوشلۇقتا تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. مۇرىياسۇ تاكائونىڭ ئويى مۇۋاپىقراق بولسىمۇ، ئۇنىڭ داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى تاڭ سۇلالىسىگە تاۋاپقا كەلگەن قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ كاتتىۋېشىنى مەڭلىگ تېكىن ئەۋەتكەن[11] دەپ قارىشىنىڭ ئاساسى يوقلۇقى ئېنىق. يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، قۇچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى مەڭلىگ تېكىندىن بۆلۈنۈپ چىققان. 10- يىلىغا كەلگەندە گۇاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەنمۇ قارشىلاشىپ قالغان. بۇقۇچىن بۇ چاغدا گۇاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالمىغان. «كونا تاڭنامە»، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»دىكى بۇقۇچىننى جاڭ يىچاۋ ئەۋەتكەنلىكىگە دائىر خاتىرىلەرنى «ئوردا خاتىرىلىرى» ئارقىلىق ئىسپاتلىغىلى بولمىسىمۇ، بۇ بۇقۇچىن بىلەن گۇاجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى يامان ئەمەسلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. ئەگەر داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىدىكى قۇچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى كېيىنكى كۇنلەردىكى بۇقۇچىن، دەپ تەھقىقلەش ئومىدىدە بولساق، كۆز ئالدىمىزدا يەنە نۇرغۇن

ئاساسسىز، ماتېرىيال ئىشلەتمەي ياسىۋالغان بوش ھالقىلار نامايان بولىدۇ.

شۇنداقتىمۇ 866- يىلىدىكى ۋەقەنى چۈشەندۈرمەك تەس بولسىمۇ، بۇقۇچىننىڭ قۇچۇنى ئىگىلىۋالغانلىقى شۈبھىسىز.

دۇنخۇاڭ ۋەسىقىلىرىدىكى 3451- ۋاراق «جاڭ خۇەيشىن ھەققىدىكى مەددىھىلىق قىسسىلىرى» (قىياسەن قويۇلغان نام) دەپ ئاتالغان[12] بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن مەزمۇنغا باشقىچىرەك كۆزقاراشتا بولۇۋاتىمەن. شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8- يىلى (867- يىلى) جاڭ يىچاۋ ئوردىغا تاۋاپقا كېلىپ ئاستانىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىن، جاڭ خۇەيشىن پەرمانغا بىنائەن ھەمقەتكە قايىتقان لەشكەرگە رەھبەرلىك قىلىپ، داشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (890- يىلى) ۋاپات بولغان[13]. بۇ مەددىھىلىق قىسسىسىدىكى باش پېرسونا ژ بولمىش «دىۋان بېگى» غەربتىن، يەنى قۇچۇ ئەتراپىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلارغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. سۇن كەيدىنىڭ تەتقىق قىلىشىچە بۇ «دىۋان بېگى» بولسا جاڭ خۇەيشىن، بۇ ۋەقە بولسا كېچىككەندىمۇ جۇڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (884- يىلى)دىن كېيىن بىرىكى چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىدىكى يىللار (874 — 879 - يىللىرى)دا يۈز بەرگەن ئىكەن[14]. ۋاڭ جۇڭمىن قاتارلىقلار تۈزگەن «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددىھىلىق قىسسىلىرى توپلىمى»نىڭ «تەھقىقلەش خاتىرىسى»دە بۇنداق قاراشنى ئاساسەن توغرا دەپ قاراپ، جاڭ جىڭچۇ يازغان «جاڭ خۇەيشىنىڭ قەبرە تېشى»دىكى «چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىدە، قايتا تۆھپە - كارامەت نامايان قىلىپ، داغدۇغا ھەشەمەتلەر

بىلەن قەلئەگە قەدەم تەشرىپ قىلدىلەر، كەلگەن تۆرە سوڭ گۇاڭتىڭ ئېدىلەر» دېگىنى بەلكىم مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسەتسە كېرەك. سوڭ گۇاڭتىڭ بولسا«توققۇزنىڭ بىرى» دەيدۇ[15]. لېكىن، يېقىندا روڭ شىنجاڭنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، مەددادھلىق قىسمىدىكى دۇڭان بېگىنىڭ جاڭ خۇەيشىن ئىكەنلىكى شەك ـ شۈبھىسىز بولسىمۇ، مەددادھلىق قىسمىدىكى ۋاقىتنى چېيەنفۇ، جوڭخې سەلتەنەت دەۋرىدىكى يىللار، دەپ بېكىتىشكە بولمايدىكەن. چۈنكى، قىسمىنىڭ ئاخىرىدىكى مىسرادا ئېيتىلغان «ئەمرى زېمىن» دېگەن ئاتالغۇنى تەتقىق قىلىشقا ئاساسلانغاندا، مەددادھلىق قىسمى تۈزۈلگەن ۋاقىت جاڭ يىچاۋ ئوردىغا تاۋاپقا كەلگەن شېيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8-يىلىدىن 13- يىلى (867 — 872- يىللىرى)غىچە بولۇشى تەسەۋۋرلەنگەن. ۋەقەمۇ شۇ مەزگىللەردە ياكى شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمىگەن ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇشى، «مەددادھلىق قىسمىنى شېيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 13- يىلىدىن ئۇزاق ئۆتمىگەن بىر چاغدا شاجۇلۇق بىر ئەدەب يازغان بولۇشى كېرەك[16]» ئىكەن. شۇڭا، بۇ مەددادھلىق قىسمىنى بىزگە شېيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8- يىلى جاڭ يىچاۋ ئوردىغا تاۋاپقا كېلىپ ئاستانىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن ئۇزاق ئۆتمەي، شاجۇنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندە، جاڭ خۇەيشىنىڭ لەشكەرلىرى تارمار قىلغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار شېيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى ئەمدىلا قۇچۇ ۋە بېشىبالىق قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋالغان بۇقۇچىنىدۇر.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە «تۆت كۇپلېت شېئىر»

بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربكىتى مەسىلىسىنى تېخىمۇ يېڭى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ شېئىرنىڭ تۆتىنچى كۇپلېتىدىكى «تەڭرىدە بولمىش بۇقۇخان چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 4- ئاينىڭ 24- كۈنى يىجۇ (قۇمۇل)نى پەتھى قىلىدى... جۇچۇەنىنى تالان - تاراج قىلغاندىن كېيىن چېكىنگەنلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالدى. تەسىس قىلغاچ ... » دېگەنلەر بىلەن «ئۇيغۇرلار ئالامەت ۋەھشىي ئاتالدىلەر» دېگەن جۇملىدىن شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى ئۇيغۇرلار قۇچۇ، بېشىبالىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن 2- يىلى شاجۇغا تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەندە جاڭ خۇەيشىننىڭ زەربە بەرگەنلىكىنى، چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي رايونىدا پائالىيەت قىلىۋېتىپلا قالماي، يەنە قوشۇنىسى يىجۇغا ھۇجۇم قىلىپ شەرققە قاراپ تەرەققىي قىلىش كويىدا بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[17]. ئەمەلىيەتتە قۇمۇل ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلار شاجۇ ھاكىمىيىتى نەچچە رەت كۈچ سىنىشىپ بولغان ئىدى. «جاڭ خۇەيشىن ھەققىدىكى مەددىھلىق قەسىسى»نىڭ ئاخىرىغا كۆچۈرۈپ قۇيۇلغان جاڭ خۇەيشىن مەدھىيىلەنگەن بىرقانچە مىسرادىن «غەربتىكى يىجۇنى تارتىۋېلىپ... (بۇ يەرلەر كەمتۇك) ئەسلىي يۇرتىنى قايتۇرۇۋالدۇق؛ قوشنا ئەللەر ھەرچاغ... (بۇ يەرلەر كەمتۇك) تاڭ ئىلىگە» دېگەنلەرنى تاپقىلى بولىدۇ[18]. بۇلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلارمۇ شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن يىجۇدا كۈچ سىناشقان ھەم بىر مەھەل قۇمۇلنى ئىگىلىۋالغان.

ئۇنداقتا، بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلىدىن كېيىن يىجۇ (قۇمۇل)نى ئۆزاق مۇددەت ئىگىلىۋالغانمۇ؟

«شاجۇ، يىجۇ تەزكىرىسى[19]» ئۇنداق بولمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ تەزكىرىنى جاڭ خۇەيشىننىڭ مۇشاۋىرى جاڭداچىڭ گۇاڭچى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى 12- ئاينىڭ 25- كۈنى (886- يىلى 2- ئاينىڭ 9- كۈنى) لىڭجۇنىڭ سلاۋچىبېگىدىن كۆچۈرۈۋالغان ئىكەن. قىزىق يېرى شۇكى، بۇ تەزكىرىدە بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قۇمۇلغا تاجاۋۇز قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. تەزكىرىنىڭ مەزمۇنى، بولۇپمۇ «سۇلالىمىز يىجۇ ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي تۇبۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى جاڭ يىچاۋ يىجۇنى قايتۇرۇۋالدى. شاجۇدا چاڭ، لوڭ قەبىلىلىرىدىن 1300دەك كىشى ئارلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىكەن» دېگەندىن قارىغاندا، داجوڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (850- يىلى)دىن تەزكىرە تامامىلانغۇچە بولغان ئارلىقتا يىجۇ ئاساسەن شاجۇدىكى ھەقمەقتىكە قايتقان لەشكەرلەرنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولغان. تەزكىرە تامامىلانغان ئېنىق قەرەلنى بىلەلمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، تەزكىرىنىڭ «تەكشۈرىدە بولمىش بۇقۇخان چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 4- ئاينىڭ 24- كۈنى يىجۇنى پەتھى قىلغان»دىن بۇرۇنقى ياكى كېيىنكى ۋەقەنى كۆرسىتىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلماق تەس، ھەتتا شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى بۇقۇچىن مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلىكمۇ ئېنىق ئەمەس. شۇنداقتىمۇ تەزكىرىدىكى لوڭ جەمەتى ياكى لوڭ قەبىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك

خاتىرىلەر، بۇ قىيىن مەسىلىنى ھەل قىلىدىغان يېڭ ئۇچى بىلەن تەمىلەيدۇ.

تەزكىرىدە «لوك قەبىلىسىدىكىلەر ئەسلىي ئاگىنى (قاراشەھەر) لىك بولۇپ ھازىر، گەنجۇ، سۇجۇلارنىڭ ھەربىرىدە كاتتىۋاشلىرى بار. ئۇلار جەبدەس، جەڭگە ماھىر بولۇپ، خانىمزىنىڭ مەرھەمىتىگە ئېرىشكەن» دېيىلگەن. يەنى، تاڭ سۇلالىسى نام - ئاتاق بەرگەن ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇلىنىڭ ئىدارە قىلىشىدا ئىكەن. ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە[20]، يىجۇ ۋە خېشىنىڭ غەربىدىكى لوك قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن بولغاندا IX ئەسىرنىڭ ئاخىردا پەيدا بولغاندەك قىلىدۇ. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن 389- ۋاراقتىكى «سۇجۇ قورۇقچىبېگىنىڭ ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇلى ئۇستىدىن ئەرزى»دە يېزىلىشىچە، جوڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (884- يىلى) يىل ئاخىردىن ئىلگىرى لوك خانى باشچىلىقىدىكى لوك جەمەتىدىكىلەر گەنجۇنىڭ خوجايىنى بولۇۋالغان بولسىمۇ، يىل ئاخىرىغا كەلگەندە غەربكە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئەسلىدىكى ۋەزىيەتنى كونترول قىلالمايى، لوك جەمەتى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۇغقۇن، چاڭ قاتارلىق قەبىلىلەر گەنجۇنى تاشلاپ تەدرىجىي ھەقىقەتكە قايىتقان قوشۇن تەۋەلىكىدىكى سۇجۇغا بېسىپ كىرگەن ھەم ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر بىلەن دۇشمەنلىشىپ «كۆندۈرمەك تەس، دىلى قارا رەقىب» بولۇشتىن «ئەمدى ئاۋام بولۇپ ئوبدانلىشىپ» كېتىشكە بۇزلىنىپ ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرگە ئەل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالقىشلىشىغا مۇيەسسەر بولغان[21]. لوك جەمەتى

ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرگە جوڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4-يىلى ئەل بولغاچقا، «تەزكىرە»دە «خانىمزىنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن» دېيىلگەن. شۇڭا، «تەزكىرە» جوڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلىدىن كېيىن تاماملانغان بولىدۇ. ئەگەر بۇلار خاتا بولمىسا، «تەزكىرە» ھېچبولمىغاندا، جوڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى يېجۇنىڭ شاجۇ ھاكىمىيىتى قولىدا ئىكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. چىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3-يىلىدىن كېيىن، شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئىگىلىۋالغان يېجۇنى قايتۇرۇۋالغان.

بۇ «تەزكىرە» دە يەنە «تۆت يول بار، شەرقىي جەنۇبقا ماڭسا يېجۇغا 300 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبقا ماڭسا قۇچۇغا 800 چاقىرىم، غەربكە ماڭسا بېشبالىققا 780 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي شىمالدا ئوغرىلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ» دېيىلگەن. قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىن «ئوغرىلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ» دېگىنىدىن بۇ چاغدا مۇئەللىپىنىڭ قۇچۇنى «ئوغرى» دەپ قارىمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «تەزكىرە»نى كۆچۈرۈۋالغۇچى جاڭ داچىڭ جاڭ خۇەيشىننىڭ غەربتىن تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان[22] بولۇپ، ئۇ «تەزكىرە»نى ئۆز پېتى كۆچۈرگەن ياكى ئۇ «تەزكىرە» نىڭ مۇئەللىپىدەك قۇچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى دۇشمەن كۆرمەيدۇ. شاجۇ بىلەن قۇچۇ ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بەلكىم گۇاڭمىڭ (880-، 881- يىللىرى)، جوڭخې (881— 885-يىللىرى) ياكى چىيەنفۇ (874 — 879- يىللىرى) سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پەسىيىپ بولغان بولسا كېرەك.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن 2762- ۋاراقتىكى «جاڭ خۇەيشىننىڭ تۆھپە خاتىرىسى»دە: جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيەت تۇتقىنى مەزگىللەردە «ئەترابىتىكى بەدەۋىيلەر مۇناسىۋەتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن سۇلھى تىلەپ كېلىشتى. ھەر ياقلاردىن كەلگەن مېھمانلار پەشتاق ئالدىدا باش ئۇرۇپ كېتىشتى. شىمالدىكى ياۋايىلار ئەتىۋارلىق ئارغىماقلىرىنى، جەنۇبتىكى بەدەۋىيلەر ئاق قاشتاشلىرىنى سۇۋغا قىلىپ كېلىشتى. دېھقانلار قارا قىشتىمۇ ئىشلەپ، كۆزدە مول ھوسۇل، دارامەت ئېلىشتى» دېيىلگەن. گەرچە بۇ خاتىرە زىيادە پەردازلىغۇچى كەلىمىلەر بىلەن تولغان بولسىمۇ، تاشقى مۇناسىۋەتلەرنىڭ نورمالللىشىپ قالغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جاڭ خۇەيشىن يىجۇنى تارتىۋالغان بولسىمۇ، قۇچۇنى ئىگىلىۋېلىشقا ماغدۇرى يەتمىگەچكە قۇچۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىقنىڭ ئاساسەن ئىككى تەرەپنىڭ بىر-بىرىگە يول قويغانلىقىدىن ۋۇجۇتقا چىققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن 3596- ۋاراقنىڭ[23] مەزمۇنىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى، مەيپۇرۇش ماسەننياڭ ھۆكۈمەتكە ئۆزىنىڭ ئامباردىن ئالغان ئاشلىقتىن قانچىلىك مەي ياسىغانلىقى ۋە مەينىڭ چىقىم قىلىنىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلىپ يەنە ئاشلىق ئېلىشنى تەلەپ قىلغان؛ ئىككىنچى، يايى يىن جىفېڭ پەرمان بويىچە تەكشۈرۈپ كۆرگەندىن كېيىن يۇقىرىغا مەي ھېسابىنى ئىنچىكە مەلۇم قىلغان. ۋاقتى چىگۈڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 4-

ئاي (887- يىلى 4- ئاينىڭ 27- كۈندىن 5- ئاينىڭ 26- كۈنگىچە) دەپ خاتىرىلەنگەن. مەيلى ھېسابىدىن ئاشۇ ئايدا شاجۇغا ئەلچىلىككە كەلگەنلەر ئىچىدە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى (35 نەپەر)، شەنۇبىيدىن كەلگەنلەر (ئالتە نەپەر)، لىياڭجۇدىن كەلگەنلەر (ساۋ ۋەنچىڭ قاتارلىق ئۈچ كىشى)، لياڭجۇدىن كەلگەن ياغمىلار ۋە سۇجۇلۇقلار (11 نەپەر) ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. قۇچۇدىن كەلگەن ئۇيغۇر ئەلچىلەرنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، تېخى ھۆكۈمەت دائىرلىرىنىڭ مەخسۇس كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. بۇ ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىقىنى ھەم ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ دەل جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيەت تۈتقان مەزگىللەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، يەنى داشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (890- يىلى) جاڭ خۇەيشىن ئۆلۈپ، ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەر پاراكەندىچىلىك مەزگىلىگە كىردى. سۇشۇن ھوقۇقىنى ئىگىلىۋېلىپ ئۆزىنى ۋاڭ تىكلىدى. لى شى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. جاڭ چېڭفېڭ جىنشەن ئېلىنى قۇرۇپ مۇستەقىل بولۇۋالدى[24]. شۇنىڭ بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەرنىڭ كۆچى زور دەرىجىدە خوراپ كەتتى. بۇ مەزگىلدە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى تەرەققىي قىلىپ خېشى رايونىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇۋالدى. 911- يىلى شاجۇ پۇقرالىرىدىن نەچچە تۈمەن كىشى گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرى قاغانىغا سۇنغان ئەرزىدە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانىنى ئاتا، جىنشەن ئېلى

تەڭرىقۇتىنى بالا دەپ ئاتىغان ھەم گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شاجۇغا ھۇجۇم قىلىۋەرمەسلىكىنى ئىلتىجا قىلغان[25].

ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرنىڭ خارابلىشىشى قۇچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ زورىيىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەرگەن. «سىتائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر»نىڭ ۋاقتىنى ئې.گ. پۇللىيبلانك تەتقىق قىلىپ 925- يىلى ئىكەن، دەپ ھۆكۈم قىلغان[26]. بۇ خوتەن ساك تىلىدا يېزىلغان ۋەسىقىلەر بولۇپ (2- ۋە 3- قىسىملىرى) قەدىمكى ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ دوكلاتى ئىكەن. دوكلاتتا[27] قۇچۇنى ئاستانە، باشقا نۇرغۇن شەھەرلەرنى «قۇچۇنىڭ شەھەرلىرى» دەپ ئاتىغان. «قۇچۇنىڭ بىر ھاكىمىيەتنى كۆرسىتىشى ئېنىق بولۇپ، ئۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»نى كۆرسىتىدۇ. «قۇچۇ شەھەرلىرى»نىڭ بىرىنچىسىدە يىجۇ (قۇمۇل) كۆرسىتىلگەن بولۇپ، قارىغاندا يىجۇ ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرنىڭ كونترولىدا ئەمەس ئىكەن. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنىڭ 1366- ۋارىقى شاجۇدىكى بىر ئىبادەتخانىنىڭ ھېساب دەپتىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا گەنجۇ ئەلچىسى، يىجۇ ئەلچىسى، ئۇدۇن ئەلچىسى، سۇجۇ ئەلچىسى ۋە تېكىن ئەلچىسى قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنغان. تاڭ چاڭرۇ ئەپەندى تېكىنىنى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى تېكىن (924 — 926 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەپ، گەنجۇ ئەلچىسى بىلەن تېكىن ئەلچىسىنىڭ تەڭ تىلغا ئېلىنغانلىقى تېكىنىنىڭ بۇ چاغدا تېخى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئەمەسلىكىنى، ۋەسىقىدە خاتىرىلەنگىنى 924- يىلى تېكىن قاغان بولۇشتىن ئىلگىرىكى ئىش

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ[28]. ئەگەر بۇلار خاتا بولمىسا، ئەينى چاغدا يىجۇ، سۇجۇغا ئوخشاشلا ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىشىدا ئەمەسكەن. يىجۇ مۇستەقىل بىر گەۋدە بولۇپ، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر[29] نىڭ 1366-، 3728-، 2629- ۋاراقلىرىدا ئۇچراپ تۇرىدۇ. 981- يىلى ۋاڭ يەندې قۇچۇغا ئەلچىلىككە ماڭغاندا يىجۇدا چېن سانغۇننى ئۇچراتقان. چېن سانغۇن ۋاڭ يەندېگە «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى يىجۇنى ئىگىلىۋالغاندىن بېرى، نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان ئەجدادىم مۇشۇ يەردە ياشاپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن. بىراق، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ۋە «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر»دىكى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، يىجۇنىڭ مۇستەقىللىقىنىڭ يالغانلىقى ئېنىق بولۇپ، ئۇلار قۇچۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتۈپ بولغان ئىدى.

يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىياللار شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (866- يىلى) بۇقۇچىن سەھنىگە چىققاندىن باشلاپ بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلار تەدرىجىي تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چېيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلىدىكى «تەڭرىدە بولمىش بۇقۇخان» بۇقۇچىننىڭ ياكى بۇقۇچىننىڭ ۋارىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە ھەرخىل كۆزقاراشلار مەۋجۇت بولسىمۇ[30]، بۇ مىسرالار بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قۇچۇ قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى ھەقىقەت

ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر»دىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قۇچۇ خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دىكى بۇقۇ قاغانغا دائىر رىۋايەتلەر بۇقۇچىن باشچىلىقىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەللىلەيدۇ. شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (866-يىلى)نى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ باشلىنىشى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

§2 . قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە پائالىيىتى

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان مەزگىللەردە قىتانلار «مىسلى كۆرۈلمىگەن قۇدرەت بىلەن قوشنا قوۋملارنى بىر-بىرلەپ خارابلاشتۇرۇۋاتقان يېڭى مۇھىتتا[31]» تەرەققىي قىلىۋاتاتتى. X ئەسىرنىڭ باشلىرى يالۇغ ئاپاگىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، قىتانلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى ناھايىتى قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ قالدى. ئاپاگى ئەتراپىدىكى ئەللەر، قوۋملارغا كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قىلىپ، زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتتى. 927- يىلى يالۇغ دېگۈاڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. 936-يىلى شى جىڭتاڭغا ياردەملىشىپ كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىنى يوقىتىشىپ بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يۇجۇ، يۇنجۇ قاتارلىق 16 ئايماقنى بېسىۋېلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. 943-يىلىدىن كېيىن، جىن سۇلالىسىگە نەچچە يىللاپ ھوجۇم

قىلىۋەردى. 947- يىلى ياللۇغ دېگۈاك (تەيزۇك خان) جىن سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى كەيفىڭنى ئىگىلەپ «بۇيۇك قىتان خانلىقى[32]»نى قۇردى.

تەيزۇ خان (907 — 926- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)، تەيزۇك خان (927 — 947- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە قىتان قوشۇنلىرى ئاساسەن گوبىنىڭ شەرقىي قىسمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، تىيەنفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (902- يىلى) زور قوشۇن بىلەن خېدۆڭدىكى دەيبېيغا ھۇجۇم قىلغان[33]. شېنسې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (916 - يىلى) تەيزۇخان ئۆزىنى ئىمپېراتور ئاتاپ، 7- ئايدا «شەخسەن تۇركلەر، تۇغقۇنلار، تاڭغۇتلار، تۇبۇتلەر ۋە شاداپىت قوۋملىرىغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن ھەممىسىنى جەمئىيەتكەن[34]» قىتان قوشۇنلىرى غەربتىن شەرققە ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىگەن سۇجۇ (ھازىرقى سەنشىنىڭ سۇشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا)، ۋېيجۇ (ھازىرقى خېبېينىڭ ۋېشەن ناھىيىسى)، شىنجۇ (ھازىرقى خېبېينىڭ جۇلۇنىڭ شىمالىدا)، ۋۇجۇ (ھازىرقى خېبېينىڭ شۇنخۇا)، ۋېيجۇ (ھازىرقى بېيجىڭنىڭ غەربىي شىمالى)، رۇجۇ (ھازىرقى بېيجىڭنىڭ يەنچىڭ چېگرىسىدا) لىنىيىسىدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۇركلەر، تۇغقۇن، تاڭغۇت، تۇبۇت، شاداپىتلارنىڭ ئولتۇراق جايى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ خېچۇ ئەگمىسىدىن يەنبېي ئەتراپىغىچە بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولۇپ، جەنۇبقا كۆچكەن مەزگىللەردىكى خەنزۇچە خاتىرىلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ قېتىملىق جازا يۈرۈشىدە قىتانلار «دەيبېيدىن خېچۇيگە بېرىپ، چوغاي

تېغىدىن ئۆتۈپ ھەممە يەرلەرنى ئىگىلىۋالغان. ئەگەر قىتانلارنىڭ بۇ قېتىم خېشى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا قوشۇن تارتىشىنى چوڭ زىلزىلە پەيدا قىلغانلىق دېسەك، تېيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (924- يىلى)دىن باشلاپ غەربكە قوشۇن تارتىشنىڭ زىلزىلىسى تېخىمۇ زور بولغان. 924- يىلى 9- ئايدا، تەيزۇخان گوبىنىڭ شىمالىدا قوشۇن تارتىپ يۈرگەن. 10- ئاينىڭ بېشىدا «لەشكەر ئەۋەتىپ، چۆللۈكتىن ئۆتۈپ، بۈتسارباللىقنى تارتىۋالغان، غەرب تاماندىكى تاممىي قوۋملارنى باش ئەگدۈرگەن[35]». گەرچە ئاخىرقى خۇلاسە چىقارغىلى بولغۇدەك ماتېريال بولمىسىمۇ، بۈتسارباللىق جەزمەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي ماتېريياللاردا ئېيتىلغان «قاغان بۈتسارباللىق»نىڭ دەل ئۆزى[36] بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى قاتناش تۈگۈنىدۇر. يەنى، قىتانلار قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسىغچە ئۇرۇش قىلىپ بارغان. بىراق، بۇ تارىخىي ماتېريياللارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا چۆللۈكتىن ئۆتكەن، لەشكەرلىرى ئاز بولۇپ بۈتسارباللىقنىلا ئالالىغان، ئىچكىرىلەپ كىرەلمەي «غەرب تاماندىكى قوۋملارنى باش ئەگدۈرگەن»، يەنى باش ئەگكەنلىك ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن زەپەر قۇچۇپ قايتىشقان. قىتانلار بۇ قېتىم غەربكە لەشكەر تارتقاندا، «11- ئاينىڭ بېشىدا، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۈتۈقى بىلگېنى تۈتۈۋېلىپ، ئۇنى ئورمۇزد قاغانغا پەرمان بەتكۈزۈشكە ئەۋەتكەن»[37]. «ئورمۇزد» بەلكىم سوغدىچە ماتېريياللاردىن كەلگەن ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. بۇ گەنجۇ قاغانى چوقۇم بەش دەۋر تارىخىي ماتېريياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان گەنجۇ

قاغانى تېكىن بولۇشى كېرەك[38].

«قىتانلار تارىخى. تەيزۇخانغا دائىر خاتىرلەر»دە خاتىرلىنىشىچە، تەيزۇخان سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (913-يىلى) قىشتا «خې جۇ ئۇيغۇرلىرى» قىتانلارغا ئولپان ئەكەلگەن[39]. ئادەتتە ئالىملار بۇ «خې جۇ» دېگەن نامنى تۈركىي تىللاردىكى «قۇچۇ»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ[40]. بۇنىڭدىن قۇچۇ ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ قىتانلارنىڭ شەرقتىن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى ئاللىبۇرۇن سېزىپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئولپان ئاپىرىشنى باھانە قىلىپ ئۇچۇر بىلىۋالماقچى بولغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، بۇ «خې جۇ ئۇيغۇرلىرى» تەيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى تەيزۇخان غەربكە قوشۇن تارتقاندىن كېيىنكى ئەھۋاللارغا دائىر خاتىرلەر ھازىر ساقلىنىۋاتقان تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. پۈتۈنسۈرۈك «قىتان تارىخى»دىمۇ چوڭشى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 18 - يىلى (1049- يىلى) «قۇچۇ ئېلى» بىلەن تەيەنچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (1112- يىلى) «خې جۇ ئۇيغۇرلىرى» ئولپان تاپشۇرغان دېگەن خاتىرلەر بار (1164 — 1180- يەتلەر). شۇنداقتىمۇ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قۇچۇغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى ۋاڭ يەندېنىڭ خاتىرىسىدىن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىتانلار سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلۋالالايمىز. ئۇنداقتا تەيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلىدىن كېيىن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قىتانلار سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى يېراقلىشىپ كەتكەنمىدۇ؟

تەيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (924- يىلى)

غەربكە لەشكەر تارتقاندىن كېيىنكى بىر قانچە يىللاردا، ئىككىنچى يىلى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئۇزمۇزد قاغان ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغاندىن باشقا، «قىتانلار تارىخى»دا يەنە تېخنىشېن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8- يىلى (933- يىلى) «ئۇيغۇر ئارسلان» قىتانلارغا ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەن. بۇ «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» بىلەن قىتانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك باردى - كەلدىسىنىڭ باشلىنىشىدۇر. كىشىلەر ئادەتتە بۇ «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى»نى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن كەلگەنلەر، دەپ قارايدۇ. ئۇلار «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇچۇ تەزكىرىسى»دىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى تەيپىڭ شىگگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (981- يىلى) «قۇچۇ خانى ئارسلانخان دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دەپ خاتىرىلىگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن قۇچۇغا ئەلچىلىككە بارغان ۋاڭ يەندېمۇ ئارسلانخان دېگەن ئاتاقنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان.

1955- يىلى هامىلتون بۇ تارىخىي ماتېرىيالدىكى «دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى» دېگەن مەسىلىگە قارىتا باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان[41]. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى بەزى ئالىملار تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىرى 981- يىلىدىن بۇرۇن ئۆزىنى «ئارسلانخان» دەپ ئاتىمىغان ئىكەن. ئۇنداقتا 933- يىلى قىتانلارغا ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەن «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكىلەر بولماستىن، بەلكى دائىم «ئارسلانخان» دېگەن ئاتاقنى قوللىنىدىغان قاراخانىيلار بولسا كېرەك، دېگەننى تەكىتلەۋاتىدۇ[42]. لېكىن، هەر خىل ئېهتىماللار ئىچىدىكى «ئارسلان ئۇيغۇر» دېگەن مۇجمەل ئاتالغۇنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر

خانلىقىنى كۆرسىتىش ئېھتىماللىقى ھەممىدىن چوڭ. چۈنكى، خۇيتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (940- يىلى) قىتانلار ئەلچىسى بۆرىغۇر بارس زىيارەتكە كەلگەن «ئارسلان ئۇيغۇر» بولسا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدۇر.

تەنشىيەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8- يىلى (933- يىلى)دىن كېيىن «ئارسلان ئۇيغۇر» توغرىسىدىكى تۇنجى خاتىرە «قىتانلار تارىخى. تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»دە مۇنداق ئۇچرايدۇ:

«خۇيتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 2- ئايدا (940- يىلى 3- ئاينىڭ 26- كۈنى) بۆرىغۇر بارس ئۇيغۇر ئارسلانغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتتى. ئۇنىڭغا ئىگىن تارتۇق قىلىندى». بۇ ئەلچى ئىككى يىل ئىلگىرى ئەۋەتىلگەن بولۇپ، «تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە. تەنشىيەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 12- يىلى (937- يىلى)»دىكى خاتىرىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: « 9- ئايدا (10- ئاينىڭ 30- كۈنى ئۇيغۇرلار ئولپان ئەكەلدى. 10- ئايدا (11- ئاينىڭ 6- كۈنى) خانىش يوڭ نىڭجىي ئانا ئۇيغۇرلارنى تارتۇقلىدى. دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى ئەللەرمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ قۇتلۇقلىدى (11- ئاينىڭ 8- كۈنى) ئۇيغۇر ئەلچىسى قۇلىچ، ئاراپالارنى چاقىرىتىپ ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى سورىدى (11- ئاينىڭ 13 - كۈنى) ھەرقايسى ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەر قايتىشتى. پۇلىگۇشقرمولىنى ئەلچى قىلىپ ئۇيغۇر ئېلىگە ئەۋەتتى» . خاتىرىدىكى «ئۇيغۇر دۇنخۇاڭ» دېگەننى ۋىتخورگىل بىلەن فېڭ جياشېڭ ئىزاھلاپ «دۇنخۇاڭ بوستانلىقىدا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقاچقا، ئەسلىي خاتىرىدىكىسىنى دۇنخۇاڭ ئۇيغۇر- لىرى دەپ ئوقۇش كېرەك، ئۇيغۇر دۇنخۇاڭ دېگىنىدىن ئۇيغۇر بىلەن دۇنخۇاڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنخۇاڭى ياكى ئۇيغۇرلار

ئولتۇراقلاشقان دۇنخۇاڭ دېگەنلىگىنى ئاڭقىرىۋالغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ[43]. ئۇ ئىككىسىنىڭ بۇنداق ئىزاھلىشى خاتا. ھامىلتون «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن ئەسەرنىڭ 52 — 54 - بەتلىرىدىكى ناھايىتى ئۇزۇن بىر ئىزاھتا[44] نۇرغۇن تارىخىي ماتېرىياللارنى نەقىل ئېلىپ گۇاجۇ ۋە شاجۇ ھاكىمىيىتى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ، ئۇلار دائىم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇلۇپ، بەش دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئىقلىمدا قۇرۇلغان سۇلالىلەرگە ئەلچىلىككە كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ ھەم بۇ ئارقىلىق ئۇلار بۇ قېتىمقى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەلچىلىرىگە ئەگىشىپ قىتانلارغا ئەلچىلىككە كەلگەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھامىلتون يەنە «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دا 977- يىلىدىن باشلاپ «گەنجۇ ۋە شاجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاغانى» دەپ ئاتىغان «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»دا 1014- يىلى تۇنجى قېتىم «شاجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دەپ تىلغا ئالغان بولسىمۇ، بۇ 940- يىلى دۇنخۇاڭ بوستانلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. ھامىلتوننىڭ پىكرىنى ھازىر ساقلىنىۋاتقان دۇنخۇاڭدىكى تارىخىي ماتېرىياللارمۇ دەللەپ بېرىدۇ[45].

يۇقىرىقى ئىككى تارىخىي ماتېرىيالدىن قۇمۇلى ئىسمىلىك ئەلچىنىڭ ھېچبولمىغاندا ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە بارغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز[46]. كېيىنكى جەن سۇلالىسى ۋە دۇنخۇاڭ بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇرلار چوقۇم گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەينى چاغدىكى قۇدرىتى ۋە دۇنخۇاڭدىكى ھەقىقەتكە قايتقان

لەشكەرلەر قۇرغان ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتى (914— 974- يىللار) ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەت ھەرقانداق بىر تارىخىي ماتېرىيالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ 3633-، 3272-، 2968- ۋاراقلىرىدا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىكلىكى ۋە مۇگاۋكۇ ئۆڭكۇرلىرىدىكى تام يازمىلىرىدا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن ساۋ جەمەتى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن[47]. دۇنخۇاڭدىكى ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەر ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىدىكى «ئۇيغۇر ئارسلانخان» ھاكىمىيىتىنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، دەپ پەرەز قىلىش كېرەك. بۇ خانلىقنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن 6551- ۋاراقتىكى «بۇددا مۇكالىمىسى»نى جاڭ گۇاڭدا بىلەن روك شىنجاڭ ئەپەندىلەر تەھقىقلەپ بۇ «بۇددا مۇكالىمىسى»دا X ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەسۋىرلەنگەن، دەپ قارايدۇ[48]. نۇرغۇن ئالىملار 947- يىلى يېزىلغان دەپ بېكىتكەن تۇرپاندىن چىققان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ياغاچ قوزۇقمۇ بۇ نۇقتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ[49]. بۇنىڭ ئەكسىچە، تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ھېچقايسىسىدا ئەينى چاغدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا ھېچقانداق بىر قۇدرەتلىك تۈركىي قوۋمنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى قىتانلار ئەھمىيەت بەرگۈدەك ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»دىكى ياللۇغ خۇاگېنىڭ غەرب تەرەپنى تىنچىتقانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرە «ئارسلان ئۇيغۇر»نىڭ زېمىنى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «قىتانلار تارىخى. ياللۇغ خۇاگىي تەزكىرىسى» (1381-، 1382- بەتلەر)دە: «كەيتەي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (1012- يىلى) (ياللۇغ خۇاگىي) سىبىرلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، سىبىرلار يۈك - تاقلىرىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. نۇرغۇنى ئەسىرگە چۈشتى. (قىتان) خان مۇكاپاتلاش ئۈچۈن بىگى ئاتىقىنى بەردى. كېيىن چېگىرىدىكى ئەمەلدارلار خۇاگىي قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاشلىق، يەم - خەشەكلەر توگەپ كەتكەچكە ئات - ئۇلاغلار زەئىپلىشىپ كەتتى. ۋەزىيەتنى كونترول قىلالمايۋاتىمىز، دەپ نامە ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن خۇاگىنى غەربتىكى چېگىرىلارنى تىنچىتىشقا قايتا ئەۋەتتى. خۇاگىي چېگىرىدىكى سەركەردىلەر بىلەن تېخىمۇ ئىچكىرىسىگە يۈرۈش قىلدى. قارام قوۋملارنىڭ پەرمانىغا بويسۇنماي ئېرتىش دەرياسىغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ شۇياقتا لەشكەر تارتىپ باردى. بىر بالىقتىن ئۆتكەندە ئارسلان ئۇيغۇرلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. نازارەتچىبەگ ئارقىدىن يېتىپ كېلىپ خۇاگىنىڭ جانابلىرى خاتا قېپتىلا، بۇ قوۋم بىزگە چىن ساداقەتمەن ئىدى، دېدى. شۇنىڭ بىلەن خۇاگىي تامامىي ئەسىرلەرنى قويۇۋەتتى. قارام قوۋملار بۇ ئىش بىلەن باش ئېگىشتىن ئۆزىنى تارتتى. ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەمىن تاپتۇرغاندىن كېيىن، (خۇاگىي)نىڭ بەگلىك ئەمىلىنى ئېلىۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «قىتانلار تارىخى. ياللۇغ شىلياڭ تەزكىرىسى»دىمۇ بۇ توغرىدا ئازدۇر - كۆپتۇر خۇاگىي بارغان ئېرتىش دەرياسى ئادەتتە ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى دەپ قارىلىدۇ[50]. ياللۇغ خۇاگىي بۇ يەر ياكى بۇ يەرنىڭ غەربىدە پەرمانغا بويۇنتاۋلىق قىلغان قارام قوۋملارغا

زەربە بېرىپ قايتىشىدا ئۆتكەن «بىر بالىق» موڭغۇللار دەۋرىدىكى ھايۋان ئۇلۇنگۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى غۇمسىغۇردىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ يېتىپ كەلگەن جاي. ھازىرقى مورى ۋە مورىنىڭ غەربىدىكى«قەدىمىي شەھەر» خارابىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ[51]. «بىر بالىق» ئەينى چاغدىكى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم قاتناش تۇگۇنىدۇر. ئەگەر بۇ نۇقتا خاتا بولمىسا، ئۇ ئەتراپتا ئۇچرىغان «ئارسلان ئۇيغۇر» چوقۇم قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ھەم نازارە تچىبەگنىڭ بۇ قوۋۇم بىزگە چىن ساداقەتمەن ئىدى» دېگىنىمۇ 983- يىلى ۋاڭ يەندې ئىگىلىگەن قۇچۇلۇقلار بىلەن قىتانلارنىڭ مۇناسىۋىتە مەسىلىسىگىمۇ ئۇيغۇن.

يەنە بېقىنقى يىللاردىن بېرى، بەزى ئالىملار يالللۇغ خۇاگېنىڭ بۇ قېتىملىق غەربكە يۈرۈش قىلىشىنى ناھايىتى سەزگۈرلۈك بىلەن مۇلاھىزە قىلىپ، قاراخانىيلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشقا باغلايدۇ ھەم بۇ ئارقىلىق «قىتانلار تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان «ئارسلان ئۇيغۇر» دېگەن سۆزنى قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشۇۋاتىدۇ[52]. قاراخانىيلارنىڭ بۇ قېتىملىق ئۇرۇشقا لەشكەر تارتقانلىقى ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. تولۇق تېكىست تۆۋەندىكىچە:

ھىجرىيىنىڭ 408- يىلى (1017- يىلى 5- ئاينىڭ 30- كۈنىدىن 1018- يىلى 5- ئاينىڭ 19- كۈنىگىچە) «تۈركلەرنىڭ چىندىن لەشكەر تارتقانلىقى ۋە توغان خان ئۆلىمىنىڭ بايانى»: «بۇ يىلى زور ساندىكى تۈركلەر، يەنى 30 تۇمەن ئۆيلۇكتىن ئارتۇق تۈركىي قوۋملار چىندىن تاجاۋۇز قىلىپ چىقتى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا (كېيىن) ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان قىتانلارمۇ بار. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئەھۋالى ھەققىدە كېيىنچە بايان قىلىمەن.

تۈركلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ سەۋەبى بولسا، توغان خان تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ئۇزاق مۇددەت ئۆرە بولالمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار (تۈركلەر) بۇ جايلارغا شۆلگىيىنى ئېقىتقىنىچە كېلىپ بىر قىسىم جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مال ـ مۈلۈكلەرنى بۇلاپ-تالاپ، كىشىلەرنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بالاساغۇن بىلەن بولغان ئارىلىقى سەككىز كۈنلۈك مۇساپە ئىدى. بۇ خەۋەرلەر ئاغرىپ ياتقان توغان خانغا يەتكەندە، ئۇ ساقىيىپ ئاشۇ دىنىزلارنى جازالاپ، يۇرتۇمنى قوغدىسام، دەپ ئاللادىن سالامەتلىك بېرىشنى تىلىدى. ئاللا ئۇنى ئارمانىغا يەتكۈزۈپ سالامەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، لەشكەرلىرىنى يىغدى. ئىسلام ئەللىرىگە نامە ئەۋەتىپ پۈتكۈل خەلقىنى سەپەرۋەر قىلدى. 22 تۈمەن غازاتچى توپلاندى. تۈركلەر توغان خاننىڭ ساقىيىپ لەشكەرلىرىنى يىغقانلىقىنى ۋە سانسىز پىدائى توپلانغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆز ئېلىگە چېكىنىپ كەتتى. توغان خان تۈركلەرنى ئۇچ ئايدەك ئىز قوغلاپ يەتكەندە، ئۇلار خېلى بەك ئۇزاپ كەتتۇق، ئەمدى ھېچ ئىش بولمايدۇ، دەپ بىخۇدلىشىپ تۇرغان ئىكەن. توغان خان تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ بىرلەك ئادەمنى قىرىۋەتتى. بىرلەكتەك ئادەمنى ئەسىر ئالدى. قوي ـ كالا، چېدىر ـ بارگاھ ۋە چىننىڭ كۆرۈپ باقمىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش قاچىلىرىنى ئولجا ئالدى. ئۇ قايتىپ بالاساغۇنغا بارغاندا يەنە كېسەل تېگىپ ئاخىر ۋاپات بولۇپ

كەتتى. ئۇ ئادىل، ئاق كۆڭۈل، مۆمىن ئىلمى ئىرپان ۋە خەلقنى سۆيىدىغان، دىنىي ئۆلىمالار بىلەن كۆپ ئۇلپەتلىشىدىغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ھېكايىسى خەندەك ئۇرۇشىدا شېھىد بولغان سەئىد ئىبنى مۇئەززى ئەنسارىنىڭكىگە نېمە دېگەن ئوخشايدۇ - ھە! يەنە رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ ئۇرۇشنى توغان خانىنىڭ قېرىندىشى ئەھمەد ئىبنى ئەلى قاراخان ھىجرىيىنىڭ 403-يىلى (1012- يىلى 7- ئايدىن 1013- يىلى 7- ئايغىچە) قىلغانمىش».

بارتولد بىلەن پىرىتساكنىڭ تەتقىق قىلىشىچە[53] XII ئەسىردە ئۆتكەن مۇسۇلمان مۇئەررىخ ئۇتبىمۇ «تارىخى يەمەن» دېگەن ئەسىردە بۇ ۋەقەنى تىلغا ئالغان ئىكەن. گەرچە بىز ئۇ كىتابنى ئۇچرىتالمىغان بولساقمۇ بارتولد بىلەن پىرىتساك ئىككىسى «تارىخى يەمىنى»دىكى خاتىرە بىلەن ئىبنى ئەسىرنىڭ خاتىرىسىدىكى بىرلا پەرق تۇركىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 30 تۇمەن بولماستىن، بەلكى 10 تۇمەن ئىكەن. ئۇتبى ھىجرىيىنىڭ 403- يىلى دېگەنىنمۇ تىلغا ئالمىغان. بۇنىڭدىن بىز بۇ ئىككى تارىخشۇناسنىڭ بۇ ۋەقەنى ھىجرىيىنىڭ 408 - يىلى (1017-، 1018- يىللىرى) بۇز بەرگەن، دەپ بېكىتىشكە مايىل ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا، بۇ ۋەقە يالۇغ خۇاگېنىڭ غەربنى تىنچىتقان ۋاقتىغا ماس كەلمەيدۇ.

يەنە بىر خىل كۆزقاراشنىڭ ئۆزى زىددىيەتلىك بولۇپ، ئەھمەد ئىبنى ئەلى توغان خانىنىڭ قېرىندىشى بولماستىن دەل ئۆزىدۇر[54]. بىراق، ھەممە ئىشقا ئېھتىياتچان ئىبنى ئەسىر بۇ كۆزقاراشنى ئەسىرگە كىرگۈزگەن ئىكەن. ئۇنداقتا ئۇ ئەينى چاغدا بۇگەپلەرنى تولۇق ئېنىكار قىلىۋېتىشكە ئامالسىز

قالغان. «قىتانلار تارىخى. شېڭزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»گە ئاساسلانغاندا، «يالليۇغ خۇاگې تۇنجى رەت غەربكە لەشكەر تارتىپ غەلىبە قازىنىپ، كەيتەي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىل 1- ئېيى (1013- يىلى 2- ئاينىڭ 13- كۈنىدىن 3- ئاينىڭ 14- كۈنگىچە)دا خان مۇكاپاتلاش ئۇچۇن بىن بېگى ئۇنۋانىنى بەرگەن» . يالليۇغ خۇاگې جازا يۈرۈش قىلغان گوبىنىڭ غەربىدىكى سىبىر قوۋمى غەربكە قېچىپ قاراخانىيلارنىڭ تەۋەسىگە كىرىپ قېلىپ، توغان خان ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتقان بولۇشى، سىبىر قەبىلىسى توغان خانىنىڭ زەربە بېرىشى بىلەن شەرققا قايتقاندا، قىتانلار «غەربنى تىنچىتىشقا يالليۇغ خۇاگېنى قايتا ئەۋەتكەن» بولۇشى مۇمكىن. «قىتانلار تارىخى. شېڭزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»گە ئاساسلانغاندا، يالليۇغ خۇاگېنىڭ قايتا ئەۋەتىلگەن ۋاقتى كەيتەي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى 5- ئاينىڭ بېشى (1013-يىلى 6- ئاينىڭ 11- كۈنى) بولۇپ، غەربكە يۈرۈش قىلغان مۇھىم ھەربىكەت كەيتەي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى 1- ئاي (1013- يىلى 2-،3- ئايلار)دا يۈز بەرگەن بولۇپ، «بىن بېگى ئۇنۋانى بېرىش»تىن ئىلگىرى بولسا، توغان خانىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلغان ۋاقتى 1013- يىلى 6- ئايدىن ئىلگىرىكى مەلۇم بىر ۋاقىت بولۇشى مۇمكىن. 7- ئاي (1013- يىلى 8- ئاينىڭ 27- كۈنى)دا يالليۇغ خۇاگې يەنە گوبىنىڭ غەربىدە سىبىرلارنىڭ ئاتامىنى ئۇبا قاتارلىقلارنى بىتچىت قىلىۋەتكەن. شۇ يىلى 11- ئاي (1013- يىلى 12- ئاينىڭ 29- كۈنى)دا غەربكە يۈرۈش قىلغاندا ئۇقۇشماستىن «ئارسلان ئۇيغۇر»لارنى بۇلاپ قويغانلىق گۇناھى ئۈچۇن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلانغان. شۇڭا، قاراخانىيلار خانى

توغان شەرقە لەشكەر تارتقان ۋەقەنى ھىجرىيىنىڭ 403- يىلى يۇز بەرگەن دېگەندىمۇ، يالۇغ خۇاگې بىلەن توغان خانىڭ توقۇنۇشۇپ قېلىشىنىڭ ئېھتىماللىقى مەۋجۇت ئەمەس. خۇلاسىلىگەندە، يولۇغ خۇاگې يولۇقتۇرغان «ئارسلان ئۇيغۇر»لار قاراخانىيلارنىڭ لەشكەرلىرى بولماستىن، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدۇر. ئەگەر بۇ ئىشنى يالۇغ خۇاگېنىڭ كەيتەي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى غەربىنى تىنچىتىشقا بارغان ۋەقەگە باغلىۋالماقچى بولساق، ھازىرچە ئىشەنچلىك ئاساسىمىز يوق.

يەنە بىر جەھەتتىن، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئالتىنچىسى. قۇچۇ ئېلى تەزكىرىسى»دىكى «تەيپىڭ شىڭگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (981- يىلى) ئۇلارنىڭ خانى قۇچۇلۇق جېھەن ئارسلان خان، دەپ ئاتىلىشقا باشلاپ، تۇتۇق باي ساغۇندىن تۆھپە سالام ئەۋەتتى» دېگەن خاتىرە ناھايىتى ئېنىقتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قالايمىقان يەرلىرى بار. نېمە ئۈچۈن «ئارسلانخان» دېگەن ئاتاقنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىگە قوشۇپ، خەنزۇچە مەنە تەرجىمىسى خاتىرىلەنگەن؟ بۇنداق ئەھۋال يەنە مۇنۇ ئىككى تارىخىي ماتېرىيالدىمۇ ئۇچرايدۇ. « ‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى» (1490- بەت)دا: «(تەيپىڭ شىڭگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى 3- ئاي) قۇچۇ خانى ئارسلانخان قۇچۇلۇق جېھەن دەپ ئاتىلىشقا باشلاپ، تۇتۇق باي ساغۇندىن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئەۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن («شەنتاڭ ھۇجرىسىدا يېزىلغان تەھقىقلەر»دىمۇ ئوخشاش). «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»دە: «قۇچۇ ئېلى ئەلچى ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتتى» دەپ

خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئالتىنچىسى. قۇچۇ ئېلى تەزكىرىسى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە» ۋە «‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى» قاتارلىق ئوچ خاتىرىدىن «‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ خان ھەققىدە خاتىرە»دە كونكرېت ۋاقىت بار ھەم «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئالتىنچىسى. قۇچۇ ئېلى تەزكىرىسى»دىكى بارلىق جەريانلار كىرگۈزۈلگەن، مەزمۇنىدىمۇ زىددىيەت يوق. شۇڭا، ئىشەنىشكە بولىدۇ[55].

«‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى»دىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، قۇچۇ ئېلى خانى ئىلگىرى «ئارسلانخان» دەپ ئاتالغان. 981- يىلى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندە تۈركىي تىللاردىكى «ئارسلانخان» دېگەن ئاتاقنا خەنزۇچە مەنە تەرجىمىسىنى قوشۇۋەتكەن ھەم ئالايىتەن «جىيەنى» دېگەن سۆزنى قوشۇپ، سۇڭ سۇلالىسىدىكى خەنزۇلار ھاكىمىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكىتلىمەكچى بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى نەچچە رەت ئوڭۇشسىزلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئاخىر تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىدىكى يىللاردا، بۇقۇچىننىڭ رەھبەرلىكىدە خانلىق تىكلىگەن. قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا

ئىقلىمدىكى ھاكىمىيەتلەرگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ھەققىدىكى تۇنجى ئېنىق خاتىرە كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (951- يىلى) يېزىلغان[56]. ئىككىنچى رەت ئەۋەتكەن ئەلچى ھەققىدىكى خاتىرە سۇڭ سۇلالىسى تەيزۇخانىنىڭ جيەنلۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (962- يىلى) 4- ئايدا يېزىلغان[57]. بۇ ئىككىنچى رەت ئەۋەتىلگەن ئەلچىلىكنىڭ مەقسىتىدە ۋەزىيەتنى تېگىلاش پىلانى بولۇشى مۇمكىن. كېيىنكى چىيەندې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 11- ئايدا (965- يىلىنىڭ ئاخىرى) قۇچۇلۇقلار سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى قىلىدۇ[58]. لېكىن، مۇشۇنداق بولغاندىمۇ قىتانلار بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشكە سېلىشتۇرغاندا قۇچۇ خانى ئۇتتۇرا ئىقلىمدىكى ھاكىمىيەتلەرگە مۇتىدىل پوزىتسىيە تۇتقانلىقىمۇ ئېنىق.

لېكىن، 70- يىللارنىڭ ئاخىرى 80- يىللارنىڭ بېشىغا كەلگەندە، سۇڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى ئاخىرقى تەپرىقىچى ھاكىمىيەت بولمىش شىمالىي خەن سۇلالىسىنى يوقاتتى. تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىتانلارغا لەشكەر تارتىپ يۇ جۇ، يۇنجۇ ئايماقلىرىنى قايتۇرۇۋالماقچى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەملەنگەنلىكىنى ھەم مەلۇم دەرىجىدە كۆچەيگەنلىكىنى نامايان قىلدى. بۇ چاغدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە بولغان پوزىتسىيىسىمۇ قىزغىنلىشىپ كەتتى. «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار. ھەرقايسى دەۋرلەردە تاپشۇرۇلغان ئولپانلار»(7844- بەت)دا: «تەيپىڭ شىڭگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (981- يىلى) 3- ئاينىڭ 11- كۈنى

قۇچۇ ئېلى ئامىچىكىنى ئەلچى قىلىپ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئولپان ئەۋەتتى » دەپ خاتىرىلەنگەن. « ‹ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى» (566-بەت)دە: «(تەپسىلىي شىجگو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 8- يىلى (983-يىلى) تاتار ئېلىنىڭ ئەلچىسى توتەم بىلەن قۇچۇ ئېلىنىڭ ئەلچىسى ئاتكۇلۇگ بىرلىكتە ئولپان ئەكەلدى. كۇلۇگ يەنە شياجۇ ئارقىلىق قايتىپ كەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار. ھەرقايسى دەۋرلەردە تاپشۇرۇلغان ئولپانلار» (7845- بەت)دا «9- يىلى (984- يىلى) 5- ئاينىڭ 3- كۈنى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن پارسلار ئولپان ئەكەلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن («سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئەنەكتەك تەزكىرىسى»، «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر. ۋاسسالارنىڭ تۆتىنچىسى. ئەنەكتەك» 7758- بەتكە قارالسۇن).

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى 981-، 983-ۋە 984- يىللىرى ئوتتۇرا ئىقلىمغا ئارقىمۇ ئارقا، نەچچە رەت ئەلچى ئەۋەتىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تۇركىي تىللاردىكى ئاتىقىنى خەنزۇچىغا مەنەن تەرجىمە قىلغان ھەم «جىيەن» سۆزىنى قوشۇپ قويغان. بىلىشىمىزچە، تاڭ سۇلالىسى خانى كۆپ قېتىم مەلىكىلىرىنى ئۇيغۇر ۋە تۇبۇت خانلىرىغا ياتلىق قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى ۋە ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر دائىم «تاغا - جىيەن» سۆزىنى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىنى تەكىتلەپ كەلگەن[59]. ئالدىنقى بابتا نەقىل كەلتۈرگەن «داجوك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى 11- ئايدا ئۇيغۇر قاغانىغا بېرىلگەن ئاتاقىنى يەتكۈزۈشكە ئەلچى ئەۋەتىش

يارلىقى» بىلەن «داجوك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11- يىلى ئۇيغۇر قاغانىغا ئاتاق بېرىش پەرمانى[60]»دىن ھەتتا گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى ھالاك بولۇپ، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ تاڭ سۇلالىسى مەڭلىگ تېكىنگە نام - ئاتاق بەرگەندە، «تاغا - جىيەن» مېھرىنى ئۇنتۇپ قالمىغان ياكى ھېچبولمىغاندا «تاغا - جىيەن» ئىبارىسىنى ئىشلىتىشنى ئۇنتۇپ قالمىغان. شۇنداقتىمۇ مەيلى ئۇيغۇر ياكى تۇبۇت خانلىرى بولسۇن، ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئاتىقىغا «جىيەن» سۆزىنى قوشۇپ باقمىغان. شۇڭا، 981- يىلى قۇچۇ خانى قوللانغان ئاتاقنىڭ مۇھىملىقى «ئارسلانخان» ئاتىقىنى خەنزۇچە مەنىسى بىلەن ئىپادىلىگەنلىكىدىلا بولماستىن، ئەڭ مۇھىمى ئاتىقىغا «جىيەنى» سۆزىنى قوشقان. بۇ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاكتىپ ھالدا سۇڭ سۇلالىسىگە يېقىنلاشقانلىقىنىڭ مۇھىم ئىپادىسىدۇر. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، سۇڭ سۇلالىسى ۋاڭ يەندې قاتارلىقلارنى قۇچۇغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

لېكىن، قۇچۇلۇقلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەمدىلا قىزغىنلىشىپلا، يەنە سوۋۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون نەچچە يىلدىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا قۇچۇدىن ئەلچى كەلگەنلىكىگە دائىر خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. قارىغاندا، يۇڭشى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (986- يىلى) سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى زور قوشۇن بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلغان چىگوۋگوەن ئۇرۇشىدا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، سۇڭ سۇلالىسى قىتانلارغا قارىتا

قىتانلار سۇلالىسىگە قايتىدىن ھۇجۇم باشلىشىدەك بىر يۇرۇش ۋەقەلەر قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەندەك قىلىدۇ. «قىتانلار تارىخى»دا چىيەنخېڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (979- يىلى)دىن باشلاپ، 10 يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە «ئارسلان ئۇيغۇر» ئەلچىسىنىڭ كەلگەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، توڭخې سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (988- يىلى)دىن باشلاپ «ئارسلان ئۇيغۇر» ئەلچىسى تارىخىي كىتابلاردا تولا ئۇچرايدۇ. بۇلار يەنە بىر تەرەپتىن بىزنىڭ قىياسىمىزنى ئىسپاتلاپ قالماستىن، «قىتانلار تارىخى»دىكى «ئارسلان ئۇيغۇر» دەل سۇلالىسى تارىخىي ماتېرىياللىرىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەم تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بوستانلىقلارنى ماكان تۇتقان خانلىق باشتىن - ئاخىر ئۆزىنىڭ شەرقىدىكى قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتنىڭ ھەيۋە كۈچىنى نەزەردە تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

§3 . «تۆرقۇز ئوغۇزلار» مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئەرەب- پارسچە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قېزىلىشىغا ئەگىشىپ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملار ئاتالمىش «توغۇزغۇز (توققۇز ئوغۇز)»لارغا دىققەت قىلىپ كەلدى ھەم

تەدرىجىي پىكىر بىرلىكىكە كېلىپ، ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قاراشتى.

لېكىن، IX، X ئەسىرلەردىكى ئەرەب- پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر خاتىرىلەرنى دەۋرگە بۆلۈش مەسىلىسى، يەنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى يىلى 840- يىلى غەربكە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىغا قارىتا پىكىر بىرلىكى يوق. بارتولد: توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىي خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى شادا- پىتلارنى كۆرسەتكەن. كېيىن ئەرەبلەرنىڭ ئالماشتۇرۇپ قويۇشى بىلەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتكەن. لېكىن، تارىخىي ما- تېرىياللاردىكى كونكرېت يىلنى بېكىتكىلى بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ[61]. ئۇنىڭ «شاداپىت نەزەرىيىسى» مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» (ئالتۇن يايلاق)دىكى خاتىرىنى خاتا چۈشىنىۋالغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. 1936- يىلى فىللىئوت بىر تەقرىزىدە گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى «توققۇز ئۇيغۇر ئېلى» دېگەن نامنىمۇ قوللانغان، كېيىن ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرى مۇشۇ نام بىلەن يەنە تۇرپان ئەتراپىدا قايتا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقىنى «توققۇز ئوغۇز» دەپ ئاتاشقان دېسىمۇ، يەنە «راستىنى ئېيتقاندا، مەن بۇنداق مۇرەككەپ نامنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ۋە قوللىنىشىنى ئەزەلدىن ئايدىڭلاشتۇرالمىدىم» دەيدۇ[62]. 2- يىلى مىنورسكىي «ھۇدۇد- دۇلئالەم»نىڭ تولۇق تەتقىق قىلىنغان نەتىجىسى بىلەن تەرجىمە - شەرھىسىنى ئېلان قىلىپ، مەزكۇر كىتابتىكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر بايانلارنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى

ھەققىدىكى تەسۋىر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇ بىر تەرەپتىن ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىكى ئۇنامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئىشلىتىلىشىدە بەزى ئېنىقسىزلىقلارنىڭ بار-لىقىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرى قوللانغان توققۇز ئوغۇزلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياكانلاشقان كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ[63].

1948- يىلى مىنورسكىي «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى[64]»نى قايتا تەتقىق قىلىپ، بۇرۇنقى بەزى كۆزقاراشلىرىنى تۈزىتىدۇ ۋە قوداماەنىڭ كىتابىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر خاتىرىنىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى»دىن ئېلىنغانلىقىنى، تەمىم ئىبنى بەھر زىيارەت قىلغان توققۇز ئوغۇزلار گوۋبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى ئىكەنلىكىنى تەھقىقلەپ چىققان. ئۇ IX ، X ئەسىرلەردىكى ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىكى توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى مەسىلىلەرنى قايتا تولۇق تەتقىق قىلمىغان، ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھېچكىم بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ باقمىدى. نەتىجىدە، ئىلىم ساھەسىدە بۇ مەسىلىگە قارىتا يەنىلا ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئابى تاكېئو ئەرەب- پارسلار بۇ نام بىلەن رەسمىي تونۇشقان چاغ 840- يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىش، 846-، 847- يىللىرى يېزىلغان ئىبنى خۇرداذبەنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرى بولسا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تۇنجى ماتېرىيال ئىكەن، دەپ قارايدۇ[65]. ئېلىمىزدە 80- يىللاردا نەشر قىلىنغان «جۇڭگو تارىخىنىڭ ئاتلىسى» 5-

قىسمىدىكى «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇدۇن، توققۇز ئوغۇز، قارلۇق قاتارلىق قوۋملار» خەرىتىسىدە، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قارلۇق قاتارلىق قوۋملارنىڭ ئارىسى ۋە ئېلى دەرياسى ۋادىسىغا توققۇز ئوغۇزلارنى كىرگۈزۈپ قويغان. ئاپتورلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى سىرتىدىكى بىر قوۋم، دەپ ئويلاپ قالغانلىقى ئېنىق[66]. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئېلىمىزدىكى بەزى ئالىملار يەنىلا مىنورسكىينىڭ 30-يىللاردىكى كۆزقارىشىنى قوللاپ، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى توققۇز ئوغۇزلار ئاساسەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ[67].

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تاڭ سۇلالىسى تەسىر كۈچلىرى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئەھۋالىغا دائىر خەنزۇچە خاتىرىلەر ئازلاپ كەتكەن. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئىقلىم قالايمىقانچىلىق مەزگىلىگە ئۆتكەن. يەنە كېلىپ مۇساپە يىراق، خەنزۇلار ئېلىدىكى هاكىمىيەت بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارنىڭ باردى - كەلدىسى خېلىلا ئازلاپ كەتكەن.

خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر خاتىرىلەر ھەم ئاز ھەم قالايمىقان بولغاچقا، غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەققىدە ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش ۋە ئىلمىي بايان قىلىشتا، IX ، X ئەسىرلەردىكى مۇكەممەللەرەك ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلانماي بولمايدۇ. بۇ تارىخي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىشتىن ئىلگىرى، ئاۋۋال بۇ تارىخي ماتېرىياللاردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدىغان - كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك.

1. IX ئەسىردىن بۇرۇنقى ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار

فىللىئوت ۋە ھامىلتونىڭ تەتقىق قىلىشىچە[68] توققۇز ئوغۇز دېگەن نامنىڭ مەنىسى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىكى بىلەن تامامەن ئوخشاش ئىكەن. ھامىلتون بۇ سۆزنىڭ VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ مەۋجۇت بولغانلىقى توغرىسىدا ئىزدىنىپ، بۇ سۆزنىڭ گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. لېكىن، بۇ نام ئەرەب - پارسچە تارىخي ماتېرىياللاردا مەيدانغا چىققاندا، پەقەت گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قولىمىزدا ساقلىنىۋاتقان ئەرەب - پارسچە يىلنامە ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر تۇنجى خاتىرە «تارىخى يەئقۇبى»دا ئۇچرايدۇ. يەئقۇبى مەزكۇر ئەسەرنىڭ يىلنامە قىسمى ھىجرىيىنىڭ 164-يىلى (780-، 781- يىلى)دىكى ۋەقەلەرنى مۇنداق خاتىرىلىگەن[69]: «خەلىپە مەھدى (ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىسى 775 — 785- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خانلىرىغا يارلىق ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ سانلىقى ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلار بولسا[70] كابۇلشاھ ... تەبىرىستان شاھى ئەسباباد، سوغدى شاھى ئىكىشد، توخار خانى شەرۋائىن، بامىيان خانى ئەلىشىر، پەرغانە خانى ...، سۇتۇرشانا

خانی ئەفشىن، قارلۇقلار يابغۇسى، شىستان شاهى رتبىل، تۈرك تارخانى، تۇبۇت خانى جەھۇران، ھىندىستان شاهى راجى، چىن خانى پەغپۇر، ھىندى ژانزاسى يەنى فۇر، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى.»

بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا ئېيتىلغان ژەقە، بولۇپمۇ چىن قاتارلىق شەرقتىكى ئەللەرنىڭ خان - شاهلىرى ئەرەبلەرگە بويسۇنغانلىقىنى باشقا ھېچقانداق ماتېرىيال ئارقىلىق ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ. لېكىن، بۇ ئەللەرگە ئەلچى ئەۋەتىلگەن بولۇشى تامامەن مۇمكىن ئىش ياكى بولمىسا خەلىپە ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سۇلالىرىدەك كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسىنى «ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى» دەپ قاراپ، ئىتائەت قىلدىغانلىقىنى بىلدۇردى، دەپ چۈشىنىپ قالغان.

بۇ يەردە ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىزغا تېگىشلىكى شۇكى، توققۇز ئوغۇز، تۈركلەر ژە قارلۇقلارنىڭ رەھبەرلىرىگە قوللانغان ئاتاق ئوخشاش ئەمەس. مىنورسكىي «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سايياھىتى» دېگەن ئەسىردە بىردىنبىر «قاغان» ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن توققۇز ئوغۇزلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەپ قارايدۇ.

يەئقۇبى ماۋارەئۇننەھردىكى رافئى ئىبنى رەسىنىڭ غەلياننى خاتىرلىگەندە، ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى ئاربىسىدا تۈركلەر، قارلۇقلار ژە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان[71]. تەبەرى «تارىخى رۇسۇل ژە مۇلۇك» دېگەن ئەسىردىكى ھىجرىيىنىڭ 205- يىلى (820-، 821- يىللىرى)دا يۇز بەرگەن ژەقەلەردە توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق

دېگەن[72]: بۇ يىلى 11- ئاي (821- يىلى 4- ئاي)دا تاھىر ئىبنى ھۈسەيىن (خۇراسانىنىڭ نائىبى) خۇراسانغا بېرىپ ئىككى ئاي تۇردى. ئابدۇرەھمان نىشاپۇرى مۇتەۋەئىنىڭ نىشاپۇردا ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ (باستۇرغىلى) كەتتى. توقۇز ئوغۇزلار سۇتۇرشاناغا كەلدى.»

بۇ تەبەرى تىلغا ئالغان بىردىنبىر توقۇز ئوغۇزلارنىڭ ئورنى ھەققىدىكى خاتىرە بولسىمۇ، توقۇز ئوغۇزلار سۇتۇرشاناغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەنلىكى ياكى ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى كەلگەنلىكىنى ئېيتمىغان. شۇڭا، سۇتۇرشانانىڭ ئورنى ۋە 817-يىلى، 818- يىللىرىدىن كېيىن ساماني جەمەتىنىڭ شاش، پەرغانە ۋە سەمەرقەنتنى ئىداره قىلغانلىقىدەك بۇ بىر رېئاللىققا قاراپ، بارتولدتەك[73] بۇ توقۇز ئوغۇزلارنىڭ ھەربىي ھەرىكىتى، دەپ ئويلاشقا بولمايدۇ. يەنە مەقرىزىنىڭ ئېيتىشچە مىسىردىكى تولۇن سۇلتانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەھمەد ئىبنى تولۇننىڭ ئاتىسى توقۇز ئوغۇزلاردىن بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 200-يىلى (815-، 816- يىلى) بۇخارانىڭ ھۆكۈمرانى، ساماني جەمەتىدىن بولمىش نوھ ئىبنى ئەسەد تۆھپە قىلىپ ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەئمۇنغا ھەدىيە قىلغان ئىكەن[74].

بۇ يىلنامە - ئەسەرلىرىدىن باشقا، يەنە ئەينى چاغدىكى ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەر ۋە ساياھەت خاتىرىلىرىدىمۇ دائىم دېگۈدەك توقۇز ئوغۇزلار تىلغا ئېلىنغان. ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىقىغا ئۇل سالغانلارنىڭ بىرى[75] بولمىش مۇھەممەد خارە زىم «سۇرەتىل ئەرز» («ئالەم خەرىتىسى») دېگەن ئەسىردە تېپولېمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرغان رامكىسى بويىچە

ئەينى دەۋردىكى دۇنيانى تەسۋىرلىگەن.

ئۇ ئەسەردىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئەرەب ـ پارس ئەللىرىگە يىراقراق بولغان رايونلارغا دائىر ماتېرىياللار تېپىلىپمىنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، خارەزىم ئۇ ماتېرىياللارنى ئەينى دەۋردىكى بىلىملەر بىلەن ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. مەزكۇر كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن[76]: سكىتاي (ساك) رايونى، يەنى تۈركىستاننىڭ مەركىزى ئۇزۇنلۇقى ′05°154، كەڭلىكى ′57°30 غا توغرا كېلىدۇ. سكىتاي رايونى، يەنى توققۇز ئوغۇز ئېلىنىڭ مەركىزى ئۇزۇنلۇقى ′05°148، كەڭلىكى ′30°59 قا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەسەردە باغداد ئۇزۇنلۇقى ′05°78، كەڭلىكى′09°33 قا[77]، سەمەرقەنت ئۇزۇنلۇقى ′30°88، كەڭلىكى ′37°36 قا، ئىسپىجاب شەھىرى ئۇزۇنلۇقى ′10°98، كەڭلىكى ′50°39 قا، تالاس ئۇزۇنلۇقى ′30°133، كەڭلىكى ′24°40 قا، پەغفۇر شەھىرى ئۇزۇنلۇقى ′30°159، كەڭلىكى ′80°37 قا[78] جايلاشتۇرۇلغان. بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشتىن «توققۇز ئوغۇز ئېلى»نىڭ دەل گوبىنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزىي رايونى ئىكەنلىكىنى، «توققۇز ئوغۇز ئېلى» گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەرەب ـ پارسچە ئەسەرلەردىكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەردىن باشقا يەنە «تۈركلەر»گە دائىر خاتىرىلەرمۇ گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆزـ سىتىدۇ. خەلىپە مەئمۇن ھىجرىيىنىڭ 195- يىلى (810- يىلى) خۇراسانىنىڭ شەرقىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت ھەققىدىكى سۆھبىتى بۇنىڭ ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك مىسالىدۇر. ئەينى

چاغدا، ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەخت تالىشىش كۈرىشى بولۇۋاتاتتى.

مۇھەممەد ئەمىن ھىجرىيىنىڭ 193- يىلى (809- يىلى) باغدادتا خەلىپىلىك تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى جاكارلاپ، ئاكىسى مەئمۇننى خۇراساندىن ئىراققا قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇپ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنى تارتىۋالماقچى بولغان، تەبەرى ئەينى چاغدا خۇراساننىڭ شەرقىدە تۇرۇۋاتقان مەئمۇننىڭ يېقىنى فازىل ئىبنى ساھىل بىلەن ۋەزىيەت ھەققىدە دېيىشكەن سۆھبىتىنى خاتىرىلىگەن[79]: «مەئمۇن دېدىلەركى: ئورنۇم كۈچىيىپ، مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلالىغىنىمدا، ئەگەر مۇشۇنداق ئىش يۈز بېرىپ قالسا، مەن ئۆگەيلا تاقابىل تۇرالايتتىم. (ئەمىن بىلەن) تىركىشىشكە ئامال قىلالايتتىم. ھازىر بۇنداق ئىش يۈز بېرىپ خۇراسان ۋەيران بولدى. ھەممە ياق قالايمىقانلىشىپ كەتتى. (قارلۇق) يابغۇسى بېقىندىچىلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى. تۈبۈت قاغانى بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتىدۇ. كابۇل خانى قوشنىسى خۇراسانغا بېسىپ كىرمەكچى بولۇۋېتىپتۇ. ئوترار خانى خىراج تاپشۇرمايۋاتىدۇ. مەن بۇ ئىشلارغا قارىتا ئامالسىز قالدىم. مۇھەممەد (ئەمىن)نىڭ مېنى ئالدىغا چاقىرتىشىدا يامان غەرىزى بار. قارىغاندا مەن ھازىرقى ئورنۇمدىن ۋازكېچىپ تۇرك قاغانىنىڭ يېشىنى تۇتۇپ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلىنىڭ ھامىيلىقىنى تىلىمىسەم بولمىغۇدەك، ئەگەر ياخشىسى مەن ئۆز بىخەتەرلىكىمنى ساقلاپ، باشقىلارنىڭ مېنى يېگۈزىلىشى ۋە ئاسىيلىق قىلىشىدىن ساقلانغىنىم تۇزۇك». ئۇ بولالمىغاندا بېشىنى ئېلىپ كەتمەكچى بولغان. «تۈرك قاغان»نىڭ ئېلى بولسا ئەرەبلەر بىلەن

چېگرىلانمىسىمۇ، تەسىرى كىچىك بولمىغان، ئەرەبلەر ئەھمىيەت بەرگەن بۇ قاغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئىكەنلىكى ئېنىق[80].

يۇقىرىقى خاتىرىلەر VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ شەرق يايلاقلىرىدا يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن قۇدرەتلىك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ تەسىرىنى بىلگەنلىكى ھەم ئۇلارنىڭ توققۇز ئوغۇز، دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەرەبلەر ئۇيغۇرلارنى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن تۈرك كۈچلىرى، تۈركلەرنىڭ يېڭى بىر خانلىقى دەپ قاراپ «تۈركلەر» دەپمۇ ئاتىغان.

لېكىن، يۇقىرىقى خاتىرىلەر ئەرەبلەر بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىۋاسىتە ئۇچرىشىشىنىڭ ئازلىقىنى، بىلگەنلىرىنىڭمۇ يۈزەكىلىكىنى، خاتىرىلەردە بەزى بايانلارنىڭ كەملىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. IX ئەسىردىكى ئەرەب ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار

821- يىلى ئەتراپىدا تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ شەرققە سەپەر قىلىشى، IX ئەسىردىكى ئەرەب ـ پارس تارىخ ـ جۇغراپىيەشۇناسلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا بولغان تونۇشىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. تەمىم ئىبنى بەھر توققۇز ئوغۇز ئېلىگە بېرىش سەپىرىدىكى مۇساپىلەر، ئۇ يەرلەرنىڭ مۇھىتى ۋە شەھەر ـ بازارلىرى، خان ـ پادىشاھلىرى، قوشۇنا ئەللەر ۋە ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلارنى

خاتىرىلەپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب ئەللىرى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەپسىلىي چۈشىنىشكە ئېرىشكەن. بۇ خاتىرىنى ئىبنى خۇرداذبە[81]، ئىبنى فەقىھ[82]، قۇدامە[83]، ياقۇتى[84] قاتارلىق مۇئەللىپلەرنىڭ ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزۈشىدىن قارىغاندا، تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ بۇ قېتىملىق زىيارىتى ئەرەب ئەللىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب ئەللىرى كىتابى - دەستۇر يېزىش ئەۋج ئالغان مەزگىلگە كىرگەندە، ئەرەب - پارس مۇئەللىپلەر گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار (توققۇز ئوغۇزلارنى شەرقتىكى كۆچمەن چارۋىچى بۇيۇك ئەل دەپ تونۇش)نىڭ ئەنئەنىۋى كۆزقاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدى ھەم تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ خاتىرىسىدىن بەزى تەپسىلاتلارغا ئېرىشتى. ئىبنى خۇرداذبە ئاشۇ مەئەللىپلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى. ئۇ 846-، 847- يىللىرى تاماملىغان «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرىنى 885- يىلى تولۇقلاپ توگەتكەن[85]. بۇ ئەسەرگە تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ خاتىرىسىنى كىرگۈزگەندىن باشقا، يەنە تۈركىي قوۋملارغا دائىر بايانداتوققۇز ئوغۇزلارنى تىلغا ئالغان. ئۇ: «تۈركلەر رايونىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى تۈركلەر رايونى بويىچە ئەڭ چوڭ، ئۇلار چىن، تۇبۇت ۋە قارلۇقلار بىلەن قوشنا، قارلۇقلار قىماق، ئوغۇز، ماجغارى، پەچەنەك، تۈركەش، ئازكىش، قىپچاق، قىرغىزلار بىلەن قوشنا، قىرغىزلار يېرىدىن ئىپار چىقىدۇ. ئۇلار قارلۇقلار ۋە دەريانىڭ بۇ تەرىپىدىكى خالاجلار بىلەن قوشنا» دەپ خاتىرىلىگەن[86].

خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن،

تۈركەشلەر «قارلۇقلارغا باش ئەگكەن». شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخي ۋەقەلەردە، شەرقنىڭ تارىخي ماتېرىياللىرىدا، بولۇپمۇ ئەرەب - پارسچە تارىخي ماتېرىياللاردا تۈركەشلەرنىڭ نېمە رول ئويناغانلىقىغا ئائىت بەرەر ئۇچۇر قايتا تىلغا ئېلىنمىغان. شۇڭا، تۈركەشلەر بۇيۇك قوۋم بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقا تۈركي قوۋملار بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇش تارىخى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇن ئاخىرلاشمىغان. شۇڭا، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، مەڭلىگ تېكىن باشچىلىقىدىكى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بولسۇن ياكى بۇقۇچىن قۇچۇ بىلەن بېشبالىقنى ئىگىلەپ، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلغان بولسۇن، هازىرچە قولىمىزدا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركەشتىن ئىلگىرى تۈركي قوۋملار ئىچىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك هاكىمىيەت بولۇۋالغانلىقىنى چۈشەندۈرگۈدەك ماتېرىيال يوق. هەم ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ ئۇزاق ئۆتمەي تۈبۈت ئىمپېرىيىسى دارما ئۆلگەندىن كېيىن چەك - چېكىدىن بۇسۇلۇپ كەتكەن. خېشىدىكى تۈبۈت كۈچلىرىمۇ گۈمران بولغان، ئەينى چاغدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇپ بولغان دېگەندىمۇ، ئۇنىڭ چېگرىسىدا تىركىشەلىگۈدەك تۈبۈت كۈچلىرىمۇ قالمىغان. 840- يىلىدىن بۇرۇن گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىداش قوشنىسى دەل جۇڭگو، تۈبۈتلەر ۋە قارلۇقلار. شۇڭا، بۇ ماتېرىياللاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى ياكى مۇئەللىپنىڭ كاللىسىدىكى 840- يىلىدىن بۇرۇنقى، بەلكىم VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30- يىللىرىدىكى تارىخي مەنزىرىدۇر. بۇ توققۇز ئوغۇزلار چوقۇم گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ماكۇارت بىلەن بارتولد مەزكۇر كىتابتا تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى بايان قىلغان بولسىمۇ، بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان بۇ تارىخي ماتېرىيالنى تىلغا ئالمىغان[87]. مىنورسكي «ھۇدۇدۇلئالەم»نى تەرجىمە قىلىپ شەرھى يازغاندا توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە مۇھاكىمە قىلغان بولسىمۇ، توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە باھا يازمىغان[88]. قارىغاندا، ئۇلار تالاشقۇدەك ھېچ ئىش يوق. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئىگىلىگەن يېرى بېپايان، كۆچ ـ قۇدرەتلىك، ئۇلار گۈللەنگەن ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەپلا قارىسا كېرەك.

كۆپچىلىككە تونۇشلۇق بولغان «سۇلايمانىنىڭ ساياھەت خاتىرىسى»دىمۇ توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدا، خاتىرىنىڭ 73-پەسلىدە «چىننىڭ سىرتىدىكى زېمىندا تۇرکلەردىن توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۇرکلەرگە چېگىرىداش تۇبۇت قاغانى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن[89]. بۇ كىتابنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە ئادەتتە ھەممەيلەن مەزكۇر كىتابنىڭ داۋامىنى يازغان ئەبۇ زەئىدنىڭ ھىجرىيىنىڭ 237- يىلى (851- يىلى 7- ئايدىن 852- يىلى 6- ئايغىچە) يېزىلغان، دېگەن قارىشىغا قوشۇلىدۇ[90]. ساۋۋاگېت 1948- يىلى بۇ كىتابنىڭ يېڭىچە تەرجىمە ـ شەرھى نۇسخىسىنى ئېلان قىلغاندا، تەپسىلي دەللىلەش ئېلىپ بارغان[91]. ئۇ يۇلي[92]، فىللىئوت[93]تەك كىتابتا بىرلا تىلغا ئېلىنغان سۇلايمانىنى ھەرگىز مۇئەللىپ ئەمەس، چۈنكى بولغاندىمۇ يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلىگۈچى دەپ قارىپلا قالماستىن يەنە ئەينى چاغدا بۇنداق ژانىردىكى ئەسەرلەر («ئەخبار» ـــ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلار خاتىرىسى) ئەرەبلەردە ناھايىتى ئومۇملاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان. شۇڭا بىز، ئۇ

كىتابتىكى ماتېرىياللار 850- يىلى ئەتراپىدىكى تارىخ بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ ھېسابلاشقا تولۇق ھەقلىمىز. ئۇ خاتىرىدە يېزىلغىنى چوقۇم كېيىن بىلەن جۇڭگوغا كەلگەن ئەرەب ئەلچىلەر ئاڭلىغان بۇرۇنقى تارىخ توغرىسىدىكى ئەپسانىچىلىك گەپلەر. يۇقىرىدىكى نەقىل كەلتۈرگەن ماتېرىيالدىكى توققۇز ئوغۇزلارمۇ چوقۇم 840- يىلىدىن بۇرۇنقى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، ئۇ نامى چىقمىغان مۇئەللىپ جەنۇبىي دېگۈز ياكى جۇڭگونىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تۇرۇپ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەۋرىنى ئېلىشى مۇمكىن بولمايلا قالماستىن، ھەتتا ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ ئەينى چاغدا تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەھۋاللارنى ئىگىلىيەلمىگەن. ئەبۇ زەئىد مەزكۇر كىتابنىڭ داۋامىدا تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ خۇاڭ چاۋ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشۇپ بەرگەنلەر تۈركلەردىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى دەيدۇ[94]. بۇ شاداپىتلاردىن لى كېيىنكى ھەققىدە تارقالغان رىۋايەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ خاتىرە X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگۈچە جۇڭگونىڭ جەنۇبىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان ئەرەب سودىگەرلەرنىڭ توققۇز ئوغۇز توغرىسىدىكى بىلىدىغانلىرىنىڭ كۆنىراپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دەجلە - فىرات دەرياسى ۋادىسىدا ياشىغان جاھىزى (776 — 869- يىللىرى) كىتابى[95]دا: «تۈركلەرنىڭ توققۇز ئوغۇزلىرى ئۇلار (تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ — مىنورسكىينىڭ ئىزاھى)نىڭ باھادىرلىرىدۇر. ئۇلار گەرچە قارلۇقلاردىن ئىككى ھەسسە كۆپ بولسىمۇ، قارلۇقلارنىڭ داھىيسى بولۇپ قالغان» دەپ، ئۇلارنىڭ خارابلىشىش سەۋەبىنى مانى دىنىنىڭ زىيانلىق تەسىرىگە

ئارتىپ قويغان. بۇ تارىخىي ماتېرىيالدىن ئەڭ دەسلەپ ماكۇرات پايدىلىنىپ، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان خارابلىشىش ئۇيغۇرلارنى 840- يىلى قىرغىزلار ھالاك قىلغان ۋەقەنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىغان[96]. ھازىر قولىمىزدا جاھىزىنىڭ كىتابى يوق. بۇ تارىخىي ماتېرىيال ھەققىدە مۇھاكىمە قىلغان ئالىملار ئەسلىي مەتىنىنى تەپسىلىي كەلتۈرمىگەن ھەم جاھىزىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى خاتىرىسىنى تولۇق تەكشۈرمىگەن. شۇڭا، ئاخىرقى ھۆكۈمنى چىقىرىۋېتىشكە ئامالسىزمەن. بىراق، بىز بۇ مۇئەللىپنىڭ ئەدەب ئىكەنلىكىنى، شەرقتىكى جۇغراپىيەۋى مەسىلىلەرگە ئائىت بەزى بايانلىرىنى مەسئۇدى تەنقىد قىلغانلىقىنى بىلىمىز[97] ھەم زامانىمىزدىكى ئالىملار 869- يىلى ۋاپات بولغان بۇ مۇئەللىپنىڭ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھەققىدە باشقا خاتىرە قالدۇرغانلىقىنى تىلغا ئالمىغان. ئەكسىچە بارتولد جاھىزىنىڭ يەنە بىر ئابزاس خاتىرىسىدە توققۇز ئوغۇزلار يېقىندا كۆچۈپ كەلگەن قوۋم سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى قارلۇقلارنىڭ كونا قوشنىسى قىلىپ تەسۋىرلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن[98]. شۇڭا، بارتولد[99] بىلەن مىنورسكىي[100] بىز مۇھاكىمە قىلغان بۇ تارىخىي ماتېرىيال 840- يىلىدىن بۇرۇنقى ۋەقەلەرنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. خۇلاسىلىگەندە، جاھىزىنىڭ كىتابىدا 840- يىلىدىكى ۋەقەگە دائىر ياكى شۇنىڭدىن كېيىنكى توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر خاتىرە بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ.

«تارىخى يەئقۇبى» دېگەن ئەسەردىكى توققۇز ئوغۇزلارغا ئائىت خاتىرە ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. كىتابنىڭ كېيىنكى بېرىمىدىكى يىلنامە (پۈتۈن كىتابنىڭ ئۈچتىن ئىككى

قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. 872-، 873- يىللىرى تاھىرلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتىقچە بولغان يىلنامە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ)دىن باشقا، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى بابلاپ بويىچە مەخسۇس بايان قىلغان. ئالدىنقى يېرىمىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلارنى تىلغان ئالغان. «شىمالدىكى خانلىقلار» دېگەن بابتا، يەئقۇبى: ئامۇر (ئىنى تۇبلە ئىنى ياپەس ئىنى نوھ)نىڭ ئەۋلادىدىن بىر توپ كىشىلەر ماۋارەئۇننەھرگە كېلىپ، ھەر ياقلارغا تارقالدى ھەم ئوخشاشمىغان سۇلالە ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللەندى. ئۇلار خۇتتال، قەۋادىيان، سۇتۇرشانا، سوغدى، پەرغانە، شاش، تۇركلەر، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار، قىماق تۇركلىرى، تۇبۇتلەر ئىدى. تۇركلەردىن شەھەر - قەلئەلەردە ئولتۇراقلاشقانلارمۇ، تاغۇبايا ۋاندا چارۋىچىلىق قىلىدىغانلارمۇ بار. ئۇلار چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدۇ، چېدىرىدا تۇرىدۇ. ئۇرۇشقا چىققاندا 20 لەشكەر بىر بارگاھ قۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوقى دەل جايىغا تېگىدۇ، ئۇلارنىڭ چېدىرلىرى خۇراسان چېگرىسىدىن تۇبۇت تاغلىرى ۋە چىن تاغلىرىغىچە ئۇزۇلمەيدۇ، دەپ خاتىرىلىگەن[101]. يەئقۇبى بۇ بابتا يەنە رىۋايەتلەردىكى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىپ، ماكان تۇتۇپ، ئەل قۇرغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنى تىلغا ئالىدۇ. بۇلار بىزگە ئۇلارنىڭ ئەرەب - پارسلار ئارىسىدىكى تۇركلەرگە دائىر قەدىمىي رىۋايەتلەرنى خاتىرىلىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. يەئقۇبىنىڭ ئەسىرى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تاماملانغان بولسىمۇ، ئۇ كىتابتا تىلغان ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىكەن، دېمەك تەس. ئەمەلىيەتتە مەزكۇر ئەسەرنىڭ يىلنامە قىسمى بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىپ

بولغان. يىلنامىدىن خەلىپە مەئمۇندىن كېيىنكى خۇراسانىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا ئائىت تارىخىي خاتىرىلەرنى زادى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. «تارىخى يەئقۇبى»دىكى شەرقىي ئەللەرگە دائىر ماتېرىياللار، يەنى توققۇز ئوغۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېرىياللار ئىبنى خۇردە زىبەنىڭ خاتىرىلىگىنىدەكلا كونا خاتىرىلەر، خالاس.

يەئقۇبىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى بولمىش «كىتابى بۇلدان» ھىجرىيىنىڭ 278- يىلى (891-، 892- يىللىرى) مىسىردا تاماملانغان. ئۇ بۇ كىتابنى يېزىش ئۈچۈن نۇرغۇن تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان[102]. يەئقۇبى ئۇ كىتابتا ئاۋۋال ئابباسىيە خەلپىلىكىنىڭ ئىككى ئاستانىسى بولمىش باغداد بىلەن سامارانى تەپسىلىي تەسۋىرلەپ، ئاندىن دۇنيانى تۆت بۆلەككە بۆلۈپ (ئەرەبچىدىكى «روب» سۆزى تۆتتىن بىرى دېگەن مەنىدە) بايان قىلغان، بىرىنچى بۆلەك، شەرق يەنى باغدادنىڭ شەرقىدىن «خۇراسانغا تۇتاشقان تۇبۇت ۋە تۈركىستان» بولۇپ، بىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى مۇشۇ بۆلەك[103].

يەئقۇبى ماۋارەئۇننەھردىكى جايلارنى بايان قىلىپ مۇنداق خاتىرىلىگەن[104]: «بۇ (ئامۇ) دەرياسى سىرتىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر يۆنىلىشكە توخارىستان، سوغدىيانە، سەمەرقەنت، شاش، پەرغانە قاتارلىق شەھەرلەر جايلاشقان، بۇنىڭدىن ئۆزگىسى كۆپ دىنلىق رايونلاردۇر. ئىشقىلىپ خۇراسان بىلەن سىجىستان ئۆپچۆرىسى تۈركىستاندۇر. تۈركىلەر نەچچە قوۋۇم ۋە خانلىق بولۇپ كەتكەن. ئۇلار قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار، تۈركەشلەر، قىماقلار ۋە ئوغۇزلاردىن ئىبارەت. تۈركىلەردىكى ھەر بىر قوۋمنىڭ بىر خانلىقى بار. ئۇلار دېگۈدەك ئۆزئارا ئۇرۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇقىم

تۇرالغۇسى، قەلئەسى يوق. ئۇلار تۇركچە گىرۋەكلىك ئۆگزىلىك، يۇمىلاق چېدىردا تۇرىدۇ. چېدىرنى تېرە ۋە تاسما بىلەن مىخلىۋېتىدۇ. چېدىرنىڭ سىرتىنى كىگىز بىلەن يۆگەيدۇ. ئۇلار كىگىز ئېتىشكە بەك ماھىر بولغاچقا، كىيىملىرىمۇ كىگىزدىن تىكىلگەن. تۇركىستاننىڭ زىرائەتلىرىدىن ئادەتتىكى بىر خىل گۈرۈچلا بار، ئۇلار قىمىز ئىچىپ، ئات گۆشى يەيدۇ، ئوۋ گۆشىنى كۆپرەك يەيدۇ. ئۇ يەرلەردىن تۆمۈر چىقمىغاچقا سۆڭەكتىن ئوق ياسايدۇ، ئۇلارنىڭ زېمىنى خۇراسانىنى ئوراپ تۇرغاچقا، ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ كىرىۋېرىدۇ. خۇراسانىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى تۇركلەرنىڭ ھەرقايسى قوۋملىرى بىلەن ئۇرۇشمىغىنى يوق». بۇ يەردە خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتەمدۇ ياكى غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتەمدۇ؟ يەئقۇبىنىڭ خاتىرىسىدىكى ئەرەبلەرنىڭ شەرقىي تەرەپتىكى چېگرىسى ئىسپىجاب بىلەن كاسانغىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ[105]: «شاشتىن ئىسپىجابتىكى ئەڭ چوڭ چېگرا رايونغىچە ئىككى مۇساپە بار بولۇپ، كىشىلەر (ئىسپىجابتىن) تۇركلەر بىلەن ئۇرۇشقىلى باريدۇ. ئۇ سەمەرقەنتنىڭ ئەڭ چېتىدىكى بىر تەۋەلىكىدۇر». 839-، 840- يىللىرى سامانىي جەمەتىنىڭ ئىسپىجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى[106] نەزەرگە ئېلىپ تۇرۇپ، يەئقۇبى چوقۇم 840- يىللاردىن كېيىنكى تەكشۈرتىپغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەھۋاللاردىن ئازدۇر- كۆپتۇر خەۋەردار ئىكەن، دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن، 839- يىلى نوھ يەنە پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى ئۇراشىت رايونى (ئوشنىڭ غەربى)[107]نى ئىگىلىۋالغان. ئۇزاق ئۆتمەي

سامانىيلار يەنە نارىن دەريا سىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ سىلجىپ خەيلام (نارىن دەريا سى بويىدىكى مۇھىم بازار)غىچە بېسىپ بارغان[108]. بۇ ئەھۋاللار يەئقۇبىنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرىمايدۇ ھەم يەئقۇبىنىڭ پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار ھەققىدىكى خاتىرىسىمۇ دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ[109] ئامۇ دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى ۋاخش (سۇرخەب) ۋادىسىدىكى مۇنىڭ شەھىرى (ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ بەلجان)[110] «تۇركىستانغا، رەشىت (ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ گەرم)، كۇماد (ۋاخش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى سايلىق بولۇشى مۇمكىن)[111] ۋە پامىر (ئالاي تاغ تىزمىسى)[112]غا باريدىغان چېگرا» دېگەن. ئۇ يەنە[113] ۋاشجىرد (ھازىرقى تاجىكىستاندىكى پەيزىئاباد)[114]نى چېگرادىكى مۇھىم يەرلەرگە جايلاشقان شەھەر بولۇپ، زېمىنى بىپايان، 700 مۇستەھكەم قەلئەسى بار، چۈنكى ئۇلار تۇركلەر بىلەن ئۇرۇشۇاتىدۇ؛ ئۇلار بىلەن تۇركىستانىنىڭ ئارىلىقى تۆت پەرسەخ (24 كىلومېتىر) كېلىدۇ؛ «ئۇلارنىڭ 700 قەلئەسى بار، چۈنكى ئۇلار تۇركلەر بىلەن چېگرىداش» دەپ خاتىرىلىگەن.

لېكىن، ئىبنى خۇرداذبەھنىڭ سەل بۇرۇنراق يېزىلغان كىتابىدا بۇ رايونلار نى باشقىچە تەسۋىرلەپ، مۇنداق خاتىرىلىگەن[115]: «ۋاشجىردتىن رەشتقىچە تۆت كۈنلۈك مۇساپىدۇر. رەشت بۇ تەرەپتىن خۇراسانىنىڭ ئەڭ چېتى ھېسابلىنىدۇ. رەشت ئىككى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان شەھەر بولۇپ، ئىلگىرى تۇركلەرنىڭ خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىدىغان ئېغىزى ئىدى. شۇڭا، فارىل ئىبنى يەھيا ئىبنى خالد ئىبنى بارماك بۇ يول ئېغىزىنى ئەتتۇرۇۋەتكەن».

ئىبنى خۇرده زىهنىڭ خاتىرىسىگه ئاساسلانغاندا، فازىل ئىبنى يەھيا (794-، 795- يىللىرىدىكى خۇراساننىڭ نائىبى) ئەرەبلەرنىڭ چېگرىسىنى رەشتقىچە سۈرۈۋتكەن. فازىلنىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى يەئقۇبى كىتابىغا كىرگۈزگەن[116] بولسىمۇ، باشقا مۇئەللىپلەر ئەرەبلەرنىڭ رەشتتىن جەنۇبقا ۋە غەربكە چېكىنگەنلىكىنى تىلغا ئالمىغان. شۇڭا، يەئقۇبىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلغان خاتىرىسى سەل بۇرۇنقى مەزگىللەردىكى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرسە كېرەك.

يۇقىرىدا بايان قىلغان ئەھۋاللار يەئقۇبى بىلەن ئىبنى خۇرده زىهنىڭ ئەرەبلەرنىڭ ئەڭ شەرقتىكى رايونلىرىنى تەسۋىرلىگەندە 840 - يىلىدىن بۇرۇنقى ۋەكىينكى ماتېرىياللاردىن ئوخشاش پايدىلىنىۋەرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا يەئقۇبى بولسا ئىبنى خۇرده زىهنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مۇئەللىپلەرنىڭ بىرى ئىكەن[117]. شۇڭا، يۇقىرىدا بايان قىلغان ئەھۋاللاردىن ئەجەبلىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، يەئقۇبى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئۆزىنىڭ يېزىقچىلىق قىلىش پرىنسىپىنى جاكارلىۋەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەممە جايلارنى سەيلە - ساياھەت قىلغانلىقىنى سۆزلەپ[118]: «مەن توختىماستىن بۇ ئەھۋاللارنى خاتىرىلەپ كىتاب قىلدىم، ھەربىر ئۇچۇرنى مۇۋاپىق ئورۇنغا كىرگۈزدۈم، ھەرقايسى شەھەردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدىكى ئىشەنچىلىك كىشىلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى ئىلگىرى ئىگىلىگەن بىلىملىرىمگە تولۇق قوشۇۋەتتىم» دېگەن.

بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان مەسىلە ئۇچۇن ئېيتقاندا، قارلۇقلار، تۈركەشلەر توققۇز ئوغۇز قاتارلىق بىرنەچچە بۇيۇك

خانلىق (كۇچلەر) تەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە زىيەت IX ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئىشلارغا تەۋە. بىز 840- يىلىدىن كېيىن تۇركەش قەبىلىسى مۇتلەق مەۋجۇت بولمىغان دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز. چۈنكى، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىن 6551 - ۋاراقتىكى «بۇددا مۇكالىمىسى»[119]، «ھۇدۇدۇلئالەم» (17- بابى) ۋە گەردىزىنىڭ كىتابى[120]دا، ھەتتا «تۇركىي تىللار دىۋانى»[121]دىمۇ مىنورسكىي تۇركەشلەرنىڭ بىر ئۇرۇقى ئىكەن دەپ تەتقىق قىلىپ چىققان «توخسى»لارنى ئۇچرىتىمىز. بۇنىڭغا قارىغاندا، تۇركەش قەبىلىسىنى مەۋجۇت دېگەندىمۇ، ئۇلار چوقۇم ناھايىتى كىچىك، ئاجىز خەلقلەر بولۇپ، دالى سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىن «قارلۇقلارغا باش ئەگكەن» بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلار، قارلۇقلار، ئوغۇزلار ۋە قىماقلار بىلەن تىركىشىلەيدىغان مۇستەقىل تۇركەش خانلىقى ئاللىقاچان يوقالغان. شۇڭا، مۇئەللىپلەرنىڭ كاللىسىدىكى تۇركەشلەر ۋە ئۇلارنىڭ شەرقىدىكى توققۇز ئوغۇزلار تەسۋىرى IX ئەسىردىن بۇرۇنقى تارىخىي ئەھۋاللاردۇر.

ئىبنى فەقىھنىڭ «كىتابى بۇلدان»[122]دا، ئىبنى خۇرداذبەنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» بىلەن يەئقۇبنىڭ «كىتابى بۇلدان»غا ئوخشاش مۇئەللىپ ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى تارىخنى خاتىرىلەش بىلەن بىرگە يەل ۋاقتى يېزىلمىغان، ئەمەلىيەتتە ناھايىتى كونىراپ كەتكەن مالىمەتلەرنىمۇ كىرگۈزۈۋەتكەن. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاماملانغان بۇ تارىخنامىدە ئىبنى فەقىھ سامانىي جەمەتىدىن نۇھ ئىبنى ئەسئەد (842- يىلى ئۆلگەن) بىلەن تۇركلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلەرنى تىلغا ئېلىپلا قالماي، ئىسمائىل

ئىبنى ئەھمەد (892 — 907- يىللىرىدىكى سامانىي ئەمىرى)- نىڭ تۈركلەرگە جازا يۈرۈش قىلغاندا يولۇققان مۇشەققىتى (تۈركلەر يادا تاش بىلەن رەقىبىگە تاقابىل تۇرغان) ۋە نۇسرەت قازىنىش جەريانىنى تەپسىلىي تەسۋىرلىگەن[123]. يىلنامىلەر ۋە باشقا تارىخ ـــنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە سېلىشتۇرساق، بۇ ئىسمائىلنىڭ 893- يىلى تالاسقا لەشكەر تارتقان ۋەقە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز[124]. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەرەب ئەللىرىنىڭ چېگرىسى سىرتىدىكى تۈركىي قوۋملار، بولۇپمۇ توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدىكى تونۇشى زامانىنىڭ كەينىدە قالغان.

دې گوجيې تەھرىرلىگەن ئىبنى فەقىھنىڭ كىتابى (V تۇم)دا توققۇز ئوغۇزلار ئىككى يەردە تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭ بىرسى سەمەرقەنتتىن زېمىن ئارقىلىق شاشقا، تۈركلەر ۋە پەرغانىگە باريدىغان مۇساپە توغرىسىدىكى خاتىرە بولۇپ، بۇ خاتىرە ئىبنى خۇرداذبىھنىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان. توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بولسا تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ سايياھەت خاتىرىسىدىن ئېلىنغان[125]. يەنە بىر يەردىكى خاتىرىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە[126]: (مەن ئابزاسلارغا بۆلۈپ، رەتكە تىزدىم).

1) تۈرك تائىپىسى توققۇز ئوغۇزلار بولۇپ، ئۇلار تۈركلەر- دىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ئەل. ئۇلار چىن، تۇبۇت، قارلۇق، ئوغۇز، پەچەنەك، تۈركەش، ئارکۇش، قىپچاق ۋە قىرغىزلار بىلەن چېگرىداش؛ تۈركلەرنىڭ جەمئىي 16 شەھىرى بار. توققۇز ئوغۇزلار تۈركلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىرى.

2) كىشىلەر تۈركلەرنىڭ قويلىرى تۆتتىن كەم تۆللىمەيدۇ،

دەپىشكەن. ناۋادا كۆپ بولغاندا قانجۇقتەك بەش - ئالتىنى تۆللىۋېتىدىكەن. قىسمەن ئەھۋاللاردىلا ئىككى - ئۈچىنى تۆللەيدىكەن. قويلىرى ناھايىتى يوغان بولۇپ قۇيرۇقلىرى يەرده سۆرۈلۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئېلىده قارا بۇلغۇن بىلەن تۇلكىلەر ناھايىتى كۆپ. ئۇلار ئوۋچىلىققا پىششىق، ئۇلاردىن يەنە بەلەن ئىپار چىقىدۇ. ئىپار ھايۋاناتنىڭ پېشانىسىدىكى مۇڭگۈزىكەن.

3) تۇركلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ[127].

4) تۇركلەردىكى ئاجايىپ ئىشلارنىڭ بىرى قار - يامغۇر تىلەيدىغان ياداتاش. يادا تاشنى ھەممە كىشى بىلىدىكەن ھەم ھېچكىم ئىنكار قىلمايدىكەن. بۇ يادا تاش ھازىر ھېچقانداق تۇرك خانىغا ئەمەس، بەلكى توققۇز ئوغۇز خانىغىلا تەئەللۇقكەن.

5) رىۋايەت قىلىنىشىچە ئۇلار قۇياش چىقىدىغان يەرده بۆكەندىن (يادا تاشقا) ئېرىشكەنمىش، ئۇ يەرلەرنىڭ بۆكەنلىرى يادا تاش بىلەن قۇياشنى توسقانمىش.

بۇ خاتىرىدىكى بىرىنچى ئابزاس ئىبنى خۇرده زىھىنىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان. ئىبنى خۇرده زىھىنىڭ كىتابىدىكى خاتىرىدىن نەقىل كۆرسەتكىنىمىز بىلەن سېلىشتۇرغاندا بۇنىڭ بىر قىسمى قىسقارتىلغان ھەم كۆپەيتىلگەن. مەسىلەن، ئەڭ ئاخىرقى بىر جۈملىسى شۇنداق.

ئىككىنچى ئابزاسنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس. بۇ تېما بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى يوق.

ئۈچىنچى، تۆتىنچى ئابزاس «تەممىم ئىبنى بەھرنىڭ ساياھەت خاتىرىسى» (12 — 14- پەسىل)دىن ئېلىنغان[128].

بىراق، قولىمىزدىكى ئىبنى خۇرده زىھنىڭ كىتابى بىلەن ئىبنى فەقىھنىڭ كىتابى قىسقارتىلغان نۇسخىسى بولۇپ، ئىبنى فەقىھنىڭ كىتابى ئۆزگەرتىلگەن نۇسخىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. يەنە كېلىپ مىنورسكىي رەتلىگەن تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ساياھەت خاتىرىسىمۇ مۇكەممەل بولمىغان خاتىرە بولغاچقا، چىقىرالايدىغان يەكۈنمىز ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە ۋاريانتلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ قويۇشتىنلا ئىبارەت. بۇنداق ۋاريانتلىق قىلىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبنى فەقىھنىڭ كىتابىدىكى توققۇز ئوغۇزلار ئاساسەن گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئىبنى فەقىھنىڭ قەدىمىيراق بولغان مەشھەد نۇسخىسىدىكى كىتابىنى ئوقۇيالمىغىنىمغا تولىمۇ ئەپسۇس[129]. شۇنداقتىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «تۈركمەنىستان ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»غا ئۇزۇن بىر ئابزاسنى تەرجىمە قىلىپ كىرگۈزگەن[130] ھەم بۇ ئابزاس ياقۇتنىڭ «مۇئجەم بۇلدان» («يەر نامىلىرى لۇغىتى»)دىمۇ ئۇچرايدۇ[131]. ئۇ خاتىرىدە ئىبنى فەقىھنىڭ زاماندىشى ئەبۇ ئابباس ئىسا ئىبنى مۇھەممەد مەرۋەزى ئەرەب ئەللىرىگە قوشنا قوۋملاردىن ئوغۇزلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلار بارلىقىنى تىلغا ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئەبۇ ئابباس توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق بىر تەپسىلاتلارنى تىلغا ئالمىغان. مۇبادا بۇ توققۇز ئوغۇزلار ھەقىقەتەن ئەبۇ ئاباسنىڭ دەۋرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار يەنى قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسەتسە يەنىلا ئېتىراپ قىلغىنىمىز تۇزۇك. توققۇز ئوغۇزلار VIII ئەسىرنىڭ

ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا، بولۇپمۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالي ئېتىكىدە ئاكتىپ پائالىيەت قىلىپ كېلىۋاتقاچقا، ئىبنى فەقىھ مەلۇمات بەرگەن ئەھۋاللار يەنە بىر قېتىم مىنورسكىينىڭ يەكۈننى مۇئەييەنلەشتۈردى. يەنى ئەينى چاغدىكى ئەرەب - پارس ئالىملىرى ئەمەلىيەتتە 840- يىلىدىن بۇرۇن ئىگىلىگەن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى توققۇز ئوغۇزلار (گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى) بىلەن 840- يىلىدىن كېيىنكى ماكان تۇتۇپ يەرلەشكەن توققۇز ئوغۇزلار (غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار بىلەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى)نى تۇپتىن پەرقلەندۈرمىگەن[132].

IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرى تەسۋىرلىگەن توققۇز ئوغۇزلار ئاساسەن گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ھەم قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر ئازراق خاتىرىلەرمۇ ئارىلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مەسئۇدىنىڭ ئەسىرىدىمۇ يەنە بىر قېتىم ئىپادىلەنگەن. 956- يىلى ۋاپات بولغان مەسئۇدى[133] ھايات‌تىدا نۇرغۇن ئەسەر يازغان بولسىمۇ، بىزگە پەقەت «مۇرۇججى ئەززەھەب ۋە مەئادىنۇل جەۋھەر» («ئالتۇن يايلاق ۋە ئۇنچە - مەرۋايىت بايلىقلار» 947- يىلى يېزىپ، 956- يىلى تۇزەتكەن) بىلەن «كىتابى تەنبىھ ۋە ئىشراپ» (نەسىھەتنامە. ئۆمرىنىڭ ئاخىردا يېزىلغان) بار. «مۇرۇججى ئەززەھەب» مەسئۇدىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى بولۇپ، قامۇس دېگەن شەرەپكە ئېرىشكەن. «كىتابى تەنبىھ ۋە ئىشراپ» بولسا ئۇنىڭ خۇلاسە خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، بۇنىڭدا

ئۆزىنىڭ كونا ئەسەرلىرىگە تولۇقلىما بەرگەن. «مۇرۇجى ئەزھەب»دىكى توققۇز ئوغۇزلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە يەردە ئۇچرايدۇ:

1) (333- يەسىل) (چىن) خاقانى قوشنىسى بولمىش تۇبۇتلەرنىڭ مەدۇ شەھرى[134]گە پاناھلىق تىلەپ كەپتۇ (يۇقىرىدا بۇلارنى بايان قىلىپ ئۆتتۇم) ھەم ئۇ يەردىن تۇركلەرنىڭ قاغانى ئۇيغۇر خانغا ئىلتىجانامە ئەۋەتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرخان 40 تۇمەن ئەتراپىدىكى پىيادە - سۇۋارى لەشكەرلەرگە ئوغلىنى باش قىلىپ يارەمگە ئەۋەتىپتۇ. بانشاۋ (خۇاڭ چاۋ)[135] ۋەقەسى يوغىناپ كېتىپتۇ. ئىككى تەرەپ زور تالاپەت يەپتۇ. بانشاۋ يوقاپ كېتىپتۇ. بەزىلەر ئۆلتۈرۈلۈپتۇ دېسە، يەنە بەزىلەر تۇنجۇقۇپ ئۆلۈپتۇ، دېيىشمىدىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى ۋەزى مەھرەم - ياساۋۇللىرى ئەسىرگە چۈشۈپتۇ. چىن خاقانى ئاستانىگە قايتىپ كېلىپ سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپتۇ. بۇ يەسىل بىلەن 329 — 332- يەسىللەردە 878- يىلىدىن كېيىنكى خۇاڭ چاۋ رەھبەرلىكىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان[136]. بۇ مەزمۇنلار ئەبۇ زەئىد ھەسەن يازغان «ئەخبارىسىن ۋەھىند» (داۋامى)[137]دىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇ كىتابتىكى چىن خاقانى ئىلتىجانامە ئەۋەتىپ، يارەم تىلىگىنى «تۇركلەرنىڭ توققۇز ئوغۇز خانى»دۇر. بۇ توققۇز ئوغۇزخانى يەنى ئۇيغۇر خانى ھەققىدە، شاداپىتلاردىن لى كېيىنىڭ توغرىسىدىكى ئەپسانىچىلىك پاراڭ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ھىجرىيىنىڭ 303- يىلى (915-، 916- يىللىرى) مەسئۇدى بەسىرەدە ئەبۇ زەئىد بىلەن كۆرۈشكەن[138]. مەسئۇدى ئەبۇ زەئىدنىڭ خاتىرىسىدىن ئەقىل ئالغاندا «ئۇيغۇر خان»نى

«توققۇز ئوغۇز خانى»غا ئالماشتۇرۇۋتكەنلىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزيدۇ.

2) (227- پەسىل) ئوخشاشلا، جانجىس يەنى ھىندى دەريا‌سى ھىندىستانىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى تاغلاردىن باشلىنىدۇ. ئۇ يەر چىنغا يېقىن بولغان تۈرك توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئېلى بىلەن قوشنا. ئۇ دەريا ھىندى دېڭىزى قىرغاقلىرىدىن ئۆتۈپ، ھەبەش دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ[139]. ئېقىن مۇساپىسى 400 پەرسەخ كېلىدۇ.

بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەھۋالىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئامالسىز بولساقمۇ، مەسئۇدىنىڭ «كىتابى تەنبىھ ۋە ئىشراپ» دېگەن كىتابىدا بۇ دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسى «تۇبۇت رايونىدىكى تاغلار» دېيىلگەن[140].

3) (326- پەسىل) يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك[141]، ئۇلار (چىنلىقلار)نىڭ ئېلى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئېلى قوشنا[142]، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىدا، مانى دىنى بىلەن يورۇق - تۇتۇق ئىككى مەنبە تەلىماتى بار. ئۇلار ئىلگىرى نادان - قاششاق بولۇپ، مانى دىنىدىكى كاززاپنى يولۇقتۇر-غۇچە، ئېتىقادى بارلىق تۈركلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەلگەن ئىكەن.

مانى دىنىدىكى كاززاپ ئۇلارغا ئۆز تەلىماتىنى كۆپتۈرۈپ سۆزلەپ، پانىي ئالەمدىكى زىددىيەتلەرنى تونۇپ يېتىشكە چاقىرىپتۇ. ئۇلارغا ھايات بىلەن مامات، سالامەتلىك بىلەن كېسەللىك، بايلىق بىلەن كەمبەغەللىك، يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەت، توپلىشىش بىلەن تارقىلىش، مۇناسىۋەت بىلەن ئايرىلىش، شەرق بىلەن غەرب، مەۋجۇتلۇق بىلەن مەۋھۇملۇق،

كېچه بىلەن كۈندۈز قاتارلىق ھەر خىل مۇخالىپ شەيئىلەرنى بايان قىلىپ، ئىدراكلىق ھايۋانات بىلەن باشقا ھەر خىل ھايۋانات يولۇقىدىغان ھەر خىل ئازابلارنى تىلغا ئېلىپ، بالىلار، دەلىتىلەر، ساراڭلار دۈچ كېلىۋاتقان بارلىق مەسىلىلەرنى بايان قىپتۇ...

(327- پەسىل) چۈنكى چىن خاقانى شامان دىنى مۇرىتى بولۇپ ھايۋانلارنى ئۆلتۈرسە، چىن خاقانى بىلەن تۈرك خاقانى ئۇيغۇرخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدىكەن. چىن خاقانى مانى دىنى مۇرىتى بولسا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلار بىردەكلىشىپ كېتىدىكەن». مەسئۇدى بۇ يەردە تىلغا ئالغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانى، ئېنىقكى 763- يىلى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا كىرىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ[143].

ئەينى چاغدا «ئاتلاغسان - سۇقان توپىلىڭى» پارتلىغىلى 7 — 8 يىل بولغان، شۇەنزۇڭ خان بىلەن سۇزۇڭ خان ئۆلۈپ كېتىپ، ئاسىي ئاتامان شى چاۋىي ئۇيغۇر خانلىقىدىكى بۆكۈ قاغانىنى تاڭ سۇلالىسىگە لەشكەر تارتىشقا كۈشكۈرتكەندە، تاڭ سۇلالىسى ئەلچىسى نەسىھەت قىلىپ توسۇپ قالغان. قاغان چاڭئەنگە لەشكەر تارتماي، لوياڭغا كېلىپ شى چاۋىينىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرغان. بۆكۈ قاغان لوياڭدا مانى دىنى راھىبلىرىنى ئۇچراتقان. مانى ئۆلىمالاردىن تۆت كىشى ئېلىمىزگە كېلىپ، ئىككى تەلىماتنى بايان قىلىپ، ئۇچ نەزەرىيىنى شەرھ ئەتتى. ئۆلىمالارنىڭ زېھنى ئۆتكۈر، بەتتە كەلامغا كامىل بولغاچقا، كارامەت ئىلمى بىلەن ئۆتكۈر پىكىر قىلغاچقا، ئۇيغۇرلارنى ھىدايەتكە باشلىيالىدى[144].

بىز مەسئۇدىنىڭ خاتىرىسىدىن بىر قىسىم مانى راھىبلىرىنىڭ دىن تارقىتىش جەريانىنى بىلىش بىلەن بىرگە، بۇ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. لېكىن، مەسئۇدى خاتىرىلىگەن تاڭ سۇلالىسى بىلەن توققۇز ئوغۇزلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىدە جەڭگى - جېدەل بولغانلىقىنى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ. بۇ بەلكىم بىر ئەپقاچتى گەپ بولسا كېرەك. ئەمما، جۇڭگودىمۇ مەلۇم بىر مەزگىلدە مانى دىنى ئومۇملاشقانلىقى توغرىسىدىكى قاراش خۇيچاڭ سەلتەنەت دەۋرىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئىقلىمدا مانى دىنىنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

كەيچېك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى قىرغىزلار ھالاك قىلغاندىن كېيىن، ۋۇزۇڭ خان خەنزۇلار زېمىنىدىكى مانى دىنىغا قاتتىق زەربە بەرگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن خەنزۇلار زېمىنىدىكى مانى دىنى تەدرىجىي بىر خىل مەخپىي دىنغا ئايلانغانلىقىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە. خەنزۇلار زېمىنىدىكى مانى دىنىنىڭ ئەھۋالىمۇ مەسئۇدىنىڭ بۇ خاتىرىسى 840- يىلىدىن بۇرۇنقى تارىخنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. لېكىن، مەسئۇدى 326- يەسىلىنىڭ بېشىدا ھازىرقى زامان پېئىلى ئىشلىتىپ («يەتتەسىل» قوشنا مەنىسىدە) جۇڭگو بىلەن توققۇز ئوغۇزلار چېگرىداش ئىدى، دەيدۇ ھەم كىتابنىڭ بېشىدا بۇ ئىشنى بايان قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئەمدى بىز كىتابنىڭ

بېشىدىكى خاتىرىگە قاراپ باقايلى.

4) (312- يەسىل) ئامۇرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىر قىسىم كىشىلەر بەلخ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چىندا ماكانلىشىپتۇ. ئۇلار بىر قانچە خانلىققا بۆلۈنۈپ تارقىلىپتۇ. ئۇلار خۇتتال يەنى خۇتتالان ئاھالىسى، ئۇرنۇسان، سۇنۇرشانا، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئاربلىقىدىكى سوغدىلار ھەم پەرغانە، شاش، ئىسپىنجاب، فارابتىكى ئاھالىلەر ئىكەن. ئۇلار شەھەر ۋە قورۇق قۇرۇپ ماكانلاشقان ئىكەن. باشقىلىرى بولسا ئۇلاردىن ئايرىلىپ يايلاقلارنى ماكان تۇتقان ئىكەن. ئۇلار تۇركلەر، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار بولۇپ، توققۇز ئوغۇز كۇشان شەھىرى يەنى خۇراسان ۋە چىن ئاربلىقىدىكى ئەلنىڭ ئىگىسى بولۇپ، ھازىر يەنى ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى (943-، 944 - يىلى) تۇرك قوۋمىدىن ئۇلاردەك جاسارەتلىك، باھادىر، مەزمۇت ھۆكۈمدار يوق. ئۇلارنىڭ خاقانى ئۇيغۇر خان بولۇپ تۇركلەردە يالغۇز ئۇلارلا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

مەسئۇدىنىڭ بۇ بايانلىرىنىڭ مەزمۇنى بىز نەقىل كۆرسەتكەن يەئقۇبىنىڭ خاتىرىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. شۇڭا، ئالدىنقى ئانالىزىمدا، ئەرەب - پارسىلاردا تارقىلىپ يۈرگەن تۇركلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قەدىمىي رىۋايەتلەرنىڭمۇ خاتىرىلىنىپ قالغانلىقىنى، ئۇ توققۇز ئوغۇزلار گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكەن. لېكىن، مەسئۇدى يەنە بۇ توققۇز ئوغۇزلارنى ئۆز دەۋرىدىمۇ مەۋجۇت قۇۋم دەپ قالغان. ئۇ كۆرسەتكەن «چىن بىلەن خۇراسان ئاربلىقى»دىكى ئورۇنغا ئاساسەن، توققۇز ئوغۇزلارنى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىكەن، دەپلا قاراشقا

بولىدۇ.

5) (395- پەسىل) چىن، ھىندى ۋە زەبەج خاقانى بىلەن دۇنيادىكى بارلىق خان - شاھلار بابىل خاقانىغا ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنيادىكى بىرىنچى خاقانلىقىنى، بارچە خانلار ئۇنى يۇلتۇزلار ئايىنى ئورۇالغاندەك چۆرىدەپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىقلىمدىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك، بايلىقى ئەڭ كۆپ، مىجەزى ئەڭ ئوبدان، ئەڭ چېچەن، كەسكىن خاقاندۇر. بۇ مۇشۇ ئەتراپتىكى خانلارنىڭ بۇرۇنقى تەسىرى بولۇپ، ھازىرقى يەنى ھىجرىيىنىڭ 332- يىلىدىكى ئىشلار ئەمەس. ئۇ ئىلگىرى «شاھىنشاھ» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ پانىي ئالەمدىكى ئورنى گويا تەندىكى يۈرەكتەك، مارجاندىكى ياقۇتتەك ئىكەن. ئۇنىڭدىن قالسا ھىندى خانى بولۇپ ئۇ «بىلگە خان» ئىكەن. «پىل ئىگىسى» ئىكەن. چۈنكى، باشقا قۇدرەتلىك خانلار ئۇچۇن ئېيتقاندا بىلىگ ھىندىستاندىن چىقارمىش.

(396- پەسىل) ھىندى خانىدىن قالسا چىن خانى بولۇپ، ئۇ ئەلنى ئىداره قىلىشقا ماھىر ئىكەن. قوشۇنى بىلەن پۇقرالىرىنى ئىداره قىلىشتا دۇنيادىكى خانلار ئىچىدە ئۇ ئەڭ تەدبىرلىك ئىكەن. ئۇ ئەلەمگە مايىل كىشى بولۇپ، دائىملىق قوشۇنى ۋە ياراغ - جابدۇقلىرى بار ئىكەن. ئۇ بابىل خانىدەك لەشكەر باقمىدىكەن. ئۇنىڭدىن قالسا تۇرك خانلىرى ئىچىدىكى بىر خان بولۇپ، ئۇ كۇشان (كەۋشان)نىڭ ھۆكۈمرانى، تۇرك توققۇز ئوغۇزلىرىنىڭ خاقانى بولۇپ، ئۇ يىرتقۇچ ھايۋانلار ئىگىسى ۋە ئاتلار ئىگىسى ئىكەن. چۈنكى، دۇنيادىكى خانلار ئىچىدە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئەڭ قەبىھ، قانخورلۇقتىن

قورقمايدىغان، ئېتى ئەكۆپ خان ئىكەن. ئۇنىڭ ئېلى چىن بىلەن خۇراسانىنىڭ ئارىلىقىدا، كۆپ قوللىنىدىغان نامى ئۇيغۇرخان ئىكەن. تۈركلەردە نۇرغۇن خان ۋە قوۋم بولۇپ، بىر-بىرىگە ئىتائەت قىلمىسىمۇ، ھېچقايسىسى ئۇنىڭ خانلىقىنى ئىنكار قىلمايدىكەن.»

(397- پەسىل) ئۇنىڭدىن قالسا رۇم خانى بولۇپ، ئۇ «ئادەم ئىگىسى» ئىكەن. دۇنيادىكى خانلار ئىچىدە ئۇنىڭ پۇقرالىرى ئەڭ گۈزەل ئىكەن ...

مەسئۇدىنىڭ بۇ يەردە تىلغا ئالغىنى ئاتالمىش «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى» بولۇپ «مۇرۇجى ئەززەھەب»نىڭ 344-پەسلىدە ئۇچرايدۇ.

ئۇ يەنە ئەبۇ زەئىد خاتىرىلىگەن ئىبنى ۋەھھابنىڭ[145] چىن خاقانى تەۋسىدە ئاڭلىغان «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى»نى نەقىل ئېلىپ بايان قىلغان.

1923- يىلى فىللىئوت جۇڭگو، ھىندىستان ۋە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى»نى تەپسىلىي تەھقىقلەپ چىققان[146]. 1931- يىلى گ. فېررائد يەنە بىر قېتىم تولۇقلاپ چىققان[147].

تۆۋەندىكى جەدۋەلدە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى» كۆرسىتىلگەن:

[4 - جەدۋەل: «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى» جەدۋىلى]

ۋاقتى	ئەسەر يازغۇچى مۇئەللىپ	ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئەھۋالى (رەقەملەر بايان قىلىنىش تەرتىپىنى بىلدۈرىدۇ)			
240— 250- يىللىرى	كالۇ تەي	جۇڭگو ① (كىشى ئىگىسى)	داچىن ② (گۆھەر ئىگىسى)	توخار ③ (ئات ئىگىسى)	
					ئەنەكتەۋ ② (پىل)
	12 سەيلە دەستۇرى	كىشى ③ (ئىگىسى)	داچىن ③ (ئالتۇن-كۈ- مۈش)	توخار ④ (ئات)	ھىند دىستان ① (پىل)
646- يىلى	شۈەنزاڭ	چىن ④ (كىشى)	پارس ② (گۆھەر)	ھون ③ (ئات)	ھىند دىستان ① (پىل)
650—667- يىللىرى	داۋشۈەن	چىن ④ (كىشى)	ھون ② (گۆھەر)	تۈرك ③ (ئات)	ھىند دىستان ① (پىل)

851- يىلى	870- يىللىرى	947—956- يىللىرى	1029—1070- يىللىرى
سۇلايمان	ئىبنى ۋەھھاب	مەسئۇدى	ئەبۇقاسسم
ئەرەب①	ئىراق①	بابىل (؟)	
چىن②	چىن② (كىشى)	چىن③ (؟)	چىن①
رۇم③	رۇم⑤ (ساھىبجامال)	رۇم⑤ (كىشى)	پارس④ رۇم⑤
	تۇراك③ (يىرتقۇچ ھايۋان)	تۇققۇز ئوغۇز④ (يىرتقۇچ ھايۋان)	تۇراك③
ھىندىستان④ (يىل)	ھىندىستان④ (يىل)	ھىندىستان④ (يىل)	ھىندىستان②

بۇ جەدۋەلدىن VII ئەسىردىن كېيىن شىمالدىكى كۆچلۈك ئەللەرنىڭ ئورنىنى تۈركلەر ئىگىلىۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئېنىقكى، مەسئۇدى بۇ نۇقتىنى ئىنكار قىلمىغان بولسىمۇ، ئات ئىگىسى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانات ئىگىسلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالغان تۈرك قاغانى ھەققىدە تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ

شەرھلەش كويدا بولغان[148].

ئۇنىڭ بۇنداق نىيىتى پارسلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە دۇنيانى يەتتە ئىقلىم[149]غا بۆلۈپ بايان قىلغانلىقدا ئىپادىلەنگەن. ئۇ «مۇرۇجى ئەززەھەب»نىڭ 189- پەسلىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى ئىقلىملارنى قىسقىچە بايان قىلىپ، يەتتە ئىقلىمنىڭ بىرسى «تۈرك، ھەزەر (قاسار) دەيلام ۋە سلاۋيە رايونى» دەيدۇ. ئۇ «كىتابى تەنبىھ ۋە ئىشراپ»نى تولۇقلاپ يازغاندا دۇنيادىكى يەتتە ئىقلىم قىلىپ، «تۈرك» دېمەك قارلۇقلار، ئوغۇزلار، قىماقلار ۋە توققۇز ئوغۇزلار دەپ كونكرېت ئىزاھلىغان[150].

قائىدە بويىچە ئېيتقاندا، تۈركلەرنىڭ ئورنىغا چىقىپ زومىگەر بولۇۋالغان «شىمال»دىكى توققۇز ئوغۇزلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، ئۇلار يەنە كۇشان (كەۋشان) شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانى دېيىلگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، 943- يىلى ئەتراپىدا جۇڭگونىڭ غەربىدە زومىگەر بولۇۋالغان توققۇز ئوغۇزلار قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ، بۇ نۇقتىنى مىنورسكىيمۇ مۇئەييەنلەشتۈرگەن[151].

كىتابىمىزنىڭ «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى» دېگەن پاراگرافىدىن X ئەسىرنىڭ 40- يىللىرى ئەتراپىدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى راسا گۈللەنگەن بولۇپ، غەربىي چېگرىسىنى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىن ئايرىشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىياللىنى شەرھلەشكە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. فونولوگىيە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، كۇشان دېگەن

نامنى قۇچۇ هەم كۇسەن دەپ بېكىتىشكىمۇ بولىدۇ[152]. ئەرەبچىدىكى بۇ نامنى كۇشان ياكى كەۋشان، دەپ ئوقۇشقا بولسىمۇ، ئالىملار كۇسان، دەپ ئوقۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە باربېردىي مېينارد «مۇرۇجى ئەززەھەب»نى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغاندىن بېرى، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ نامنى قۇچۇ دەپ بېكىتىشتى.

لېكىن، 1912- يىلى فىللىئوت «قۇچۇ. قارا قۇچۇ دېگەن نام ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ماقالىسىدە كۇشاننى قۇچۇ دەپ بېكىتىشتە تىلشۇناسلىق جەھەتتىن بەزى قىينىچىلىقلارنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىنى، بۇنىڭغا ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ خەنزۇچىدىكى گاۋچاڭ سۆزىنى ئىشلەتمەي، تۈركچە قۇچۇ سۆزىنى ئىشلەتكەنلىكى ئاساسلىق سەۋەب بولغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

1931- يىلى خانىدا تورو تەكشۈرتىپغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن چىققان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا كۇسان دېگەن نامنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرگە يېزىلغان كۇسان سۆزى بىلەن خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى كۇسەن، دەپ بېكىتكەن. مەسئۇدىنىڭ خاتىرىلىگىنى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى كۇسەن ئۇيغۇرلىرى دەپ قارىغان. لېكىن، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى كېچىككەندىمۇ XI ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن تارىخىي ماتېرىياللارغا كىرگۈزۈلگەن. X ئەسىردە كۇسەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، دېگەندىمۇ ئۇ بىر پۈتۈن خانلىققا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. كۆپ سانلىق ئالىملارنىڭ پىكرى بويىچە بۇ نامنى كۇسەن دەپ بېكىتكەندىمۇ، بۇ توققۇز

ئوغۇزلار چوقۇم غەربكە كۆچكەندىن كېيىن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت، خالاس.

خۇلاسىلىگەندە، مەسئۇدى پۈتكۈل بايانىدا، گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئۇ 840-يىلىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت بەزى خەۋەرلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردىكى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر توغرىسىدىكى كونا بىلىملەرگە ئېسىلىۋالغان. مەسئۇدى كەڭ دائىرىدە ساياھەت سەپىرى قىلىپ پارس، ھىندىستان، سىرلان قاتارلىق ئەللەرگە بارغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە ئۇ يەنە سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ چىن دېڭىزىغا بارغان ئىكەن، يەنە ھەزەر (قاسار) كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ سەپەر قىلغانمۇ ئىكەن[153]. لېكىن، ئۇ ئامۇ دەرياسىدىنمۇ ئۆتمىگەن. ئۇنىڭ ماۋارەئۇننەھر توغرىسىدىكى، بولۇپمۇ سىر دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار توغرىسىدىكى بايانىدا نۇرغۇن زىددىيەتلىك يەرلەر بار. مەسىلەن، قارلۇقلارغا ئائىت قالايمىقان خاتىرىدىن پايدىلانغان. پرىتساك خاتا ھالدا X ئەسىرنىڭ بېشىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا بىر بۇيۇك قارلۇق خانلىقى بارلىقىنى دەللەپ يۇرگەن[154]. شۇڭا، بىز مەسئۇدىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىگە تولىمۇ ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك.

3. بەلخ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار

ئاساسەن مەسئۇدى بىلەن بىر زاماندا، ئەرەب - پارسلارنىڭ جۇغراپىيەشۇناسلىقىدا ئاتالمىش بەلخ ئېقىمى مەيدانغا چىقتى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىك شەخسلىرى بەلخ (920- يىلى ئەتراپىدا ئەسەر يازغان)، ئىستەخرى (930 — 951- يىللىرى ئەتراپىدا ئەسەر يازغان) ئىبنى ھەۋقەل (977- يىلى ئەتراپىدا ئەسەر يازغان) ۋە مۇقەددەسى (985 — 997- يىللىرى ئەتراپىدا ئەسەر يازغان) دىن ئىبارەت[155]. بۇ ئالىملار ئىلگىرىكىدەك يۇنانلىقلارنىڭ كەڭلىك گرادۇسى بويىچە رايونلار (ئىقلىم بەلۋېغى)غا بۆلۈش ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىۋېرىشنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇلار ھەرقايسى رايونلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيە جەھەتتىكى بىرلىككە كېلىشىگە ئەھمىيەت بېرىپ، رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسپىي ئورۇنلارنى بىلدۈرىدىغان يۇمىلاق دۇنيا خەرىتىسى بىلەن تەپسىلىيەرەك بولغان رايونلار خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى ھەم مۇشۇ خەرىتىلەرنى چۆرىدەپ دۇنيانى ۋە ھەرقايسى رايونلارنى تەسۋىرلەشتى. يەنە كېلىپ بۇ ئالىملار ماۋارەئۇننەھر رايونىدا پائالىيەتمۇ ئېلىپ بارغان. ئۇنداقتا بۇ مۇئەللىپلەرنىڭ تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمى ھەققىدىكى بايانى قانداق بولغان؟

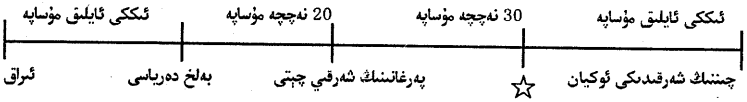
ئىستەخرىنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» («ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مۇساپىسى») دېگەن ئەسىرىدە دېگۈدەك توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تىلغا ئالمايلا ئۆتۈپ كەتكەن، يەنى

پەرغانىدىكى بەزى تاغلاردا ئۇزۇم، ياڭاق ۋە باشقا مېۋىلەرنىڭ ئۆسىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ تاغلار پەرغانە ۋە تۈركىي قوۋملار رايونىغىچە سوزۇلىدۇ، دېسىمۇ[156]، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنى كونكرېت تىلغا ئالمىغان. ئۇ ۋاخىش دەرياسى تۈركىستاندىن ئېقىپ كېلىدۇ[157] دېگەن بولسىمۇ، قايسى تۈركىي قوۋمنىڭ ئېلىدىن ئېقىپ كېلىدىغانلىقىنىمۇ تىلغا ئالمىغان.

بۇ ئابزاستىكى مەزمۇنلارنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسى سىرتىدا ئايلىنىپ يۈرگەن ئىكەن دېگەندىمۇ، مۇنۇ خاتىرىدىكى مەزمۇن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا خېلىلا كىرىپ كەتكەن. ئۇ مۇنداق خاتىرىلىگەن[158]: «ئۇ تاغنىڭ قۇيرۇقى ۋاركا كەنتىدە بولۇپ، ئۇ كەشمىر ۋە سەمەرقەنت ئارىسىدىن سەمەرقەنت تەرەپكە سوزۇلغان. پەرغانىدىكى سۇتۇرشاناغا بارغاندا، بۇتمان تاغ تىزمىسى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ، يەنە شالجى ۋە تالاس تەرەپلەرگە سوزۇلغان. ئۇ يوللاردىن ماڭغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ تاغ يەنە چىن چېگرىسىغىچە سوزۇلىدىكەن». تالاستىن جۇڭگو چېگرىسىغىچە سوزۇلغان بۇ تاغ چوقۇم قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ. لىكىن، مۇئەللىپ تىلغا ئالماي ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇ يەنە مۇنداق خاتىرىلىگەن[159]: «سۇتۇرشانا، پەرغانە، شالجى ۋە لۇباندىن قىرغىز ئېلىگىچە بولغان جايلار مەدەنلەر بۇ تاغ ياكى بۇ تاغقا تۇتاش تاغلارغا جايلاشقان». بۇ يەردە تېخى قىرغىزلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقانلارنى تىلغا ئالمىغان. ئىستەخرى قاتارلىق بەلخ ئېقىمىدىكىلەر تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا تۈركىي قوۋملارنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى

بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىراق، ئۇلار تەكرىتىغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانلارنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن[160]، يەنى «ئىراقتىن بەلخقىچە ئىككى ئايلىق مۇساپە. بەلخ دەرياسىدىن پەرغانە چېگرىسىدىكى ئىسلام ئەللىرىنىڭ چېكىگە بارغۇچە جەمئىي 20 نەچچە مۇساپە، ئۇ يەردىن قارلۇقلار ئېلىدىن ئۆتۈپ، توققۇز ئوغۇزلار تەۋەسىگە كىرگۈچە 30 نەچچە مۇساپە كېلىدۇ. بۇ يەردىن چىن زېمىنى چېتىدىكى ئوكيانغىچە ئىككى ئايلىقچە مۇساپە كېلىدۇ».

بۇ يەردە تىلغا ئالغان بەلخ دەرياسى ئامۇ دەرياسى بولۇپ، پەرغانىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى ئەرەب ئەللىرىنىڭ چېگرىسى، ئىستەخرىنىڭ يەنە بىر جايدىكى تەسۋىرىگە ئاساسلانغاندا، تەخمىنەن ئۆرگەنچ ئەتراپىغا جايلاشقان[161]. ئەسەردىكى «مۇساپە» بىر كۈندە ئاتلىق باسىدىغان ئوتتۇرىچە ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەمدى ئىستەخرى بايان قىلغان ئارىلىقنى كۆرسەتكۈچ بىلەن ئىپادىلەپ باقايلى:

بارتولد بۇ مۇساپىنى «ئىسلام ئەللىرىدىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تەۋەسىگە بارغۇچە 30 نەچچە كۈن سەپەر قىلىشقا، پۈتكۈل قارلۇقلارنىڭ بىپايان زېمىنىنى كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ» دەپ چۈشەنگەن[162].

لېكىن، ئەسلىي تېكىستكە ئاساسەن سىزغان يۇقىرىقى

كۆرسەتكۈچ ھەم ھازىرقى خەرىتىلەر بىلەن سىلىشتۇرغاندا، 30 نەچچە مۇساپە بىلەن ئىككى ئايلىق مۇساپىنىڭ چېگرىسى شاجۇ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ، مۇشۇنداق بولغاندا ئەرەبلەر چېگرىسىنىڭ شەرقىدىكى 30 نەچچە مۇساپە قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق، توققۇز ئوغۇزلار غەربتە پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى قارلۇقلار بىلەن چېگرىداش بولسا، شەرقتە جۇڭگو چېگرىسى، يەنى شاجۇدىكى ھەمقەتكە قايتقان لەشكەرلەرگە يېقىن، ئىستەخرى يەنە ھەرقايسى سىياسىي تېررىتورىيىلەر ۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ چېگرىداش رايونلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بايان قىلغان[163].

...تۈركىي ئەللەر بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئوغۇزلارنىڭ چېگرىسى ھەزەر(قاسار)، قىماق، قارلۇقلار ئېلى، بۇلغار بىلەن جۇرجاندىن فاراب، ئىسپىجابتىكى ئىسلام چېگرىسىغىچە بارىدۇ.

قىماقلار ئېلى قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئوغۇزلار، قىرغىزلار ۋە ساقالىب(سلاۋيان) تاغلىرى ئارىسىدا؛

يەجۇجلەر ئۇلارنىڭ شىمالىدا، ئەگەر ساقالىب ۋە قىماقلار ئارىسىدىن ئۆتسەك، ئۇلارنىڭ يېرى ۋە باشقا ئەللىرىنى ئاللا بىلىدۇ؛

قىرغىزلار بولسا، توققۇز ئوغۇزلار، قىماقلار، ئوكيان ۋە قارلۇقلار ئېلى ئارىسىدا؛

توققۇز ئوغۇزلار بولسا، تۇبۇتلەر، قارلۇقلار ئېلى، قىرغىزلار ۋە چىن ئارىسىدا؛

چىن بولسا، ئوكيان، توققۇز ئوغۇزلار ۋە تۇبۇتلەر ئارىسىدا؛ ھەزەر (قاسار) ... ھەزەر كۆلى، سەرىر، ئورۇس ۋە ئوغۇزلار ئارىسىدىكى بىر رايون؛

تۇبۇتلەر چىن ئېلى، ھىندىستان، قارلۇقلار ئېلى، توققۇز ئوغۇزلار ۋە پارس دېڭىزى بىلەن چېگرىداش. ئۇنىڭ بىر قىسمى ھىندىستاندا، يەنە بىر قىسمى چىندا ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئۆز ئېلىدە تۇرۇشلۇق بىر خانى بار ئىكەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇلارنىڭ ئەجدادى تۇيۇقسىز كېلىپ چىققانمىش، بۇلارنى ئاللا بىلىدۇ.

2- خەرىتە: X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تارقىلىشى

بۇ خاتىرىگە ئاساسەن، X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تارقىلىش كۆرسەتكۈچىنى سىزىۋالغىلى بولىدۇ (قوشۇمچە 2- خەرىتىگە قارالسۇن). يۇقىرىقى بايانلار ۋە كۆرسەتكۈچتىن، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تەسىر كۈچى گۇبىنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيگەن بولسا، ئۇلارنىڭ دائىرىسى جۇڭگو بىلەن قىرغىزلارغا ئوخشاشلا يىراق شەرقتىكى ئۇلۇغ ئوكيانغىچە كېڭىيىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىكلەرگىچە كېڭەيمىگەنلىكى ئېنىق. بۇنىڭغا قارىغاندا گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىكلەر بىلەن ئالاقىسى ئۇزۇلۇپ قالغان توققۇز ئوغۇزلار چوقۇم تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدۇر. بۇ خاتىرىلەردىكى جۇڭگو بىلەن قىرغىزلارنىڭ چېگرىلانماسلىقى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىكلەر بىلەن ئالاقىسى ئۇزۇلۇپ قالغانلىقىغا قاراپ ھەم مۇھەممەد خارە زمىنىڭ «كىتابى سۇرەت ئەرز» دېگەن ئەسىرىدىن ئالغان نەقىلدىكى خاتىرىگە قاراپ، يۇقىرىقى خاتىرىلەر بەلخ ئېقىمىدىكى جۇغراپىيەشۇناسلار IX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ياكى X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قىرغىزلار يەنسەي دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، گۇبىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ھاكىمىيەتسىز بوشلۇق ۋە زىيىتىنى ئېگىلىۋالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، دەپ قارىشىغا بولىدۇ[164].

ئالىملار بەلخ ئېقىمىدىكىلەر بىلەن باشقا ئەرەب - پارسچە جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بەلخ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنى

ئاساسەن ئەرەب ئەللىرى ئىكەن دەپ قاراشقان[165]. قولىمىزدىكى ئىستەخرى، ئىبنى ھەۋقەلنىڭ بىرقانچە رايونلارغا ئايرىغان خەرىتىسىدىن، بولۇپمۇ ماۋارەئۇننەھرنىڭ خەرىتىسىدىن قارىغاندا، ئۇلار قەدىمىي ئەرەب ئەللىرىدىن ئايرىلمىغان ئىكەن[166]. شۇڭا، ئۇلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە نىسبەتەن توغرا تونۇشقا ئىگە بولغانلىقىنى بىلىۋېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىتابىتىكى كەم قالغان مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن ئارتۇقچە ئۇمىدسىزلىنىپ كېتىشىمۇ بىمھاجەت.

بەلخ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى كەم قالغان توققۇز ئوغۇزلارغا ۋە باشقا ئەرەب - پارسلار بولمىغان رايونلار توغرىسىدىكى بايانلار، بەختىمىزگە يارىشا ئەرەب - پارسچە ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدىغان بىر ئەسەردە ساقلىنىپ قالغان. ئۇ، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىردا بايقالغان «ھۇدۇدۇلئالەم»دۇر. ئاپتورى خاتىرىلەنمىگەن بۇ پارسچە ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 372-يىلى (982- يىل 6- ئاينىڭ 26- كۈنىدىن 983- يىل 6- ئاينىڭ 14- كۈنىگىچە) يېزىلىشقا باشلىغان. ئۇ كىتابتا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاستانىسى «جىنانجىكەنت» دېيىلگەن بولۇپ، «جىنانجىكەنت خانلىقىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى، چىن چېگرىسىغا يېقىن، تومۇز پەسلى تولىمۇ ئىسسىق بولۇپ، قىش پەسلىنىڭ ھاۋاسى كىشىگە بەك ياقىدۇ». بۇ «جىنانجىكەنت»نىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇچۇ شەھىرى ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ يەرنى ئاستانە قىلغان توققۇز ئوغۇزلار ئەلۇەتتە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدۇر. مەزكۇر كىتابتا خاتىرىلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىكى توغرىسىدىكى كونكرېت تەسۋىرلەر ھەققىدە مىنورسكىي بىلەن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى نۇرغۇن ئالىملار

تەتقىقات ئېلىپ بارغان. مېنىڭچە، مەزكۇر كىتابتا ئەكس ئەتتۇرگەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار 925- يىلى ئەترابىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا دائىر ئەھۋاللاردىن ئىبارەت[167]. ھازىر قاراپ باقساق، تەتقىقاتنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەشتۇرۇپ، بەزى خۇلاسىلەرنى يېڭىۋاشتىن چىقىرىش كېرەك ئىكەن.

خۇلاسىلىگەندە، X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلار توغرىسىدىكى تونۇشى ۋە بايانداھەل قىلغۇچ ئۆزگىرىشلەر ناماملانغان. لېكىن، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەرەب - پارسلارنىڭ تارىخ - جۇغراپىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىدە توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر خاتىرىلىرىدە مەسىلە يوق ئەمەس. ئەرەب - پارسلارنىڭ تارىخ - جۇغراپىيە توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىدە شۇنداق بىر ئەنئەنە بارکى، دېگۈدەك مۇئەللىپلەر ئىشنى ئىلگىرىكىلەرنىڭ كىتابىنى تۇزىتىش ۋە تولۇقلاشتىن باشلايدۇ. تۇزىتىپ بولغاندىن كېيىن مەزكۇر كىتاب ئۆزىنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالىدۇ، ھەتتا كىتاب ئىسمىنىمۇ ئۆزگەرتمەيدۇ. بۇنداق ئەنئەنە بىلەن ھەممىسى خاتا بولۇپ كەتمىسىمۇ، كىتابتىكى ماتېرىياللارنىڭ ئوپمۇئوخشاش بولۇپ كېتىشىدىن ساقلىنالمىغان[168]. بۇ ئەنئەنە X ئەسىردىن كېيىنكى ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرىنىڭ كونا خاتىرىلەر بىلەن يېقىنقى خەۋەرلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشىگە سەۋەبچى بولغان، بۇنداق مەسىلەرگە بەك دىققەت قىلىش كېرەك.

§4 . قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە قۇرۇلغان بولۇپ، قۇچۇ بىلەن بېشىبالىقنى پائالىيەت مەركىزى قىلغان. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا 400 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن بۇ خانلىق بۇددا دىنى ۋە مانى دىنىغا تەئەللۇق شانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ياراتقان. بۇ خانلىقنىڭ تارىخى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كېلىۋاتىدۇ. لېكىن، قاراخانىيلار X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئىلگىرى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى، يەنى ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىن غەربكە تەرەققىي قىلىپ قەيەرگىچە بارغانلىقى توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار بىردەك پىكىرگە كېلەلمىدى. 1906- يىلى فىللىئوت XI ئەسىردىكى ئەرەب ئالىمى ئىدرىسنىڭ خاتىرىسىنى تەتقىق قىلغاندا، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى ئاقسۇغىچە ئىكەن، دېگەن قاراشقا مايىل بولسىمۇ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئەھۋاللارنى تىلغا ئالمىغان[169]. 1937- يىلى مىنورسكىي «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى خاتىرىلەرنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ، مەزكۇر كىتابنىڭ 12- بابىدا تىلغا ئېلىنغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەپ بېكىتىپ، بۇ خانلىقنىڭ چېگرىسى غەربتە خانتەڭرى چوققىسى ئەتراپى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغىچە ئىكەن، دەپ قارىغان[170]. ئۇ ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئۆزگە خاتىرىلەرنى نەزەرگە ئالمىغان، ھەتتا 1915- يىلى مۇللېر ئېلان قىلدۇرغان

تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىنىمۇ تىلغا ئالمىغان. 1955- يىلى ئابى تاكېئو يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇجىنىڭ «ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى» بىلەن «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بارس ئارت تېكىن تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىگە ئاساسەن، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسى غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، ھېچبولمىغاندا سىر دەرياسىغىچە ئىدى، دەپ قارايدۇ[171]. ئۇ ئەينى چاغدا تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان 3- نومۇرلۇق ۋەسىقە (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا) بىلەن ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىنى ئىسپاتلىغان. لېكىن، ئۇ ئەھمىيەت بەرگەن يۇجىنىڭ «مەڭگۈ تېشى» بىلەن يۇەن سۇلالىسى تارىخىدىكى تەزكىرە ناھايىتى قالايمىقان، مۇجمەل بولسىمۇ، بۇ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىنى ئىسپاتلاشقا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈنىڭ تەتقىقاتىدىكى چوڭ نەتىجىسىدۇر. 1958- يىلى ھامىلتۇن «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر» ئىچىدىكى ئۇدۇن يېزىقىدىكى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلغان[172]. ئۇنىڭ بۇ تەتقىقاتىنىڭ بۇ تېمىغا ئۇچۇن مۇھىم ئەھمىيىتى بار. 70- يىللارنىڭ بېشىدا يامادا نوبۇئو قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىنى تەسۋىرلىگەندە، ئابى تاكېئونىڭ كۆزقارىشىغا قوشۇلمىغان[173]. ئۇ قوزۇققا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى بولمىش نۇچ بولسا ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)نىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ، قارىغاندا بۇ خانلىقنىڭ تەسىر دائىرىسى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن چىقىپ كەتمىگەن، دەپ قارايدۇ. بىراق، ئۇنىڭ «نۇچ» بولسا «ئۇچ» دېگەن تەسەۋۋۇرنىڭ قىلچە ئاساسى

يوق. شۇنىڭدىن كېيىن موريياسو تاكائومۇ بۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلدى[174]. ئۇ دۇنخۇاڭنىڭ گۈللىنىش - خارابلىشىش تارىخىغا ئاساسەن، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى XI ئەسىرنىڭ بېشىدا مىسلىسىز كېڭەيگەن، دەپ قارايدۇ. لېكىن، ئۇ «نۇچ» ۋە «بارسخان» دېگەن نامنى قانداق ئىزاھلاش مەسىلىسىدە دەرگۇماندا بولۇپ كەلدى.

ئېلىمىزدىكى ئالىملار ئىچىدە چېكىڭ سۈلۈ ئەپەندى بۇ مەسىلىنى ئەڭ ئۇزاق مەزگىل تەتقىق قىلغان[175]. 50-يىللاردا ئۇ تۇزۇشكە قاتناشقان «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» (1- قىسىم)دا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى 1001- يىلىدىن بۇرۇن غەربكە كېڭىيىپ كۇسەنگىچە بېرىپ بولغان، دەيدۇ. 1984- يىلى ئۇ ئىلگىرىكى كۆزقارىشىغا تولۇقلىما ۋە تۇزىتىش كىرگۈزۈپ، X ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە بۇ خانلىقنىڭ چېگرىسى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا يېقىنلاشقان، دەيدۇ. 1989- يىلى ئۇ قايتىدىن يەنە تولۇقلىما ۋە تۇزىتىش كىرگۈزۈپ، قىتانلاردىن ئىلگىرىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى «ھۇدۇدۇلئالەم»دە خاتىرىلەنگەندەك ئىلى دەريا‌سى ۋە مۇزداۋان (ئاقسۇنىڭ شىمالى) ئەتراپىغىچە بولۇشى كېرەك، دەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشى «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن[176]. يەنە 1985- يىلى نەشر قىلىنغان لېيۇجىشياۋ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» (1- قىسىم)دىمۇ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى كۇچاغىچە ئىدى، دېگەن كۆزقارىشىدىن پايدىلانغان بولسىمۇ، غەربىي چېگرىسىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئورنى ھەققىدە بىرنېمە دېمىگەن. 1987- يىلى لىن گەن

ئەپەندى X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى كۈسەنگىچە تارقالغان بولۇپ، كونترول قىلغان زېمىنلار غەربتە پامىرغىچە بولغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى[177]. يەنە كېلىپ 1982- يىلى رەسمىي نەشر قىلىنغان «جۇڭگو تارىخىنىڭ ئاتلىسى»نىڭ 5- قىسمىدىكى «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇدۇن، توققۇز ئوغۇزلار ۋە قارلۇق قاتارلىق قوۋملار» خەرىتىسىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇچۇ ۋە بېشبالىق ئەتراپىدا، بۇ خانلىقنىڭ غەربىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا توققۇز ئوغۇزلار بار، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىدە قارلۇقلار بار دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇزلار قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ، كونىراپ كەتكەن كۆزقاراش ئاتلاسقا كىرگۈزۈلگەن. ئەگەر بۇ خاتا قاراشنى چۆرۈۋەتسەك، خەرىتە سىزغۇچىنىڭ قارىشى بىلەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»دىكى كۆزقاراشنىڭ ئاساسەن ئوخشاشلىقىنى بايقايمىز. مۇشۇنداق بولغاندا يۇقىرىقى ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى سىر دەرياسىغىچە، ھەتتا ئامۇ دەرياسىغىچە ئىدى، دېگەننى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ قارىشى؛ يەنە بىرى بولسا، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى غەربىي پاسىل ئىلى دەرياسى ۋادىسىغىچە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى غەربىي پاسىل قەشقەرنىڭ شەرقىغىچە، كونكرېت ئېيتقاندا، كۇچا ياكى كۇچانىڭ غەربىغىچە دېگەننى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ قارىشى. ئەمدى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەتراپىدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى غەربىي پاسىلنى ئاساس قىلىپ مۇھاكىمە قىلىمەن.

1. «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقلەر»دە تەسۋىرلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرا ـ پاسىللىرى

840- يىلى مەڭلىگ تېكىن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلدى. داجۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 10- يىلى (856- يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئەنشى (كۇسەن ـ ئاگىنى)دىكى ئۇيغۇر قاغانى مەڭلىگ تېكىنگە نام ـ ئاتاق ئەۋەتىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاندىن كېيىن، ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللار مەڭلىگ تېكىننىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى سىياسىي سەھنىدە ئويناغان رولىغا خاتىرە يازماي سۈكۈتتە تۇردى. شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى (866- يىلى)غا كەلگەندە، بۇقۇچىن سەھنىگە چىقىپ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىگىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇقۇ جەمەتىدىكى ئۇيغۇرلار تەدرىجىي تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىنى ماكان تۇتتى. شىيەنتۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلىنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلغان يىلى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ماكان تۇتقاندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلدى ھەم شاجۇدىكى ھەقمەتكە قايتقان لەشكەرلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. لېكىن، جاڭ خۇەيشىن ھاكىمىيەت تۇتقان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرىگە يول قويۇشۇپ، تاشقى مۇناسىۋەتلەر نورمالىلاشتى. داشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (890- يىلى) جاڭ خۇەيشىن ۋاپات بولۇپ، ھەقمەتكە قايتقان لەشكەرلەر قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

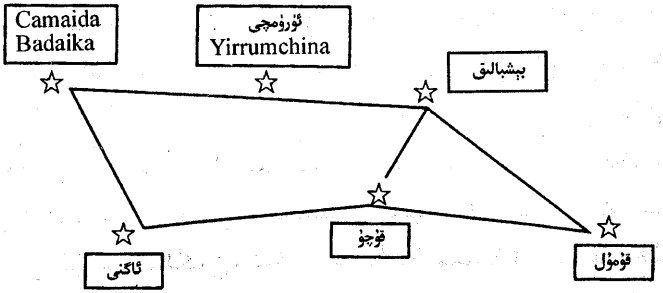
ئۇلارنىڭ خارابلىشىشى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئۆزىنى مۇستەھكەملىۋېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇۋېلىش پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى.

بۇ مەزگىلدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قانچىلىك راۋاجلانغانلىقى 925- يىلى يېزىلغان «سىتائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر»دە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن[178]. ئۇدۇن يېزىقىدىكى مەزكۇر ۋەسىقە(2- ۋە 3- قىسمى) ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ دوكلاتى بولۇپ، دوكلاتتا[179] قۇچۇنى ئاستانە، باشقا نۇرغۇن شەھەرلەرنى «قۇچۇ شەھەرلىرى» دەپ ئاتىغان. «قۇچۇ»نىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسى بولۇپلا قالماي، يەنە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆزىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىمۇ ئېنىق.

«قۇچۇ شەھەرلىرى»نىڭ بىرىنچىسىگە قۇمۇل كۆرسىتىلگەن. قارىغاندا، قۇمۇل ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەرنىڭ كونترول‌لۇقىدىن چىقىپ كەتكەندەك قىلىدۇ. بۇ ھەقتە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 1366- ۋاراق خەنزۇچە ۋەسىقىنى نەقىل كۆرسەتكەن ئىدىم. 924- يىلىدىن ئىلگىرى يېزىلغان[180] شاجۇدىكى بىر ئىبادەتخانىنىڭ ھېسابىدا گەنجۇ ئەلچىسى، قۇمۇل ئەلچىسى، ئۇدۇن ئەلچىسى، سۇجۇ ئەلچىسى ۋە تېكىن ئەلچىسى كۆرسىتىلگەن. ئەگەر خاتا بولمىسا ئۇ چاغدا قۇمۇل گەنجۇ ۋە سۇجۇغا ئوخشاش ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەرلەرنىڭ كونترول‌لۇقىدا ئەمەس ئىكەن. شۇڭا، قۇمۇلنىڭ خېلى مەزگىللەرگىچە مۇستەقىل ھاكىمىيەت بولغانلىقى دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن[181]. 1366-، 3728- ۋە 2629- ۋاراقلار بۇنىڭ تىپىك مىسالى. ۋاڭ يەندې 981- يىلى

قۇچۇغا ئەلچىلىككە ماڭغاندا، قۇمۇلدا ئۇنىڭغا چىن نەسلىدىن بولغان سەركەردە ئۇچىرىغان، ئۇ سەركەردە: «ئەجدادىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى بۇ ئايماقنى ئىگىلىۋالغاندىن بېرى نەچچە ئون زامان ئۆتتى» دېگەن. لېكىن، جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە «ستائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر»دىكى قاراشلاردىن قارىغاندا، قۇمۇلنىڭ مۇستەقىللىقى ئېنىق يالغان بولۇپ، ئاللىقاچان قۇچۇ ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

ھامىلتوننىڭ تەتقىق قىلىشىچە[182]، «ستائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر»دە خاتىرىلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەھەرلىرىنى تۆۋەندىكى كۆرسەتكۈچ بىلەن ئىپادىلىگىلى بولىدىكەن. بۇ، ئەينى چاغدىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرا - پاسىللىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى:

3- خەرىتە: «ستائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر»دە خاتىرىلەنگەن قۇچۇ ئۇيغۇرخانلىقى شەھەرلىرىنىڭ جايلىشىشى

«قۇچۇ شەھەرلىرى»نى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى Camaida Badaika نى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇدۇن يېزىقىدىكى بۇ يەر نامىنى «جامىل بالىق» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغىلى بولىدۇ ھەم «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 12-بابىدىكى «جەمەلكەس»گە ئۇدۇللاشتۇرغىلى بولىدۇ[183]. مەزكۇر بابتا مۇنداق يەر نامىدىن ئىككىسى خاتىرىلەنگەن. 12-بابنىڭ 2- بۆلۈكىدە تىلغا ئېلىنغان «جەمەلكەس» تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بەش شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس. 12- بابنىڭ 10- بۆلۈكىدە تىلغا ئېلىنغان «جەمەلكەس» بولسا «بىر چوڭ كەنت بولۇپ، كاتتىۋېشى يابغۇ دەپ ئاتىلىدىكەن. يابغۇنىڭ پۇقرالىرى ئاشۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىكەن. چۈنكى، ئىلگىرى قىماقلار، قارلۇقلار ۋە ياغمىلار دېگۈدەك بۇكەنتنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇرىدىكەن». مىنورسكىي بۇ يەر نامىنى تۈركلەرنىڭ چۈمۇل قەبىلىسىگە باغلاپ توغرا قىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە مانېرىياللاردا، چۈمۇلىلار (ۋە چىگىللار) ماكانلاشقان يەرلەر توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئېنىقراق بولۇپ، «قۇچۇنىڭ خەرىتىلىك تەپسىرى»دە: ئاقسۇ ئېقىنى ئوڭ تەرەپتىن يارغول پاسىلىغا بارىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىن چىگىللارنىڭ غەربىدىكى قوۋملارغا بارىدۇ[184]، دېيىلگەن. XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىمۇ بۇ تۈركىي قەبىلە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تاڭغۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان[185]. شۇڭا، Camaida Badaika ياكى جەمەلكەس تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، بېشبالىقنىڭ

غەربى، قىماقلار بىلەن قارلۇقلارغا يېقىن بىر جايدا بولۇپ، ماناس ۋە شىخۇدەريا سى ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن[186].

«يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى. «تۆتىنچى» »دە خاتىرىلىنىشىچە، شىيەنتۇك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 7- يىلى بۇقۇچىن ئىگىلىۋالغان شەھەرمۇ مۇشۇ رايوندا ئىكەن. قارىغاندا، نەچچە ئون يىللىق مۇستەھكەملەش ئارقىلىق قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ماناس ئەتراپىدا پۈت تىرەپ بولغان ئىكەن.

2. قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىدىكى «نۇچ» بىلەن «بارسخان»

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پاسىلى مەسلىسىدە مۇللىر ئېلان قىلدۇرغان، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپاندىن تاپقان، بىرقانچە قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىگە كىشىلەر ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىلەردىن ئۇچىنچى نومۇرلۇق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىنى ئالىملار دېگۈدەك نەقىل ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. (كۆپ چېكىت قويۇلغان جاي كەمتۈك)[187]:

(بىرىنچى قۇر) قۇتلۇغ كۈ ئوت، قۇتلۇغ قوي يىلى 2- ئاينىڭ بېشىدا (بىزنىڭ) كۈن ئاي تەڭىردە بولمىش كۈلۈگ...

(ئىككىنچى قۇر) بولمىش ئورنانمىش، ئالپىن، ئاردام ئېل تۇغ بولمىش ئالپ ئارسلان قۇتلۇغ كۈل بىلگە تەڭرى خان ... خانلىق تەختىدە بولۇپ، شەرقتە شاجۇدىن...

(ئۇچىنچى قۇر) غەربتە نۇچ، بارسخانغىچە ئەللەرنى ئىدارە قىلغاندا... خان... تەڭرى خان... ئىل ئۇگە...

(تۆتىنچى قۇر) ئۇگە قۇتلۇغ قۇچۇنى ئىدارە قىلغاندا، مەن، پاكلىقتا ئۇچ گۆھەردەك قەلبىمگە...

بۇ خاتىرىدىكى ۋەسىقىگە ئاساسلانغاندا، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى غەربتە نۇچ، بارسخانغىچە يەتكەن. لېكىن، بۇ ئىككىكى جايىنىڭ ئورنى ۋە ۋەسىقە يېزىلغان دەۋر مەسىلىسىدە ئىلىم ساھەسىدە چوڭ ئىختىلاپ بار.

مۇللىر ئېلان قىلدۇرغان قوزۇققا يېزىلغان ئىككىنچى نومۇرلۇق خەنزۇچە ۋەسىقىنىڭ يىل ۋاقتىنى فىللىئوت 983-يىلى ئىكەن، دەپ تەتقىق قىلىپ چىققان. بۇنى ئابى تاكېئو، گابائىن، ھاملىتون، موريياسۇ تاكائو قاتارلىق ئالىملار ئاساسەن توغرا تاپقان[188]. قوزۇققا يېزىلغان بىرىنچى نومۇرلۇق ئۇيغۇرچە ۋەسىقىگە «قۇتلۇغ يەر، قۇتلۇغ مايمۇن يىلى» دەپ يېزىلغان[189] بولسا، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئۇچىنچى نومۇرلۇق ئۇيغۇرچە ۋەسىقىگە «قۇتلۇغ Ki ئوت، قۇتلۇغ قوي يىلى» دەپ يېزىلغان. بۇ ئىككىكى ۋەسىقىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى توغرىسىدا خېلى كۆپ مۇنازىرە مەۋجۇت. مۇللىر بىلەن پرىتساك بۇ ۋەسىقىنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى بۆگۈ قاغان تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىل (759 — 779-يىللىرى) لەردە يېزىلغان دەپ قارىسا، ئابى تاكېئو، ھاملىتون، بازىن ۋە موريياسۇ تاكائو قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يېزىلغان، دەپ قارايدۇ[190]. گابائىن دەسلەپتە (1949- يىلى) ئالدىنقىلارنىڭ كۆزقارىشىنى قوللىغان بولسا، كېيىنكىلەر (1973- يىلى)نىڭ كۆزقارىشىنى

قوللىغان. ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى «قۇتلۇغ Ki ئوت، قۇتلۇغ قوي يىلى»دىكى «Ki»نى مۇللىر خەنزۇچە «چى»(气) خېتىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەن،دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان[191]. خەن رۇلىن ئەپەندى خەنزۇچە «چى» (期) خېتىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ئويلاشقا بولىدۇ، دەپ قاراپ، «قۇتلۇغ كى» بەلكىم «قۇتلۇق چاغلار» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ[192]. خەن رۇلىن ۋە باشقا نۇرغۇن ئالىملار «كى»نى يىل - ئايغا مۇناسىۋەتلىك ماھىيىتى بار سۆز، دەپ قارىمايدۇ ھەم مۇللىرنىڭ شەرھىسىنى قوللايدۇ. لېكىن، گابائىن بىلەن بازىن «كى»نى خەنزۇچە «جى» (己) دېگەن خەت دەپ تونۇپ، بۇ ئون بۇرۇچنىڭ ئالتىنچىسى بولىمىش «جى» ۋە 12 مۇچەلنىڭ سەككىزىنچىسى بولىمىش «قوي» يىلى، يەنى 60 لىك ئايلانما تەقۋىمنىڭ 56- يىلىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ[193]. بىراق، ئۇلار «جى»نى «كى» ئوقۇپ ۋەسىقىدىكى «ئوت» سۆزىگە سەل قارىغان. قوزۇققا يېزىلغان بىرىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى «تۇپراق ـــ مايمۇن يىلى» بىلەن مۇللىر مىسال ئېلىپ كۆرسەتكەن باشقا ئىسپاتلاردىن بۇ قۇچۇدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە خەت يېزىلغان ۋەسىقىلەردە بەشلىك تەرتىپتىكى بۇرۇچ يىلى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار، تۇبۇتلەر ۋە موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردە ئومۇملاشقان بەشلىك تەرتىپ خەنزۇلارنىڭ بۇرۇچ يىلىنىڭ ئورنىغا ئالماشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[194]. شۇڭا، مۇللىرنىڭ كۆزقارىشى مۇۋاپىقراق.

بۇرۇچ يىلى مۇنازىرىسىدىن باشقا، ئالىملار ئارىسىدا ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىنىڭ كونكرېت دەۋرى توغرىسىدىكى ئىختىلاپ تېخىمۇ چوڭ. مۇللىر 767- يىلى دەپ قارايدۇ. بازىن

قوچۇ ئويغۇر خانلىقى قورۇلغاندىن كېيىنكى 899- يىلى دەپ قارايدۇ. گابائىن بولسا ئېھتىمال 1019- يىلى بولۇشى، يا ئونىڭدىن 60 يىل بۇرۇن ياكى 60 يىل كېيىن بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

ھامىلتون ۋەسىقىنىڭ مەزمۇنىنى ئاساس قىلىپ قوزۇقتا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى ئوت — قوي يىلى 947- يىلى ياكى 1007- يىلىغا توغرا كېلىدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئابى تاكېئو 887 — 947- يىللىرى ئارىلىقىدىكى نەرسە بولۇشى كېرەك، 947- يىلى بولۇشى ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن، دەپ قارايدۇ[195].

موريياسۇ تاكائو بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى تەتقىق قىلغان[196]. ئۇ گابائىن بىلەن بازىنىڭ «جى»نى «كى» دەپ ئوقۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇ قوزۇقتا يېزىلغان ۋەسىقىدىكى ئۇيغۇر قاغانىنىڭ نامى «ئالپ ئارسلان قۇتلۇغ كۆل بىلگە»نى «باھادىرلىقتا شېرەك، پاراسەتتە دېڭىزدەك» دەپ تەرجىمە قىلغىلى بولىدىغانلىقىغا، 1120- يىلى ئوتتۇرا ئىقلىمغا ئەلچى ئەۋەتكەن كۈسەن قاغانىنىڭ نامى خەنزۇچە «قاغان ئارسلانخان پاراسەتتە دېڭىزدەك» دەپ خاتىرىلەنگىنىگە دىققەت قىلغان. شۇڭا، كۈسەن قاغانىنى قوچۇنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ قاراپ، بۇ ۋەسىقىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى 1019- يىلىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتكەن. ئۇ يەنە شاجۇنىڭ تارىخىدىن پايدىلىنىپ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زورىيىپ دۇنخۇاڭنى بويسۇندۇرغانلىقى، يەنى قوزۇقتا يېزىلغان ۋەسىقىدىكى ئاتالمىش «شەرقتە شاجۇدىن» دېگىنى XI ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئىشلار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن. بىراق، موريياسۇ تاكائو مۇشۇنداق تەسەۋۋۇر قىلغاندىن

كېيىنمۇ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتتە بۇ يىلنى 899-، 959- ياكى 1019- يىلى دەپ مۇقىمدىيالمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان. ئۇ يەنە 1019- يىلى دېگەن قاراشنىڭ قاراخانىيلار تارىخى بىلەن ماسلاشمايدىغانلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان. ئەمەلىيەتتە نۇچ بىلەن بارسخاننىڭ ئورنىنى كونكرېت تەھقىقلەش ئارقىلىق، ئەگەر قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى ھەقىقەتەن ۋەسىقىدە يېزىلغاندەك بولسا، ۋەسىقىدىكى بۇرۇچ يىلنىڭ قاچان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ چاغلار قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ تېخى كۇچەيمىگەن ۋاقىتلىرى، يەنى 947- يىلى ياكى 959- يىلى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

تەكرىتاغ رايونىدا ئىككى بارسخان بار. ئىبنى خۇردە زىبەنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرىدە تالاسنىڭ شەرقىدىكى مۇساپىلەرنى مۇنداق خاتىرىلىگەن[197]:

«تالاستىن تۆۋەنكى بارسخانغىچە ئۇچ پەرسەخ (بىر پەرسەخ ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ)، كاسراباسقا ئىككى پەرسەخ كېلىدۇ. ئۇ بىر ھاۋاسى ئىللىق جاي بولۇپ، بۇ يەردە قارلۇقلار قىشنى ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. خالاجلارنىڭ قىشلىقىمۇ مۇشۇ ئەتراپتا. يەنە ماڭسا كۇلسۇبقا تۆت پەرسەخ، جالسۇبقا تۆت پەرسەخ، بایاشات يېزا كۇلانغا تۆت پەرسەخ، نۇچكەت (تۇمكەت)كە تۆت پەرسەخ، خارانجاۋان يېزىسىغا تۆت پەرسەخ، جۇلغا تۆت پەرسەخ، سارىغقا يەتتە پەرسەخ، تۇركەش قاغان بالىقا تۆت پەرسەخ، نەۋاكاتقا تۆت پەرسەخ، كوپال (سوباب[198])غا ئۇچ پەرسەخ كېلىدۇ، يەنە ماڭسا چىن چېگرىسىدىكى ئۇستۇنكى بارسخانغا بارىدۇ. كارۋانلار ئۇچۇن يايلاقتا 15 مۇساپە، تۇرك ئۆتەڭلىرىنىڭ ئاتلىرى ئۇچۇن ئۇچ كۇنلۇك مۇساپىدۇر.»

ئىبنى خۇرده زىھ بىلەن قۇدامە[199] نىڭ خاتىرىسىدىن تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى شىمالى ئېتىكىدىكى شەرقتىن غەربكە باردىغان يولغا ئىككى باربسخانىنىڭ جايلاشقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى تۆۋەنكى باربسخانىنىڭ ئورنىنى تالاس (ھازىرقى جامبۇل)نىڭ قارشى قىرغىقىدا، ئۇستۇنكى باربسخانىنى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي ئۇچىدا، دەپ بېكىتكەن[200]. مىنورسكىي تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسىنى تەتقىق قىلغاندا بۇ ئورۇننى بېكىتىشنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن، يەنە ياقۇتنىڭ «مۇئجەم بۇلدان» دېگەن ئەسىرىدىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇخارا ئەتراپىدىمۇ باربسخان ناملىق بىر كەنت بار ئىكەن[201].

بۇ يەردىكى «نۇچ» سوغدى تىلىدا «يېڭى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «نۇچ ھىسار» دېگەن نام «يېڭى بالىق» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. «يېڭى تاڭنامە. پارسلار تەزكىرىسى» 221- جىلدىنىڭ ئاخىرىدا شاش ئېلى (ھازىرقى تاشكەنت)نىڭ شەرقىدە بىر يېڭى شەھەرنىڭ بارلىقى، يەنە «نۇچ ھىسار» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ بىلەن «بۇيۇك تاغ ئېلىدىن غەربىي ئەللەرگە سەپەر خاتىرىسى»دىمۇ شاش ئېلىنىڭ شەرقىدە «نۇچكەنت» بارلىقىنى خاتىرىلىگەن[202]. 1915- يىلى مۇللىر قوزۇققا يېزىلغان ۇيغۇرچە ئېلان قىلدۇرغاندا، ۇيغۇرچىكى «نۇچ» دېگەن نامنى تاغ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنغان «نۇچ ھىسار»غا ئەرەب - پارسچە ماتېرىياللاردىكى « نۇچكەنت »كە ئۇدۇللاشتۇرغان[203]. 50-يىللاردا ئابى تاكېئو «ئىدىقۇت قۇچۇ خانلىرى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دىكى قۇچۇنىڭ چېگرا - پاسىللىرى توغرىسىدىكى

خاتىرلەرنى تەتقىق قىلغاندا، مۇللىرنىڭ ئۇدۇللاشتۇرۇشى ئاساسىدا تېخىمۇ ئىلگىرلەپ، قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىدىكى نۇچنىڭ ئىسپىجابنىڭ جەنۇبى، شاشنىڭ شىمالىدىكى نۇچ ھىسار، نۇچكەنت ئىكەنلىكى، بارسخاننىڭ بولسا، تالاس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تۆۋەنكى بارسخان ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ھەم مۇشۇلارغا ئاساسەن «ئىدىقۇت قۇچۇ خانلىرى تۆھپە مەڭگۈ تېشى»دىكى قۇچۇ «شىمالدا ئاشۇ دەرياسىغچە» دېگەننى «غەربتە ئامۇ دەرياسىغچە» دەپ ئىزاھلاپ، ئەينى چاغدا قۇچۇنىڭ غەربىي چېگرىسى ئامۇ دەرياسىغچە ئىدى، دەپ كېسىپ ھۆكۈم چىقارغان[204]. ئابى تاكېئونىڭ بايانىنىڭ تەسىرى بەك چوڭ بولۇپ كەتكەچكە، بۇنى نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار قوبۇل قىلغان[205]. لېكىن، بۇنداق ئۇدۇللاش ئەمەلىيەتتە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

«بۇيۇك تاڭ ئېلىدىن غەربىي ئەللەرگە سەپەر خاتىرىسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى نۇچ ھىسار ۋە نۇچكەنتنىڭ ئورنىنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن ھازىرقى تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى خانئاباد دەپ بېكىتكەن[206]. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىسپىجاب شەھرىنىڭ ئورنىنى خانئابادنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چىمكەنت، تالاسنىڭ ئورنىنى جامبۇل دەپ بېكىتكەن.

مۇئەررىخ سەمئانى (1166- يىلى ۋاپات بولغان) «كىتابى ئەنساب» («نەسەپنامە») دېگەن ئەسىرىدە، ئىبنى ئەسىر (1234- يىلى ۋاپات بولغان) «كامىل فىت تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە IX ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تەڭرىتېغىنىڭ

غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملار بىلەن سامانىيلارنىڭ سۈركىلىشى ۋە 839-، 840- يىللىرى سامانىيلارنىڭ ئىسپىنجاب شەھىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن[207]. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسپىنجاب شەھىرى ئەرەب ئەللىرىنىڭ شەرقىي قاراۋۇلخانىسى بولۇپ قالغان. يەئقۇبى (897- يىلى ۋاپات بولغان) «كىتابى بۇلدان» دېگەن ئەسىرىدە شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسپىنجابنىڭ ئەرەبلەر بىلەن تۈركىي قوۋملارنىڭ جەڭگى - جېدەل قىلىدىغان ئالدىنقى سېپى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىدۇ[208]. «تارىخى تەبەرى»، «تارىخى بۇخارا» ۋە «مۇرۇجى ئەززەھەب» تىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سامانىيلار 893- يىلى تالاسنىمۇ ئىگىلىۋالغان[209]. ئەرەبلەر ئىسپىنجاب شەھىرى بىلەن تالاستىن ئىبارەت تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى مۇھىم ئىككى جايىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆز تەسىر كۈچىنى ئىسپىنجاب ۋە تالاسنىڭ غەربىدىكى نۇچقىچە كېڭەيتەلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئابى تاكېئو تەسەۋۋۇر قىلغاندەك بۇخارا ئەتراپىدىكى بارسخانغىچە كېڭەيتەلىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىدىكى نۇچ بىلەن بارسخان چوقۇم تالاسنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان.

يۇقىرىدا ئىبنى خۇردە زبىھنىڭ خاتىرىسىدە بىر «نۇچ ھىسار» بارلىقىنى نەقىل كۆرسەتكەن ئىدىم. بىراق، بۇ نام ھەرقايسى كۆچۈرمە نۇسخىلاردا ئوخشاش بولمىغاچقا، دې گوجې «نۇچ» دەپ ئالغان[210]. 1899-يىلى توماسچېك خەنزۇچە خاتىرىلەرگە ئاساسەن بۇ نامنى «تۇمكەت» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەم خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «تۇنكەنت»

شەھىرىگە ئۇدۇللاشتۇرغان[211]. بۇ ساختا «يېڭى شەھەر»دىن باشقا يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ئەسەردە يەنە بىر يېڭى شەھەر نەۋاكەت («نەۋ» سۆزى پارسچىدا «يېڭى» دېگەن مەنىدە، «كەت» سۆزى سوغدى تىلىدا «شەھەر» مەنىسىدە) بار. «يېڭى ئاڭنەمە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى. (يەتتىنچى، ئاخىرقى بۆلۈم)»دە خاتىرىلىنىشىچە «سويابتىن غەربكە قاراپ 10 چاقىرىم ماڭسا مەرمەرغ شەھىرىگە، يەنە 30 چاقىرىم ماڭسا يېڭى شەھەرگە، يەنە 60 چاقىرىم ماڭسا تۇنكەنتكە، يەنە 50 چاقىرىم ماڭسا ئاشىبىرا شەھىرىگە، يەنە 70 چاقىرىم ماڭسا كۆلان شەھىرىگە يېتىپ بارغىلى بولىدىكەن». ئالىملار سويابنىڭ توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئاق بېشىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى[212]. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا سويابنىڭ يېڭى شەھەرنىڭ ئارىلىقى 40 چاقىرىم دەپ خاتىرىلىنىشى دەل ئەڑەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى سويابنىڭ نەۋاكەتنىڭ ئارىلىقى ئوچ پەرسەخ كېلىدىغانلىقىغا توغرا كېلىدۇ. قۇدامە «نەۋاكەت بىر چوڭ شەھەر بولۇپ، زەركەت دېگەن بىر يول ئۇدۇل ئۇستۇنكى بارسخان شەھىرىگە تۇتىشىدۇ» دېگەن[213]. بۇ نەۋاكەت قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقىلەردىكى نوچ بولۇشى كېرەك. بايان تەرتىپى ۋە مۇھىملىق دەرىجىسىدىن قارىغاندا، ۋەسىقىدىكى بارسخان بولسا ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ئۇستۇنكى بارسخاندۇر. ئەگەر يۇقىرىقى ئانالىز قىلىشىم خاتا بولمىسا، X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى ئىسسىق كۆل ئەتراپىغىچە كېڭەيگەن.

قوزۇققا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى نوچ بىلەن بارسخانغىچە

ئىكەنلىكىگە دائىر خاتىرە X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلار، بولۇپمۇ ئىسسىق كۆل ئەتراپىنىڭ ۋە زىيىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

893- يىلىدىن ئىلگىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى قارلۇقلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇپ، 893- يىلىدىن كېيىن تالاسنى سامانىيلار ئىگىلىۋالغان ھەم تەدرىجىي ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ سودا مەركىزىگە ئايلاندۇرغان[214]. بەلخى، ئىستەخرى ۋە ئىبنى ھەۋقەلنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى توغرىسىدىكى خاتىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇق خانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى، ئىلگىرى «قارلۇقلار» دەپ ئاتالغان قوۋملار ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم»دە قارلۇق خانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىنكى ئەھۋال ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. مەزكۇر ئەسەرنىڭ 16- بابىدا چىگىل ئۇرۇقى ھەققىدە بايان بېرىلگەن. مەزكۇر ئەسەر بىلەن مەرۋىزنىڭ كىتابىدا چىگىللار ئەسلىي قارلۇقلارغا تەۋە ئىدى دېيىلگەن[215]. چىگىللارنىڭ خەنزۇچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن قارلۇق قوۋمىنىڭ بىرى بولغان «چىگىللار» ئىكەنلىكى ئېنىق. قارلۇقلاردىن بىر ئۇرۇق مۇستەقىل بولۇپ چىقىپ، بىر ناھىيە (رايون)نىڭ خوجىسى بولۇۋالغان. مەزكۇر ئەسەرنىڭ 17-بابىدا توخسى ئۇرۇقى ھەققىدە بايان بېرىلگەن. گەردىزى[216] نەۋاكەنتتىن چىگىل ۋە توخسىلارغا باردىغان يولىنى بايان قىلغاندا، تۈركلەر چوقۇنىدىغان بىر تاغ (سويابنىڭ شىمالىدا بولۇشى مۇمكىن؟)

بارلىقىنى، بۇ مۇقەددەس تاغدىن ئۆتكەندىن (سول تەرەپتىن ياكى شەرق تەرەپتىن[217]) كېيىنكى زېمىن ۋىلايىتى تۈركىيە (تۈركەشلەر تەۋەلىكى) ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ توخسى ۋە ئازلاردىن تەشكىللەنگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ئۇ يەردە ئۇزكەت بىلەن ئازلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا سوياب دېگەن بىر كەنت بار ئىكەن. مەرۋىزى قارلۇقلار تۇلۇس تېغىدىن كۆچۈپ كەلگەن ھەم ئۇلار تۈركەشلەرنىڭ زېمىنىنى ئىدارە قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا توخسى قەبىلىسى بار دېگەن[218]. قارىغاندا، توخسىلار مىنورسكىي ئويلىغاندەك تۈركەشلەرنىڭ ساقلىنىپ قالغان بىر قەبىلىسى بولسا كېرەك[219]. لېكىن، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، قارلۇقلارغا قارام بولغان توخسىلارمۇ مۇستەقىل بولۇۋالغان.

قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇستەھكەملىنىۋىلىشى ۋە زورىيىۋىلىشى ئۇچۇن پۇرسەت يارىتىپ بەرگەن. بۇنىڭغا دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 6551- ۋاراقتىكى خەنزۇچە ۋەسىقە ئىسپات بولالايدۇ. بۇ ۋەسىقە يېزىلغان دەۋرنى ئالىملار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 930-يىللىرى ئەتراپىدا، دەپ بېكىتكەن[220]. ئۇنىڭدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىكلىكى تەسۋىرلەنگەندىن كېيىن: «شۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار، ياغمىلار، يېمەكلەر، تاتارلار بەيئەت قىلىش بەيگىسىگە چۈشۈپ، بەس - بەستە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىت سوۋغا قىلىشتى. توخسىلار ئات - تۆگە ھەدىيە قىلسا، تۇبۇتلەر ئالتۇن - كۈمۈش سوۋغا قىلدى. باسمىللار ئەزەلدىن مەدىكارىمىز بولۇپ كەلدى. قىرغىزلار بولسا قۇل - دېدىكىمىز

بولۇپ كەلدى. باشقا قەبىلىلەر قۇشقاچ بۇركۈتتىن قورققانىدەك ئاستانىگە ئەيمىنىپ ئاران كېلىپ، يولۋاسقا ئۇچراپ قالغان قويىدەك شۇمشىيىپ ئېلىمىزنى قۇدرەتلىك، دەپ ماختاپ كېتىشلىرى ھەرگىز يالغان ئەمەستۇر» دېيىلگەن.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى بۇنداق تەسۋىرلەشتە روشەن ئەدەبىي ئىجادىيەت تۈسى بار. ئەمما، قارلۇقلار، ياغمىلار ۋە توخسىلارنىڭ بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇرغانلىقى، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇق خانلىقىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا قالماستىن، يەنە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەسىر كۈچى 925- يىلى ئۆپچۆرىسىدىن باشلاپ ماناس ئەتراپىدىن تېخىمۇ غەربكە كېڭەيگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. بۇ يەردە تېخى ئۇلارنىڭ زېمىنى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. يۇقىرىقى ۋەسىقىنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ يەردىكى تۈركىي قوۋملار پەقەت ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن ھەم ئولپان ھەدىيە قىلىشقان، خالاس.

X ئەسىرنىڭ 40 — 50- يىللىرىغا كەلگەندە قوزۇقلار يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدە تەسۋىرلىگەندەك قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەرب تەرەپتىكى زېمىنى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى نۇچ بىلەن بارسخانغىچە يېتىپ بېرىپ بولغان. ئۇ يەر قارلۇقلار، توخسىلار ۋە چىگىللار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، قوزۇقلار يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى غەربكە قاراپ كېڭىيىش جەريانى چۈشەندۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، نىزامۇل مۇلۇكنىڭ

«سیاسەتنامە» دېگەن ئەسەردە بۇ ھەقتە بىر بايان بار. «سیاسەتنامە»دە 943- يىلى سامانىيلار ھېلىلا مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرنىڭ بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان دېيىلگەن[221]. پرىتساك قاتارلىق ئالىملارنىڭ تۈركلەرنى قەشقەر تۈركلىرى ۋە سۇتۇق بۇغراخان قاتارلىقلار دېيىشنىڭ ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيال ئاساسى يوق[222]. شۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل كېيىن قوزۇققا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى تەسۋىردىن قارىغاندا، بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغان بۇ تۈركلەر قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئاتالمىش بالاساغۇننى ئىگىلىۋېلىش بولسا ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بۇ رايونغىچە كېڭەيتىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى ئىسسىق كۆل ئەتراپىغىچە كېڭەيمەپ بولغان.

3. «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرا - پاسىللىرى

«ھۇدۇدۇلئالەم»دە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېگرا - پاسىللىرىغا دائىر تەپسىلىي تەسۋىر بېرىلگەن. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تېپىلغان[223]، ئاپتورى نامەلۇم بۇ پارسچە ئەسەردىكى ئۇچۇرلار تولىمۇ قالايمىقان بولسىمۇ، بەلخى تەرەپدارلىرى بولمىش ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرى تەسۋىرلىگەندەك، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تەسىر كۈچى موڭغۇلىيە

يايلاقلىرىدا ئەمەس، بەلكى تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كېڭەيگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەزكۇر ئەسەردە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاستانىسى «جىنانجكەنت» دېيىلگەن بولۇپ، «جنانجكەنت خانلىقنىڭ ئاستانىسى، چىن چېگرىسىغا يېقىن، يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. قىش پەسلىنىڭ ھاۋاسى كىشىگە تولىمۇ ياقىدۇ». گوبىدىكى ئېگىزلىكلەر بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن ھەم تۇرپان ئويمانلىقىدىكى قۇچۇنى ئاستانە قىلغان ئۇيغۇرلار ئېنىقكى، چوقۇم قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدۇر[224].

«ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ 12- بابىدا تەسۋىرلەنگەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بەزى يەرلىرى تۆۋەندىكىدەك:

«Jinan jkath»:«توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئاستانىسىدۇر، بۇ ئوتتۇرا ھال شەھەر بولۇپ، خانلىق مۇشۇ يەردە، چىن چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. يازكۇنلىرى بەك ئىسسىق، قىش بولغاندا ھاۋاسى كىشىگە بەك ياقىدۇ». بۇنى چىن بالىق ياكى قۇچۇ، دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.

«T·fqan»: قۇچۇ ئەتراپىدىكى بىر تاغنىڭ نامى بولۇپ، تاغ كەينىدە بەش بازار ـ كەنت بار. ھاملتون بۇنى تيانشان (تەكرىتاغ) دەپ تەرجىمىسىيە قىلغان.

«كولوك» (كۆلۈك): تۇققان تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش بازارنىڭ بىرى. ھاملتون بۇنى «كۆلۈك» دەپ تەرجىمىسىيە قىلغان.

«J·m·lkath» (جەملكەنت): تۇققان تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش بازارنىڭ بىرى.

«Panjikath» (پەنجىكەنت): «بەش شەھەر» دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ. تۇققان تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش بازارنىڭ بىرى.

«توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى يازپەسلىدە مۇشۇيەردە تۇرىدىكەن». بۇ شەھەرنىڭ نامى ۋە تەسۋىرىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەرنىڭ «بېشبالىق» ئىكەنلىكى ئېنىق.

«Barlugh» (بارلۇغ): تۇققان تېغىنىڭ كەينىدىكى بەش بازارنىڭ بىرى. ھامىلتون بۇنى (يارلىغ) دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىشنى ئويلىغان ئىكەن.

«Jamghar»(جامغەر): مەزكۇر كىتابنىڭ X V باب 12-ماددىسىدا بۇ يەرنى قارلۇقلار تەسىر كۆچمەنلىكى شەرقىي ئۇچى دېيىلگەن. مىنورسكىي بۇ يەرنى بارسخاننىڭ شەرقى، ماناس ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىغان.

«K·msighiya»(كەمسىيغيا): «ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى بازار» دېيىلگەن. بۇنى ھامىلتون «كۆمۈشتاغ» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلغان.

«S·tkath» (سەتكەنت): «بىر كىچىك جاي بولۇپ، ئۇچ بازار» دېيىلگەن. ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرى بىردەك ئەمەس، بەلكىم قاراشەھەر بىلەن «كۆمۈشتاغ» ئوتتۇرىسىدىكى بىر جاي بولۇشى مۇمكىن.

«Ark» (ئارك): «دەريا بويىدىكى شەھەرچە بولۇپ، يەتتە بازىرى بار، ئىككى تۇمەن لەشكەر چىقىرالايدۇ»دېيىلگەن. ئادەتتە قاراشەھەر، دەپ قارىلىدۇ.

«K·rarkhum» (كەرارخۇن): «چۆللۈكتىكى بىر بازار»، «ئاھالىسى ئازئەمەس» دېيىلگەن. ھامىلتون بۇنى لۈكچۈن دەپ ترانسكرىپسىيە قىلغان.

«Bek—Tegin» (بېك تېگىن كەنتلىرى): ئورنى ئېنىق ئەمەس، تاغلار بىلەن ئورالغان سوغۇق جاي، دېيىلگەن.

«Kum·s—Art»كۇمس ئارت (كۇموس ئارت): «تاغدىكى بىر بازار» دېيىلگەن. مىنورسكىي بۇنى «تۈركىي تىللار دۇانى»دىكى «كۇمى-تالاس» (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تالاس دەريا سى، يەنى قارا ئېرتىش دەريا سى بولۇشى مۇمكىن[225])قا ئۇدۇل كېلىشى مۇمكىن، دەپ ئويلىغان.

«Kh·mud» خمود (خۇمۇد): «ئوتلىقى ۋە يايلىقى بار بىر جاي بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېدىرى ۋە كىگىز ئۆيلىرى بار» دېيىلگەن. مىنورسكىي بۇ نامنى «خۇمۇل» دەپ تراڭسكرىپسىيە قىلىشنى ئويلىغان ئىكەن (پارس تىلىدا «د» بىلەن «ل» (ئالمىشىش ھادىسىسى بار). شۇڭا، بۇ يەرنى گەردىزىنىڭ كىتابىدىكى «چىنكەنت» (قۇچۇ بىلەن شاجۇنىڭ ئارىلىقىدىكى قۇمۇل دەپ قارىغان بولسىمۇ، كېيىن ئارىسالدى بولۇپ قالغان. چۈنكى ئۇ، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى يەر نامىرىنىڭ رەت تەرتىپىگە ئارتۇقچە ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ جەملىكەس بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ شەرقىدە ئەمەس، بەلكى غەربىدە بولۇشى كېرەك ئىكەن، دەپ قالغان. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئارىسالدى بولۇشى بىھاجەت بولۇپ، يۇقىرىدىكى يەر - جاي ناملىرىدىن باشتىكىلىرىنىڭ ئورنى ئاساسەن شەرققە، ئاخىرىدىكىلەرنىڭ ئورنى غەربكە سۈرۈلۈپ بايان قىلىنغان.

«J·mlikath» (جەملىكەنت): «چوڭ بازار بولۇپ، ئاتامىنى بابغۇ دەيدىكەن[226]. بابغۇنىڭ پۇقرالىرىمۇ شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىكەن. چۈنكى، قىماقلار، قارلۇقلار ۋە باغمىلار ئىلگىرى دائىم بۇ بازارنى تالان - تاراج قىلىپ تۇرىدىكەن» دېيىلگەن. بۇ يەر ماناس دەريا سى بىلەن شىخۇ

دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان[227]. بۇنداق ئاساسەن ئوخشاش يەر ناملىرى كۆلۈك بىلەن جەمەلكەس ماددىلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

مىنورسكىي بۇ نامنى تۈركىلەرنىڭ چۈمۈل قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراپ توغرا قىلغان. مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا تۈركىي قوۋملارنى كۆرسەتكەندە، ئۇيغۇر ۋە تاڭغۇتلارنىڭ غەربىدە چۈمۈل قوۋمى بارلىقىنى تىلغا ئالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىمۇ چىگىل ۋە چۈمۈللارنىڭ ماكانى ھەققىدە خاتىرە بار. مەسىلەن، «قۇچۇنىڭ خەرىتىلىك تەپسىرى»دە «ئاقسۇ يارلىقىنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن يارغۇل چېگرىسىغا باريدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىن چىگىللارنىڭ غەربىدىكى قوۋملارغا تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن[228]. كۆلۈك بىلەن جەمەلكەس ۋە خۇمۇدنىڭ بىر جاي ياكى بىر جاي ئەمەسلىكىگە ئالدىراپ خۇلاسە چىقىرىۋېتىش ياخشى ئەمەس. ھامىلتون «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر»دىكى خوتەن ساك تىلىدىكى Camaida Badaika دېگەن يەر نامىنى («چامىل بالىق» دەپ تەرجىمە قىلغان) «جەملىكەس»كە ئۇدۇللاشتۇرغان. لېكىن، Camaida Badaika نى كۆلۈك بىلەن جەمەلكەسكە ئۇدۇللاشتۇرغاندىن جەملىكەسكە ئۇدۇللىشىدىكەن، دەپ قارىغان تۇرۇك.

«T·znagh—Art» (تۇنزاغ ئارت): «بىر توپا تاغ بولۇپ كارۋان ـ سودىگەرلەر چۈشىدىغان ئۆتەك» دېيىلگەن. مىنورسكىي نۇنزاغ ئارتتىن ئىغراج ئارتقۇچە بولغان يەر نامىلىرىدىكى «ئۆتەك» ئاتالغۇسىغا دىققەت قىلىشنى

ئەسكەرتكەن. بۇ ئۆتەڭلەرنى تەڭرىتاغ ۋە ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدىكى يوللارغا جايلاشقان دەپ قارىسىمۇ، رەتكە تىزىش تەرتىپى ئېنىق بولمىغان، بۇنداق ئەھۋال مابەنج جەراباس بەلخمەكان، سۇھۇك ئارت قاتارلىق جايلارنىڭ جايلىشىشىدا گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن.

مىنورسكىي «تونىزاغ» دېگەننى «توپىراغ» دەپ پەرەز قىلىپ، «بىر توپا تاغ» دېگەن تەسۋىرگە ماسلاشتۇرغان، لېكىن بىز بۇ يەر نامىنى «سارىغ» دېگەننىڭ خاتا يېزىلىشى دەپ قارىساق، ئۇنداقتا ئىبنى خۇرداذبەھ بۇ جايىنى ئاتالمىش «تۇركەش قاغانى كەنتى»نىڭ غەربىگە تۆت پەرسەخ كېلىدىغان يەردىكى بىر چوڭ كەنت دەيدۇ. بېرنىشتام بۇ جايىنى بېشكەكنىڭ شەرقىگە 32 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە دەپ بېكىتكەن.

«Mab·njj·rabas» (مابەنج جەراباس): «بىر ئۆتەڭ بولۇپ، ئۇ يەردە بىر چوڭ دەريا ۋە مول ئوت - چۆپلەر بار» دېيىلگەن. مىنورسكىي «بىر چوڭ دەريا» بويىدا ئىكەنلىكىگە قاراپ «مابەنج»نى ئىلى دەريا‌سى ئەتراپىدىكى «يافەنج» بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغان. مېنىڭچە، بۇ يەر نامىدا خاتالىق بولمىسا كېرەك. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ بەش نۇشىب ئاسكىل قەبىلىلىرى تۇمەن ئىگىلەپ، كېيىن سۇدۇڭفاڭ تارتۇالغان ماباۋ شەھىرىدىكى «ماباۋ» سۆزىگە سوغدى تىلىدىكى مۇئەننەس ئارقا قوشۇمچە «ئانج» قوشۇلغان[229]. شۇڭا، ئاتباش بەلكىم مەزكۇر يەر نامىنىڭ ئاخىرقى يېرىم ئاتلىشى بولمىش «جەراباس» بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

بۇ جاي ناربن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتاباش ئەتراپىدا. ئۇ، تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن جەنۇب - شىمال ئېتەكلىرىگە ئۆتىدىغان قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئېركىن يولى»دەپ ئاتالغان. بۇنداق ئۇدۇللىشىشنىڭ ئېھتىماللىقىنى «بەلەخمە-كان»،«سىدنىك» دېگەن يەر نامىلىرى، بولۇپمۇ «ئىغراج ئارت» دېگەن يەر نامى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

«B·lkh·mkan» (بەلەخمەكان): «بۇ ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان، ھازىر تاشلىۋېتىلگەن ئۆنەك» دېيىلگەن. ئالىملار بۇنىڭغا قارىتا ھېچقانداق غەيرىي پىكىر بولمىغان. لېكىن، بۇ يەر نامىنىڭ ئىدىرىسىنىڭ كىتابىدىكى «لەخمەن» دېگەن يەر نامى بىلەن بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئىدىرىسىنىڭ كىتابىدىكى «لەخمان» بىر شەھەر بولۇپ ئالتىنچى بەلۋاغنىڭ سەككىزىنچى رايونىغا جايلاشقان. ۋېلسوننىڭ تەھقىقلىشىچە، «لەخمەن» بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلارنى كۆرسىتىدىكەن[230]. ئىدرىسى بۇ شەھەرنى قارلۇقلار رايونىدا بولۇپ، سۇنىيە تېغىغا بىنا قىلىنغان، بۇ شەھەرگە بۇ تاغنىڭ چوققىسىدىن ئېقىپ چۈشكەن بىر دەريانىڭ نامى بويىچە نام قويۇلغان[231] دېگەن. ئىدرىسىنىڭ كىتابىدىكى بىر خەرىتىدىن قارلۇقلارنىڭ ئارال دېڭىزى بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز[232]. شۇڭا، «لەخمان» شەھرىمۇ بۇ رايونىدا بولۇشى كېرەك. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىدرىسى خاتىرىلىگەن (جەيھانىنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل ئالغان) «تىلماچ»

سەلەمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە بۇ لەخمان بىلەن كۆلان، تۆۋەنكى بارسخان ۋە تالاس بىرگە تىلغا ئېلىنغان[233]. شۇڭا، بۇ جاي ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇشى مۇمكىن.

مۇشۇنداق بولغاندا، بۇ دەريانى «سەيھۇن» (چۈ دەرياسى) دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ[234]. (بۇ دەريا ناملىنىڭ بۇرۇلۇپ ئۆزگىرىش جەريانىنى مۇنداق فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىگىلى بولىدۇ: سۇنىيە > سەيھۇن > سويياب. ناۋادا بۇ پەرەزىم پۈتۈپ تۇرالىسا، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەريا بويىدىكى تاغدىكى لەخمانىنى بەلەخمەكان دەپ، بەلەخمەكانىنى بولسا بەلاسكانىنىڭ خاتا يېزىلىشى، يەنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بويلا سانغۇن شەھىرى ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى بالاساغۇن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ[235].

«S·d·nk» (سىدنىك): «قار - يامغۇر توختىمايدىغان ئۆتەڭ» دېيىلگەن. مىنورسكىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «سىدنىك» دېگەن بىر كۆل تىلغا ئېلىنغانلىقىغا دىققەت قىلغان. بۇ كۆل «قوچقار باشى» ئەتراپىغا جايلاشقان[236]. بارتولدنىڭ تەھقىقلىشىچە[237] مەھمۇد كاشغەرى تىلغا ئالغان «قوچقار باشى» نامىلىق بۇ شەھەر بالاساغۇن ئەتراپىدا ئىكەن. شۇڭا، سىدنىك كۆلىمۇ بالاساغۇن ئەتراپىغا جايلاشقان. لېكىن، مىنورسكىي بۇ ئىككى سىدنىك بىر يەر ئەمەس. چۈنكى، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى چۈ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان ئىكەن، دەپ قارايدۇ. بىراق، بىز مەزكۇر كىتابتا تۈنزاغ ئارتتىن ئىغراج ئارتقۇچە بولغان بايان بېشىدىكى باشقا يەر نامى ھەققىدىكى

بايانغا ئوخشىمايدۇ. بىر - بىرىگە ئۇلاپ بايان قىلغىنى بولسا، قاتناشتا ئىشلىتىدىغان ئۆتەڭ ناميدىن ئىبارەت. «بەلەخمەكان»دا ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلار ماكانلاشقان بولۇپ، ھازىر تاشلۇپتىلگەن دەپىلگەن. 925- يىلىدىكى خوتەن ساك تىلىدا يېزىلغان «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر»دە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسى Camaida Badaika (جەملىكەس) ۋە ئارگ دەپىلگەن. شۇڭا، بۇلار بەلكىم مۇئەللىپنىڭ باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق توققۇز ئوغۇزلارنىڭ، يەنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇرۇنقى ئۆتەڭلىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللىرى بولسا كېرەك. بۇ ئۆتەڭلەر قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

«S·h·k·art» (سەھەك ئارت): بىر ئۆتەڭنىڭ نامى.

«IrguzgukAth» (ئىرگۇزگۇكەس): «ئوت - سۇيى بار ئۆتەڭ» دەپىلگەن. مىنورسكىي بۇ يەر نامىنى «ئىككى ئۆگۈز»نىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن دەپ قارايدۇ. «ئىككى ئۆگۈز»نىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى ئورنى ئېنىق ئەمەس بولۇپ، ئۇ كىتابنىڭ مەتىنىسىدە ئىككى ئۆگۈز ئىلى دەرياسىغا يېقىن[238]، «ئىلى دەرياسى بىلەن يافەنج ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان[239] دەپىلسىمۇ، يۇمىلاق خەرىتىدە يافەنج دەريانىڭ غەربىي (جەنۇبىي) تەرىپىدە، ئىككى ئۆگۈز بولسا دەريانىڭ شەرقىي (شىمالىي) تەرىپىدە بولۇپ، ئىلى دەرياسى بىلەن يافەنج ئوتتۇرىسىدا ئەمەس.

1253- يىلىنىڭ ئاخىرىدا رۇبرۇك بۇ رايوندا سەپەر قىلىپ بىر چوڭ دەريادىن ئۆتكەن. بۇ دەريا ئادەتتە ئىلى دەرياسى، دەپ

قارىلىدۇ. ئۇ دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن بىر تاغ جىلغىسىدا ناشلىنىپ قالغان قەلئەنى كۆرگەن، ئارقىدىن ئېكيۇس دېگەن بىر چوڭ شەھەرگە كەلگەن. ئەتىسى جەنۇبتىن سوزۇلۇپ كەلگەن ئېگىز تاغلاردىن ئۆتۈپ بىر تۈزلەڭلىككە كىرگەن. تۈزلەڭلىكنىڭ ئوڭ تەرىپى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن ئېگىز تاغلار، سول تەرىپى بىر چوڭ كۆل (كۆلنى بىر ئايلىنىپ چىقىشقا 25 كۈن كېتەرمىش) بولۇپ، تاغدىن كۆلگە ئېقىپ چۈشكەن دەريا ئېقىنى تۈزلەڭلىكنى سۇغىرىۋاتقان ئىكەن. ئۇ داۋاملىق مېڭىپ چوڭ شەھەر قايالىققا كەلگەن. ئۇ ئالاتاۋ ئېغىزى، ئىمىل قاتارلىق جايلار ئارقىلىق شەرققە سەپەر قىلغان[240]. قايالىقنىڭ ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ كۆپىل ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. شۇڭا، ئەگەر بۇ ئىكيۇس ھەقىقەتەن ئىككى ئۆگۈز بولسا، بۇ ئىككى ئۆگۈز ئىلى دەرياسىنىڭ شەرقىي شىمالى، قايالىقنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مەلۇم بىر جايدا بولۇشى كېرەك. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ماتېرىياللاردىمۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە ئىككى ئۆگۈز بارلىقى خاتىرىلەنگەن.

«كونا تاڭنامە. غەربىي تۈركلەر تەزكىرىسى»دە يۇڭخۇي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (651- يىلى) قارا ئوغلى تىرگىن بىلەن قوۋمىنى باشلاپ غەربكە قېچىپ كېلىپ، تۇغلۇق قاغانىنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىگەن. غەربىي يۇرتتىكى تامامىي ئايماقلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ ئىككى ئۆگۈز ۋە مىڭبۇلاقنى ئاستانە قىلىپ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتاپ، تۇغلۇق، نوشىب، ئون ئوق ئېلىنى ئىدارە قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. كېيىن سۇدىڭفاڭنىڭ شىيەنچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2-

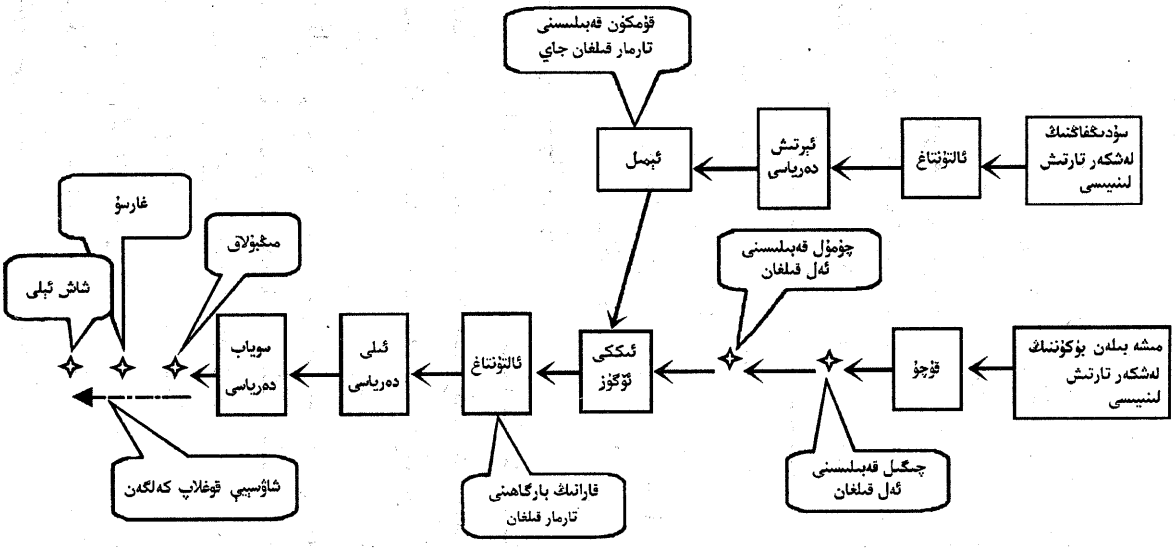
يىلى (657- يىلى) قاراغا لەشكەر تارتقانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىدىمۇ «ئىككى ئۆگۈز» تىلغا ئېلىنغان. ماسىدا ھىسائو خېلى بۇرۇنلا ئىككى ئۆگۈزنىڭ ئورنى ھەققىدىكى مەسىلىنى ھەل قىلىشتا، يۇقىرىقى خاتىرىلەرگە تايىنىش كېرەكلىكىنى ئېيتقان. ماسىدا ئانالىز قىلغاندىن كېيىن، سۇدىئىفاڭ لەشكەر تارتقان مۇساپىنى خەرىتىلەشتۇرگەن (قوشۇمچە 4- خەرىتىگە قارىڭ) ھەم ئىككى ئۆگۈزنى بورتالا دەرياسى دەپ قارىغان[241]. لېكىن، بورتالانىڭ ئورنى غەربكە يۇرۇش قىلغان ئىككى قوشۇننىڭ بۇ جايدا ئۇچراشمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. چۈنكى، ئەگەر ئىككى قوشۇن سايرام كۆلىنىڭ جەنۇبى ئارقىلىق غەربكە يۇرۇش قىلغاندا، سۇدىئىفاڭنى بورتالادىن ئۆتكەن دېگەندىمۇ مىشە بىلەن بۇكۇننىڭ قوشۇنى بۇ يەردىن ئۆتمەيدۇ. ئەگەر ئىككى قوشۇن ئالاتاۋ ئېغىزىنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول ئارقىلىق غەربكە ماڭغان بولسا، (رۇبرۇك مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان) مىشە بىلەن بۇكۇننىڭ قوشۇنى بورتالادىن ئۆتكەن بولسىمۇ، سۇدىئىفاڭنىڭ قوشۇنى بۇ يەردىن ئۆتمىگەن. ئەكسىچە، بىز ئىككى ئۆگۈزنىڭ ئورنىنى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا سۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا دېسەك، ئىمىل، ئالاتاۋ ئېغىزى ۋە كوپال ئارقىلىق كەلگەن سۇدىئىفاڭ، جىڭ، سايرام ۋە قورغاس ئارقىلىق كەلگەن. مىشە ۋە بۇكۇن بىلەن دەل مۇشۇ يەردە ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئالتۇنتاغ ئەتراپىدىكى قارانى مەغلۇپ قىلغان.

يۇقىرىقى تەھقىقلىشىم خاتا بولمىسا، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى بۇ يەر نامى ھەقىقەتەن «ئىككى ئۆگۈز» بولسا، مېنىڭ قىياسىم مەزمۇت پۇت تىرەپ تۇرالمىغان بولىدۇ، يەنى بۇ ئۆتەڭلەر

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۆتمۈشلىرى ئەمەس. چۈنكى، بۇ يەرلەر ھەقىقەتەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدە ئەمەس.

«Ighraj—Art» (ئىغراج ئارت): «يىل بويى مۇز ئېرىمەيدىغان ئۆتەڭ» دېيىلگەن. مەزكۇر جايدا نۇرغۇنلىغان ياۋايى ھايۋانلار ۋە بۇغا ـ مارالالار بولغاچقا، تاغدىن كۆپ مىقداردا بۇغا مۇڭگۈزى چىقىدىكەن. مىنورسكىي بۇ يەر نامىنىڭ كىتابتا نەچچە يەردە ئۇچرايدىغانلىقىنى، «تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرىسى» دېگەن مەنىسى بارلىقىنى كۆرسەتكەن. لېكىن، بۇ يەر مۇھىم بىر تاغ ئېغىزىنى كۆرسىتىدۇ. كونكرېت قەيەرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى بېكىتمەك تەس بولسىمۇ، بۇ يەر نامىنىڭ مەنىسى ناھايىتى مۇھىم. بىز پەرەز قىلغان ئاتباش، بالاساغۇن ۋە مىنورسكىي پەرەز قىلغان سىدنىك ئىككى ئۆگۈز قاتارلىق يەرلەر ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ ئۆتەڭلەرنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» بىلەن «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر»دە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇيغۇر ئاستانىسى ۋە ئاساسلىق شەھەر ـ بازارلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئاساسەن ئوخشاش. گەرچە بۇ خاتىرىلەردە ئەرەب ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى ئوخشىمىغان دەۋرلەرگە ئائىت مەزمۇنلار ئارىلىشىپ كەتكەنلىكىدەك ئالاھىدىلىك بار بولسىمۇ ھەمدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا دائىر كونكرېت تەسۋىرلەر كەم بولسىمۇ، بىزگە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ X ئەسىرنىڭ 20 — 30- يىللىرى زورىيىپ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىر بۇيۇك كۈچ بولۇپ قالغانلىقىنى ئېنىق ئېيتىپ بېرىدۇ.

4 ـ خەرىتە: شىيەنچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2 ـ يىلى سۈدىگەلىكنىڭ قاتارلىقلارنىڭ قاراغا جازا يۈرۈش قىلىش لىنىيىسى

ئىزاهلار:

(1) يۇقىرىقى ھەر خىل تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن «كىتابلار جەۋھىرى» (97- جىلد، ۋاسسىاللارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋالى)، «بەش دەۋرگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» (28- جىلد، ئۇيغۇرلار)نىڭ تەھلىلى ھەققىدە مائېدا ماسانانىڭ «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» (5- ئەنشى ئۇيغۇرلىرى مەڭگۈ تېكىن خاقانىنىڭ باشچىلىقىدا گەنجۇغا كۆچكەن يىل ھەققىدىكى مۇلاھىزە)، تاڭ كەيجەنىنىڭ «مەڭگۈ تېكىنىنىڭ گەنجۇدا ئولتۇراقلىشىشىنى پەرقلەندۈرۈش» ۋە ھامىلتوننىڭ «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 9 — 15- بەتلەرگىچە)غا قارالسۇن.

(2) سۇن كەيدى، موريياسۇ تاكائو، يامادا نوبۇئو، لىيۇيىتاڭ، پىنكىس، فەن ۋېنلەن قاتارلىق ئالىملار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن مەڭگۈ تېكىنىنىڭ مۇناسىۋىتى يۇقىدەپ قارايدۇ («جۇڭگو بۇيۇك ئېنسكلوپېدىيىسى، جۇڭگو تارىخى قىسمى»- دىكى جاڭ گۇاڭدا يازغان قەدىمكى ئۇيغۇرلار ماددىسىغا قارالسۇن).

(3) «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 97- جىلد، «تۇبۇتلەر»دىكى خاتىرە بۇنىڭ بىلەن ئوخشاش. پەقەت جاڭ يىچاۋنىڭ ئىسمى كەينىگە «شاجۇ ھىراۋۇلى» دېگەن سۆز قوشۇپ قويۇلغان.

(4) «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر ھەققىدىكى تەھقىقلەر»دىن نەقىل ئېلىندى. «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى» 8113- بەت.

(5) «شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى» (1942- يىلى كىيوتو نەشرى) 12- قىسىم 4- كىتاب 54 — 56- بەتلەر.

(6) كۇۋادا روكۇرو: «ئۇيغۇرلارنىڭ خارابلىشىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» 118-، 119- بەتلەر.

(7) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 179 — 185- بەتلەر.

(8) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 765 — 767- بەتلەر.

(9) ماليا ۋكىن: «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» رۇسچە نەشرى 131- بەت.

(10) ۋاڭ گۇۋېي: «سىبىرلار ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تاتارلار ھەققىدە ئىزدىنىش».

(11) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە»

(12) «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددىاھلىق ئەدەبىياتى توپلىمى»؛ جاڭ خوڭشۇن تاللاپ ئىزاھلىغان «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددىاھلىق ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەردىن تاللانغانلىرىغا ئىزاھات»قىمۇ كىرگۈزۈلگەن.

(13) لوجېنيۇ: «تاڭنامىدىكى جاڭ يىچاۋ تەزكىرىسىگە تولۇقلىما»، شياڭ دا «تاڭنامىدىكى جاڭ يىچاۋ تەزكىرىسىگە تولۇقلىمىغا تولۇقلىما»، سۇن كەيدى «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان جاڭ خوەيشىنگە دائىر مەددىاھلىق ئەدەبىياتىغا كىرىش».

(14) سۇن كەيدى: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان جاڭ خوەيشىنگە دائىر مەددىاھلىق ئەدەبىياتىغا كىرىش» 386- بەت.

(15) جاڭ خوڭشۇن تاللاپ ئىزاھلىغان «دۇنخۇاڭدىن

تېپىلغان مەددىاھلىق ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەردىن تاللانغانلىرىغا ئىزاھات»نىڭ 232- بېتىدىن نەقىل ئېلىندى.

(16) روڭ شىنجاڭ: «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىنىڭ ئاتىقى ھەققىدە ئىزدىنىش» (1988- يىلى بېيجىڭدا ئېچىلغان دۇنخۇاڭ - تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تاپشۇرۇلغان ماقالە). مەن دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمدە سۇن كەيدى بىلەن ۋاڭ جوڭمىنىڭ كۆزقارىشىغا ۋارىسلىق قىلغان ئىدىم. روڭ شىنجاڭ ئەپەندى كۆرسەتمە بېرىپ تۇزىتىپ بەرگەن ئىدى.

(17) ۋاڭ جوڭمىن: «〈تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان پۈتۈن شىپىرلارغا تولۇقلىما〉غا قوشۇمچە» (54- بەت)دە: بۇقۇ تەڭرىخان بەلكىم بېشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقساقىلى بۇقۇچىن بولسا كېرەك. بۇ شېئىرنى ئەينى چاغدا شۇ يەرلىك كىشىلەر يازغان، شۇڭا ئۇنى «تەڭرىخان» دەپ ئاتىغان. چىەنپۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (876- يىلى) قۇمۇلنى ئىشغال قىلغانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ. ئەپسۇسكى، شېئىرنىڭ تېمىسى كەمتۈك، شېئىرمۇ ئاران ئالتە خەت بولغاچقا قاراتما مەنىسى ئانچە ئېنىق ئەمەس. بۇ ۋاقىتتا بۇقۇچىن جاڭ يىچاۋنىڭ قوماندانلىقىدا تۇبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغان. مەن بۇنى جاڭ يىچاۋنىڭ پەرمانىمىكىن دەپ ئويلايمەن» دېگەن. بۇنداق مۆلچەرلەش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس.

(18) «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان مەددىاھلىق ئەدەبىياتى توپلىمى» 127- بەت مەتنىنىڭ تەھقىق خاتىرىسىدە «باشتىكى مەزمۇن بىلەن ماسلاشمىغان، شۇڭا كېيىنكىلەر تولۇقلاپ

قويغانمىكىن، دەپ گۇمانلىنىمەن. مەددالىق ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرىغا چاپلىما قۇيرۇق قىلىپ قويغان» دەيدۇ. روڭ شىنجاڭ ئەپەندىمۇ باشقىلارنىڭ قولىدا كۆچۈرۈلگەن، دەپ قارايدۇ.

(19) خانىدا تورو: «تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭچى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى يېزىلغان شاجۇ، يىجۇ (قۇمۇل) جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى تۇرلىمە ۋەسىقە».

(20) روڭ شىنجاڭ: «لوڭ جەمەتى ھەققىدە ئىزدىنىش» (ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسلىق ژۇرنىلى، 4- سان).

(21) روڭ شىنجاڭ نەقىل ئالغان، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان 2187- ژاراقتىكى خەنزۇچە ۋەسىقىگە قارىڭ؛ فۇجىي ئاكىرا ۋەسىقىنىڭ ئاخىرىدا تىلغا ئېلىنغان «مەرھەم ھىماتچىمىز» دېگەن سۆز جاڭ يىچاۋنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ۋەسىقە يېزىلغان ۋاقىت جاڭ يىچاۋ ۋاپات بولغان 872- يىلىدىن كېيىن بولۇشى كېرەك ھەم 389- ژاراقتا خاتىرىلەنگەن سۇجۇغا كىرگەن لوڭ جەمەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

(22) «جاڭ خۇيشىن ھەققىدىكى مەددالىق ئەدەبىياتى»دا «دۇڭ بېگى ئۇيغۇرلارنىڭ... سەردارلىرى قاۋۇل، لەشكەرلىرىنىڭ خىللىقىنى ئاڭلاپ ھونلارغا يۈرۈش قىلماقچى بولدى. مۇشاۋۇر جاڭ داچىڭ بەن چىغا خالىغانچە لەشكەر تارتقىلى بولمايدۇ، كۆز پەسلىدە غەربكە يۈرۈش قىلايلى، ئەلەم ئەھلىدىن ھەزەر ئەيلەيلى دېدى» دېيىلگەن.

(23) فۇجىي ئاكىرا: «شاجۇدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىنىڭ باش - ئاخىرى» (شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى كىيوتو نەشرى 12- قىسىم 4- بۆلۈم)دا، بۇ ۋەسىقىنى نەقىل ئالغان. لېكىن، 71- بەت، 8- قۇردىكى كېيىنكىلەر

ئەسلىي مەتنىگە مەشىق قىلىپ يېزىپ قويغان خەتنىمۇ نەقىل كەلتۈرۈۋە تكەن.

(24) ۋاڭ جوڭمىن: «جىنشەن ئېلىگە دائىر تولۇقلىما» ۋە روك شىنجاڭنىڭ «جىنشەن ئېلى تارىخى ھەققىدە تەھلىل»گە قارالا.

(25) 3633- ۋاراقنىڭ ئوك تەرىپىدىكى «شاجۇ پۇقرالىرىدىن تۇمەن كىشىنىڭ ئۇيغۇر بۇيۇك تەڭرى خاقانغا سۇنغان ئەرزى» (911- يىلى) بىلەن خې شىجې ۋە سۇن شيۇشېننىڭ «گۇاجۇ - شاجۇدىكى ساۋ جەمەتىنىڭ يىلنامىسىگە تولۇقلىما»غا تولۇقلىما (گەنسۇ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1980- يىلى 3- سان)غا قارالا.

(26) پۇللىيېلانك: « ‹ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر› نىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە ئىزدىنىش» 1945- يىلى نەشرى. 90 — 97- بەتلەر ھەم خۇالا شېڭجاڭنىڭ «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر ۋە غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» 1984- يىلى.

(27) قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار توغرىسىدا ھامىلتوننىڭ «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىشلىرىم» بىلەن خۇالا شېڭجاڭنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قارالا.

(28) تاڭ چاڭرۇ: «ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىغا ئائىت بىرنەچچە خىل ماتېرىيالغا كىرىش» (دۇنخۇاڭشۇناسلىققا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما) 30- ئىزاھقا قارالا. مەزكۇر ماقالىدە يەنە «ئاساسەن جالا خۇەيشىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ھەقىقەتكە قايىتقان

لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرى ئىدارە قىلىدىغان دائىرە يەنىلا خېشىدىكى 11 ئايماق دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە گۇاجۇ ۋە شاجۇدىن ئىبارەت ئىككىلا ئايماق قالغان» دەپ قارايدۇ.

(29) 1366-، 3728-، 2629- بەتلەرگە قارالسۇن.

(30) 13- ئىزاھقا قارالسۇن، جالىڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجاڭنىڭ «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بىر پارچە خەنزۇچە ماتېرىيال ھەققىدە»دە تەڭرىخانىنى، بۇقۇچىن ياكى ئۇنىڭ ۋارىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولمايدۇ. ئۇلار ئىككىسى يەنە يىجۇ (قۇمۇل) شەھىرى ھەققىدىكە قايتقان لەشكەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىشىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

(31) سەي مېيبىياۋ، جۇ چىڭشۇ، جۇرۇيشى، دىڭ ۋېيجى، ۋاڭ جوڭ يازغان «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى» 6- قىسىم 18-بەتكە قارالسۇن.

(32) قىتانلار ۋە لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئادەتتىكى ئەھۋالى ھەققىدە سەي مېيبىياۋ قاتارلىقلار يازغان يۇقىرىقى كىتاب بىلەن «جۇڭگو تارىخى ھەققىدە تېزىس» 5- قىسمىغا قارالسۇن.

(33) «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەزۇخان خاتىرىسى. 1-بۆلۈم» (تېخنىقۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى) كۇز، 7- ئايدا 40 تۇمەن لەشكەر بىلەن خېدوڭنىڭ دەببىيغا جازا يۈرۈش قىلدى...

(34) «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەزۇخان خاتىرىسى» 1-بۆلۈم 11- بەت.

(35) «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەزۇخان خاتىرىسى» 2-بۆلۈم 19 — 21- بەتلەرگىچە. شىمازاكى ئاكىرا «چۆل» ئاساسەن جۇڭگونىڭ غەربىدىكى قۇملۇقنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى

ئېيتقان. («سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈركىستان ھەققىدە تەتقىقات» توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1983-يىلى ياپونچە نەشرى، 240-بەت).

(36) «كونا تاڭنامە. غەربتىكى قوۋملار تەزكىرىسى. قۇچۇ» (5296-بەت)، («يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. قۇچۇ»مۇ ئاساسەن ئوخشاش) بىلەن «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى (1-جىلد، 18-بەت)دا قاغانسای (پۇتسار) شەھرىنىڭ ئورتا تىلغا ئېلىنغان. چاۋانىنس «غەربىي تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 105-بەت)دا شۇسۈڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى سۇ-ئېقىنلار تەزكىرىسى»دىكى تەھقىقىنى ماقۇللاپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۇەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6-يىلى (790-يىلى) تۇبۇتلەر بېشبالىقنى ئىشغال قىلىۋالغاندا «قارلۇقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىگىلىۋالغان پۇتسار بىلەن قاغانسايىنىڭ مۇناسىۋىتى بار»، دەپ قارىغان. ماسىدا خىسائو «قەدىمكى دەۋردىكى تەڭرىتېغىنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»تا ئاساسەن شۇ شۇسوڭ بىلەن چاۋاننىسنىڭ قاغانسايىنى بۇتسار بالىق دېگەن كۆزقارىشىنى ياقلىغان ھەم ئېنىق قىلىپ، پۇتسار جەمئىيىتىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا جىلغىسىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىغان. ئابى تاكېئو ئۇنىڭ قاغانسايىنىڭ پۇتسار ئىكەنلىكىگە دائىر تەھقىقىنى ئاساسەن ماقۇللىسىمۇ، قاغانسای موردا، دەپ قارايدۇ. ئابى تاكېئونىڭ «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى (124 — 127-بەتلەرگە قاراڭ): شىما زاكى ئاكىرا «سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈركىستان ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە يۇقىرىقى

كۆزقاراشلارنى تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ، پۈتسار بالىق ھازىرقى مورىنىڭ غەربىدىكى «قەدىمىي شەھەر» ئەتراپىدا بولۇپ، تەكشۈرتىپغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تۆت تەرەپكە تۇتىشىدىغان مۇھىم ئۆلكىلەرنىڭ بىرى، دەپ قارايدۇ.

(37) «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇڭ خان خاتىرىسى 2-بۆلۈم» (20- بەت)؛ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تىيەنزۇخان خاتىرىسى (تۆتىنچى)غا قوشۇمچە قىلغان يوللۇغ تايشى خاتىرىسى»دە يوللۇغ تايشى گوبىنىڭ شىمالى بىلەن غەربكە ماڭغاندا، «ئاۋۋال ئۇيغۇر خانى بىلگىگە نامە ئەۋەتىپ: ئۆتمۈشتە بۇزرۇكۋارىم تەيزۇخان شىمالغا يۈرۈش قىلىپ بۆگۈ خان شەھىرىدىن ئۆتكەندە، گەنجۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇزرۇكۋارلىرى ئورمۇزدىخانغا يارلىق ئەۋەتىپ، ئانا يۇرتلىرىنى سېغىنسىلا مەن قايتۇرۇپ بېرەي، ناۋادا قايتالمىسا، مېنىڭ تەۋەلىكىمدە تۇرسۇن. مېنىڭ ئىلكىمدە تۇرغىنى، سېلىنىڭ ئىلكىلىرىدە تۇرغانغا باراۋەر دېسە، بۇزرۇكۋارلىرى ئېلىمنىڭ بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگىلى نەچچە زامان بولدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالىرىم بۇ يەرگە ماكانلىشىپ كۆنۈپ قالدى. ئەمدى قايتىپ كېتەلمەيمىز، دەپ ئۆزرە ئېيتقان. بىز سىلەر بىلەن بىر كۈنلۈك دوستلاردىن ئەمەس. ئەمدى مەن ئەرەب ئېلىگە ماڭغان سەپىرىمدە ئەللىرىدىن ئۆتمەكچى بولۇۋاتىمەن. ھەرگىز گۇمانلىنىپ قالمىسىلا، دېگەن. بىلگە خان نامىدىن ۋاقىپلىنىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇچ كۈن زىياپەت بەرگەن. قايتىشىدا 600 ئات، 3000 قوي، 100 تۆگە ھەدىيە قىلغان. قارام بولغۇسى بارلىقىنى بىلدۈرۈپ بالىلىرىنى تۇرغاۋلىققا تۇتۇپ، چېگرىغىچە ئاپىرىپ قويغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. يوللۇغ تايشى غەربكە ماڭغاندا،

گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى تاڭغۇتلار (1028- يىلى) ھالاك قىلىپ بولغان، شۇڭا ئادەتتە بۇ ئۇيغۇر خانى بىلگىنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى دەپ قارايدۇ، ھەتتا بەزىلەر بۇنىڭغا ئاساسەن ئورمۇزدىنىڭ قۇچۇ ۋە گەنجۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق خانى ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدۇ. لېكىن، بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا خېلى كۆپ مەسىلەر ساقلانغان. بىرىنچىدىن، لياۋ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى تىيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا گەنجۇغا ھۇجۇم قىلمىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى ھۆرمەتلەش زۆرۈرىيىتى بارلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يوق. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇزۇلدۇرمەستىن ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرۇشى ۋە توڭخې، تەيپىڭ سەلتەنەت دەۋرىدىكى يىللاردا گەنجۇغا يۈرۈش قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، تەيزۇخان گەنجۇ تۇتۇقىنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، چوقۇم ئەلچى ئەۋەتىپ گەنجۇلۇقلارنى ئۆزىگە ئەل بولۇپ بېقىنىشقا چاقىرغان. يوللۇغ تايشى ئېيتقاندەك، ھېلىقى تەكەللۇپ سۆزلىرىنى ئېيتقان بولۇشى تامامەن مۇمكىن ئەمەس. ئىككىنچىدىن، يوللۇغ تايشى ئورمۇزدىنىڭ گەنجۇغا كۆچۈپ كەلگىلى نەچچە زامان بولدى دېگەن سۆزى بولۇپ، نەچچە زاماننى ئاز دېگەندىمۇ 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولىدۇ، يەنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى قورۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. 50 نەچچە يىل ئىلگىرى سۇن كەيدى «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان جاڭ خۇەيشىن ھەققىدىكى مەددىھىلىق ئەدەبىياتنىڭ كىرىش» تە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇرك خانلىقىدىن قېچىپ كەلگەن ئۇيغۇر قوۋملىرى ئاساسىدا

تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تارىخىي ماتېرىيال ئۇنىڭ دەللىلىدىن بىرى. لېكىن، بۇنداق كۆزقاراش تاكى سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بۇ يەرنى ئۇزاق مۇددەت ئىگىلەپ تۇرغانلىقىنى يېشىپ بېرەلمىگەچكە، ئاساسەن ھېچكىم قوللىمىغان (موريياسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن). شۇڭا، بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا تارىخچىلىرى خاتا قىلىپ قويمىغان بولسا، ئۇنداقتا، يوللۇغ تايشى تارىخنى ئويدۇرۇپ چىقارغان، يوللۇغ تايشى ئۆلىما بولغاچقا يەنە بەزىبىر تارىخلارنى ۋە ئويدۇرما ماتېرىياللارنى بىلىشى تەبىئىي. يېغىپ ئېيتقاندا، بۇ تارىخىي ماتېرىيال ئورمۇزدنىڭ قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بېرەلمەيدۇ.

(38) ھامىلتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 153-، 154-، 168- بەتلەر.

(39) «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. قارام ئەللەر»دە بۇ ۋەقە خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن، تەبىزۇخان سەلتەنىتىنىڭ تۇنجى يىلى (907- يىلى) 12- ئايدا «قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئولپان ئەكەلگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. بەزى ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى «تەرجىمىھال» ۋە «قارام ئەللەر»دىكى خاتىرىلەردە پەرقلىق گەۋدىلەندۇرۇلگەن بولسىمۇ، يېغىپ ئېيتقاندا «قارام ئەللەر» خاتىرىسىدە ساقلانغان مەسىلىلەر كۆپرەك. مەسىلەن، تەيەنزەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 11- ئاي، تەيەنشەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى 2- ئايدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر شۇنداق. شۇڭا، بۇ خاتىرىلەر پۈتۈنلەي «تەرجىمىھال»دىكى خاتىرىلەردىن ئېلىندى.

(40) فللئوت: «قۇچۇ ۋە قارا قۇچۇ دېگەن ناملار ھەققىدە ئىزدىنىش»؛ ھاملتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 152- بەت.

(41) ھاملتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 157-،158- بەتلەر.

(42) ۋېي لياڭشاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىرى ۋە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»؛ چېڭ سولۇ «لياۋ، جىن سۇلالىسىرى بىلەن ئۇيغۇرلار مۇناسىۋىتى توغرىسىدا» («لياۋ، جىن سۇلالىسىرىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» 1- قىسىم شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 1987- يىلى نەشرى).

(43) ۋىتتفوگېل بىلەن فېڭ جاشېڭ «جۇڭگونىڭ جەمئىيەت تارىخى. لياۋ سۇلالىسى» 255- بەت.

(44) خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ 56- بېتىدە خاتالىق بار.

(45) روڭ شىنجاڭنىڭ: «ھەقىقەتكە قايتقان لەشكەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» بىلەن بائىلېپىنىڭ «قەدىمكى خوتەن ساك تىلى مەدەنىيىتى» ۋە ئۇ تەرجىمە قىلغان بىر يۇرۇش خوتەن ساك تىلىدىكى ماتېرىياللارغا قاراڭ.

(46) 9- ئايدا ئولپان ئەكەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاياقتىن كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

(47) خې شىجې، سۇن شيۇشېنلارنىڭ «گۇاجۇ ۋە شاجۇدىكى ساۋ جەمەتى يىلنامىسى»گە تولۇقلىما.

(48) جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجاڭ: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە ماتېريال —

6551- ژاراقتىكى بۇددا مۇكالىمىسى ھەققىدە تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى»(بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1989- يىلى 2- سان).

(49) مۇللىر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان ئىككى ۋەسىقە» 22- بەت.

(50) «جۇڭگو تارىخىنىڭ ئاتلىسى» 6- قىسىم 38-، 39- بەتلەر. بۇنىڭدىن باشقا ئېرتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

(51) بو ئېل «ھايتوننىڭ سەپەر خاتىرىسى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، جۇڭخۇا نەشرىياتى 14- بەت؛ ھاملتون «ستائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»؛ شىما زاكى ئاكىرا «سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇركىستان ھەققىدە تەتقىقات»دا بىر بالىقنىڭ ئورنى ھازىرقى مورىنىڭ غەربىدىكى «قەدىمىي شەھەردە» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان كۆز-قارىشىنىڭ خېلى قايىل قىلىش كۈچى بار.

(52) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلارنىڭ سۇڭ، لياۋ سۇلالىلىرى ۋە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس».

(53) پرىتساك: «قاراخانىيلار». ۋېي لياڭتاۋنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى ۋە كىتابىغا قارالسۇن.

(54) « ‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى»نىڭ تۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ماتېرىيال جەھەتتىكى قىممىتى ھەققىدە چېن گاۋخۇا، چېن جىچاۋلارنىڭ «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى تارىخىي ماتېرىيالشۇناسلىق» دېگەن كىتابىنىڭ 251 — 255- بەتلىرىگە

قاراڭ.

(56) بۇ قېتىمقى ئولپان ئەكبلىشكە دائىر تارىخىي ماتېرىياللار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، جۇ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۆنجى يىلى 2- ئايدا، ئەلچى بولۇپ كەلگەن مانى 77 كاللەك قاشتېشى، ئاق ماتا، بۇلغۇن تېرىسى، قوتاز قۇيرۇقى ۋە دۇلارنى سوۋغا قىلدى («كونا بەش دەۋر تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئىككىنچىسى. ئۇيغۇرلار» 612- بەت).

ئىككىنچى، جۇ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى گۈڭشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۆنجى يىلى 2- ئايدا، قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى تۆتۇقىنى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان (كونكرېت ئولپان نامى قىسقارتىلدى) ئۇيغۇرلار مانىنى ئەلچى قىلىپ 77 كاللەك قاشتېشى، 350 توپ ئاق ماتا، كۆك ۋە قارا سۇسەر تېرىسىدىن 28 قاشتېشى بەلۋاغ، قاشتېشى ئىگەر ۋە بىر چاچ تۇرگۇچ، 424 قوتاز قۇيرۇقى، 20 دانە چوڭ ھەقىق، 300 جىڭ قىزىل تۇز، 390 جىڭ توغرىغا(؟) (胡桐泪) ئولپان قىلىپ ئەۋەتكەن. دورا مەھسۇلاتلىرى بۇ سانلارنىڭ سىرتىدا («كىتابلار جەۋھىرى. قارام ئەللەر قىسمى. ئولپانلار» 11425- بەت).

ئۈچىنچى، (گۈڭ شۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۆنجى يىلى) قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى تۆتۇقىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئارقىدىن قىتان ئۇلۇغ ئىگۈچىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. سوغۇق تائام ئايىمىدە پۇچى كۆلىدە نەزىر - چىراغ بېرىلدى... ئۇيغۇر ئەلچىسى مانى كەلدى («بېزىكى بەش دەۋر تارىخى. جۇ جەمەتىدىكى خانلارنىڭ تەرجىمھالى. تەيزۇخان»؛ «كونا بەش دەۋر تارىخى. جۇنامە. تەيزۇخان خاتىرىسى. ئىككىنچى» دىمۇ

مۇشۇنداق خاتىرە بار. لېكىن، قىتان ئەلچىسىنىڭ «گوجى» دەپ قىسقارتىلغان سوغۇق تائام ئايمىدىكى ئىشى خاتىرىلەنمىگەن. ئۇيغۇر ئەلچىسى ماننىڭ كەلگەنلىكى بولسا «ئۇيغۇرلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان يەتكۈزدى»دە پىلا خاتىرىلەنگەن).

تۆتىنچى، جۇ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى گۈاڭشۇن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى 2- ئايدىكى سوغۇق تائام ئايمىدە، تەيزۇخان شۇەنخۇا قوۋۇقىدىن چىقىپ پۇچى كۆلىدە بارگاھ تىكلىدى. «قىتان ئەلچىسى ئىگۇچ، ئۇيغۇر تۇتۇقىنى چاقىرتىپ مەي - تائام ئىنئام قىلدى. يۇقىرىقى خاتىرىدىن تۆۋەندىكىدەك كونكرېت كۇنتەرتىپنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ. 2- ئاينىڭ 9- كۈنى (3- ئاينىڭ 19- كۈنىگە توغرا كېلىدۇ) قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسى تۇتۇق يېتىپ كەلگەن. 2- ئاينىڭ 15- كۈنى (3-ئاينىڭ 25- كۈنىگە توغرا كېلىدۇ) قىتان ئەلچىسى يېتىپ كەلگەن. 2- ئاينىڭ 21- كۈنى (3- ئاينىڭ 31- كۈنىگە توغرا كېلىدۇ) قىتان ئەلچىسى بىلەن ئۇيغۇر ئەلچىسىگە مەي- تائام ئىنئام قىلىنغان. 2-ئاينىڭ 25- كۈنى (4- ئاينىڭ 4- كۈنىگە توغرا كېلىدۇ) ئۇيغۇر ئەلچىسى مانى يېتىپ كەلگەن.

فىللىئوت بىلەن چاۋانىس «مانى دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» (خەنزۇچە تەرجىمىسى81-، 82- بەتلەر كۆپ قىسقارتىۋېتىلگەن — ت)تە يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ بىرىنچى ۋە ئۇچىنچى قىسمىغا ئاساسلىنىپ، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى مانىنى ئەلچى قىلىپ جۇ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن، دەپ قارايدۇ. ھامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 92- بەت، 43-

ئىزاھ)دا تارىخىي ماتېرىيالنىڭ بىرىنچىسىدە ئۇلار قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەلچىسىگە ئەگىشىپ كەلگەن دېگەندەك قىلمدۇ، دەپ كۆرسەتكەن ھەم فىللىئوت بىلەن چاۋاننىسنى خاتالاشقان دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، بىز ھازىر ئاخىرقى يەكۈننى چىقىرىشقا ئامالسىز.

(57) «‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى» (66- بەت)؛ (چىيەنلۇڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 4- ئايدا) قۇچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن ئارتۇق قاتارلىقلار يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئولپان ئەكەلدى. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇخان خاتىرىسى» (11- بەت)مۇ ئوخشاش. يۇخەي(قاش - دېگىز) «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالار» 7840- بەتتىن ئېلىنغان نەقىلدە «قاتارلىق 42 كىشى» دېگەن سۆز ئارتۇق.

(58) «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسىنىڭ ئالتىنچىسى. قۇچۇ» (14110- بەت) ۋە «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالارنىڭ يەتتىنچىسى. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئولپان ئەكەلگەنلەر»(7841- بەت) قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىيالارغا قارىغاندا؛ لېكىن «‹ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى›نىڭ قوشۇمچىسى»نى (159- بەت چىگىندىي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 11- ئاي)دا، پەقەت «ئۇيغۇرلار راھىب فايۇەندىن يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئولپان قىلىپ ئەۋەتتى» دېيىلگەن. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەيزۇخان خاتىرىسى» (22- بەت، چىگىندىي سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى 11- ئاي)دە، ھەتتا ئەلچى ئەۋەتكىنى بولسا گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانى دېيىلگەن.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»نىڭ قوشۇمچىسىدىكى مۇجمەل مەزمۇنلار بىلەن «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»دىكى زىددىيەتلىك بايانلارغا نىسبەتەن، ھازىرچە يەكۈن چىقىرىشقا ئامالسىزمەن. بىراق، كېيىنكى ئايدا گەنجۇ خاقانى ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ ئۇدۇن، گۇاجۇ ۋە شاجۇ ئەلچىلىرىگە ئەگىشىپ ئولپان ئەكەلگەنلىكىگە دائىر خاتىرىنى نەزەرگە ئالغاندا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»نىڭ قوشۇمچىسى» (161- بەت)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. تەبزۇخان خاتىرىسى» (23- بەت) ۋە «سۇڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەردىن تاللانما. ۋاسسالارنىڭ يەتتىنچىسى. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئولپان ئەكەلگەنلەر» (7841- بەت)، 11- ئايدا ئولپان ئەكەلگەنلەر چوقۇم قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدۇر.

(59) دېمەكچى: «تۇبۇت راھىبلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىلى خەنزۇچە نەشرى 7—10- بەتلەر.

(60) «تاڭ سۇلالىسىنىڭ بارلىق - پەرمانلىرى توپلىمى» (سودا نەشرىياتى نەشرى) 693 — 698- بەتلەر.

(61) بارتولدنىڭ: «يەتتەسۇ تارىخى» ۋە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «توغۇزغۇز» ماددىسى ھەم «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 47 — 58- بەتلەرگىچە)دىكى كۆزقارىشىغا قارالسۇن؛ مىنورسكىي بارتولدنى «مۇرۇجى ئەززەھەب»نىڭ 332- پەسلىدىكى خاتىرىنىڭ خاتا يېتەكلىشىگە ئۇچرىغان، دەپ نەقىدلىگەن. مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» (289- بەت) دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

(62) فىللىئوت: «جۇڭگو تارىخىدىكى تىجارەت خەرىتىسىگە باھا» (فېڭ چىڭچۇننىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى تەھقىق ماقالىلەر تەرجىمىسىنىڭ مەجمۇئەسى، بەشىنچى توپلام» جۇڭخۇا نەشرىياتى 1956- يىلى نەشرى، 76-، 77- بەتلەر).

(63) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە بەشمىسى، 263 — 265- بەتلەر.

(64) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى».

(65) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 196- بەت.

(66) خەرىتە نەشرىياتى 1982- يىلى نەشرى 94- بەت.

(67) «بارتولد ماقالىلەر توپلىمى» V تۇم. 54- بەت 30- ئىزاھ (مۇھەررىرنىڭ ئىزاھاتى)؛ ۋاڭ جىلەي «ھۇدۇدۇلئالەم ۋە ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيىسى» (15- بەت)؛ لىيۇبىڭشېڭ «يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن - تارىم ھەققىدە ئىزدىنىش» (249- بەت) 6- ئىزاھقا قاراڭ.

(68) ھاملتون: «توققۇز ئوغۇزلار ۋە ئون ئۇيغۇرلار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 130— 133- بەت.

(69) «تارىخى يەئقۇبى» 2- جىلد، 397-، 398- بەتلەر، بۇ ھىجرىيىنىڭ 164- يىلى (780-، 781- يىلى) ۋە 165- يىلى ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە قوشۇمچە قىلىنغان. مەزكۇر كىتابنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 6- بېتىگە

قاراڭ.

(70) بۇ يەرنى «ئىستائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن خانلاردىن» دەپ ئەمەس، بەلكى «ئەمر - پەرمان يەتكۈزۈلگەن خانلاردىن» دەپ چۈشىنىش كېرەك. خانلارنىڭ نامى كەم قالغان جايلار قىسقارتىش بەلگىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سىياھىتى» 301- بەتتىكى بىر قىسىم نام - ئاتاقلارنىڭ يەشمىسىگە قاراڭ.

(71) «تارىخى يەئقۇبى» 2- جىلد، 435-، 436- بەتلەر.

(72) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد، 1044- بەت.

(73) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «غۇز» ماددىسىغا قاراڭ (بارتولد يازغان).

(74) مىنورسكىينىڭ: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سىياھىتى» 287- بەتتىن نەقىل ئالدىم. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 540- بەت)دا ئىبنى خەلدۇننىڭ «دۇنيا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە ئۇنى پەرغانىلىك تۈرك دېگەنلىكىنى نەقىل ئالغان.

(75) مۇھەممەد خارەزمنىڭ تۇغلۇغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ھاياتى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «خارەزم» ماددىسىغا قاراڭ؛ ئۇنىڭ ئەسىرى 836- يىلىدىن 840- يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە يېزىلغان ئىكەن (بارتولدنىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تەرجىمىسىگە يازغان 10-، 11- بەتلەردىكى بايانغا قاراڭ).

(76) خارەزم: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 103- بەت.

(77) خارەزمى: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 21- بەت.

(78) خارە زمى: «كىتابى سۇرە تۇل ئەرزى» 397 — 409- بەتلەرگىچە ۋە 27-، 28- بەتلەر.

(79)«تارىخى تەبەرى»: 3- جىلد، 815-،816- بەت.

(80) بېكۇس: « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇبۇت ئىمپېرىيىسى» (159- بەت)دە، «تۇرك خانى خاقان»نى «تۇبۇت خانى خاقان» دەپ تەھقىقلەش كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ پىكىر ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «تارىخى تەبەرى»نى تەھقىقلەپ نەشر قىلغاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان («تارىخى تەبەرى»نىڭ ئىنگلىزچە قىسمىغا قارالسۇن). لېكىن، تەبەرنىڭ بايانى ھەرگىز مۇجمەل ئەمەس، شۇڭا يۇقىرىقى پىكىرنىڭ دەلىلى يېتەرلىك ئەمەس. مەنمۇنىڭ گېپى ئەرەبلەر بۇ تۇركلەرنى ئۆزى بىلەن باراۋەر قۇدرەتلىك كۈچ، دەپ قارايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى چاغدىكى ياۋروپا - ئاسىيا يايلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا، بۇ پەقەتلا گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

(81) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد، 28 — 31- بەتلەرگىچە.

(82) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 276-، 277- بەتلەر.

(83) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد، 205-، 206- بەتلەر ۋە 262- بەت.

(84) ياقۇتى: «مۆئىلجەم بۇلدان» 2- جىلد 24- بەت.

(85) دې گۇجېنىڭ تەھقىقىنى ئىبنى خۇرداذبە ئىسىرنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەن ئەسىرگە يازغان مۇقەددىمىسىگە قارالسۇن.

(86) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»

6- جىلد 31- بەت. فرانسۇزچە تەرجىمىسى (22-، 23- بەتلەر)دە، «توققۇز ئوغۇزلار ئولتۇراقلاشقان رايون، تۈركلەر ئېلىدىكى ئەڭ چوڭ بىر رايون بولۇپ، ئۇلار چىن، تۇبۇت ۋە قارلۇقلار ئېلى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. باشقا تۈركىي قوۋملار بولسا قىماق... (قىسقارتىلدى)» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنداق چۈشىنىش ۋە تەرجىمە قىلىش توغرا ئەمەس. مىنورسكىينىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى (347- بەت)گە قارالا.

(87) بارتولد: « ھۇدۇدۇلئالەم »نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 13- بەت.

(88) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ يەشمىسى (319- بەت)دە بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى نەقىل ئالغان بولسىمۇ، باھا - تەقرىزىنى بەرمىگەن.

(89) ساۋۇاگېيت: 1948- يىلى تەھقىقلەپ تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان «ئەخبارسىن ۋە ھىند»نىڭ 27- بېتى ۋە ئىزاھىغا قارالا. بۇ كىتاب «جۇڭگو ۋە ھىندىستاندا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن نامدا (جۇڭخۇا نەشرىياتى) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئابزاس بولسا «جۇڭگونىڭ غەربىدە تۇرىكلەرنىڭ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسى ۋە تۇبۇتلەرنىڭ خاقان قەبىلىسى بار. خاقان قەبىلىسى بىلەن تۇرىكلەر ئېلى چېگرىداش» (25- بەت) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭ ئەرەبچە ئەسلىي مەتنى ۋە فرانسۇزچە تەرجىمىسى بىلەن خېلى چوڭ پەرقى بار.

(90) ئەبۇ زەئىد: «ئەخبارسىن ۋە ھىند» خەنزۇچە تەرجىمىسى،2- جىلد 95- بەت.

(91) ساۋۇاگىيت يازغان «مۇقەددىمە». خەنزۇچە تەرجىمىسى قىسقارتىۋېتىلگەن.

(92) يۇلى: «جۇڭگو ۋە جۇڭگوغا باردىغان يوللار» ئىنگلىزچە نەشرى 2-، 3- بەت.

(93) فىللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» 401-، 402- بەتلەر.

(94) «ئەخبارسىن ۋە ھىند»، خەنزۇچە تەرجىمىسى 97- بەت.

(95) ھاياتى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «جاھىز» ماددىسىغا قاراڭ. ئۇنىڭ ئۆمرىدە يازغان ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، بىر جۇغراپىيە ئەسىرى ئاساسەن يوقىلىپ كەتكەن. بۇ نەقىلنى مىنورسكىينىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» نىڭ 267- ۋە 287- بېتىدىن ئالدىم. بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى 54- بېتىدە: «جاھىزنىڭ ئېيتىشچە، توققۇز ئوغۇزلار يۇرەكلىك، ئۇرۇشقا ماھىر مىللەت ئىكەن. مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشقاندا دائىم غەلىبە قىلىدىكەن. مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار مەغلۇپ بولۇشقا باشلاپتۇ» دەپ بايان قىلغان. لېكىن، ئەسلى مەتىنى قايسى كىتابتىن ئېلىنغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

(96) ماكۇرات: «شەرقى ياۋروپاغا ساياھەت». بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 54- بەت)دىن نەقىل ئالدىم.

(97) مەسئۇدى: «مۇرۇچى ئەززەھەب»نىڭ 217- پەسلىدە

ئۇنى «ھىندىستاندىكى مىھران دەريا سىنىڭ بېشىنى مىسىر-دىكى نىل دەريا سى، دەپ خاتا تونۇپ قالغان. ئۇ ھەرقايسى جايلارنى ساياھەت قىلمىغاچقا، ھەر قايسى جايلار ھەققىدە بىر نېمە دېيەلمەيدۇ، ئەلۋەتتە.» دەپ تەنقىد قىلغان.

(98) بارتولد: « ھۇدۇدۇلئالەم »نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 13- بەت.

(99) بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 54- بەت.

(100) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى 268- ۋە 287- بەتلەر. لېكىن، «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سايا ھىتى» (287- بەت 3- ئىزاھ)دە، مىنورسكىي «جاھىزنىڭ كاللىسىغا 840- يىلىدىكى ۋەقە ئارىلىشىپ قالغان» دېگەن قاراشقا ئۆزگىرىۋالغان. پرىتساك «قارلۇقلاردىن قارا خانىيلارغىچە» (280- بەت)دە ناھايىتى ئەجەبلىنەرلىك ھالدا مىنورسكىينىڭ يۇقىرىقى كۆزقارىشىدىن پايدىلىنىپ، مىنورسكىينىڭ كۆزقارىشىنىڭ ماكۇئارتنىڭكى بىلەن ئوخشاشلىقىنى چۈشەندۈرگەن.

(101) «تارىخى يەئقۇبى» 1- جىلد، 178-، 179- بەتلەر.

(102) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «يەئقۇبى» ماددىسىدا «تاھىرىيلار سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇ خۇراسان بىلەن ھىندىستاننى ساياھەت قىلغان» دېيىلگەن.

(103) 2- قىسمى بولسا قىبلە بولۇپ، باغدادنىڭ جەنۇبىدىكى كۇفە، مەدىنە، مەككە ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ باشقا يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. 3- قىسمى بولسا ھىندىستان،

جۇڭگو ۋە ۋىزانتىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇ قىسمىنىڭ قوليازمىسى ھازىر ئاساسەن يوقىلىپ كەتكەن. 4- قىسمى غەرب تەرەپ بولۇپ، سۇرىيە، مىسىر، نۇبىيە ۋە مەغرۇبىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

(104) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 292 — 295- بەتلەرگىچە.

(105) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 295- بەت.

(106) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 283-، 284- بەتلەر.

(107) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 6- جىلد 509- بەت.

(108) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» (1- جىلد 334- بەت)تا سامانىيلار ئەمىرى ناسىر ئىبنى ئەھمەدنىڭ 849- يىلى مەزكۇر شەھەرده تۇغۇلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «خەيلام» ھەققىدىكى تەھقىقىنى بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۇركىستان» دېگەن كىتابىنىڭ155-، 156- بەتلىرىدىن كۆرۈۋېلىڭ.

(109) يەئقۇبى: «تارىخى يەئقۇبى» 7- جىلد 290- بەت.

(110) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۇركىستان» 69- بەت.

(111) رەشىد ۋە كۇمادنىڭ ئورنى ھەققىده مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 361 — 363- بەتلەرگە قارالسۇن.

(112) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۇركىستان» 70- بەت.

(113) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 290— 292- بەتلەر.

(114) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركىستان» 71- بەت.

(115) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 34- بەت.

(116) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 304- بەت.

(117) بارتولد: «ھۇدۇدۇلئالەم »نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 13-، 14- بەتلەر؛ كراچكوۋسكىينىڭ «ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرى» رۇسچە نەشرى 150 — 154- بەتلەرگىچە.

(118) يەئقۇبى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 223- بەت.

(119) جاڭ گۇاڭدا، روك شىنجاڭ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك خەنزۇچە ماتېرىيال — 6551- ۋاراقتىكى بۇددا مۇكالىمىسى ھەققىدىكى تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى» (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1989- يىلى 2- سان).

(120) «گەردىزىنىڭ تۇركلەر ھەققىدىكى بايانى».

(121) مەھمۇد كاشغەرى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» ئىنگلىزچە نەشرى.

(122) ئىبنى فەقىھنىڭ: «كىتابى بۇلدان» (5- جىلد، ھىجرىيىنىڭ 209- يىلى (903- يىلى) تاماملانغان مىنو- رسكىينىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى 168- بەتكە قاراڭ.

(123) «تۇركمەنلەر ۋە تۇركمەنلەر تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار»نىڭ 154-، 155- بەتلىرىدىكى مەزمۇنلار مەشھەد نۇسخىسىدىن ئېلىنغان. ياقۇتنىڭ «مۇئىلجەم بۇلدان»دىكى

تولۇق مەتنى نەقىل ئېلىنغان. ئىبنى فەقىھنىڭ «كىتابى بۇلدان» (5- جىلد)نىڭ 329- بېتىدە بۇ ۋەقەنى ناھايىتى ئاددىي قىلىپ تىلغا ئالغان.

(124) نارشەخى: «تارىخى بۇخارا» 295- ئىزاھ .

(125) ئىبنى فەقىھ: «كىتابى بۇلدان» 5- جىلد 327-، 328- بەتلەر؛ ئىبنى خۇردە زبىھ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد 30-، 31- بەتلەر ھەم مىنورسكىينىڭ «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 292 — 294- بەتلەرگە قارالسۇن.

(126) ئىبنى فەقىھ: «كىتابى بۇلدان» 5- جىلد 329-، 330- بەتلەر.

(127) ئەسلىي مەتنىدە «زىندىق» بولۇپ، مىنورسكىي «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» (296- بەت)دە «مانى دىنى» دەپ ئىزاھلىغان.

(128) مىنورسكىي «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» ئەرەبچە مەتنى 289—292- بەتلەرگىچە، ئىنگلىزچە 284-، 285- بەتلەر.

(129) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 276- 277- بەتلەر؛ جاڭ گۇاڭدا، ۋاڭ شياۋپۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىغا دائىر كىتابلارنى تۇ- نۇشتۇرۇش(2)» (ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا دائىر ماتېرىياللار 1984- يىلى 4- سان).

(130) 151 — 155- بەتلەرگىچە.

(131) ياقۇتى: «مۇئىلجەم بۇلدان» 2- جىلد 24 —26- بەتلەرگىچە.

(132) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى 267- بەت.

(133) ھاياتى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «مەسئۇدى» ماددىسىغا قارالسۇن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە دې-گوجېنىڭ 8- جىلدقا يازغان مۇقەددىمىسىگە قارالسۇن.

(134) خاكائىچىئۇ: «چېڭدۇنىڭ تىبەتچە نامى توغرىسىدا» (شەرقىيەت ژۇرنىلى، 31- توپلام، 1948- يىلى نەشرى)دە، بۇ چېڭدۇنىڭ تىبەتچە نامى ئىكەنلىكىنى دەلىللىگەن. مائېشماشىنجىسى «ئەرەبچە ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن خۇڭ چاۋ توپىلىڭى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىممىتى» (ئوتتۇرا شەرق تەتقىقاتى 1958- يىلى بىرىنچى توپلام، بىرىنچى مەزمۇن)دە بۇ يەر نامىنىڭ چېڭدۇ ئىكەنلىكى شۇبھىسىز بولسىمۇ، تىبەت تىلىدىكى مەنىسى بويىچە ئىزاھلاشقا بولىدىغان- بولمايدىغانلىقى ھەققىدە خېلى مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتىدۇ، دەيدۇ. بۇنى «ئەخبارسىن ۋە ھىند»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى، 2- جىلد (141-، 142- بەت، 9- ئىزاھاتىن نەقىل ئالدىم.

(135) ئەرەبچە مەتىنىدە: «يەنشاۋ» بولۇپ، فىللىئوت بەنشاۋ (خۇاڭ چاۋ) دەپ تەھقىقلەنگەن.

(136) «ئەلىنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئومۇمىي ئۆرنەكلىرى»دە خاتىرىلىنىشىچە، چېنغۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 5- يىلى(878-يىلى) 2- ئايدا زېڭ يۈەنيۇ ۋاڭ شەنجىنى خۇاڭ مېيدا تارمار قىلدۇق. بەش تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردۇق، ۋاڭ شەنجىنى قوغلاپ تۇتۇپ، بېشىنى كېسىپ ئەۋەتتۇق. مۇرتىلىرى تارقاپ كەتتى، دەپ مەلۇمات يوللىغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ

قوزغىلاڭغا خۇاڭ چاۋ رەھبەرلىك قىلغان.

(137) «ئەخبارسىن ۋە ھىند» خەنزۇچە تەرجىمىسى96-، 97- بەتلەر.

(138) «مۇرۇجى ئەززەھەب»تە، مەسئۇدى ئۆزىنىڭ ھىجرىيىنىڭ 303- يىلى بەسرەدە ئەبۇ زەئىد بىلەن سۆھبەتلەشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. لېكىن، ئەبۇ زەئىدنىڭ كىتابىدىكى ئىبنى ۋەھاب «مۇرۇجى ئەززەھەب»تە «ئىبنى خەببەر» دەپ يېزىلغان.

(139) يەنى بۇيۇك ئوكيان؛ مۇقەددەسىنىڭ «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئەقالىم» 3- جىلد 51- بەت.

(140) مەسئۇدى: «تەنبىھ ۋە ئىشراب» 8- جىلد 45- بەت.

(141) مەسئۇدى: «مۇرۇجى ئەززەھەب»نىڭ تەھرىر ئىلاۋىسى 312-، 313- پەسلىگە قارالسۇن.

(142) «بەتتەسىل» (قوشنا) سۆزى ھازىرقى زامان يېئىلى قىلىپ قوللىنىلغان.

(143) مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تارقىلىشى ھەققىدە چاۋانىنىس بىلەن فىللىئوتنىڭ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» (خەنزۇچە تەرجىمىسى)؛ چېن يۈننىڭ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرىشى ھەققىدە ئىزدىنىش»؛ لىن ۋۇشۇنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي مەنبەسى» دېگەن ئەسەر - ماقالىلىرىگە قارالسۇن.

(144) «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە مەتنى ۋە چاۋانىنىس بىلەن فىللىئوتنىڭ «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە ئىزدىنىش» 58-، 59- بەتلەر.

(145) ئەبۇ زەئىدنىڭ كىتابىدىكى ئىبنى ۋەھاب: «مۇرۇجىي ئەززەھەب»تە «ئىبنى خەببەر» دەپ يېزىلغان (342— 347-يەسلىگە قارالسۇن).

(146) فىللىئوت «تۆت تەڭرىقۇت تەلىماتى».

(147) فېرنارد «دۇنيادىكى بۇيۇك ئەللەر» 329 — 339-بەتلەرگىچە.

(148) مەسئۇدنىڭ ئېنىق قىلىپ مۇسۇلمانلار خەلىپىسى ئىگىلىگەن ئورۇننى قىسقارتىۋەتكەنلىكى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسئۇدى شاھلارنىڭ كاتتىسى بولمىش بابىل شاھى ئەمدى مەۋجۇت بولمىغاندىن كېيىن، تەختىنى ئەرەب خەلىپىسىگە ئۆتۈنۈپ بەرمىگەنلىكىنى كېيىنچە ئېيتىدۇ.

(149) IX ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى قەدىمكى يۇنان جۇغراپىيەسىدىكى كەڭلىك (پاراللېل) بويىچە دۇنيانى رايونلارغا بۆلۈش ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلغان. مەسىلەن، مۇھەممەد خارەزمى، بىرۇنى، ياقۇتى، قەزۋىنى، ئىدرىسى قاتارلىقلار؛ كېيىن بەلخى تەرەپدارلىرى دۇنيانى رايونلارغا بۆلۈشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئىسلام ئەللىرىنى 12 رايونغا بۆلگەن. تەبىئىي ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بەرگەن. لېكىن، پارسلاردا ئەرەبلەرگە ئوخشىمايدىغان بىر خىل رايونلارغا بۆلۈش ئۇسۇلى بار. ئۇلار پارسلار ئېلىنى دۇنيانىڭ مەركىزى دەپ قاراپ، ھىندىستان، جۇڭگو، تۈركلەر، رىم، ئافرىقا ۋە ئەرەبىستان قاتارلىق تۆت بۇيۇك ئەلنى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مەسئۇدنىڭ پارسلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ

«ئىقلىم» ماددىسىغا قارالسۇن.

(150) مەسئۇدى: «تەنبىھ ۋە ئىشراب» (8- جىلد)نىڭ 83-بېتىدە، «بەشىنچى مىللەت بولسا قارلۇق، ئوغۇز، قىماق، توققۇز ئوغۇز ۋە قاسار قاتارلىق تۈركىي قوۋملاردۇر» دېگەن. مەسئۇدىنىڭ بۇ كىتابىدىكى دۇنيادىكى يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشتا بەزى تەپسىلاتلار «مۇرۇججى ئەززەھەب»نىڭ 189-پەسلىگە ئوخشىمىسىمۇ، ئاساسىي مەزمۇنى ئۆزگەرمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىڭ.

(151) مىنورسكىي: «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 288- بەت.

(152) فىللىئوت: «قۇچۇ ۋە قارا قۇچۇ دېگەن نام ھەققىدە ئىزدىنىش»؛ خانبالىق تورو: «توخرىلار بىلەن كۇشانلار ھەققىدە» (1957- يىلىدىكى ماقالىلىرى توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن). بۇ سۆزنى قانداق ئۇدۇللاش مەسىلىسىدە نۆۋەتتە تېخى ئاخىرقى بەكۇنىنى چىقارغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مايوك ئەپەندىنىڭ ھايات ۋاقىتىدىكى «چۇيسۇ» دېگەن ئاتالغۇ ھەققىدىكى تەھقىقى («جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى يېزىقلىرى ھەققىدە تەتقىقات» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984- يىلى 50 —55- بەتلەرگىچە) دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن يەر نامىلىرى «چۇيسۇ»نىڭ ئۇقۇلۇشى بىلەن ئوخشاش، بەلكىم مۇشۇ يول ئارقىلىق يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلساق بولار.

(153) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «مەسئۇدى» ماددىسىغا قارالسۇن.

(154) مەسئۇدى: «مۇرۇججى ئەززەھەب» 313- پەسىل،

پرىتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە»، پىقىرنىڭ «قارا-خانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ماقالەمگە قارالسۇن.

(155) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «جۇغراپىيە» ۋە «بەلخى» ماددىسىغا قارالسۇن؛ بارتولد «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ رۇسچە تەرجىمىسى 13— 23- بەتلەرگىچە؛ جالالىدىن گۇنىدا، ۋالىخانوۋ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىغا دائىر كىتابلارنى تەۋسىيە قىلىش»؛ بەلخنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسەن يوقىلىپ كەتكەن. ئىستەخرى «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك»؛ ئىبنى ھەۋقەل «كىتابى سۇرەتۇل ئەرز»؛ مۇقەددەسى «ئەھسانۇل تەقاسىم فى مەرىفەتۇل ئەقالىم» ئايرىم - ئايرىم ئۇچ جىلدقا قارالسۇن.

(156) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 1- جىلد 295- بەت.

(157) ئىستەخرى «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» بىرىنچى جىلد 296- بەت.

(158) ئىستەخرى: «كىتابى مەمالىك ۋە مەسالىك» 1- جىلد 312- بەت؛ سالجى تالاسنىڭ جەنۇبىغا تۆت پەرسەخ (24 كىلومېتىر) كېلىدىغان تاغدا (مىنورسكىينىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»- نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 358- بەتكە قارالسۇن).

(159) ئىستەخرى «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» بىرىنچى جىلد 312- 313- بەتلەر؛ لۇبان بالاساغۇنىنىڭ شەرقى ئەتراپىغا جايلاشقان (مۇقەددەسىنىڭ «ئەھسانۇل تەقاسىم فى مەرىفەتۇل ئەقالىم» 3- جىلد 281 ۋە 312- بەتلەرگە قارالسۇن).

(160) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 1- جىلد 6- بەت؛ ئىبنى ھەۋقەل «كىتابى سۇرەتۇل ئەرز» 2-

جىلد 11- بەت بىلەن ئوخشاش.

(161) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 1- جىلد 333- بەتتە «ئۆزكەنت پەرغانىگە ئەڭ يېقىن دۇشمەن ئەلنىڭ بىر شەھىرى بولۇپ، سېپىل - قورۇقى، ئېقىن سۇيى ۋە ئېكىنزارلىقى بار» دېيىلگەن.

(162) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «غۇز» ماددىسىغا قارالسۇن.

(163) ئىستەخرى: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 1- جىلد 9- 10- بەتلەر؛ ئىبنى ھەۋقەل «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 2- جىلد 12- پەسلى ئاساسەن ئوخشاش.

(164) قىرغىزلار گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن، گوبىنىڭ مەركىزىي بەلۋىغىدىن چېكىنىپ چىققان ۋاقىت ھەققىدە تېخى بېكىتىلگەن پىكىر يوق.

(165) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «ئىقلىم» ماددىسىغا قارالسۇن.

(166) بۇ ھەرىتىلەر ھەققىدە ئىبنى ھەۋقەلنىڭ «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» (2- جىلد) بىلەن كرامېرسنىڭ «بەلخى، ئىستەخرى، ئىبنى ھەۋقەلنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئىسلام خەرىتىسى» 9 — 30- بەتلەرگىچە، ئىستەخرىنىڭ كىتابى بىلەن ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابىدىكى «ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلار خەرىتىسى» (2- جىلد 458-، 459- بەت ئارىلىقى ۋە 462-، 463- بەت ئارىلىقى)نىڭ شەرقىي شىمالى تالاسنى پاسىل قىلغان. شەرقىي جەنۇبى بولسا پەرغانىنىڭ شەرقىنى چېگرا قىلغان.

(167) مېنىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي

تۈركلەردىن تۈمەننىڭ لەشكەر تارتىشى تارىخى ھەققىدە ئىزدىنىش» (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1989- يىلى 3- سان).

(168) جاڭ گۇاڭدا: «تېپىلغان ۋەسىقىلەر ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيەسىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەھمىيىتى» (ئىككىنچى بۆلۈم).

(169) ئىدرىسى پەرغانىدىن قۇچۇنىڭ ئاستانىسى بالىققا، توچاجان (بارسخان بولۇشى كېرەك)غا ۋە تۇبۇتنىڭ مۇھىم بازىرىغا باريدىغان ئوچ يولىنى خاتىرىلىگەن. فىللىئوتنىڭ مۇھاكىمىسى گىرىناردنىڭ نەقىلى ۋە ئۇدۇللىنىشىنى ئاساس قىلغان. لېكىن، گىرىناردنىڭ ئۇدۇللىشىنىڭ ئىلمىي قىممىتى قالمىغان.

(170) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 263 — 277- بەتلەرگىچە، بولۇپمۇ 276-، 277- بەتلەرگە قارالسۇن.

(171) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 281 — 288- بەتلەرگىچە.

(172) ھامىلتون: «سىتائىل خولىستەين توپىلىغان ۋەسىقىلەر» 115 — 153- بەتلەرگىچە؛ ئۇ «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 50— 52- بەتلەر)دا 911- يىلىدىن ئىلگىرى قۇچۇ بىلەن قۇمۇل گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىغان، دەپ ھېسابلىغان. بۇ كۆزقاراشنى ئەمدى قوللايدىغانلار قالمىدى.

(173) يامادا نوبۇئو: «تەڭرىتاغدىكى ئۇيغۇر خانلىقى»476- بەت، ياپونچە.

(174) موربياسۇتاكائو: «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ 789—792- يىللىرىدىكى بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى» 334-، 335- بەتلەر، 337- بەتتىكى 54-، 55- ئىزاھ.

(175) فېڭ جاشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭژېن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېريياللاردىن قىسقىچە توپلام» 1956- يىلى نەشرى 43-بەت ۋە 43-، 44- بەتلەردىكى قوشۇمچە خەرىتە؛ چېڭ سۇلۇ «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي مەدەنىيەت تارىخىدىن قىسقىچە بايان» (غەربىي شىمال تارىخ- جۇغراپىيەسى، 1984- يىلى 4- سان؛ چېڭ سۇلۇ «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدىكى بەزى ئاساسىي مەسىلىلەرنى دەللىلەش».

(176) «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1989- يىلى خەنزۇچە نەشرى 49-، 50- بەتلەر.

(177) لىيۇ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» (1- قىسىم 49-، 50- بەتلەر)؛ لىن گېن «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە قىسقىچە ئىزدىنىش» («تۇرك - ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما» 1987- يىلى خەنزۇچە نەشرى 748-، 749- بەتلەر)؛ لىن گەننىڭكىگە ئوخشايدىغان پىكىرلەر لىيۇ- يىتاڭنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» 167- بەتتىمۇ ئۇچرايدۇ.

(178) پۇللىيبلانىك: «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر» 90 — 97- بەتلەرگىچە ھەم خۇاڭ شېڭجاڭنىڭ «سىتائىل خولىستەين توپلىغان ۋەسىقىلەر ۋە غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيەسى ھەققىدە تەتقىقات».

(179) قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى ھامىلتوننىڭ «سىتائىل خولىستەين توپلىغان

ۆەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»تىن كۆرۈۋېلىڭ.

(180) تاڭ چاغىرۇ: «ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇللىرىغا دائىر بىرنەچچە خىل ماتېرىيالغا كىرىش» (لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى تۇزگەن «دۇنخۇاڭشۇناسلىق ھەققىدىكى ماقالىلەردىن تاللانما» 1- قىسىم 30- ئىزاھقا قارالسۇن)؛ ئۇ ماقالىدە يەنە ئالاھەزەل جاڭ خۇيشىن ھاكىمىيەت تۇتقان ئاخىرقى يىللاردا ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ھىراۋۇلى خېشىدىكى 11 ئايماقنى ئىدارە قىلىدۇ دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شاجۇ بىلەن گۇاجۇلا قالغان ئىدى» دەپ قارايدۇ.

(181) دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۆەسىقىلەردىن 1366-، 3728-، 2629- ۋاراقلىرىغا قارالسۇن.

(182) ھامىلتون: «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۆەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش» موريىاسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىنىڭ 124- بېتىگە قوشۇمچە قىلغان «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۆەسىقىلەر»دە خاتىرىلەنگەن قۇچۇ شەھەرلىرىنى كۆرسىتىش خەرىتىسى (خەنزۇچە تەرجىمىسىدە قىسقارتىۋېتىلگەن)گە قارالسۇن.

(183) مىنورسكىي: «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ تېكىستى ۆە تەرجىمىسى 272- بەت؛ ھامىلتون «ستائىل خولىستەين توپلىغان ۆەسىقىلەر ھەققىدە ئىزدىنىش» 149- بەت.

(184) ئاقسۇ ئېقىنى ھەققىدە ۋاڭ بىڭخۇانىڭ «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇچۇنىڭ ئاقسۇ بازىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»كە قارالسۇن.

(185) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىنگلىزچە نۇسخىسى 21- بەت.

(186) ماسۇدا خىسائو: «قەدىمكى دەۋردىكى تەڭرىتېغىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە تەرجىمىسى) 401- بەت.

(187) مۇللىر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇقچا يېزىلغان ئىككى ۋەسىقە» 22- بەتتىكى تراڭسكرىپسىيە ۋە 26- بەتتىكى گېرمانچە تەرجىمىسى، خەنزۇچە تەرجىمىسى ھەققىدە قاھار بارات، لېيۇ يېڭشېڭ «ئىدىقۇت قۇچۇ خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى ھەققىدىكى تەھقىق ۋە تەتقىقات»، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار توپلىمى» 1984- يىلى، 8- سان 60- بەت.

(188) فىللىئوت: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە ئىزدىنىش» 152-، 153- بەتلەر. بۇ تەھقىقنى سېن جوڭمېيەن («تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇقچا يېزىلغان ۋەسىقىنىڭ قىسقىچە يەشمىسى» مەركىزىي ئاكادېمىيە تارىخ - تىل تەتقىقات ئورنى 12 توپلام)، ئابى تاكېئو («غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 267-، 268- بەتلەر)، گابائىن («قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» 56-، 58- بەتلەر)، ھامىلتون («بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 164- بەت)، موريياسۇ تاكائو («ئۇيغۇرلاردىكى بۇددا دىنى تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىيال بولمىش قوزۇقچا يېزىلغان ۋەسىقە») قاتارلىق ئالىملار قۇۋۇتلەيدۇ.

(189) مۇللىر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇقچا يېزىلغان ئىككى ۋەسىقە» 67-، 68- بەتلەر موريياسۇ تاكائو «ئۇيغۇرلاردىكى بۇددا دىنى تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىيال بولمىش قوزۇقچا يېزىلغان ۋەسىقە» 39- ۋە 51-، 52- بەتلەردىكى 19-

ئىزاهقا قاراڭ.

(190) موريياسۇ تاكائو: «ئۇيغۇرلاردىكى بۇددا دىنى تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىيال بولمىش قوزۇققا يېزىلغان ۋەسىقە»نىڭ 38-، 39- بەتلىرىدىكى ئومۇمىي بايانغا قاراڭ.

(191) مۇللېر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان ئىككى ۋەسىقە» 25- بەت.

(192) خەن رۇلىن: «جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىل خاتىرىلىشى ھەققىدە» 11- ئىزاهقا قاراڭ؛ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەتقىقاتلار توپلىمى» 6- سان 6- بەت.

(193) گابائىن: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھايات»1973- يىلى نېمىسچە نەشرى، 20- بەت. بازىرنىڭ كۆزقارىشى ھەققىدە موريياسۇ تاكائونىڭ «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ 789— 792- يىللىرىدىكى بېشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى» دېگەن ماقالىسىنىڭ 335— 338- بەتلەردىكى 55- ئىزاهقا قاراڭ.

(194) خەن رۇلىن فىللىئوتنىڭ ماقالىسىدىن ئالغان نەقىلگە قاراڭ؛ يەنە بىر مىسال «قەدىمكى تۇبۇتلەرنىڭ يىل خاتىرىلەش ئۇسۇلى» (تىبەت تەتقىقاتى 1990- يىلى 4- سان).

(195) مۇللېر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان ئىككى ۋەسىقە» 24 — 26- بەتلەر؛ بازىن (موريياسۇ تاكائونىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ 789 — 792- يىللىرىدىكى بېشبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى» 335- بەت)، گابائىن «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھايات» 20- بەت، ھامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 152- بەت)، ئابى تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى

تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 267- بەت).

(196) موريياسۇ تاكائو: « ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ 789— 792 - يىللىرىدىكى بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى» 334— 338 -بەتلەر.

(197) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد 27-، 28- بەتلەر.

(198) كۇپەل (سويياب) ئەتراپىدىكى تەكشۈرۈش توغرىسىدا جاڭ گۇاڭدانىڭ «سويياب شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئورنى ھەققىدە ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىگە قارالا.

(199) ئىبنى خۇرداذبە: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد 206- بەت

(200) بېلىنچكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى» 1973- يىلى رۇسچە نەشرى 206-بەت؛ مىنورسكىي «تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە ساياھىتى» 290- بەت ؛ مىنورسكىي « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 292-، 293- بەتلەر.

(201) ياقۇتى: «مۇئىلجەم بۇلدان» 1- جىلد 383-، 384- بەتلەر.

(202) «بېگى ناڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى. يەتتىنچى بايان. ئىككىنچى بۆلۈم»دە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى گىرۋىكىدىكى سوغدى كالا يەندىيەن ياساتقان نۇچ شەھىرى يەنە بېگى بالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. بىراق، بۇ يەردىكى نۇچ شەھىرى تارىمنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شەھەر بولماسلىقى ئېنىق.

(203) مۇللىر: «تۇرپاندىن تېپىلغان قوزۇققا يېزىلغان

ئىككى ۋەسىقە» 26- بەت.

(204) ئابى تاكىئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 282 — 284- بەتلەرگىچە.

(205) چېك سۇلۇ: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى تارىخىدىكى بىر نەچچە ئاس سلىق مەسىلىلەرنىڭ دەللىلى»دە نۇچ شەھەرنىڭ ئورنىنى تاشكەنت ئەتراپىدا، دەپ بېكىتكەن. بۇ پىكىرده ئابى تاكېئونىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق، جاك گۇاڭدا «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى تومى. ئۇيغۇرلار» ماددىسىدا نۇچ بىلەن بارسخاننى ئىسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدا، دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاساس كۆز-سەتمىگەن.

(206) بېلنىچكىي: «ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى» 198 — 200- بەتلەرگىچە.

(207) سەمئانى: «كىتابى ئەنساب» 286- ۋاراقنىڭ ئولۇ-سول تەرتىپى: ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ» 6- جىلد 509- بەت.

(208) ياقۇتى: «مۇئىلجەم بۇلدان» 7- جىلد 295- بەت.

(209) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 2138- بەت؛ نارشەخى «تارىخىي بۇخارا» 86-، 87- بەتلەر؛ مەسئۇدى «مۇرۇجى ئەززە-ھەب» 3284- پەسىل.

(210) ئىبنى خۇرده زبىھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد 29- بەت، C ئىزاھ.

(211) مىنورسكىي: «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 289-، 290- بەتلەر.

(212) جاك گۇاڭدا: «سويابشەھەرنىڭ ھازىرقى ئورنى

ھەققىدە.»

(213) ئىبنى خۇردە زىبھ: «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» 6- جىلد 206- بەت.

(214) ئىبنى ھەۋقەل: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 2- جىلد 511- بەت.

(215) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 98- بەت؛ مەرۋىزىنىڭ كىتابى 31- بەت.

(216) «گەردىزىنىڭ تۇركلەر ھەققىدىكى بايانلىرى» 142- بەت.

(217) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 90- بەت.

(218) مەرۋىزىنىڭ كىتابى 31-بەت.

(219) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 300-، 301- بەت.

(220) جاڭ گۇاڭدا، روك شىنجاڭ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك خەتلەر» 6551- ۋاراق، بۇددا مۇكالىمىسى ھەققىدىكى تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى» (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1989- يىلى 2- سان).

(221) نىزامۇل مۇلۇك: «سىياسەتنامە» 224- بەت.

(222) پېرتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە»: مېنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقىم ھەققىدىكى پىكرىمنى «قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن ماقالەمگە قارالا.

(223) مەزكۇر كىتاب ھىجرىيىنىڭ 372- يىلى (982-،

983- يىلى) يېزىلىشقا باشلىغان. تەپسىلاتىنى بارتولد بىلەن مىنورسكىينىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن كۆرۈۋېلىڭ.

(224) مىنورسكىينىڭ شەرھىسىگە قارىڭ: «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 269 — 277- بەتلەرگىچە.

(225) يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش 10- بەت.

(226) ئەسلىي مەتىنىدە «بېيگۇ» دەپ يېزىلغان. مىنورسكىي «يابغۇ» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان. ئەگەر ئەسلىي مەتىنى خاتا يېزىلىپ قالمىغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ سۆز «بۇقۇ» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

(227) ماسۇدا ئىسائو: «قەدىمكى زامانداكى تەڭرىتېغىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدە تەتقىقات.»

(228) ئاقسۇ ئېقىنى ھەققىدە ۋاڭ بىڭخۇانىڭ« تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇچۇ ئاقسۇ بازىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»كە قارىڭ.

(229) «ئەنج» دېگەن ئۇلانما توغرىسىدا مىنورسكىي يازغان «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 271- بەت بىرىنچى ئىزاھقا قارىڭ: بۇنداق ئەھۋال «گۇركەنج» ئاتالغۇسىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

(230) ۋىلسون: «ئىسكەندەرنىڭ يەجۇج - مەجۇج سېپىلى» 607 — 609- بەتلەر.

(231) ۋىلسون: «ئىسكەندەرنىڭ يەجۇج - مەجۇج سېپىلى» 588- بەت.

(232) كومېكوۋ: «XI — IX ئەسىرلەردىكى قىماق ئېلى» 1972- يىلى رۇسچە نەشرى 70- بەت.

(233) بۇ كىتابنىڭ II باب، 2- پاراگرافىنىڭ 3- تار-

مىقىغا قاراڭ.

(234) ۋىلسون بۇنى ئېلى دەرياسىمىكىن، دەپ پەرەز قىلغان. 609- بەتكە قاراڭ.

(235) «قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخى» (I توم 270- بەت)دا «X ئەسىرنىڭ بېشىدا ئاقبېشىم»، «سۇياپ» خارابىسىدىكى ھاياتىي پائالىيەت تەدرىجىي توختىغان. يېڭى بىر نۇقتىدا يەنى 5 - 6 كىلومېتىر نېرىدىكى تاغدا يېڭى بىر شەھەر تەرەققىي قىلىپ چىققان. بۇ دەل بالاساغۇندۇر.

(236) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىنگلىزچە نۇسخىسى 605- بەت. «قوچقار باشى» ھەققىدە 611- ۋاراقتا «زەنبى ئارت بولسا قوچقار باشى بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى بىر تاغ ئېغىزىنىڭ نامى» دېيىلگەن.

(237) بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە 12 لېكسىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 83- بەت.

(238) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 608- ۋاراقتا قاراڭ.

(239) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى 41- ۋاراقتا قاراڭ.

(240) «موڭغۇللارغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 152 — 154- بەتلەرگىچە ھەم جۇ لياڭشياۋ يازغان ئەسەردىكى 75 — 78- ئىزاھلارغىچە قاراڭ: «رۇبروكنىڭ شەرقە سەپىرى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 246 — 248- بەتلەر.

(241) ماتسۇدا خىسائو: «ئاشىنا قاراغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى ھەققىدە مۇلاھىزە» («قەدىمكى زامانىدىكى

تەڭرىتېغىنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى ھەققىدە تەتقىقات» 409 — 421- بەتلەرگىچە)؛ ئىككى ئۆگۈز بولسا، بورتالا دېگەن پىكرى ھەققىدە 240- بەتكە قاراڭ.

IV باب تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ پارچىلىنىشى ۋە سۇتۇق بۇغراخانىڭ پائالىيەتلىرى

§1. 893-يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشى

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى قارلۇقلارنىڭ كونترولىدا ئىدى. IX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان ئەرەب - پارسچە ئەسەرلەردە قارلۇقلارنى ئەرەب ئەللىرىنىڭ شەرقىدىكى تۈركىي قوۋملار تەسىر كۆچمىنىڭ بىرى دەپ قارىغان. يەئقۇبىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا[1]، ئىسپىجاب شەھىرى ئەينى چاغدىكى ئەرەب ئەللىرىنىڭ ئەڭ چوڭ، يەنى ئەڭ مۇھىم چېگرىسى بولۇپ، ئەرەبلەر بۇ يەردىن چىقىپ كېڭەيمىچىلىك قىلغان. بۇنىڭدىن قارلۇقلار بىلەن سامانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ توقۇنۇشى خېلى ئېغىرلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن، ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۆچى تالاسقىچە كېڭىيەلمىگەن، سىرتقا قارىتا ئىزچىل ئۇرۇش قىلغان

دېگـەندەمۇ، ئۇرۇشـقا سـالغان كۈچـى چـوڭ ئەمەسـلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە كېلىپ 842 - يىلى نوھ ئىبنى ئەسئەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سامانىيلار جەمەتى ئىچكى جەھەتتىن قالايمىقانلىشىپ كەتكەچكە، سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قىلىشقا يېتەشمەي بولالمىغان [2]. 892 - يىلى زېھنى ئۆتكۈر، كۈچتۈڭگۈر ئىسمائىل سامانىيلار جەمەتىگە باش بولغاندىن كېيىن، دەرھال تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا جازا يۈرۈش قوزغىغان. بۇ قېتىملىق يۈرۈش ھەققىدە تەبەرى ئاددىيراق خاتىرە قالدۇرغان [3].

«بۇ يىلى (ھىجرىيىنىڭ 280 - يىلى، مىلادىيىنىڭ 893 - يىلى 3 - ئاي) ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ ئۇرۇشقا چىققانلىقى ھەم تۈرك ئېلىنى ئىستېلا قىلغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلدى. خەۋەردە قاغان بالىقنى پەتھى قىلىپ، قاغانىنىڭ ئاتىسى، خوتۇنى ۋە بىر تۇمەندەك كىشىنى ئەسىر ئالغانلىقى، بۇلاردىن نۇرغۇن كىشىلەرنى قەتلىئام قىلغانلىقى، كۆپلۈكىدىن سانىنى ئالغىلى بولمىغۇدەك ھايۋاناتقا ئېرىشكەنلىكى، ھەر بىر مۇسۇلمان جەڭچى 1000 دەرەمدىن ئولجا ئالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.»

بۇ قېتىمقى يۈرۈشنىڭ ئورنى ۋە ۋاقتى ھەققىدە «تارىخى بۇخارا»دىن تەپسىلىيرەك ماتېرىيالغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا [4] سامانىي ئەمىرى ناسىرنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندە، خەلىپە مۇئتەدىد (892 – 902 - يىللىرى) ھىجرىيىنىڭ 280- يىلى ماھى مۇھەررەم (893- يىلى 3- ئاينىڭ 23- كۈنىدىن 4- ئاينىڭ 21- كۈنىگىچە)دە ئەمىر ئىسمائىلنى ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى ئىدارە

قىلىشقا تەيىنلىگەن، ئىسمائىل تالاسقا يۇرۇش قىلغان[5]. ناسىر ھىجرىيىنىڭ 279- يىلى جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىدا ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنغان[6]. تەبەرنىڭ خاتىرلىشىچە، ھىجرىيىنىڭ279- يىلى ناسىرنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى خەلىپىگە يەتكەندە، ئۇنىڭ قېرىندىشى بەلخ دەرياسىنىڭ سىرتىدىكى زېمىننى ئىدارە قىلىپ تۇرغان[7]. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ھىجرىيىنىڭ 280- يىلى ماھى مۇھەررەمنى ئىسمائىلنىڭ يۇرۇشكە چىققان ۋاقتى، دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. يۇرۇش قىلغان ئورۇن «تارىخى بۇخارا»دىلا تالاسقا يۇرۇش قىلغان، دەپ خاتىرلەنگەن. لېكىن، مۇقەددەسىنىڭ ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلگەن[8]:

«دېھى نۇجكەنت (يېڭى كەنت) بىر كىچىك شەھەر بولۇپ، بازىرى بار. باھارنىڭ ئۇچ ئېيىدا بىر دەرەمگە تۆت مەنا ئۇستىخانلىق گۆش سېتىلىدۇ. ئۇ ئىلگىرى چوڭ شەھەر بولۇپ، ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بۇ يەرنى ئىستىلا قىلغاندا كىچىكلەپ كەتكەن. شۇنداق بولسىمۇ، يەنىلا ئاھالىسى كۆپ، شەھەر مۇداپىئەسى مۇستەھكەم، ئۇ شەھەردە بىر قەلئە بار.»

مۇقەددەسى تالاس ئەتراپىدىكى شەھەر - بازارلار ئۇستىدە توختىلىپ بۇ شەھەرنى تىلغا ئالغان ۋە بۇ شەھەردىن تالاس ئانچە يىراق ئەمەس، دەپ بايان قىلغان. بىلىنسكى قاتارلىق كىشىلەر «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتتۇرا ئەسىر شەھەرلىرى» دېگەن كىتابتا بۇ شەھەرنىڭ ئورنىنى ئاساسەن تالاس (ھازىرقى جامبۇل)نىڭ غەربىي شىمالىدا، دەپ بېكىتكەن[9]. شۇڭا، مۇقەددەسى ئىسمائىلنىڭ تالاسقا يۇرۇش قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ يەنە «تارىخى بۇخارا» دېگەن ئەسەرنى دەسلەپ

نارشاه (959- يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ يازغانلىقىنى، كېيىن نۇرغۇن كىشىلەر مەزمۇنىنى شاللاپ - كۆپەيتكەن[10] بولسىمۇ، ئىشەنچلىكلىكىنىڭ يەنىلا يۇقىرىلىقىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

«تارىخى بۇخارا»دا يەنە ئىسمائىلنىڭ بۇ قېتىملىق يۇرۇشىدە ناھايىتى چوڭ قىينىچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى، كېيىن تالاسنىڭ ئەمىرى نۇرغۇن دېھقان (خوجايىن)لارنى باشلاپ كېلىپ ئەل بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. تالاستىكى بىركاتتا چېركاۋ[11] مەسچىتكە ئۆزگەرتىلىدۇ ھەم خەلىپە مۇئتەدىدنىڭ نامىدا خۇتبە ئوقۇلىدۇ. ئىسمائىل سانىز ئولجا ئېلىپ بۇخاراغا قايتىدۇ[12].

بۇ يەردىكى ئەل بولغان ئەمىر بىلەن تەبەرى تىلغا ئالغان ئەسىرگە چۈشكەن «تۈرك قاغانى»نىڭ ئاتىسى بىركىشى[13] بولۇپ، نۇرغۇن ئولجا ئېلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرە ئىككى كىتابتا ئاساسەن ئوخشاش. لېكىن، «تارىخى بۇخارا»دىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ۋە چېركاۋنى مەسچىتكە ئۆزگەرتكەنلىكىگە دائىر خاتىرە باشقا كىتابلاردا ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ر. ن. فرېي «تارىخى بۇخارا»دا ئېيتىلغان بۇ قېتىملىق يۇرۇشتە يولۇققان زور قىينىچىلىقنى ئىبنى فەقىھنىڭ كىتابىدىكى ئىسمائىلنىڭ تۈركىي قوۋملارغا يۇرۇش قىلغاندا ئۇچرىغان قىينىچىلىقىنىڭ تەسۋىرىدە ئۇچرايدۇ دەپ قارايدۇ[14].

بۇنىڭدىن «تارىخى بۇخارا» بىلەن «تارىخى تەبەرى»نىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي مەنبەسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، «تارىخى بۇخارا» تەپسىلىيرەك بولسىمۇ، ئىككى كىتاب بىر-بىرىدىكى

مەزمۇنلارنى ئۆزئارا دەللىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ قېتىملىق يۇرۇشكە دائىر ئۇچىنچى نۇسخا ماتېرىيال مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» دېگەن ئەسىرىنىڭ يىلنامە قىسمىنىڭ 3284- پەسلىدە مۇنداق ئۇچرايدۇ:

«بۇ يىلى (ھىجرىيىنىڭ 280- يىلى، مىلادىيە 893 -894-يىللىرى) ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ قېرىندىشى ۋاپات بولدى، ئۆزى خۇراساننى ئىدارە قىلىشقا تەيىنلەنگەندىن كېيىن تۈركىستانغا بېرىپ، شەھەرلەر ئىچىدە خان شەھەر، دەپ تەرىپلەنگەن شەھەرنى پەتھى قىلىپ، قاغانىنىڭ خوتۇنى بىلەن 15 مىڭ تۈركنى ئەسىر ئېلىپ، بۇلاردىن بىر تۇمەن كىشىنى قەتلىئام قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ قاغان تۇنكاسى(؟) دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ ئاتاق مەزكۇر ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھەربىر قاغانىنىڭ بەلگىسى ئىكەن. مېنىڭچە، ئۇ ئۆزىنى قارلۇق دەپ ئاتىۋالغان قوۋمدىن بولسا كېرەك. مەن كىتابىمنىڭ بېشىدا تۈركلەرنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ قوۋمى ۋە ۋەتىنى توغرىسىدا بايان قىلغانىدىم. ئىلگىرىكى باشقا كىتابلىرىمدىمۇ سۆزلەپ بولغان ئىدىم.»

مەسئۇدىنىڭ بۇ بايانىدىكى ئىككى نۇقتا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىرىنچىسى، تەبەرىنىڭ كىتابىدا ھىجرىيىنىڭ 279- يىلى ناسىرنىڭ ۋاپات بولۇپ، ئىسمائىلنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشى[15] بىلەن 280- يىلى ئىسمائىلنىڭ ھەربىي يۇرۇش قىلغانلىقىدەك ئەھۋاللارنى مەسئۇدى بىرلەشتۇرۇپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيىنىڭ 279- يىلى ئىسمائىلنىڭ ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلىشقا تەيىنلەنگەنلىكىنى خاتا ھالدا خۇراساننى ئىدارە قىلىشقا

تەينىلەنگەن، دەپ ئۆزگەرتىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كېيىنكىسى ھىجرىيىنىڭ 287- يىلى ئىسمائىلنىڭ سەففەرىلەر سۇلالىسىنىڭ شاھىنى يەڭگەندىن كېيىنكى ۋەقە ئىدى[16]. «مۇرۇجى ئەززەھەب» تىمۇ «تارىخى يەئقۇبى»دەك باش قىسمىدا تەرجىمىھال تەرتىپسىدە مەركەزلەشتۈرگەن ھالدا مەلۇم شەخس، مەلۇم ئورۇن ۋە مەلۇم ۋەقەنى تونۇشتۇرغان بولسا، ئاخىرقى قىسمى يىلنامە بولۇپ، پۈتۈن كىتابنىڭ تەخمىنەن بەشتىن ئۈچىنى ئىگىلەيدۇ. يىلنامە قىسمىدا تەبەرنىڭ يىلنامىسىدە ئۈچرىمايدىغان نۇرغۇن مەزمۇنلار بار بولسىمۇ، ھەر ئىككى كىتابتا تىلغا ئېلىنغان ۋەقەلەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مەسئۇدى دېگۈدەك تەبەرنىڭ كىتابىدىن كۆچۈرگەن. بەزىدە ئازراق قىسقارتىۋەتكەن ياكى بايان قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. مەسئۇدى كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە پايدىلانغان كىتابلارنى تىلغا ئېلىپ، تەبەرنىڭ يىلنامىسىگە يۈكسەك باھا بەرگەن ھەم ئۆزىنىڭ ئۇ كىتابتىن تولۇق پايدىلانغانلىقىنى ئېيتىراپ قىلغان[17]. شۇڭا، بۇ خاتىرىنىڭ قالايمىقان بولۇشى مەسئۇدىنىڭ سامانىيلار سۇلالىسىگە دائىر ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىككىنچىسى بولسا، مەسئۇدى يېڭىلگەن قاغانىنىڭ ئەھۋالىنى «ئاڭلىغان» لىقىنى ئېيتىراپ قىلغان. «مۇرۇجى ئەززەھەب»نىڭ ئۇسلۇبىدىن قارىغاندا، مەسئۇدى ئادەتتە ئۆزىنىڭ ماتېرىياللىرىنى «يالانى - پوكۇنىنىڭ ئېيتىشىچە» دەپ كېلىش مەنبەسىنى ئىزاھلىغان. لېكىن، بۇ ۋەقەنى «ئاڭلىغان» لىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھېلىقى قاغانىنىڭ قارلۇقلاردىن بولۇش مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى

قاراشنى كۆرسەتكەن. بۇ ئۇنىڭ پەرىزى بولۇپ، بىرەر ئىشەنچلىك ئاخباراتقا ئىگە بولغانلىقىدىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئاساسلانغان مەنبەسىنى ئىگىلەش ئۇچۇن، ئۇنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە مەزكۇر كىتابنىڭ بېشىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئاختۇرۇپ كۆرەيلى. پۇتۇن كىتابنى ۋاراقلاپ چىققاندىمۇ، قارلۇقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئېنىق خاتىرە تاپالمايلا قالماستىن، تېخى بىر-بىرىگە زىت قاراشلارنى (312-، 313- بەتلىرىگە قاراڭ)، يەنى قارلۇقلارنىڭ پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرغانلىقىنى بايقايمىز[18].

مەسئۇدنىڭ خاتىرىسىدە يۇقىرىقىدەك كەمچىلىكلەر بولسىمۇ، بىزنى بۇ ۋەقەگە مۇناسىۋەتلىك ھەقىقەتەن ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك يېڭى تەپسىلات بىلەن تەمىنلىگەن.

بىرىنچى، ئۇنىڭ ھېلىقى قاغانىنىڭ قارلۇقلاردىن ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قارىشى بىزنىڭ ئالدىنقى ئانالىز قىلىشىمىز بىلەن بىر يەردىن چىقتى. مەسئۇدى بۇنى مۇۋاپىق شەرھلىمىگەن بولسىمۇ، ئەينى چاغدىكى ئەرەب - پارس ئەللىرىدىكى بىر خىل ئومۇملاشقانراق كۆزقاراشنى ئەكس ئەتتۇرگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، مەسئۇدى ئۆزى «ئاتلىغان» بىر قاغانىنىڭ ئانىقىنى خاتىرىلىگەن. بۇ ئاتاقنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازمىدا بىر نەچچە خىل يېزىلىش شەكلى بار[19]. بۇنىڭ ئىچىدە ئېنىقراقى «T·F·K·S» بىلەن «T·N·K·S» بولۇپ، T·F·K·S نى «تافكاج» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىشقا بولىدۇ. بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە دائىم ئۇچرايدىغان قاغان ئاتىقى «تابغاچ»تۇر. لېكىن، قاراخانىيلار خانلىرى قوللانغان «توبا» سۆزىدىن كەلگەن[20]. بۇ

ئاتاق بولسا خېلى كېيىنكى چاغلاردىكى ئىش پرىنسىپ «قاراخانىيلارغا دائىر بىرنەچچە مۇنازىرىلىك مەسىلە» دېگەن ماقالىسىدە، بۇ ئاتاق ئەڭ ئاۋۋال توغان خان (ھىجرىيىنىڭ 415-،416- يىللىرى، مىلادىيە 1024-، 1025- يىللىرى) دەۋرىدىكى پۇللاردا ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن[21]. ھازىر تارىخنى بىر ئەسىر ئالدىغا سۈرمەكچى بولساق، ئىسپاتلاش، دەلىللەش ئۈچۈن بىر مۇنچە ماتېرىيال كېرەك بولىدۇ. لېكىن، قولىمىزدا بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە يوق ھەم مەسئۇدىنىڭ ئاڭلىشچە بۇ ئاتاق «مەزكۇر ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ھەربىر قاغانىنىڭ بەلگىسى ئىكەن.» بىز VIII ، IX ئەسىرلەردىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ قايسىبىر ئاقساقىلى بۇ ئاتاقنى قوللانغانلىقىنى بىلمەيمىز، ئەكسىچە ئەينى چاغدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا بۇ سۆزنىڭ جۈڭگونىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى بايقايمىز[22]. قاراخانىيلارنىڭ بۇ ئاتاقنى بەرگەن مەنسىمۇ جۈڭگو بىلەن مۇناسىۋەتلىك[23]. مەسئۇدى «مۇرۇجى ئەززەھەب»تىمۇ چىن خاقانى ئادەتتە «پەغپۇر» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇ «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دېگەن مەنىدە ئىكەن. ئۇ خاقانغا بېرىلگەن ھۆرمەت نامى ئىكەن. باشقىلار چىن خاقانىغا گەپ قىلغاندا «تامغاج خان»، «پەغپۇر» دېگەن بىر مەخسۇس نامنى قوللىنىدىكەنكى، ئىككىنچى شەخسلىك ئالماش بىلەن سۆز ئىشلەتمەيدىكەن، دەپ خاتىرىلىگەن.

قولىيازمىدىكى يەنە بىر خىل يېزىلىش شەكلىنى «تۇنكا» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىپ تۈركىي تىللاردىكى سۆيەتنى ئىپادىلەيدىغان «سى»نى قوشقاندا «تۇنكاسى» بولىدۇ[24]. «تۇنكا» تۈركچە سۆز بولۇپ، «تۈركىي تىللار دۇنياسى»دا بۇ

سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «يولۇاس» دېيىلگەن ھەم «دائىم ئاتاق قىلىپ قوللىنىدۇ. مەسىلەن، تۇنكاخان، تۇنكاتېكىن دېگەندەك[25]» دېيىلگەن. «قۇتادغۇ بىلىك»تىمۇ بۇ سۆزنى ئاتاق قىلىپ قوللانغان[26]. يەنە كېلىپ مەھمۇد كاشغەرى تەكىتلەپ: تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئاپراسىيابنىڭ «تۇنكا ئالپ ئەر» دېگەن ئاتىقى بار. ئۇنىڭ مەنىسى «يولۇاستەك كۈچلۈك قەھرىمان كىشى» دېگەن بولىدۇ، دەيدۇ[27]. چۈنكى، قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتى ئۆزىنى ئاپراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدىن «تۇنكا» دېگەن ئاتاقنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ»[28] دېگەن ئەسىردىن سامانىيلاردىن بىر ئىسيانچى ھىجرىيىنىڭ 310- يىلى (922- يىلى) جەڭدە يېڭىلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلگەندە، قەشقەرلىك «تۇغان تېكىن» دېگەن دېھقاننىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن ھەم ئۇ جايىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. ئەرەب ـ پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «تۇغان» سۆزى پۇل ـ ئاقچىلاردىكى «تۇنكا» ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى[29]. شۇڭا، مەسئۇدى تىلغا ئالغان بۇ ئاتاقنى «تۇنكا» دەپ ئوقۇلۇشى كېرەك، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، «تارىخى تەبەرى»، «تارىخى بۇخارا» ۋە «مۇرۇجى ئەززەھەب»تىكى خاتىرىلەر بىزگە 893- يىلى قارلۇقلارنىڭ قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ[30]. ئۇنداقتا، شۇنىڭدىن كېيىنكى تەكرىتبغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئەھۋالى قانداق ئىدى؟

§2. X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ پارچىلىنىشى

ئۇزاقتىن بېرى، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ تارىخى ئىزچىل ئېنىق بولماي كەلدى. بارتولد يېتەرلىك ماتېرىياللار كەمچىل بولغانلىقتىن شۇنداق بولغان، دەپ قارايدۇ[31]. 1951-يىلى پرىتساك «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» دېگەن مۇھىم ماقالىسىنى ئېلان قىلدۇردى. ئۇ ماقالىسىدە 840-يىلى گۇبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشى قارلۇقلار ئاقساقلىنىڭ خان بولۇشىغا تۈرتكە بولغانلىقىنى سۆزلەپ، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ۋەزىيەتنى دەللىلىگەن. ئۇشبۇ چاغدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي رايونىدا بىر «بۇيۇك قارلۇق خانلىقى» ياكى «بۇيۇك قارلۇق ئىمپېرىيىسى» مەۋجۇت ئىدى[32] ھەم بۇ بۇيۇك خانلىق كېيىن قارا خانىيلارغا تەرەققىي قىلغان، دەپ قارىغان. لېكىن، پرىتساكنىڭ دەللىلىرى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

بىز ئەمدى ئاۋۋال پرىتساك دەللىلىگەن IX، X ئەسىرلەردىكى قارلۇقلار ئېلىنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى ئانالىز قىلىپ باقايلى. پرىتساك مۇنداق دەيدۇ:

«ئەبۇ بەكرى ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسھاق ھەمەدانى، يەنى (ئادەتتىكى ئاتىلىشىدىكى) ئىبنى فەقىھ (902-

يىلىدىن كېيىن ۋاپات بولغان) تۈركىلەرگە دائىر ئىشلارنى ئېنىق بىلىش سۈپىتى بىلەن زاماندىشى ئەبۇ ئابباس ئىسا ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسا مەرۋەزىنىڭ خاتىرىسىنى نەقىل ئالغان. مەرۋەزى ئىسلامىيەتنىڭ شەرقىدىكى چېگرا رايونلارنى سياھەت قىلغان. «ئۇ ئەقىللىق، تەجرىبىلىك بولۇپ تۈركىلەرگە دائىر بىلىدىغىنى كۆپ ئىدى». ئۇ ئاھالىنى يېغىپ، تۈركىلەرگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلىغان. ئىبنى فەقىھنىڭ دوكلاتى (902- يىلى ئەتراپىدا يېزىلغان)دىن بۇ ئەڭ ئىشەنچلىك مۇتەخەسسىس تۈركىي قوۋملارنى تونۇشتۇرغاندا: بىز تۆۋەندىكى جايلارنى بىر - بىرلەپ ئىگىلىدۇق، يەنى خۇراسان چېگرىسىدىكى رايونلار، (ئامۇ) دەريا سىرتىدىكى جايلار بىلەن باشقا مۇسۇلمان بولمىغان تۈركىلەرنىڭ زېمىنىدىكى ئاشۇ جايلار، يەنى ئوغۇزلار (تۈركمەنلەر)، توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) ۋە قارلۇقلار ـــ ئۇلاردا (قارلۇقلاردا) بىر خانلىق بار. ئۇلار قېرىنداشلىرى، يەنى تۈركىي قوۋملار ئىچىدە ناھايىتى ھۆرمەتلىك بولۇپ، ئۇلار دۈشمەنلىرىگە ناھايىتى تەكەببۇر كۆرۈنىدۇ ـــ يەردە، ئاڭلىشىمىزچە ... دېگەنلىكىنى بىلدۈق.

بۇ، پرىنسىپ نەقىل كۆرسەتكەن، تولۇق بولمىغان بىر جۈملە سۆز بولغاچقا، ئابى تاكېئو بۇ ماقالىنى تەتقىق قىلغاندا: «بۇ قىسمدا نېمە ئىپادىلەنگەنلىكىنى چۈشەنمەك بەك تەس ئىكەن، گېرمانىيىدە تۇغۇلغانلاردىنمۇ سوراپ باقتىم، ھېچقانچە قىلىپمۇ تولۇق ئاڭقىرالمىدىم» دەيدۇ[34].

ناۋادا، بۇ گەپلەرنى قىسقارتىدىغان بولساق، «ئۇزلۇكسىز ئاڭلىشىمىزچە» دېگەنگە قىسقرايدۇ. مۇئەللىپنىڭ نېمە ئاڭلىغانلىقىنى پرىنسىپ ئانچە مۇھىم ئەمەسكەن، دەپ قاراپ

قىسقارتىۋەتكەن. ئۇ مۇھىمى مۇئەللىپ «ئاڭلىغان» ھېلىقى خەۋەرلەرنىڭ كەلگەن «جايى»، يەنى خۇراسانىنىڭ چېگرىسىدىكى رايونلار، ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى ۋە تۈركىي قوۋملارغا يېقىن باشقا يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ يەردىكى تۈركىي قوۋملار ئوغۇزلار، توققۇز ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارىغان. سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، مۇئەللىپ «ئۇلاردا بىر خانلىق بار» دېگەن بىر جۈملە سۆزنى قوشۇپ قويغان. پرىتساك «ئۇلار» دېگەن سۆز، بېشىدىكى گەپكە ئۇلىشىپ كەلگەن «قارلۇقلار» ئىدى، دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. پرىتساكنىڭ خۇلاسىسى بولسا[35]:

«شۇنداق بولغاندا ئۇ ئەسەر بىزگە ئېنىق قىلىپ (ئەل) دېگىنى تۈركلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان خانلىقنىڭ قارلۇقلارنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ساماـ نىيلار سۇلالىسىدىكى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد دەۋرىدىكى تۈرك ئېلىنى قارلۇقلار دۆلىتى، دەپ چۈشىنىش كېرەك.»

بۇ نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان ئىبنى فەقىھ[36] IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشىغان كىشى بولۇپ، ھەمەدانىدا تۇغۇلغان. ھاياتىغا دائىر ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇ يازغان «كىتابى بۇلدان» مۇھىم جۇغراپىيە ئەسىرى بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 290- يىلى (902- يىلى) ئەتراپىدا تاماملانغان. لېكىن، بىزگە يېتىپ كەلگىنى ھىجرىيىنىڭ 413- يىلى (1022- يىلى) ئەتراپىدا كۆچۈرۈلگەن قىسقارتىلما نۇسخىسى ئىكەن. دې گوجې «ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە مەجمۇئەسى»نىڭ 5- تومىدا ئېلان قىلدۇرغان نۇسخىسى مۇشۇنداق ئۇچ نۇسخا قولىيازمىغا ئاساسەن تەييارلىغان قىسقارتىلمىسى ئىكەن.

1923- يىلى ئىراننىڭ مەشھەدتىكى ئىمام ئەلى رىزا مەسچىتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدىن ئىبنى فەقىھنىڭ «كىتابى بۇلدان» دېگەن ئەسىرىنىڭ تولۇق نۇسخىسىنىڭ 2- قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر تۇپلىمە بايقالغان. ئۇ ئىراقنىڭ شەرقى، ئىران، خۇراسان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي قوۋملار رايونلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمى ئىكەن. پرىتساكنىڭ يۇقىرىقى نەقلى مەشھەدتىن تېپىلغان قولىيازمىنىڭ 171-، 172- ۋاراقىدىن ئېلىنغان ئىكەن[37]. شۇڭا، «ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە مەجمۇەسى»نىڭ 5- تومىدا ئۇچرىمايدۇ. شۇنداقتىمۇ پرىتساكنىڭ بۇ تارىخىي ماتېرىيالىنى بۇنداق ئىزاھلىشىغا قوشۇلمايمەن.

پرىتساك ئېيتقاندەك[38]، بۇ خاتىرە ياقۇتنىڭ «مۇئىلجەم بۇلدان»دىمۇ ئۇچرايدۇ ھەم مەشھەدتىن تېپىلغان قولىيازما نۇسخىسىدىكى بۇ مەزمۇنلارمۇ رۇسچىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ «تۈركمەنلەر ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»نىڭ 1- تومىغا كىرگۈزۈلگەن[39].

ياقۇتنىڭ «مۇئىلجەم بۇلدان»دا مۇنداق يېزىلغان[40]:

«ئەھمەد ئىبنى مۇھەممەد ھەمەدانى، ئەبۇ ئابباس ئىسا ئىبنى مۇھەممەد مەرۋەزى ھەققىدە بايان قىلىپ: بىز ئۇزلۇكسىز ھالدا بەزى رايونلاردا ئاڭلىشىمىزچە، يەنى (خۇراسان چېگرىسىدىكى رايونلار) ماۋارەئۇننەھردىكى جايلار ۋە باشقا مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرگە قوشنا رايونلار، توققۇز ئوغۇز بىلەن قارلۇقلارغا قوشنا جايلار ـــ (قارلۇقلار) ئۇلاردا بىر خانلىق بار ئىكەن، ئۇلار ئۆز ئاداملىرى ئىچىدە ناھايىتى ئىناۋەتلىك ئىكەن. دۇشمەنلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىدىكەن ـــ ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ رايونلاردا تۈركلەردىن

بىرەر كىشى سەپەردە ياكى باشقا ۋاقىتتا يامغۇر تىلىسە، يامغۇر ۋە ئۇلار تىلىگەن مۆلدۈر، قار دېگەندەك نەرسىلەر ياغىدىكەن. بىز بۇ ئىشقا داۋۇد ئىبنى مەنسۇر ئىبنى ئەبۇ ئەلى بەدەھىس بىلەن كۆرۈشكۈچە شۇبھىلەندۇق. ئۇ ئىشەنچلىك كىشى بولۇپ، خۇراسانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ئىداره قىلىشتا ماختاشقا سازاۋەر بولغان كىشى ئىكەن. ئۇ ئوغۇز تۈركلىرى خاقانىنىڭ ئوغلى بىلەن خۇپىيانە كۆرۈشكەن ئىكەن. ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى بەلقەي ئىبنى يابغۇ ئىكەن. بەدەھىس ئۇنىڭدىن: ئاڭلىسام، تۈركلەر خالىغانچە قار - يامغۇر تىلەپ ياغدۇرالايمىش، سىزچە شۇنداقمۇ؟ دەپ سورىسا، ئۇ: تۈركلەر ئاللا ئالدىدىكى ئەڭ تۆۋەن، ئەڭ ياۋاش خەلق بولغاچقا، مۇشۇنداق ئىشنى قىلالايدۇ. سىزنىڭ ئاڭلىغىنىڭىز راست ئىش. بۇ ھەقتە بىر ھېكايە بار، سىزگە سۆزلەپ بېرەي: بىر ئەجدادىمنىڭ ئاتىسى تۇغۇلۇپتۇ. ئەينى چاغدىكى خاقاندىن ئاغرىنىپ، ئۇنى تاشلاپ كېتىپتۇ... دەپ بېرىپتۇ»(ئەمدىكى بايان ھېلىقى ئوغۇز تۈركنىڭ ئەجدادىنىڭ يادا تاشقا ئېرىشكەنلىكىگە دائىر بايان بولغاچقا قىسقارتىلدى).

ياقۇتنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن پرىتساكنىڭ نەقلىنى سېلىشتۇرساق، پرىتساكنىڭ ئۇ يەر - بۇ يەردىن تىرىپ نەقىل ئالغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئاشكارلىنىدۇ. بۇ تارىخىي ماتېرىيالدا تىلغا ئېلىنغان ئوغۇز تۈرك قوۋمىنىڭ خاقانىنى «مالىك» دەپ ئاتىغان ئىكەن. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئۆز «مەملىكەت»تى بولۇشى ئېنىق. ئەمەلىيەتتە ئابباسىيلارنىڭ ئەلچىسى ئىبنى فەزلان 921- يىلى بۇلغار ئېلىگە ماڭغاندا بۇ خانلىقتىن ئۆتكەن ھەم ئوغۇز ئېلىنىڭ بەزى ئاقساقاللىرىنى

ئۇچراتقان. ئۇ دوكلاتىدا ئوغۇز ۋە باشقا تۈركىي قوۋملار ئۈستىدە بۈيۈك خاقان بارلىقىنى ھەرگىزمۇ تىلغا ئالمىغان[41]. شۇڭا، پرىنسىپ ئەھمىيەت بېرىپ كەتكەن ھېلىقى قىستۇرۇلما گەپنى پەقەتلا قارلۇق خانلىقىنىڭ سۈپەتلىنىشى، دەپ چۈشەنگەندىمۇ، بىز ئۇنىڭدەك ئەينى چاغدىكى قارلۇق ئاقساقىلى تۈركىي قوۋملارنىڭ بۈيۈك خاقانى ئىدى، ئەينى چاغدا بۈيۈك قارلۇق خانلىقى مەۋجۇت ئىدى، دەپ قارىمايمىز. يەنە كېلىپ بۇ يەردە ئوغۇز تۈركىي قوۋملارنىڭ قولىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ مۇقەددەس «يادا تاش» توغرىسىدىكى خاتىرىنىمۇ ئۇچراتتۇق. بىز تېخىمۇ ئابى تاكېئوددەك «ئېنىقلىيالمىغان» چۈشەنچىسىگە ئاساسەن توققۇز ئوغۇزلار، يەنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چېگرىسى غەربتە ئامۇ دەريا سىغچە ئىدى[42]، دەپ قارىمايمىز، ئەلۋەتتە.

پرىنسىپاكنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە يەنە مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» تىكى خاتىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دېگەن[43].

«مەسئۇدى ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى (943-، 944- يىلى) مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: قارلۇقلار «پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا تۇرىدۇ». قارلۇقلار «مۇلۇك» لىك، يەنى يايلاققا بولغان ئالىي ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. خاقانلارنىڭ خاقانى ئۇلاردىن چىققاچقا، خاقان تۈركلەرنىڭ بارلىق قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ «مۇلۇك» نگە كىرگۈزگەن. شۇڭا، ئۇلار ھەممىسى (تۈركلەر)نىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇلار ئاپراسىياب بىلەن شانا (ئاشىنا)نى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ قارايدۇ.»

پرىتساك مەسئۇدىنىڭ خاتىرىسى ئارقىلىق، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ قارلۇقلار ئۇ قىياس قىلغان «تۈركلەرنىڭ بۆيۈك خانى» لىق ئورنىنى ساقلاۋاتقانلىقىنى ھەم بىر بۆيۈك قارلۇق خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاش كويىدا بولغان. مەسئۇدىنىڭ خاتىرىسىدىكى تولۇق مەتىنى تۆۋەندىكىچە:

«(313- يەسىل) تۈركلەردە قىماقلار، بارسخانىيەلەر[44]، بەدىيەلەر ۋە ماجارلار[45](؟) بار. تۈركلەرنىڭ ئەڭ باھادىرلىرى ئوغۇزلار؛ تەن قۇرۇلمىسى ئەڭ كېلىشكەن، بويى ئەڭ ئېگىز، چىرايى ئەڭ ئۆلچەملىكلىرى قارلۇقلار بولۇپ، ئۇلار پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان. بۇرۇن خانلىق ھوقۇقى ئۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، خانلارنىڭ خانى قارلۇقلاردىن چىققاچقا، ئۇلارنىڭ خانلىقى بارلىق تۈركىي ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكەن. شۇڭا، ئاۋام قارلۇق خانىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلايدىكەن. پارس شاھلىقىنى بويسۇندۇرغان ئاپراسىياب ئەلتۈركى مۇشۇ خاقانلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇلاردا يەنە شاباھ بار ئىكەن. ئەمما، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىزدە، تۈركلەردىن بارچە خەلققە ئۆز ھۆكمىنى ئاڭلىتالايدىغان بىرەر خاقان چىقمىدى. بۇ، سەمەرقەنت چۆللىدىكى ئامەت(؟) دېگەن شەھەر خارابلىشىپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى ئىش. بىز «ئەۋسات» دېگەن كىتاب[46]تا خانلىقنىڭ ئۇ شەھەردىن كۆچۈش سەۋەبىنى سۆزلەپ بولغان ئىدۇق.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاپراسىياب ئەلتۈركىي ئاۋستا دەۋرىدىن بېرى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى تۇران قەھرىمانى بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا ئەرەبلەر تۇرانلىقلار بىلەن ئاپراسىياب ۋە تۈركىي قوۋملارنى بىر گەۋدە ئىكەن، دەپ تونۇپ قالغان[47]. يەنە

بىر شەخس شاباھ ھەققىدە ئەڕەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بىرمۇنچە خاتىرىلەر بار[48]. مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب[49]» تىكى خاتىرىدە شاباھ تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ IV خانى بولۇپ، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھى ھورمىزد IV (578-، 579 — 590- يىللىرى)نىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ھىرات، بەدغىس ۋە بۇشەنجىگە بېسىپ كىرگەن. كېيىن ھورمىزد IVنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى بەھرام چۇبىن ئۆلتۈرۈۋەتكەن، دېيىلگەن.

رىۋايەتلەردىكى ئاپراسىياب بىر ياقتا تۈرۈپ تۇرسۇن. ئاشۇ شاباھنىڭ قارلۇقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكى بەلكىم مەسئۇدىنىڭ پەرىزى بولسا كېرەك. تەبەرى بىلەن ياقۇتى بۇ ھەقتە ئازراقمۇ بېشارەت بەرمىگەن. يەنە كېلىپ، بىز بىر قىسىم قارلۇقلار VI ئەسىرلەردە كۆكئارتنىڭ غەربىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندىمۇ، VII ، VIII ئەسىرلەردىكى غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەش خاقانلىقىنىڭ قارلۇقلار بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭا، مەسئۇدىنىڭ بۇ گېپىنىڭ ئاخىرى غەربىي تۈركلەردىن بۇيانقى تارىخنىڭ خاتا ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر.

يۇقىرىقى تەتقىقاتىمغا ئاساسلانغاندا، VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قارلۇقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى شاش ۋە پەرغانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. خەلىپە مەئمۇن قارلۇقلارنى ئەرەبلەرنىڭ شەرقىدىكى ئاساسلىق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ بىرى ھېسابلىغان. كېيىن قارلۇقلارنى ئىبنى فازىل ئىبنى ساھىل مەغلۇپ قىلغان. ھېچبولمىغاندا ساسانىيلار جەمەتى شاش بىلەن پەرغانىنى ئىدارە قىلغاندىن

كېيىن، قارلۇقلار بۇ ئىككى رايوندا پائالىيەت ئېلىپ بارالمايدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭا، مەسئۇدى قارلۇقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ھەققىدىكى خاتىرىسىدە چوقۇم VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان ياكى ئۇ تەبەرنىڭ كىتابىنى بەك ئۇلۇغلىۋەتكەن. پرىتساكنىڭ مۇشۇنداق قالايمىقان خاتىرىدىن پايدىلىنىپ X ئەسىردىكى قارلۇقلارنىڭ بۇيۇك خانلىق ئورنى بىلەن بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغانلىقى ئەسلىي مەنبەلەرنى بۇرمىلاشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. خۇلاسىلىگەندە، يۇقىرىقى ئىككى تارىخىي ماتېرىيال IX ، X ئەسىرلەردە تۈركىي قوۋملارنىڭ ئورتاق ئىگىسى بولغان قۇدرەتلىك بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

پرىتساك يەنە بەلخى تەرەپدارلىرىنىڭ جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزى پەيدا قىلغان بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنى ئىسپاتلىغان. ئۇنىڭ ئىسپاتى بىلەن نەقىل ئالغان ئەسەرلىرىنىمۇ مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر.

IX ئەسىرنىڭ 20 — 30- يىللىرىدا يېزىلغان بەلخى — ئىستەخرى كىتابى[50]دا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى پاسىللارنى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلىگەن[51]:

«ماۋارەئۇننەھرنىڭ شەرقى پاسىلى پامىر، رەشىد ۋە چېگرا قوشنىسى خۇتتالدىكى ھىندىستانغىچە بولغان بىر تۈز سىزىققا جايلاشقان. غەربى پاسىلى تالاستىن فاراپ، بىسكەنت، سوغدى، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا تەرەپكە سوزۇلغان، بارغانسېرى خارەزىم كۆلىنىڭ ئىلمەك سىزىقىدىكى ئوغۇزلار ئېلى ۋە

قارلۇقلارغىچە سوزۇلغان. شىمالىي پاسىلى پەرغانىنىڭ چەت ياقىلىرىدىن تالاسقىچە بولغان تۆز سىزىقتىكى قارلۇق تۇركلىرىغىچە، جەنۇبىي پاسىلى بولسا بەدەخشاندىن خارەزىمگىچە بولغان تۆز سىزىقتىكى جەيھۇن (ئامۇ ياكى چۆ) دەرياسىغىچە ئىكەن.»

بۇ تەسۋىر بويىچە بولغاندا، قارلۇقلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تالاسنىڭ غەربىدىكى بەزى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[52]. بۇ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى ئەھۋاللار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. بىز ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىكى خاتىرىگە ئاساسەن X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تۈرك قوۋملىرىنىڭ جايلىشىش خەرىتىسىدىن بىرنى سىزغان ئىدۇق. قارلۇقلار جايلاشقان ئورۇن بۇ يەردىكى تەسۋىرگە ماس كېلىدۇ. بەلخى تەرەپدارلىرى سىزغان يۇمىلاق دۇنيا خەرىتىسى[53] دىكى قارلۇقلارنىڭ ئورنىمۇ دەل مۇشۇ تەسۋىرگە توغرا كېلىدۇ (قوشۇمچە بىرىنچى خەرىتىگە قارالسۇن).

لېكىن، قارلۇقلار تارقالغان جايلارغا نىسبەتەن ئانچە شۇبھىمىز قالمىغاندا، بەلخى بىلەن ئىستەخرى تۈركىي قوۋملاردىكى چوڭراق سىياسىي كۈچلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىنى بايان قىلغاندا[54]، نېمە ئۈچۈن قارلۇقلارنىڭ سىياسىي كۈچىنىڭ دائىرىسىنى يەككە كۆرسەتمىگەن، دېگەن يەنە بىر يېڭى سوئالنى بايقايمىز. كىتابنىڭ باشقا يەرلىرىدە قارلۇقلار تارقالغان جايلارنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان مۇئەللىپ تاسادىپىي بىخەستەلىك سەۋەبىدىن قارلۇقلار تەسىر كۈچىنىڭ دائىرىسىنى بايان قىلىشنى چۈشۈرۈپ قويغان، دېگەندەك بىر

خىل جاۋاب بار بولسىمۇ، بۇنداق شەرھلەش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. چۈنكى، ئىستەخرى ھەقىقەتەن بىخەستەلىك قىلغان بولسا، ئىبنى ھەۋقەل ئىستەخرىنىڭ كىتابىنى تولۇقلاپ تۈزەتكەندە، بۇ مەزمۇنلارنى تولۇقلاپ قويمىغان[55]. قارىغاندا بۇنداق شەرھلەش كارغا كەلمىگەچكە، قايتىدىن تەتقىق قىلىش كېرەكتەك قىلىدۇ.

ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىكى قارلۇقلارغا دائىر پۈتۈن خاتىرە تۆۋەندىكىچە:

6- بەتتە: «پەرغانىدىن يولغا چىقىپ پۈتكۈل ‹قارلۇق ئېلى›نى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تەۋەلىكىگە كىرىدۇ. جەمئىي 30 نەچچە مۇساپە» دېيىلگەن (بۇنى بىز كۆرۈپ بولغان).

9- بەتتە: «توققۇز ئوغۇزلار، قىرغىزلار، قىماقلار، ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلار قاتارلىق تۈركلەر بىر خىل تىل قوللىنىدۇ. بىر-بىرىنىڭ تىلىنى ئۇقىدۇ» دېيىلگەن.

9-، 10- بەتلەردە: «تۈرك ئەللىرى ئوخشاش ئەمەس. ئوغۇزلارنىڭ چېگرا قوشنىسى ھەزەر (قاسار)لەر، قىماقلار، قارلۇقلار ئېلى، بۇلغارلار بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق جۇرجاندىن ئىسپىجابتىكى ئىسلامىيەت چېگرىسىغچە» دېيىلگەن.

قىماقلار ئېلى قارلۇقلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئوغۇزلار، قىرغىزلار ۋە ساقالىب تاغلىرى ئارىسىدا.

يەجۇجلەر ئۇلارنىڭ شىمالىدا، ساقالىب (سلاۋيان) ۋە قىماقلارنى كېسىپ ئۆتسەڭز، ئۇلارنىڭ ئېلى ۋە باشقا يەرلىرىنى ئاللا بىلەر.

قىرغىزلار، ئۇلار توققۇز ئوغۇزلار، قىماقلار ئۇلۇغ ئوكيان

ۆە قارلۇق ئېلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا.

توققۇز ئوغۇزلار، ئۇلار تۇبۇتلەر، قارلۇق ئېلى، قىرغىزلار ۆە چىن ئارىلىقىدا.

چىن، ئۇلار ئۇلۇغ ئوكيان، توققۇز ئوغۇزلار ۆە تۇبۇتلەر ئارىلىقىدا.

ھەزەر (قاسار) ئۇ ھەزەر كۆلى، سەرىر، ئورۇس ۆە ئوغۇزلار ئارىلىقىدىكى بىر جاي.

تۇبۇت، ئۇ چىن ئېلى، ھىندىستان، قارلۇق ئېلى، توققۇز ئوغۇزلار ۆە پارس دېڭىزى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇم قىسمى ھىندىستان پادىشاھلىقىدا بولسا، يەنە بىر قىسمى چىن تەۋەلىكىدە. ئۇلارنىڭ ئۆز ئېلىدە بىر خاقانى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇلار تۇبىبەنىڭ پۇشتىمىش. بۇنى ئاللا بىلىدۇ».

286-، 287- بەتلىرىدە ماۋارەئۇننەھرنىڭ تۆت پاسىلى تەسۋىرلەنگەن، ئوغۇزلار ئېلى بىلەن قارلۇق تۈركلىرى بايان قىلىنغان (بۇلارنى نەقىل ئالغان ئىدىم).

288- بەتتە ماۋارەئۇننەھرنىڭ مەدەنلىرى ۆە تەبىئىي ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىپ كېلىپ: «ئۇلارنىڭ يېمەكلىكىگە كەلسەك ئوغۇزلار، قارلۇقلار ۆە ئۇنىڭ (ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتى)غا قوشنا ئەتراپتىن يۆتكەپ كەلگەن چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ» دېگەن.

288- بەتتە ماۋارەئۇننەھرنىڭ ئەينى چاغدا ئىسلام ئەللىرىدىكى ئەڭ كاتتا غازات ماكانى ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ: «بۇ ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى تۆت پاسىلدا دۈشمەن ئەللەر بولغانلىقىدىندۇر. خارەزمدىن ئىسپىجاب تەرەپلەرگىچە ئوغۇز تۈركلىرى، ئىسپىجابتىن پەرغانىنىڭ بۇرجىكىگىچە

قارلۇق تۈركلىرىدۇر...» دېگەن.

ئىستەخرى سىياسىي دائىرىنى بايان قىلغاندا ناھايىتى روشەن قىلىپ: «قارلۇق ئېلى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن. بۇنىڭدىكى «ئەل» سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «زېمىن» بولۇپ، باشقا تۈركىي قوۋملارنىڭ تەسىر كۈچلىرىنى بايان قىلغاندا، «دۆلەت، رايون» مەنىسىدىكى «بلاد» سۆزىنى ئىشلىتىپ، سىياسىي جۇغراپىيىلىك مەنە بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ بىزگە قارلۇقلارنىڭ مۇكەممەل بىرلىككە كەلگەن سىياسىي كۈچ ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ بەرگەنلىكى ئېنىق. تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى يەنىلا قارلۇقلار ئىگىلىۋالغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن خانلىقى بولمىغاچقا، «قارلۇق ئېلى» دەپلا ئاتىغان.

ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابى بىلەن «ھۇدۇدۇلئالەم»دە تالاسنىڭ شەرقىدىكى ئىسپىجاب ۋە فارابقا مۇناسىۋەتلىك كۆرۈنىدىغان بىرقانچە ئابزاس مەزمۇن بار بولسىمۇ، بۇلار ئىستەخرىنىڭ كىتابىنىڭ قىسقارتىلما نۇسخىسىدا ئۇچرىمايدۇ. لېكىن، ئۇ ئىستەخرىنىڭ ئەسلىي ئەسىرىگە تەئەللۇق[56]. ئىبنى ھەۋقەل مۇنداق يازغان:

«سۇتكەنتتە بىر مۇنبەر بار، ئۇ تۈركلەر توپلىنىدىغان سورۇن. ھەرقايسى جايلاردىكى تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئىسلامغا بەيئەت قىلدى. ئوغۇزلار ۋە قارلۇقلاردىن بىر قىسىم كىشىلەر مۇسۇلمان بولدى. ئۇلار تۈركلەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈكلىرىدۇر. فاراب، كەنجىد ۋە شاش ئارىلىقىدىكى مۇنبەت يايلاقتىكى 1000 تۈتۈندەك تۈركلەر ئىسلامغا كىردى. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە چېدىرىدا تۇرۇۋاتىدۇ. بىنا ـ مىمار دېگەنلەر يوق. تالاس

مۇسۇلمانلار بىلەن تۇركلەرنىڭ سودا قىلىدىغان بازىرى. ئۇلار (مۇسۇلمانلار؟)نىڭ بىر قىسمى تالاستىكى قەلئەلەرگە مەنسۇپ. ئىسلام (ئەللىرى)دىن ھېچكىم تالاستىن ئۆتۈپ باقمىغان. چۈنكى، تالاستىن ئۆتسىلا قارلۇقلارنىڭ بارگاھىغا كىرىدۇ.»

بۇ خاتىرە بىزگە 893- يىلى ئەرەبلەر تالاسنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇ شەھەر ئەرەبلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ سودا مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىپلا قالماستىن، يەنە تالاسنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار بىلەن شەرقتىكى قارلۇقلارنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدە ئەمەسلىكىنى، شەرقتىكى قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى ھەتتا ھەممىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق ۋەزىيەت «قارلۇق ئېلى» دېگەن سۆز ھەققىدىكى ئىزدىنىشىم بىلەن دەل ماس كېلىدۇ. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇق خانلىقى پارچىلىنىپ كەتكەن. بۇرۇن «قارلۇقلار» دەپ ئاتالغان قوۋملار ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ كەتكەن.

بىز بەلخىنىڭ ئامۇدەريا سى قىرغىقىدىكى بەلخىتە ياشىغانلىقىنى، بەلخى بىلەن ماۋارەئۇننەھر رايونىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. شۇڭا، بەلخى ماۋارەئۇننەھر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار بىلەن تونۇشلۇق. ئىستەخرى ماۋارەئۇننەھرنى سایاھەت قىلغاندا، مەۋارەئۇننەھردىن تالاس ئارقىلىق جۇڭگوغا ماڭغان كىشىلەرنى ئۇچراتقان. ئۇ ئەرەبلەرگە قوشنا بولغان تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلار بىلەن تېخىمۇ تونۇشلۇق. يەنە تېخى ئۇنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىغىمۇ توغرا قاراشتا ئىكەنلىكىنى

سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدىم. شۇڭا، بەلخى بىلەن ئىستەخرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا دائىر خاتىرىسىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

«ھۇدۇدۇلئالەم» بىزگە قارلۇق خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى بەزى تەپسىلىي ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بېرىدۇ. مەزكۇر كىتابنىڭ 15-، 16-، 17- بابلىرىدىكى ماتېرىياللار ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىكى ماتېرىياللاردىن كېيىن بولسىمۇ، مەزكۇر كىتاب تاماملانغان دەۋردىكى ئىش ئەمەس[57]. XV باب «قارلۇقلار ئىلى ۋە ئۇنىڭ شەھەر ـ بازارلىرى»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، قارلۇقلار ماكانىنىڭ غەربى تالاسقا 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان كۆلاندىن ئېشىپ كەتمەيدىغانلىقىنى، ئۇ يەرنىڭ ئەرەب ئەللىرى بىلەن چېگرىداش دېيىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالىمىز. ئېنىقكى، ئەرەبلەرنىڭ تەسىر كۈچى تالاستىن شەرققە قاراپ يەنە ئىچكىرىلەپ كىرگەن. شۇڭا، قارلۇقلارنىڭ شەرقىي چېگرىسى جامغاردىن كەينىگە يۆتكەلگەن. ھەتتا ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدىكى بارسخانغا كېلىپ قالغان، يەرلىك ئاھالىلەرمۇ قارلۇق ھۆكۈمرانلىرىدىن يۈز ئۆرۈگەن.

مەزكۇر كىتابنىڭ 16- بابىدا چىقىللار تەسۋىرلەنگەن. بۇ كىتابتا ۋە مەرۋىزنىڭ كىتابىدا چىقىللار ئەسلىي قارلۇقلارغا تەۋە ئىدى دېيىلگەن[58]. چىقىللارنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى بولمىش چىگىللار ئىكەنلىكى ئېنىق[59]. قارلۇقلار ئىچىدىكى بۇ چوڭ ئۇرۇق مۇستەقىللىققا چىقىپ، بىر ناھىيە (رايون)نىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغان.

مەزكۇر كىتابنىڭ 17- بابىدا تۇخسىلار تەسۋىرلەنگەن. گەردىزىنىڭ كىتابى[60]دا نەۋاكات (يېڭى شەھەر)دىن چىگىل ۋە توخسىلار رايونىغا باردىغان يولىنى بايان قىلغاندا، تۈركىي قوۋملار چوقۇنىدىغان بىر تاغ بارلىقىنى، بۇ تاغ سويابنىڭ شىمالىدىكى خەتتەنتاغ بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، بۇ مۇقەددەسى تاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن،[61] ۋەلايەتى تۈركىستان (تۈركەشلەر رايونى) بولۇپ، ئۇنىڭ تۇخسى ۋە ئاز قوۋمدىن تەركىب تاپقانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇ يەردىكى ئۇزكەت بىلەن ئاز ئارىلىقىدا سويات دېگەن كەنت بار ئىكەن. مەرۋىزى كىتابىدا: قارلۇقلار تۇلىس (تۇنىس) تېغىدىن كۆچۈپ كەلگەن، تۈركەشلەر زېمىنىنى ئىداره قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا تۇخسىلار بار بولغان، دەيدۇ[62]. بۇنىڭدىن قارىغاندا، توخسىلار مىنورسكىي پەرەز قىلغاندەك، تۈركەشلەرنىڭ قوشۇنالغان قوۋمىنىڭ بىرسى بولۇشى مۇمكىن[63]. لېكىن، قارلۇقلار تەۋرىتىغىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، قارلۇقلارنىڭ قول ئاستىدا قالغان تۇخسىلارمۇ مۇستەقىللىققا چىققان. بۇددا مۇكالىمىسىنىڭ 6551- ۋاربقىغا ئاساسلانغاندا، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئات - تۆگە ئولپان تاپشۇرغان تۇخسىلار بەلكىم قارلۇقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان تۇخسىلار بولۇشى مۇمكىن[64].

«ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەسلىي قارلۇقلارغا تەۋە زېمىنىنىڭ دائىرىسى تولىمۇ چوڭ بولۇپ، غەربتە ئوغۇزلار ئېلىغچە، شەرقتە توققۇز ئوغۇزلارغىچە بولۇپ، ھەتتا تەۋرىتىغىنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بەش شەھىرىنىڭ بىرى بولمىش جامغارمۇ قارلۇقلارغا تەۋە

ئىكەن. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قارلۇقلارغا تەۋە ئەسلىدىكى جايلار بونجول (ئۇنسۇ)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھەتتا قەشقەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن[65]. لېكىن، ھازىر شەرق ۋە غەرب چېگرىسىنى يوقىتىپ قويغان، قېپىقالغان قارلۇقلار دېگۈدەك ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان[66]. قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولمىش قەبىلىگە تەۋە جايلارمۇ خارابىگە ئايلانغان ئىدى (XV باب).

نۇنكەت (تۇمكەت)[67] بىر قاتناش ئېغىزى بولۇپ، ھازىر تاشلىنىپ قالغان، ئۇ يەردە قارلۇقلارنىڭ ئاندا ـ ساندا كىگىز ئۆيلىرى بار بولۇپ، ئوغرى ـ قاراقچىلارنىڭ گاھ پەيدا بولۇپ، گاھ يوقىلىپ كېتىدىغان يېرى بولۇپ قالغان.

بارسخان ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي بۇرجىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دېھقانى (ئاقساقلى) قارلۇقلاردىن بولسىمۇ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قەلبى دېگۈدەك قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (توققۇز ئوغۇزلار)غا تەلپۈنىدىكەن.

بۇنىڭدىن باشقا، سۇياب ئەتراپىدا كۆكيال، ئاتلالىغ، لۇلىغ (ئۇلارنىڭ ئاقساقلى يابغۇنىڭ قېرىندىشى ئىكەن) ئۆزكەس، مىلجكەس (يابغۇخانغا تەۋە)[68]، كىمىنكەس (بۇ يەردىكى قارلۇقلار لىبەن دەپ ئاتايدۇ)[69] ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى تۇڭ بالىق ئەتراپىدا تۇنىل، تەلخىزا[70] قاتارلىقلارنىڭ بارلىقىنى، قارلۇقلارنىڭ ماكانى بىلەن تۇخسىلارنىڭ كەنتلىرىمۇ بارلىقىنى، چىگىللارنىڭ ئالاتاۋ تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىدىكى كوپا دەرياسى ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئەتراپى بىلەن يەنە ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئىسسىق بالىق بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي

جەنۇبىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن بولغان ياربالىق[71] بارلىقىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدۇ. ئىسسىق كۆلنىڭ ئەتراپىدىكى بىرنەچچە قەدىمىي ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانلىقى ھەم بىر - بىرىگە تەۋە بولماسلىقىدەك ئەھۋاللار، بۇرۇنقى قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ يېمىرىلىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ يېمىرىلگەنلىكىنى دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر ئارىسىدىكى 6551- ۋاراقتىكى بۇددا مۇكالىمىسى ئىسپاتلايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بۇ مۇكالىمىنىڭ يېزىلغان ۋاقتىنى ئالىملار 930- يىلى ئەتراپىدا ئىكەن دەپ تەتقىق قىلىپ چىققان[72]. ئۇ مۇكالىمىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى تەسۋىرلىگەندىن كېيىن، «شۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار، ياغمىلار، يېمەكلار، تاتارلار بەيئەت قىلىش بەيگىسىگە چۈشۈپ، بەس - بەستە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىت سوۋغا قىلىشتى. تۇخسىلار ئات - تۆگە ھەدىيە قىلسا، تۇبۇتلەر ئالتۇن - كۈمۈش سوۋغا قىلدى. باسمىلار ئەزەلدىن مەدىكارىمىز بولۇپ كەلدى. قىرغىزلار بولسا قۇل - دېدىكىمىز بولۇپ كەلدى. باشقا قەبىلىلەر قۇشقاچ بۇركۈتتىن قورقىدەك ئاستانىگە ئەيمىنىپ ئاران كېلىپ، يولۇاسقا ئۇچراپ قالغان قويدەك شۇمشىيىپ، ئېلىمىزنى قۇدرەتلىك، دەپ ماختاپ كېتىشلىرى ھەرگىز يالغان ئەمەستۇر» دېيىلگەن.

قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنى بۇنداق تەسۋىرلەشتە روشەن ئەدەبىي ئىجادىيەت تۇسى بار. ئەمما، قارلۇقلار، ياغمىلار ۋە تۇخسىلارنىڭ بەيئەت قىلىپ ئولپان

تاپشۇرغانلىقى، دەل تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قارلۇق خانلىقىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يەردە تېخى ئۇلارنىڭ زېمىنى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇ يەردىكى تۈركىي قوۋملار پەقەت ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن ھەم ئولپان ھەدىيە قىلىشقان، خالاس. بۇ ئەھۋاللارمۇ «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ماكانىغا دائىر تەسۈرلەرگە ماس كېلىدۇ.

بىراق، 947- يىلى قوزۇققا ئويغۇلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تەۋەلىكىنى ئوخشاش بولمىغان يەنە بىر خەرىتە بىلەن تەمىنلەيدۇ. قوزۇققا ئويغۇلغان ۋەسىقىدە توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربتىكى تەۋەلىكى نۇچ بىلەن بارسخانغىچە يېتىپ بارغان. يۇقىرىقى بايانمدا 893- يىلى ئەرەبلەرنىڭ تالاسنى ئىگىلىگىنىگە قاراپ بۇ ئىككى جاي تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي ئۇچىدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ پەرەز قىلغانىدىم. بارسخان «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى بارسخان بولۇپ، ئىسسىق كۆلنىڭ قىرغىقىدىكى بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىلىرى توققۇز ئوغۇزلارغا تەلپۈنىدىكەن. ئۇ يەرنىڭ ئاقساقىلى قارلۇقلاردىن بولسىمۇ، قارلۇقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولمىش قەبىلە بۇ شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىكەن. نۇچ ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىيالىلاردىكى «ناۋكەس» (سويابقا شەرق تەرەپتىن ئۇچ پەرسەخ، 18 كىلومېتر كېلىدۇ)، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىيالىلاردىكى يېڭى شەھەر (سويابقا شەرق تەرەپتىن 40 چاقىرىم، يەنى 20 كىلومېتر كېلىدۇ)دۇر. ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قارلۇقلار، تۇخسىلار ۋە چىگىللار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان

رایون «نەۋبكەت» تىن باشقا ئاساسلىق شەھەرلەردىن سوياب بىلەن بالاساغۇن بار.

قوزۇققا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدە قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكى غەربتە بۇ رايونلارغىچە ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، تەۋە جايلارنىڭ غەربكە كېڭىيىش جەريانى خاتىرىلەنمىگەن. بەختىمىزگە نىزامۇل مۇلۇك «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە بىر بايان بىلەن تەمىنلەپ، 943- يىلىدىن سەل ئىلگىرىرەك بىر قىسىم مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرنىڭ بالاساغۇننى ئىگىلىۋالغانلىقىدىن خەۋەر بەرگەن[73]. بۇ مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرنى قەشقەردىكى تۈركىي قوۋملار ۋە سۇتۇق بۇغراخان دېگۈچىلەر بولسىمۇ[74]، ھېچقانداق تارىخىي ئاساس يوق. شۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل كېيىن قوزۇققا يېزىلغان ئۇچىنچى نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى تەسۋىردىن قارىغاندا، بۇ مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بولۇپ، ئاتالمىش بالاساغۇننى ئىگىلىۋېلىشى بولسا تەۋەلىكىنى بۇ جايلارغىچە كېڭەيتىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ.

خۇلاسىلىگەندە، يۇقىرىقى بارلىق ماتېرىياللار بىزگە X ئەسىرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەچچە ئون يىلىدا، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا خوجا بولۇش ۋەزىيىتىدە بولۇپ، ئىلگىرى ھەرقايسى قەبىلە - ئۇرۇقلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان قارلۇق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ كەتكەنلىكىنى، يېڭى نوپۇز - ھاكىمىيەتنىڭ تېخى ۋۇجۇدقا كەلمىگەنلىكىنى تونۇتىدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتكە ئالىملار دېگۈدەك سەل قارىدى، ھەتتا خاتا ئىزاھلىدى. لېكىن، دەل مۇشۇنداق پارچىلىنىش ۋەزىيىتىدە،

تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بەزى تۈركىي قوۋملارنىڭ پۇقرالىرى كونا ئەنئەنىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئىسلاملىشىش يولىغا ماڭدى.

§3 . سۈتۈق بۇغراخاننىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرى

تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئىسلاملىشىشىنى سۈتۈق بۇغراخان باشلىغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت كەڭ تارقىلىپ كېلىۋاتىدۇ. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئالىملار بۇ شەخسكە دىققەت قىلىشقا باشلىغان. 1875- يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان «1873- يىلى ياركەنتنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»دا دوكتور بېللېۋ «تەزكىرەئى بۇغرا-خان»دىن پايدىلىنىپ، سۈتۈق بۇغراخاننىڭ ھاياتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرغان[75]. ئۇزاق ئۆتمەي روبېرت شاۋ بۇ تەزكىرىدىن تاللاپ تەرجىمە قىلغان ۋە « تۈركىستان تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى ھەققىدە تېزىس»قا كىرگۈزۈلگەن[76]. 1881- يىلى خ. گ. راۋېرتى «تەبەكەتى نەسرى»نى تەرجىمە قىلىپ، شەرھى يازغاندا گەردىزىنىڭ كىتابىدىكى بەزى خاتىرىلەرنى نەقىل ئالغان[77]. 1893- يىلى س. لانېپولو خانلىق يىلنامىسىدە سۈتۈقنى خانلىقنىڭ قۇرغۇچىسى قىلىپ شەجەرە تۈزۈپ چىققان بولسىمۇ، دەۋرى ئېنىق ئەمەس، دەپ ئىزاھلاپلا قويغان[78]. ئىككى يىلدىن كېيىن، ن. ئېلىياس «تارىخى رەشىدى»نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغاندا، سۈتۈق تىلغا ئېلىنغان جايغا

«رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇ خاقان پۈتكۈل تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىكەن. زېمىنى شەرقتە جۇڭگو چېگرىسىغا يەتكەن ئىكەن، ئۇ ۋاپات بولۇشتىن ئانچە بۇرۇن دۇلمبغان چاغدا، يەنى X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئەتراپىدا تېخى بۇخارانىمۇ ېېسىۋالغانمىش» دېگەن ئۇزۇن بىر ئىزاھنى قوشۇۋتكەن[79]. ئۇ بۇلارنى «تەزكىرەئى بۇغراخان»دىن ئالغان ئىكەن. 1900- يىلى م. ف. گېرېنارد ئەرەب - پارسچە ۋە چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن بەزى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ياۋروپا تىللىرىدىكى تەرجىمىسىدىن پايدىلىنىپ «تەزكىرەئى بۇغراخان»نى تەپسىلىي تەتقىق قىلغان ھەم بۇرۇنراق يېزىلغان بىر قولىيازمىغا ئاساسەن، بۇ ماتېرىيالنى قايتىدىن تاللاپ تەرجىمە قىلغان[80]. بۇنىڭدىن باشقا بېرتىسنېدېر، ئې. د. روسىس قاتارلىق ئالىملارمۇ بۇ شەخسنى تىلغا ئالغان[81]. بىراق، يۇقىرىقى تەتقىقاتلارنىڭ ماتېرىيال ئاساسى كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. ئالىملار ئاساسەن خېلى كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان «سۇتۇق (بۇغراخان) تەزكىرىسى»دىن پايدىلانغان. بۇ ئەسەرلەردە دىنىي تۈس قويۇقراق بولۇپلا قالماستىن، ھەرقايسى نۇسخىلىرىدىكى بايانلارمۇ دېگۈدەك بىر - بىرىگە مۇخالىپ كېلىدۇ.

1898- يىلى مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولد «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» دېگەن ئەسىرنىڭ بىرىنچى تومى بولمىش «تارىخىي ماتېرىياللار» قىسمىغا «مۇلھەقەتۈل سۇررام» (سۇررام لۇغىتىگە تولۇقلىما)نى تاللاپ تەرجىلەپ كىرگۈزۈپ، تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئاساس سالغان بولسىمۇ، بارتولد بۇ تارىخىي ماتېرىيالنىڭ

قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە دائىر خاتىرىلەر ئىچىدە رىۋايەت تەركىبى جەھەتتىكى مەزمۇنلىرى بويىچە ئۈچ ئىكەن،[82] دەپ قاراپ، بىر ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ كەتمىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى ھېچقانداق باشقا بىر تىلغا تولۇق تەرجىمە قىلىنمىغاچقا، كېيىنكى چاغلاردىكى ئالىملار ئاساسەن بارتولدنىڭ كۆزقارىشىنى نەقىل ئېلىپ كېلىشتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدا سۇتۇق بۇغراخانغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى تولۇق تەتقىق قىلغان بولسىمۇ، قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن قىياسنى دەللىلەش ئۈچۈن، ھەرقايسى تارىخىي ماتېرىياللارنى ئىزاھلاشتا ئاساسەن ئادالەتسىزلىك قىلغان[83]. ياپونىيەلىك ئالىملارنىڭ تارىخىي ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئەھۋالىنى خانىدا ئاكىرانىڭ «سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەنلىكىگە دائىر رىۋايەتلەر توغرىسىدا[84]»دىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خانىدا ئاكىرا ماقالىسىدە ئاساسەن «مۇلھەمەتۇل سۇررا‌ھ» ۋە كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان «بۇغرا خانلار تەزكىرىسى»دىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى تاللاپ تەرجىمە قىلغان ھەم ئازراق تەتقىقاتمۇ ئېلىپ بارغان. بۇ ئەينى چاغدىكى ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى تېخى چوڭقۇرلاشمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دۆلەت ئىچىدىكى ئالىملارمۇ خېلى بۇرۇنلا بۇ تارىخىي شەخسكە دىققەت نەزىرىنى ئاغدۇرغان، ۋاڭ رىۋېينىڭ «كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە ئىزدىنىش» (1935- يىلى) دېگەن ماقالىسى بىلەن فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ ۋە مۇ

گـۇاڭژۇنلار تۇزگـەن «ئۇيغـۇر تارىخىغـا دائىـر ماتېرىياللاردىـن قىسـقىچە توپـلام» (1- قىسـسىم 1958- يىلـى نەشـرى)دىمـۇ بـۇ شەخسـنى تىلغـا ئالغـان[85]. 70- يىللاردىـن كېيىـن بـۇ شـەخس توغرىسـىدىكى تـەتقىقاتلار تـېخىمـۇ بـىر قـەدەم ئىلگـىرىلەپ كۇچەيدى[86]. يېقىـندا «سـۇتۇق (بۇغراخان) تەزكـىرىسى»نىڭ ئۇچ نۇسخىسى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىندى. يەنى:[87]

1) مولـلا هـاجى يازغـان «بۇغـراخانلار تەزكـىرىسـى ـــ قاراخانىيلاردىـن سـۇتۇق بۇغـراخان ۋە ئۇنـىڭ جەمەتىنـىڭ قىسقىچە تارىخى» ئەسـلىي قولـيازما بولـۇپ، بۇنى كـاتـىپ مولـلا يۇسۇپ كۆچۇرگـەن. يېزىلغان ۋاقتى ئېنىـق ئەمـەس.

2) «ئەبۇناسـىر سامانىي تەزكـىرىسى» (مۇئەللىپى نامەلۇم)، بۇنـىڭغا «سـۇلتان سـۇتۇق بۇغـراخان غـازى تەزكـىرىسـى» كـىرگـۈزۈلگـەن بولـۇپ، ئەسـلىي مەنبەسى ئېنىـق ئەمـەس. ئاخـىرىغا «هىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى جامادىيەلئاخىرنىڭ 13 - كۈنى (1903- يىلى 8- ئاينىڭ 7- كۈنى)» دەپ ئىزاهلانغان.

3) خوجـا ئەبۇناسـىر سامانىي تەزكـىرىسى، خاقـان ۋە خاقـان ئوغلـى سـۇلتان سـۇتۇق بۇغـراخان تەزكـىرىسى، «خوجـا ئەبۇناسـىر سامانىي ئوغلـى ئابدۇپەتتار تەزكـىرىسى» (مۇئەللىپـى نامـەلۇم) ئاخـىرىغا: «ئۇزبېكىسـتاننىڭ نەمەنگـاندىكى ئىسـاقىيە چاپىيسـىنىڭ ‹تەزكـىرە تۇلئەنبىيا› (1931- يىلـى)نىڭ 86ـــ117- بەتلىرىدىـن تەرجىمە قىلىنىدى» دەپ ئىزاهلانغان.

بۇ ئۇچ نۇسخا تەزكـىرىنىڭ ۋەقەلىكى ئوخشـاش بولسـىمۇ، بەزى مۇهىـم پەرقلەرمۇ بار. مەسـىلەن، سـۇتۇقنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقـتى بىرىـنچى نۇسـخىدا هىجرىيىنىـڭ 409 - يىلـى (1018-، 1019- يىلى) دەپ خاتىرىلەنگـەن بولسـا، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى

نۇسخىدا ھىجرىيىنىڭ 429 - يىلى (1037-، 1038- يىلى) دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنداقتىمۇ دۆلەت ئىچىدىكى ھازىرقى ماقالە ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى غەرب ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىنى نەقىل ئالغان ياكى «سۇتۇق (بۇغراخان) تەزكىرىسى»دىنلا پايدىلانغان. بۇنداق ھالەت تەڭرىتاغ رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشىنى تەتقىق قىلىشقا تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ. شۇڭا، مەن سۇتۇققا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل خاتىرىلەرنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ پائالىيىتىگە دائىر بايانلارنى تەتقىق قىلىمەن ھەم ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى مۇلاھىزە قىلىمەن. سۇتۇق ۋە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىگە دائىر مەسىلىلەر ھەققىدە مۇشۇ كىتابنىڭ بىرىنچى قوشۇمچىسىدا[88] تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ مۇلاھىزە قىلىمەن. ئۇنىڭدا مىللەت تەۋەلىكىگە دائىر ھەر خىل قىياسلارنىڭ تارىخىي ماتېرىيال ئاساسى بولسىمۇ، تېخى ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدىغانلىقى بىلەن خۇلاسىلىنىدۇ.

1. سۇتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر دەسلەپكى مەزگىللەردىكى خاتىرىلەر

بىلىشىمىزچە، سۇتۇقنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەنلىكى توغرىسىدىكى تۇنجى خاتىرە گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار»دا ئۇچرايدۇ. بۇ ئەسەر 1050- يىلى ئەتراپىدا تاماملانغان[89]. راۋېرتى «تەبەكەتى نەسرى»نى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغاندا، كۆپ سانلىق ئەرەب - پارس مۇئەللىپلىرى قاراخانىيلارنىڭ

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەھۋالىدىن بىخەۋەر بولسىمۇ، ئەبۇ سەئىد ئابدۇھەييى ئىبنى دەۋھەق گەردىزىدەك بەزى كىشىلەر ئىلگىرىرەك ئەھۋاللارنى خاتىرىلەپمۇ قويغان، دەپ ئىزاھلىغان[90]. ئۇ «شۇڭا مەن ئۇلارنىڭ خاتىرىسى بويىچە بايان قىلدىم» دەيدۇ. قاراخانىيلارنىڭ خانلىرىنى بايان قىلغاندا، راۋىرتى سۇتۇقنى سۇتۇق خوجا دەپ ئاتاپ، «ئالىف (؟ئەۋفى)نىڭ كىتابىدا، ئۇ سۇتۇق قاراخان» دەپ ئاتالغان[91]؛ سۇتۇقنىڭ ئىسلامغا كىرگەن ۋاقتىنى ھىجرىيىنىڭ 315- يىلى (927- يىلى) ياكى 320- يىلى (932- يىلى) بولۇشى مۇمكىن دېسىمۇ، بۇ ھەقتە ھېچقانداق خاتىرە ئاساسىنى كۆرسەتمىگەن. ئۇ يەنە: ۋەقە سۇتۇقنىڭ مۇھىم بىر چوش كۆرۈشى بىلەن كېلىپ چىققان[92]، «سۇتۇق خوجا ۋاپات بولغان ۋاقىت ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە يوق. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. مۇسانىڭ ۋاپات بولغان يىلى ھەققىدىمۇ ئوخشاشلا خاتىرە يوق» دەيدۇ. قولىمىزدا گەردىزىنىڭ ئەسلىي كىتابى بولمىغاچقا، گەردىزىنىڭ زادى نېمە دەپ يازغانلىقىنى بىلمەيمىز. مەزمۇنى گەرچە ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، بۇنى بىز ئۇچراتقان سۇتۇق بۇغراخانغا مۇناسىۋەتلىك تۇنجى خاتىرە، دەپ قارىساق ئەلۋەتتە خاتا بولمايدۇ[93].

XIV ئەسىرنىڭ بېشىدا تاماملانغان جامال قارشىنىڭ «مۇلھەقەتۇل سۇررا‌ھ» دېگەن ئەسىرىدە «تارىخى كاشغەر»نىڭ بىر قىسمى ساقلانغان. «تارىخى كاشغەر»نىڭ مۇئەللىپى ئەبۇ فۇتۇھ ئابدۇغەففار ئالمائى كاشغەرى ئەينى چاغدىكى مەشھۇر ئالىم بولۇپ، سەمئانى (ھىجرىيىنىڭ 562- يىلى، مىلادىيە 1166- يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ «كىتابى ئەنساب» دېگەن

ئەسىردىكى قەشقەرگە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر ئاساسەن ئۇنىڭ ئەسىردىن ئىلىنغان ئىكەن[94]. ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، ھىجرىيىنىڭ 466- يىلى (1073-، 1074- يىلى) ئەتراپىدا ۋاپات بولغان، دەپ پەرەز قىلىمەن[95]. سەمئانىنىڭ ئېيتىشىچە ئالمائى كاشغەرى ئاتىسىدىن 10 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن. جامال قارشى ئۇنىڭ ئاتىسىنى ھىجرىيىنىڭ 486- يىلى (1093- يىلى 2- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1094- يىلى 1- ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە) ۋاپات بولغان دېگەن. ئۇنداقتا ئالمائىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 476 -يىلى(1083-، 1084- يىلى) بولىدۇ[96]. ئۇنىڭ كىتابىنى تاماملىغان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئىشقىلىپ گەردىزىنىڭ كىتابىدىن بۇرۇن ئەمەس. ئۇ[97]: «سۇتۇق بۇغراخان مۇجەھىد(غازى) ئابۇكەرىم ئىبنى بازىر ئارسلانخان ئىبنى بىلگە كۇرقادىرخان[98] ئاپراسىياب ئىبنى بەشانىڭ ئەسىت(؟) ئىبنى رەسمانىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. ئۇ (ئاپراسىياب؟) تۇر ئىبنى ئەفرىدۇن ئىبنى ... يافەس ئىبنى نوھ[99] (ئامان بولغاي) بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ (سۇتۇق) خەلىپە مۇتىئى (ھىجرىيىنىڭ 334 — 363- يىلىغىچە، مىلادىيە 946 — 974- يىلىغىچە) زامانىدا ھەق يولىغا كىرگەن ئەمىر ئابدۇمەلىك ئىبنى نوھ ساماني (ھىجرىيىنىڭ 343 — 350- يىلىغىچە، مىلادىيە 954 — 961- يىلىغىچە) ھاكىمىيەت تۇتقاندا كاشغەر ۋە پەرغانىدىكى تۈركىي خانلار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن مۇسۇلمان بولغان. يۇقىرىدا مۇپەسسىرلەرنىڭ بايانىدا تىلغا ئالغان شەيخ، كاتتا زات ئىمامى ئەبۇ ئابدۇللا ھۇسەيىن فىرەۋنىسىنىڭ ئوغلى، كارامەتلىك، تاكامىل، كارئەھلى ئىمام ئەبۇ فۇتۇھ ئابدۇغەففار (ئالمائى كاشغەرى) — ئاللا ئۇ

ئىككىسىنى ئامان قىلغاي ـــ ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىرى بولمىش «تارىخى كاشغەر»دە ئۇنىڭ ھېكايىلىرىنى بايان قىلغان.

سۈتۈققا دائىر بۇرۇنراق يېزىلغان خاتىرىلەر يەنە ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ»تا ئۇچرايدۇ. «كامىل فىت تارىخ» ئەرەب ـ پارس ئەللىرىدىكى ئەڭ مۇھىم يىلنامىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇئەللىپ مەزكۇر كىتابنىڭ ھىجرىيىنىڭ 536-يىلى (1141-، 1142- يىلى)دىكى ۋەقەلەر بايانىدا مەشھۇر كاتىۋان يايلىقىدىكى ئۇرۇش ۋە ئۇرۇشنىڭ سەۋەبىنى تەسۋىرلىگەندە قاراخانىيلارنى تىلغا ئېلىپ، «ئاڭلىشىمچە كاشغەر، بالاساغۇن، خوتەن ۋە تالاس قاتارلىق تۈركىستان رايونى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتى ئىلگىرى خاقانىيە تۈرك مۇلۇك (خاقان)لىرىنىڭ قولىدا ئىكەن»، «ئۇلار ئاپراسىياب تۈركلىرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن، ئەجدادىنىڭ ئىسمى سۈتۈق قاراخان ئىكەن» دەيدۇ[100].

بۇنىڭدىن باشقا، ھىجرىيىنىڭ 520- يىلى (1126- يىلى) تامامىلانغان، مۇئەللىپى نامەلۇم «مۇدجمەل تاۋارىخ ۋە قىسەس» دېگەن ئەسەر ئىچىدىنمۇ سۈتۈقنىڭ ئىسمىنى ئۇچرىتىمىز[101].

شۇنداق قىلىپ، XI ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغان بەزى مۇھىم تارىخنامىلەرنىڭ ھەممىسىدىن سۈتۈق بۇغراخانغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر بارلىقىنى كۆردۇق. بۇ خاتىرىلەرنى ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى تۈرىدە سۈتۈقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى ئۇنىڭ بىر قېتىملىق چۇشىگە باغلاپ قويغاندىن ئۆزگە، باشقا بايانلار

كەمچىل. يەنە بىر تۇردىكى خاتىرلەر خېلى تەپسىلىي بولۇپ، كونكرېت ۋەقەلىكلەرمۇ بىرىنچى تۇردىكىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ ئىككى تۇرلۈك خاتىرلەر ھەقىقەتەن سۈتۈق ئىسىملىك بىر كىشىنىڭ ئۆتكەنلىكىنى، دەل ئۇنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۇركىي قوۋملارنىڭ ئىسلاملىشىشقا يېتەكلىگەنلىكىنى دەللىلەيدۇ.

2. سۈتۈقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

سۈتۈقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى ئاساسلىق پائالىيەتلىرى ئەڭ بېچە «تارىخى كاشىغەر»دە تەپسىلىي تەسۋىرلەنگەن. بۇ مەزمۇنلارنى «مۇلھەقەتۇل سۇررا»تىن كۆرۈۋېلىڭ.

بۇ خاتىرىدە ئەينى چاغدىكى ئەرەبلەرنىڭ، بولۇپمۇ سامانىيلار تەۋەلىكىدىكى سودا كارۋانلىرىنىڭ قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىكى پائالىيىتى، بەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەرەب سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن تاۋارلارنى باقتۇرىدىغانلىقى ھەم ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ ئېتىقاد ئادىتىنىڭ بەرلىك خەلقنە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى سۆزلەنگەن. بۇ خاتىرىدە يەنە سۈتۈقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنىڭ جەريانى، ئەبۇ ناسىر سامانىيىنىڭ ئۇنىڭغا كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش جەريانىدا ئەرەبلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكىدەك ئەھۋاللار سۆزلەنگەن. ئاخىردا:

«ھىجرىيىنىڭ 344- يىلى (955- يىلى 4- ئاينىڭ 27-

كۈندىن 956- يىلى 4- ئاينىڭ 14- كۈنىگىچە) جاھانگىر سۈتۈق بۇغراخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ مەشھەتى (قەبرىسى) كاشغەرنىڭ ئاتۇش دېگەن كەنتىدە بولۇپ، ھازىر بەزىلەر بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالدى، بەزىلەر بۇ يەرگە تاۋابقا كېلىدۇ» دېيىلگەن.

بۇ خاتىرە كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان «بۇغراخان تەزكىرىسى»نىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرى بىلەن ئوخشاش، يەنى كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان تەزكىرىلەردىمۇ سۈتۈقنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشىنى ساماني شاھزادىسىگە باغلاپ قويغان. ھەتتا ھېلىقى شاھزادىنىڭ ئىسمىغىمۇ «ناسىر» دېگەن ئىسىم قوشۇپ قويۇلغان. سۈتۈق ئاستىرتتىن ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، تاغىسى شۇبھىلىنىپ قالغاچقا، ئۇ لەشكەر تارتىپ تاغىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، خانلىقىنى تارتىۋالغان دېيىلگەن. بۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان تەزكىرىلەر بىلەن «تارىخى كاشغەر»نىڭ مەلۇم مەنبە مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، ھېچبولمىغاندا، بۇلاردا مەلۇم ئورتاق تارىخىي مەنبە بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان تەزكىرىلەرگە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مىراجقا چىقىشى، خىزىرنىڭ كارامىتى قاتارلىق بايانلارنىڭ كىرگۈزۈلۈشى، XV ، XVI ئەسىرلەردىن كېيىنكى تەزكىرىتاغ رايونىنىڭ ئىسلاملىشىشى تېخىمۇ كۈچەيگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

«تارىخى كاشغەر»دىكى خاتىرىلەردىن تۆۋەندىكى نۇقتىلار دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

1) 840- يىلى ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، مەڭلىگ تېكىن باشچىلىقىدىكى بىر

قسسم ئۇيغۇر قوۋملار غەربكە كۆچكەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىغا يېتىپ بارغان - بارمىغانلىقى ھەم ئۇيەردە ماكانلاشقانلىقىغا دائىر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. ئەينى چاغدىكى ۋە كېيىنكى چاغلاردىكى ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا، يەنى «سەلامنىڭ ساياھەت خاتىرىسى»، ئىبنى خۇردە زبەھنىڭ «كىتابى مەسالىك ۋە مەمالىك» دېگەندەك ئەسەرلەردىمۇ ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن چاغلاردا، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمى يەنىلا قارلۇقلارنىڭ قولىدا ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ئەينى چاغدا ماۋارەئۇننەھر رايونىغا سامانىيلار جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولۇپ، ئۇلار ئابباسىيە خەلىپىلىكىگە بارەمىلىشىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توپلاڭنى تىنچىتىشتا تۆھپە كۆرسەتكەچكە، 819 - يىلى نوھ سەمەرقەنتكە، ئەھمەد پەرغانىگە، يەھيا شاشقا، ئىلياس ھاكىملىققا تەينىلەنگەن[102]. چوڭ ئوغۇل نوھ پۈتۈن جەمەتىنىڭ كاتتۇبشى ۋە يۇقىرىقى جايلارنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ قارالغان. 839-، 840- يىلى پەرغانىدىكى يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن پەيدا بولغان جەمئىيەتنىڭ قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلانغان نوھ پەرغانە بىلەن ئىسپىجابقا ھۇجۇم قىلغان. «تارىخى كاشغەر»دىكى ئاتالمىش شاشىلىقلارنىڭ بىلگە كۇر قادىرخان زامانىدا ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى ۋە نوھ ئىبنى مەنسۇر رازى سامانىي لەشكەر تارتىپ، ئىسپىجابنى ئىگىلىۋالغانلىقى يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن بىلگە كۇر قادىرخاننىڭ IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان شەخس ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

شۇڭا، ھېچبولمىغاندا، سۈتۈق بالىلىق چاغلىرى (12 ياش)دا سىياسىي كۆچلەرنىڭ بۇ مەركىزى كاشغەرگە يۆتكىلىپ بولغان. سۈتۈق بىلەن تاغىسىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئورنى كاشغەر - ئاتۇش ئەتراپى بولۇپ، سۈتۈق لەشكەر تارتىپ كېلىپ تارتىۋالغان ئاتباشمۇ بۇ يەردىن ئانچە يىراق ئەمەس[103]. لېكىن، بۇ يۆتكىلىشنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە ۋاقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل. پرىتسائك 893 - يىلى يۈز بەرگەن تالاس ئۇرۇشىدىكى قارلۇقلار دەل ئوغۇلچاقنىڭ بىر قوۋمى[104] دەپ قاراپ، «تارىخى كاشغەر»دىكى ئوغۇلچاق قادىرخان بىلەن سامانىيلار ئەمىرى ئىسمائىلنىڭ خەت ئالاقىسى ھەققىدىكى خاتىرىنى ئىلگىرى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن چوڭ بىر ئۇرۇشتىن بېرىلگەن بېشارەت ئىكەن دەپ بىلىپ، بۇ ئىسمائىلنىڭ تالاسقا يۈرۈش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇ يەنە ئوغۇلچاق يېڭىلگەندىن كېيىن، كاشغەرگە كۆچۈپ كەتكەن، دەپ قارايدۇ. شۇنداقتىمۇ پرىتسائك بۇ قىياسلىرى ئۈچۈن ھېچقانداق بىۋاسىتە ئاساس تاپالمىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «قاراخانىيلار قوش خانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان شەرقىي تارمىقىنىڭ ھۆكۈمرانى، يەنى چوڭ خاقان ئارسلان قاراخان قارا ئوردا (بالاساغۇن)دا تۇرىدىكەن، غەربىي تارماقنىڭ ھۆكۈمرانى، يەنى ئورۇنباسار خاقان بۇغرا قاراخان ئاۋۋال تالاستا تۇرغاندىن كېيىن، كاشغەرگە كۆچكەن ئىكەن، كېيىن يەنە تالاسقا قايتىپ كەتكەن ئىكەن» دېگەن يېڭى قىياسى ئارقىلىق، يۇقىرىقى پەرەزنى ئىزاھلىغان. بۇنداق تۈزۈم بويىچە بولغاندا، تالاستىكى كاتتىۋېشى ئورۇنباسار خاقان بولغان ئىكەن. ئۇ

تۇرۇشلۇق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن، بالاساغۇندا تۇرۇشقا بولمىغاچقا، كاشغەرنى تېپىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمەلىيەتتە پرىتساكىنىڭ ئەينى چاغدا بالاساغۇندا بىر قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تەمىنلىگەن ماتېرىياللىرى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

ئۇنىڭ نەقىل ئالغان بىرىنچى ماتېرىيالى «كامىل فى تارىخ»تىكى بىر تۈرك شاھزادىسى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 332-يىلى (944- يىلى) سامانىيلارنىڭ قولىدىكى بۇ شاھزادە بولسا سامانىيلار لەشكەر چىقىرىپ يارىدەم بەرگەن سۈتۈق بولۇپ، بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلغاندا ئەسىرگە چۈشكەن قاراخانىيلارنىڭ شاھزادىسىدۇر، دەپ قارايدۇ. بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش «سىياسەتنامە»دىمۇ بېشارەت بېرىلگەن. شۇڭا ئۇ، بالاساغۇندىكى ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان[105]. «سىياسەتنامە»[106]دە:« سامانىيلارنىڭ بەزى سەركەردىلىرى 943- يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئەمەلگە ئاشمىغان سىياسىي ئۆزگىرىشتە، بالاساغۇندىكى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق قىلىشنى باھانە قىلىپ، پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ سەركەردىلىرىنى يىغقان. لېكىن، سىياسىي ئۆزگىرىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، باھانە بىكىرەك بولۇپ قالغان. يۈرۈش قىلىشنىڭمۇ ئەھمىيىتى قالمىغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. «سىياسەتنامە»دە بۇ پىلاننىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى ئېيتمىغان. ھەتتا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن. «كامىل فىت تارىخ»تىكى ھېلىقى خاتىرە بىزنى ئوخشاش بولمىغان تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ. ئىبنى ئەمىر ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى (943-، 944- يىلى) سامانىيلاردا يۈز

بەرگەن بىر قېتىملىق ئىسيان ۋەقەسىنى خاتىرىلىگەندە مۇنداق دېگەن[107]:

«بۇ يىلى ئابدۇللا ئىبنى ئەشكام ئەمىر نوھقا ئاسىيلىق قىلدى. خارەزىمنى مۇستەھكەم ساقلاپ قارشىلىق كۆرسەتتى. نوھ شۇنىڭ بىلەن بۇخارادىن مەرۋىگە بارماي، ئىبراھىم ئىبنى پارسنى قوشۇن باشلاپ بېرىپ تاقابىل تۇرۇشقا ئەۋەتتى. قوشۇن يۇرۇش قىلىۋاتقاندا ئىبراھىم ئۆلۈپ كەتتى. ئىبنى ئەشكام تۇرك خانىغا نامە ئەۋەتتى ھەم ئۇنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. ئەينى چاغدا ھېلىقى تۇرك خانىنىڭ بىر ئوغلى نوھنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇخارادا ھەپسىدە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن نوھ خانىغا نامە ئەۋەتىپ ئىبنى ئەشكامنى تۇتقاندىن كېيىن، خانىنىڭ ئوغلىنى قويۇۋېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۇرك خانىمۇ جاۋاب يېزىپ ماقۇللۇقىنى بىلدۈردى. ئىبنى ئەشكام بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، نوھقا ئەل بولۇپ، خارەزىمدىن ئايرىلدى. نوھ ئۇنى كەچۈرۈم قىلىپ، ئىلتىپات كۆرسەتتى.»

بۇ خاتىرىدىكى ئىبنى ئەشكامنىڭ ئىلگىرىكى ۋەقەلىرىنى ئەھۋاللىرى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئىبنى ئەشكامنىڭ پائالىيەت دائىرىسى خارەزىم ئەتراپى بىلەن چەكلەنگەنلىكىنى، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى بالاساغۇن بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بوقلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردىكى تۇرك خاقانىنى خارەزىم ئەتراپىدىكى تۇرك خاقانى، يەنى ئوغۇز تۇركلىرىنىڭ كاتتىۋېشى، دەپ پەرەز قىلىشقا تامامەن بولىدۇ. ئەگەر ئىبنى ئەشكام ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى خارەزىمدىن ئوغۇز تۇركلىرى رايونىغا ئۆتۈپ، ئەرەب كۈچلىرى

ئىگىلىۋالغان تالاسنىڭ شىمالى ئارقىلىق بالاساغۇن (تالاسنىڭ شەرقىدىكى مەلۇم بىر جاي)غا بارغان بولسا، ئۇ نوھقا ئەل بولغاندا خارەزمدىن قايتا ئۆتۈشى تامامەن بىھاجەت ئىدى. خۇلاسىلىگەندە، بۇ ماتېرىيال سۈتۈقنىڭ دەۋرىدە بالاساغۇندا قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ.

ئۇنىڭ نەقىل ئالغان ئىككىنجى ماتېرىيالى بولسا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى توڭگۇزاڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (925- يىلى ھون جىلۇ)، تەنچىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (927- يىلى ئاقساقال جاڭ مۇجىن)، چاڭشىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (931- يىلى، ئاقساقال تۇر ئازا)، تەنپۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى (941- يىلى شۆتوڭخەي قاتارلىق كىشىلەر) «تۈرك»لەرنىڭ جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە دائىر خاتىرە[108] بولۇپ، پرىنسىپال بۇلار بالاساغۇندىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مۇشكۈلاتقا دۇچ كېلىپ، يەنى سۈتۈق ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن سامانىيلار بىلەن بىرلىشىپ بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلغاچقا، ئوتتۇرا ئىقلىمغا ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ قىلغان[109] دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى»دىكى تەنشىيەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى (928- يىلى) قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان تۈركلەرمۇ قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇندىكى ھاكىمىيىتى، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ كۆزقاراشنى 1900- يىلى گىرىنارد ئوتتۇرىغا قويغان[110]. 1955- يىلى ھامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»دىمۇ مۇشۇنداق ئۇدۇللاشنىڭ ئېھتىماللىقىنى

سۆزلىگەن[111]. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بىزدە بۇنداق پەرەز قىلىشنى تامامەن ئىنكار قىلغۇدەك يېتەرلىك ئىسپات يوق. ھون جېلۇ قاتارلىق كىشىلەرنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، خېشىدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدەك بىرقانچە قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتنىڭ نېرىسىدىكى بالاساغۇن ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى قۇدرەتسىز ھاكىمىيەتكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ماتېريال تېخىمۇ كەمچىل. يەنە بىر جەھەتتىن، خوتەن ساك تىلى بىلەن يېزىلغان ماتېرىياللاردىن ئەينى چاغدىكى خېتى رايونىدا نۇرغۇن كىچىكرەك تۈركىي قوۋملارنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئاساسىدا «ھون» قەبىلىسى بارلىقىنى ئۇچراتتۇق. شۇڭا، توڭگۇزنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە كەلگەن ھون جېلۇ بەلكىم مۇشۇ ئۇرۇقتىن بولسا كېرەك[112]. بۇنىڭدىن باشقا، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»دىكى تېيەنشېيەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى قىتان خانلىقىغا كەلگەن تۈرك ئەلچىسى بىلەن شىنسى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى (916- يىلى) قىتانلارنىڭ تەيزۇ خانى لەشكەر تارتىپ بارغان خېشىنىڭ خېچۇ ئەتراپىدىكى تۈركىلەر بىلەن بىرەر مۇناسىۋىتى يوقمۇ؟ شۇڭا ھامىلتون يۇقىرىقى ماقالىسىنىڭ ئاخىردا «شۇڭا بەش دەۋرده ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى سۇلالىلەرگە ئولپان ئەكەلگەن تۈركىلەرنى گەنجۇدىن كۇچاغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىرەر قاۋۇم، دەپ بېكىتىشىنىڭ ئىمكانىيىتى يوقمۇ ئەمەس» دەيدۇ.

ئۇنىڭ نەقىل ئالغان ئۇچىنچى ماتېريالى بولسا ئارسلانخان ئاتىقى بار مۇسا ئىبنى سۇتۇقنىڭ بالاساغۇننى

ئىگىلىۋالغانلىقى بولۇپ، پرىنسىپ بۇ ئارقىلىق بالاساغۇندا ئەسلىي بىر چوڭ خاقان ـــ ئارسلانخان مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان[113]. لېكىن، مۇساغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاتاق ۋە ئىگىلىۋېلىش ئەھمىيەت بولغاندىمۇ، پرىنسىپنىڭ قىياسىغا قوشۇلالمايمىز. مۇسانىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان (998- يىلى 1- ئايدا ۋاپات بولغان)نىڭ قەشقەردە تۇرىدىغانلىقى[114]، ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى، ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخاننىڭ بالاساغۇندا تۇرىدىغانلىقى[115] كىشىلەرگە مەلۇم. بۇ ھارۇن بۇغراخان 992- يىلى بۇخارا شەھىرىگە بېسىپ كىرگەن مەشھۇر شەخس. ھارۇن ئىبنى سۇلايمان، ئۇ ئەلى ئىبنى مۇسادىن ئالتە يىل ئىلگىرى ۋاپات بولغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بالاساغۇن ئەلىنىڭ ئوغلى ئەھمەد توغان خانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ 1003-، 1004- يىلى «قوس ئوردو ھۆكۈمرانى» ئاتىقى بىلەن قۇيۇلغان پۇل تارقاتقان. ئەلى ئىبنى مۇسا قەشقەردە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىمنىڭ ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. 1005-، 1006- يىلىدىن باشلاپ، يۈسۈپ ئىبنى ھارۇن ئىبنى سۇلايمان قادىرخانىنىڭ ئىسمى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە پۇل - ئاقچىلارغا چۈشۈرۈلگەن. بۇ يۈسۈپ قادىرخان بەلكىم 1007-، 1008- يىلى ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق خوتەننى ئىگىلىگەن. كېيىن يەنە 1022- يىلى پەرغانىنى، 1027- يىلى بالاساغۇننى بېسىۋالغان. ئۇ 1032- يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەر بىلەن بالاساغۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 1041- يىلى بۆرە تېكىن ئىبراھىم ئۆزىنى تابغاچ بۇغرا قاراخان،

دەپ ئاتاپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئۇنىڭ ماۋارەئۇننەھردە ئۆزىنى قاراخان تېكلىشى بىلەن قاراخانىيلار شەرقىي ۋە غەربىي دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتتى[116]. يۇقىرىقى قىسقىغىنا بايانداندن، پرېتسىكىنىڭ ئاتاق توغرىسىدىكى قىياسى (ئارسلانخاننى چوڭ خاقان، بۇغراخان ئورۇنباسار خاقان)دىن ھېچبولمىغاندا سۇلايمان ئارسلانخاندىن ئىلگىرى قوش خانلىق تۈزۈمى بارلىقىنىڭ پۈتۈنلەپ تۈرالمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مۇشۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ سۇتۇقىنىڭ دەۋرىدە، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا قوش خانلىق تۈزۈمى بارلىقى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى تېخىمۇ پۈتۈنلەپ تۈرالمايدۇ. قوش خانلىق تۈزۈمى ھەققىدىكى قىياس ئوغۇلچاقنىڭ تالاس ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. شۇڭا، سۇتۇقنىڭ ئەجدادى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي چېتىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنىلا مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ. ھېچبولمىغاندا سۇتۇقنىڭ بالىلىق دەۋرىدە بۇ سىياسىي كۈچ قەشقەرنى ئۆزىنىڭ مەركىزى قىلىپ بولغان، يۆتكىلىشىنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە ۋاقتى بولسا ئېنىق ئەمەس.

2) «تارىخى كاشغەر»دىكى سامانىيلار جەمەتى ۋە تۈرك خانلىرى شەجەرىسىگە دائىر بايانلاردا قالايمىقانچىلىق ئىپادىلەنگەن. سامانىيلار جەمەتىنىڭ قىسقىچە شەجەرىسى تۆۋەندىكىچە[117]:

ھىجرىيىنىڭ 204- يىلى (مىلادىيە 819- يىلى) نوھ ئىبنى ئەسەد سەمەرقەنتكە ھاكىم بولغان، ئەھمەد ئىبنى ئەسەد پەرغانىگە ھاكىم بولغان.

ھىجرىيىنىڭ 250- يىلى (864- يىلى) ناسىر ئىبنى ئەھمەد .

ھىجرىيىنىڭ 279- يىلى (892- يىلى) ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد .

ھىجرىيىنىڭ 295- يىلى (907- يىلى) ئەھمەد ئىبنى ئىسمائىل .

ھىجرىيىنىڭ 301- يىلى (914- يىلى) ناسىر ئىبنى ئەھمەد .

ھىجرىيىنىڭ 331- يىلى (943- يىلى) نوھ ئىبنى ناسىر .

ھىجرىيىنىڭ 343- يىلى (954- يىلى) ئابدۇمالىك ئىبنى نوھ .

ئىسمائىل نوھنىڭ جىيەنى بولۇپ، 892- يىلى ئاكىسى ناسىر ۋاپات بولغاندىن كېيىن ھاكىملىققا رەسمىي ۋارىسلىق قىلغان. لېكىن، «تارىخى كاشغەر»دە ئىسمائىل بىلەن نوھ ۋە كېيىن تىلغا ئالىنغان ئابدۇمالىكنىڭ ئىنىسى ناسىرنى قېرىنداش، دېگەن. تۈركىي قوۋملار قۇرغان خانلىق ھەققىدە بولسا، بىلگە كۈر قادىرخاندىن سۈتۈقنىڭ تاغىسى ئوغۇلچاققا قەدەر بازىر ئارسلانخاندىن ئۆزگە يەنە بىرنەچچە خان بار بولسىمۇ، كىتابتا تىلغا ئالمىغان. بۇنداق ئۇششاق ھالقىلار- دىكى مۇجمەللىك ۋە قالايمىقانلىق، قەدىمكى قەھرىمانلارغا دائىر رىۋايەت ۋە خاتىرىلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى ئەسىر بىلەن ئالمائى بىلگە كۈرنى ئاپراسىياب بىلەن چېتىشلىق قىلىپ قويغان. بەلكىم سۈتۈقنىڭ زامانىدىشى سەللامى بۇ ئىشنى تىلغا ئالغان بولسا كېرەك. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يازغاندا[118] تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، خان، خاتۇن، تېكىنلەرنىڭ

هەممىسىنى ئاپراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەيدۇ، تېخى قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى بىر قىسىم شەھەرلەرنىڭ تارىخىنى ئاپراسىيابنىڭ پائالىيىتىگە باغلاپ قويىدۇ. ئاپراسىياب ئاۋتسا دەۋرىدىن بېرى ئىران خەلق رىۋايەتلىرىدىكى تۇران قەھرىمانى بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا ئەرەبلەر تۇرانلىقلار بىلەن ئاپراسىيابنى ھەم تۇركلەرنى بىرگەۋدە دەپ قارىغان[119]. سۇتۇققا دائىر خاتىرىلەردىكى بۇنداق باغلاپ قويۇشنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ۋە شەجەرىسىنى تەتقىق قىلىشتا ھېچقانداق ياردىمى بولمىسىمۇ، بۇ خانلىقنىڭ مەدەنىيەت يۇزلىنىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

3) ئەبۇ ناسىر سامانىي سۇتۇققا تەسىر كۆرسەتكەن ھالقىلىق شەخس بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا تېخى ئۇنىڭ يەككە تەزكىرىسىمۇ مەيدانغا چىققان[120]. بىز مۇقەددەسىنىڭ «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتۇل ئەقالىم (ھەرقايسى ئەللەر ھەققىدىكى بىلىملەرنىڭ ئەڭ ياخشى تۇرگە ئايرىلىشى)» دېگەن ئەسىرىدىن، سامانىي ئەمىرى نوھ ئىبنى ناسىر (945-، 954-يىللىرى) ئۇچ ئوغلىنى ئۇچ ۋەزىرگە، يەنى ئابدۇمالىكنى نور جەھانغا، مەنسۇرنى قاسىققا، ناسىرنى رەزىپكە تاپشۇرغانلىقىنى ھەم ئوغۇللىرى بىرىنىڭ ئورنىنى بىرسى بېسىپ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا قوشۇلىدىغانلىقىغا قەسەم قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالىمىز[121]. لېكىن، 954- يىلى چوڭ ئوغلى ئابدۇمالىك ھاكىمىيەتكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ناسىر سامانىيلارنىڭ تارىخ سەھنىسىگە قايتا چىقمىغان. شۇڭا، بارلىققا تولدىنىڭ ناۋادا ھەقىقەتەن ئەبۇ ناسىر سامانىي دېگەن كىشى ۋە ئۇ ھەققىدىكى ۋەقەلەر راست بولسا، ئۇ چوقۇم سامانىيلار

ئەمىرى نوھ ئىبنى ناسىرنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى نوھ ئىبنى ناسىردۇر[122]، دېگەن ھۆكمى ناھايىتى توغرا چىقىرىلغان.

يۇقىرىقى بىرنەچچە نۇقتىدىن باشقا، «تارىخى كاشغەر» ۋە «مۇلھەقەتۇل سۇررا ھ» تىكى سۆتۆقنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر يىللارمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

3. سۆتۆقنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر يىللار مەسىلىسى

سۆتۆقنىڭ ھايات پائالىيىتىگە دائىر يىللار ھەققىدە، ئالىملار پەقەت ئۇنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى، يەنى «تارىخى كاشغەر»دە خاتىرىلەنگەن ھىجرىيىنىڭ 344- يىلى (955-، 956- يىلى) ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدىلا بىردەك پىكىردە بولۇپ كەلدى. باشقا يىللارغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، دېگۈدەك قىياسەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇرۇن يېزىلغان تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇنىڭ نەچچە يىل ئۆمۈر كۆرگەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن. كېيىنكى چاغلاردا يېزىلغان «سۆتۇق (بۇغراخان) تەزكىرىسى»دە 96 يىل ئۆمۈر كۆرگەن، دەپ خاتىرىلەنگەن، XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ۋاپات بولدى دېيىلسە، بېكىتىلىپ بولغان تارىخىي ئەمەلىيەت بىلەن تامامەن ماس كەلمەيدۇ[123]. گېرىنارد بىلەن پېرتساك[124] ئىبنى خەلدۇن (1332— 1406) نىڭ «دۇنيا تارىخى»دىكى بىر خاتىرىسىگە ئاساسلىنىپ، سۆتۇق X ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن، دەپ قىياس قىلىشقان. ئۇ خاتىرىدە[125] تەبەرستاندىكى

بىر شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامى لەشكەر تارتىپ سامانىيلارغا قارشى چىققان. ئۇلارنىڭ سەركەردىسى رەئىلە ئىبنى نۇئىمان دائىرەمى ھىجرىيىنىڭ 308 - يىلى زۇلھەججى (921- يىلى 4-، 5- ئاي)دە لەشكەر تارتىپ سامانىيلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى نىشاپۇرنى بېسىۋالغان. كېيىن سامانىي ئەمىرى تۇرك خانى بۇغراخاندىن ياردەم تىلىگەن. بۇغراخان لەشكەر چىقىرىپ ياردەم قىلغان، رەئىلەنى تۇستا مەغلۇپ قىلغان ھەم ئامۇلدا ئەسىر ئالغان. گېرىنارد بىلەن پرىتساك: بۇ بۇغراخان دەل سۇنۇق بۇغراخان، دەپ قارايدۇ ھەم بۇ ئارقىلىق سۇتۇقنىڭ ئەينى چاغدا سامانىيلار بىلەن دىنداش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىبنى خەلدۇن ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر مۇئەررىخى ۋە پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇنىڭ «مۇقەددىمە» دېگەن ئەسىرى دۇنياغا داڭلىق[126]. لېكىن، ئۇنىڭ «دۇنيا تارىخى» دېگەن ئەسىرى ياخشى باھاغا ئېرىشەلمىگەن. بارتولد «ئىبنى خەلدۇن ئەندۇلسىيە (ئىسپانىيە) ۋە مەغرۇبىيە (ئافرىقا)دە ياشىغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئىبنى ئەسىرنىڭ ئەسىرىدىن ئالغانلىقى ئېنىق. ئىككى كىتابنى سېلىشتۇرغاندا، ئىبنى خەلدۇننىڭ ئەسىرىدە ھېچقانچە يېڭى نەرسە يوقلۇقىنى بايقايمىز. ئۇنىڭ مەلۇماتىدىكى ئىبنى ئەسىرنىڭ ئەسىرىدە ئۇچرىمايدىغان مەزمۇنلار دېگۈدەك تەنقىدكە ئۇچراۋاتىدۇ[127]، دەپ كۆرسەتكەن. پرىتساك ئاساسلانغان ھېلىقى خاتىرىنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇنى ئىبنى ئەسىر «كامىل فىت تارىخ» دېگەن ئەسىرىدىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىپ مۇنداق دېگەن[128]:

«(سامانىيلار سەركەردىسى) ھەمىيە تۇستا رەئىلە بىلەن

ئۇرۇشتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئاساسەن مەرۋىگە چېكىندى. لېكىن، ھەمىيە بىلەن مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇبەلھەمى، ئەبۇ جەففار سارۇكى، خارە زىم شاھ، شەمجول دوۋابىيلەر پۇتىنى مەزمۇت تىرىۋېلىپ داۋاملىق جەڭ قىلدى. ئاقىۋەت رەئىلەنىڭ بىرمۇنچە سەركەردىلىرى تالاپەت يېدى. ئۇ ئۆزىمۇ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ئۇ ئايىغى يوق بىر كوچىغا كىرىپ قالدى. بۇغرا قوغلاپ كەلدى. ئۇ قاچقىلى يول تاپالماي بىر ئۆيگە يوشۇرۇنۇۋالدى. بۇغرا ئۇنى ئەسىر ئالدى. بۇغرا ھەمىيەگە خەت ئەۋەتىپ خەۋەر بەردى. ھەمىيە كىشى ئەۋەتىپ رەئىلەنىڭ بېشىنى كەستۇرۇپ، تەيزىگە ئېلىپ قويدى. رەئىلەنىڭ سەركەردىلىرى بۇنى كۆرۈپ گۇناھىدىن ئۆتۈشىنى تىلىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كەچۈرۈم قىلىندى.»

ئىككىنچى يىلى، سامانىي قوشۇنلىرى تەبەرستاندا شىئە مەزھىبىدىكىلەر بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلدى. ئاخىر ئىككى تەرەپ مۇرەسسەلەشتى. سامانىي قوشۇنلىرى ماۋارەئۇننەھردىن چىرايلىقچە چېكىنىپ كەتتى. سامانىي قوشۇنلىرى چېكىنگەندە بۇغراخانىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ قويغان، كېيىن بۇغراخان نىشاپۇرغا قايتقان[129].

ئىبنى ئەسىر «بۇغرا»نى «تۇرك خانى بۇغراخان» دېمىگەن. ئۇنىڭ خاتىرىسىدىن قارىغاندا، تۇس ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە تۆھپىسى ھەرگىزمۇ بۇغراغا تېگىشلىك ئەمەس ئىكەن. ئىبنى ئەسىرنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى بۇغرا بولسا ساماـنىيلارنىڭ ئاساسلىق سەركەردىسى ئەۋەتكەن بىر كىشى ئىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇغرا «كامىل فىت تارىخ»تا قايتا تىلغا ئېلىنمىغان. گىرېنارد بىلەن پرىتساك ئالغان نەقىلدىن قارىغاندا

ئىبنى خەلدۇنمۇ بۇغرانى قايتا تىلغا ئالمىغان ئىكەن. شۇڭا، بىز ئىبنى خەلدۇننىڭ ئەسىرىنى ئاساس قىلساق مۇڭاپىق بولمايدۇ XIV، XV ئەسىرلەردە ياشىغان بۇ مەئەللىپنىڭ X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاراخانىيلار تارىخىنىڭ تەسىرىدە ئىبنى ئەسىرنىڭ كىتابىدىكى «بۇغرا»نى «تۇرك خانى بۇغراخان» دەپ خاتا قىلىپ قويغانلىقى ئېنىق. بىزگە بۇغرا ۋە بۇ نامنىڭ قوللىنىلىش ئەھۋالى ئېنىق بولمىسىمۇ، كېيىنكى چاغلاردىكى قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى «قارا»، «توغان» دېگەندەك باشقا ناملارنى قوللانغانلىقىنى، بۇ نامنى ئەينى چاغدا تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ھەممىسى قوللانغانلىقىنى بايقىدۇق[130]. شۇڭا، نامنىڭ ئوخشاشلىقىغا قارىپ، «كامىل فىت تارىخ»تىكى بۇغرانى سۇتۇق دېيىشكە، ھەم بۇلارغا ئاساسلىنىپ سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىنى چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ.

ئىبنى خەلدۇننىڭ يۇقىرىقى خاتىرىسىدىن باشقا، يەنە پرىتساك ئەبۇ دۇلەف مىسئەر ئىبنى مۇھەلھىلنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس گەپكە دىققەت قىلغان. يەنى ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 331- يىلى (942-، 943- يىلى) بۇخارادىن جۇڭگوغا زىيارەتكە چىققان سامانىيلار ئەلچىسىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا ماڭغاندا «بۇغرا» دېگەن بىر تۈرك ئېلىدىن ئۆتكەن. ئۇ ئەلدىكى كىشىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن[131]. پرىتساك بۇ كەم دېگەندىمۇ 942-،943- يىللىرى سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئېلى ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، دەپ قارىغان[132]. ئەبۇ دۇلەف X

ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب سەييا‌ھى بولۇپ، زامانىمىز ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتى ۋە 1923- يىلى مەشھەدتىن تېپىلغان ئەبۇ دۇلەفنىڭ ئەسىرى ئۇنىڭ ئۆزىنى تۈرك، چىن (جۇڭگو) ھىندىستاننى سىياھەت قىلغانمەن دەۋالغىنىنىڭ يالغان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى[133]. شۇڭا، پرىتسىاكنىڭ قىياسى بۇ يەردىمۇ ئىسپاتلىنالمايدۇ.

بىراق، بىز «مۇلھەقەتۇل سۇررا‌ھ» تىكى بىر جۇملە گەپكە كىشىلەرنىڭ سەل قارىغانلىقىنى بايقىدۇق. يەنى سۇتۇق ئاببا‌سىيلار خەلىپىسى مۇتىئى دەۋرى (946 — 974- يىللىرى) بىلەن سامانىيلار ئەمىرى ئابدۇمالىك ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىل (954 — 961- يىللىرى)دە مۇسۇلمان بولغان دېيىلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سۇتۇق ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقىت ئەڭ بۇرۇن بولغاندىمۇ ھىجرىيىنىڭ 343- يىلى (954- يىلى 5- ئاينىڭ 7- كۈنىدىن 955- يىلى 4- ئاينىڭ 26- كۈنىگىچە) بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى ماۋارە‌ئۇننە‌ھر ھاكىمىيىتىدىن قاچقان سامانىيلار جەمەتىنىڭ ئەزاسى بولمىش ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ تەشۋىقاتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەبۇ ناسىرنىڭ قاچقان ۋاقتى ئەڭ بۇرۇن بولغاندا 954- يىلى دادىسى ۋاپات بولۇپ، ھاكىمىيەتكە قېرىندىشى ۋارىسلىق قىلغان چاغ بولۇشى مۇمكىن. بۇ يىل بىلەن سۇتۇق ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقىت ماس كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سەمئانى «كىتابى ئەنساب» دېگەن ئەسىرىدە ئەقائىدشۇناس ئەبۇ ھەسەن مۇھەممەد ئىبنى سۇفيان ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى مەھمۇد كەلەماتى ھىجرىيىنىڭ 340- يىلى (951 -، 952- يىلى) نىشاپۇردىن ئابرىلغاندىن كېيىن،

سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارادا بىرنەچچە يىل تۇرغان. ئاندىن يەنە تۇرك خاقانلىقىغا خىزمەتكە بارغان. ئاخىر ھىجرىيەنىڭ 350- يىلى (961- يىلى)دىن ئىلگىرى شۇ يەردە ۋاپات بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن[134]. ئۇ بۇخارادىن ئايرىلغان يىل بىلەن ئەبۇ ناسىر سامانىيىنىڭ قېچىپ چىقىشى ۋە سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىنىڭ مەلۇم باغلىنىشلىقىمۇ بارەڭ قىلىدۇ.

بىز يەنە قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى ئىچىدە سۇتۇق بىلەن ئوغلى مۇسانىڭ تۇركچە ھەم مۇسۇلمانچە ئىسمى يەنە سۇتۇقنىڭ ئابدۇلكەرىم دەپ، بايتاشنىڭ مۇسا دەپ ئىسمى بارلىقىنى بىلىمىز. بۇ بىزگە سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا مۇسا تۇغۇلغاندىن كېيىن كىرگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بولمىسا، مۇسا تۇغۇلۇشىدىنلا مۇسۇلمان بولغان بولسا، ئۇنىڭ دىنىي ئىسمى قويۇلاتتى. باشقا ئىسىم بولۇپمۇ تۇركچە ئىسىم قويۇلمايتتى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە «تارىخى كاشغەر»دە كۆرسىتىلگەن شەجەرە تىزىملىكىنىڭ ئىككى يېرىدە باياناش دېگەن ئىسمىنى ئىشلەتكەنلىكىنى، پەقەت بىرلا يەردە «مۇسا» دېگەن ئىسمىنى ئىشلەتكەنلىكىنى، تېخى تېگىشلىك بولمىغان يەردىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالىمىز. قارىغاندا مۇسا ھايات ۋاقتىدا ئاتىسىغا ئوخشاش تۇركچە ئىسىم ئىشلەتكەن. بۇمۇ سۇتۇق ئىسلام دىنىغا كىرگەن چاغدا مۇسانىڭ خېلى چوڭىيىپ قالغان ۋاقىت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، بىز پرىتساكتەك سۇتۇق ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەم خاقانلىق تەختىكە ئولتۇرغان ۋاقتى 40 يىلچە كېلىدۇ[135]، دەپ قارىمايمىز. «تارىخى كاشغەر»دىكى 12 ياش ۋە 25 ياشقا كەلسەك، ئەگەر ھەقىقەتەن ئەمەلىي ئەھمىيىتى بولسا 12

ياشنى سۇتۇق تاغىسى بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغان يىل، دەپ ئىزاھلاش كېرەك. 25 ياش بولسا ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقىتتىكى يېشى بولۇپ، شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي ۋاپات بولغان. خۇلاسىلىگەندە، سۇتۇق ۋاپات بولۇشىنىڭ ئالدىدىكى بىرنەچچە يىلدا ئىسلام دىنىغا كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا بىز تەكرىتاغ رايونىدىكى مۇسۇلمانلىشىش 950-يىلى ئەتراپىدا[136] باشلانغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى بايتاش ئىبنى سۇتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇنىڭ دىنىي ئىسمى مۇسا قويۇلغان. مۇسا تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، تەكرىتبىغىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ» دېگەن ئەسىرنىڭ ھىجرىيىنىڭ 349-يىلى (960-يىلى 3-ئاينىڭ 3-كۈنىدىن 961-يىلى 2-ئاينىڭ 19-كۈنىگىچە) يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ماددىسىدىكى پارچە- پۈرات خاتىرىدە تۈركلەرنىڭ ئېتىقادى، مۇسۇلمانلىشىش تىلغا ئېلىنغان[137].

بارتولد «يەتتەسۇ تارىخى»[138]دا بۇ تۈركلەر يەتتەسۇ رايونى ياكى تەكرىتبىغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسەتسە كېرەك، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغاندىن بېرى، بۇ خىل قاراش ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملىشىپ قالدى. بەزىلەر بۇ قاراشقا ئاساسلىنىپ، بۇ ئاشۇ يىلى مۇسا پۈتكۈل قاراخانىيلار ئېلىدىكى مۇسۇلمانلىشىشنى تاماملاپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ[139]. بىزدە بۇ قىياسىنى ئاغدۇرۇپ ئېتىدىغان ماتېرىيال يوق ئەلۋەتتە. بىراق، سۇتۇقنىڭ ۋاپات

بولۇشتىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ۋە 943- يىلىدىن ئىلگىرى بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالغان «مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر»نىڭ قۇچۇ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، 960- يىلىدىكى ۋەقەگە نىسبەتەن يېڭى قاراشتا بولىمىز. يەنى دەل مۇشۇ يىلى مۇسا تەكرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە ھۇجۇم قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشكەن. ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شىمالىدىكى تۈركىي قوۋملار مۇساغا بەيئەت قىلغان. شۇ سەۋەبتىن، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا زور تۈركۈمدىكى تۈركلەر ئىسلام دىنىغا كىردى، دەپ خاتىرىلىگەن.

مۇسا تەكرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىنلا، بۇددا ئېلى ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغان. بۇ ئۇرۇش قەشقەر ھاكىمىيىتىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن نەتىجىلەنگەن. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقە 5538- ۋاراق ئوڭ تەرىپىدە تىبەتنىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (970- يىلى) «ئۇرچى سۇراخان شاجۇ بېگى ساۋېنجوڭغا ئەۋەتكەن نامە»دە ئۇدۇنلۇقلارنىڭ قەشقەرنى بېسىۋالغانلىقى مەلۇم قىلىنغان[140]. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى چەت ئەللەر تەزكىرىسى ئۇدۇن»دا كەيباۋ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 4- يىلى (971- يىلى) ئۇدۇنلۇق راھىب جى شياڭ ئۇدۇن خانىنىڭ خېتىنى ئېلىپ كېلىپ، «سارىخ (قەشقەر) ئېلىنى يېڭىپ، ئۇسسۇل ئوينىيالايدىغان بىر پىلنى ئولجا ئالدۇق. ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلغۇمىز بار ئىدى، ئىجازەت قىلىشلىرىنى سورايمىز» دېگەن. بۇنىڭدىن قەشقەر (سارىخ)نىڭ ھەقىقەتەن ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكىنى، بۇ

تۇركىي قوۋملار هاكىمىيەتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تېخى بىر مەزگىل كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شۇنداقتىمۇ، ئەينى چاغدا ئىسلام دىنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە خېلى زور تەسىر پەيدا قىلغان. مۇقەددەسىنىڭ خاتىرىلىشىچە[141]، مەرىكىدىكى چېركاۋلار مەسچىتكە ئۆزگەرتىلگەن ئىكەن. مىرىكى بىلەن بالاساغۇن ئارىلىقىدىكى يېڭى شەھەر (نەۋىكات)نىڭ هۆكۈمرانى مۇسۇلمان ئىكەن. گەرچە بۇ تۇركىي قوۋملار هاكىمىيىتىنىڭ كۈچى تېخى ئاجىز، بالاساغۇننىڭ غەربىدىكى بىر شەھەرچە «ئوردۇ»نىڭ «تۇركمەن خانى» سامانىيلارنىڭ ئىسپېجابتىكى هۆكۈمرانىغا ئۇزۇلدۇرمەستىن سوۋغا ئەۋەتىپ تۇرغان بولسىمۇ[142]، ماۋارەئۇننەھردىكى سامانىيلارنىڭ خارابلىشىشى چوقۇم بۇ هاكىمىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۇرتكە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ هاكىمىيەتنىڭ تەرەققىياتى تەڭرىتاغ رايونىنىڭ تۇركلىشىش ۋە ئىسلاملىشىشىنى تېخىمۇ تېزلەتكەن.

4. سۇتۇقنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى

سۇتۇقنىڭ پائالىيىتى تەڭرىتاغنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرتتىكى دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە. دەل سۇتۇقنىڭ دەۋرىدە تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۇركىي قوۋملار ئىسلاملىشىشنى باشلىغان. بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشى ۋە تەرەققىياتىدا چوڭقۇر ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بار.

«تارىخى كاشغەر»دە خاتىرلىنىشىچە، سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى بىلەن قەشقەرنى تارتىۋېلىش ھەرىكىتى بىللە ئېلىپ بېرىلغان ئىش ئىكەن. ئەينى چاغدا قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى ئوغۇلچاق قادىرخان بولۇپ، ئۇ ئاكىسى يەنە سۇتۇقنىڭ ئاتىسى بازىرنىڭ ئورنىغا خان بولغان. «سۇتۇق (بۇغراخان) تەزكىرىسى»دە يەنە سۇتۇقنىڭ ئۆز ئانىسى (بازىر ئارسلانخاننىڭ خوتۇنى)مۇ قادىرخاننىڭ خوتۇنى بولۇپ قالغان دېيىلگەن[143]. خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىنىسى تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى ھەم ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئېلىشى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھەرگىز خىلاپ بولمايدۇ. لېكىن، ئىلگىرىكى خانىنىڭ پەرزەنتى مۇشۇ سەۋەبتىن خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان. سۇتۇقمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن. «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»دە سۇتۇق كىچىكىدىنلا ئۆلتۈرۈلۈش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن دېيىلگەن. «تارىخى كاشغەر»دە سۇتۇقنىڭ تاغىسى ئۇنى سىناشنى تۇختاتقاندا، «ئۇ مەندىن كېيىن مېنىڭ پەرزەنتلىرىمگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈشىگە ھەرگىز يول قويمايمەن» دەپ جاكارلىغان. بۇ يەردىكى «زىيان - زەخمەت»نىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش، دەپ ئىزاھلىنىدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭا، كىشىلەر تەبىئىي ھالدا سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشلىرىدىن بىرى بولسا تاشقى كۈچلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەسلىدە ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان خانلىق تەختىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يېتىدۇ. «تارىخى كاشغەر»دىكى سۇتۇق تاغىسىغا ئۇرۇش ئېلان قىلغاندا، پەرغانە

غازاتچىلارنىڭ قوللىنىشىغا ئېرىشكەنلىكىگە دائىر خاتىرە بۇ بىر ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر[144].

سۈتۈق پائالىيىتىنىڭ يەنە بىر ئارقا كۆرۈنۈشى بولسا ئەرەب ئەللىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ غەربى ۋە ئوتتۇرا قىسىملىرىغا بولغان تەسىرىنىڭ كۈچەيگەنلىكىدۇر. تېررىتورىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەرەب ئەللىرى بىلەن قەشقەرنىڭ پاسىلى ناھايىتى يېقىن. ئىستەخرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئەرەبلەر ئۇزكەنتنى ئىگىلەپ بولغان ئىكەن. ئۇز كەنت بىلەن قەشقەر ۋە سۈتۈق ئەڭ ئاۋۋال بازا قىلغان ئاتاباشنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يېقىن، يەنە كېلىپ ئۇزكەنت بىلەن ئۇش شەھىرىنىڭ سىرتىدا تۈركلەر پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىدى[145]. ئارىلىقى مۇشۇنداق يېقىن بولغاچقا، تەسىرى خېلى چوڭ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. تەشۋىقات جەھەتتىن ئېيتقاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئالغان كەلەماتىنىڭ تۈرك خاقانى ئوردىسىغا بېرىپ خىزمەت قىلغانلىقىدەك قىزىقارلىق مىسالدىن ئۆزگە، ئەرەب ئېلىدىن كەلگەن ئەرەب - پارس سودىگەرلەر ۋە ئەبۇ ناسىر سامانىيدەك سىياسىيغا ئارىلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشىنىڭ چوقۇم بەكرەك ئونۇمى بولغان. «تارىخى كاشغەر»دە سودىگەرلەرنىڭ دىنىي ئۆرپ - ئادەتلىنىڭ تۈركىي قوۋملارغا كۆرسەتكەن تەسىرى تەكىتلەنگەن ھەم ئەبۇ ناسىرنىڭ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تەشۋىقات ئېلىپ بارغانلىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان. مۇشۇنداق بولغاچقا، پرىتساك تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ مۇسۇلمانلىشىشى تىنچلىق يولى بىلەن باشلانغان، دەپ قارايدۇ[146]. ئەلۋەتتە بىزمۇ ئۇنىتۇپ

قالماسلىقىمىز كېرەككى، سىنىپىي جەمئىيەتتە بېتەكچى ئورۇندىكى ئىدىئولوگىيە باشتىن - ئاياغ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدۇر. ئاۋام پۇقرالار ئوچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق ئىدىئولوگىيە چوقۇم مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە. سۇتۇقنىڭ ئوغۇلچاق ئۇستىدىن غالىب كېلىشى بولسۇن ياكى مۇسانىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويسۇندۇرۇشى بولسۇن، ھەممىسى قورال كۈچى بىلەن كېچەيمىچىلىك قىلىشنىڭ بىر تەرىپىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

سۇتۇقنىڭ پائالىيىتىدىكى ئوچىنچى ئارقا كۆرۈنۈش بولسا، ئەرەبلەرنىڭ بولۇپمۇ سامانىيلار رايونىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەتراپتىكى رايونلارغا بولغان تەسىرىدۇر. كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى بىلەن دېھقانچىلىق - تېرىقچىلىق رايونىنىڭ باشتىن - ئاياغ ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدىغانلىقى كىشىلەرگە مەلۇم. بۇنداق ئالماشتۇرۇشتا، ماۋارەئۇننەھرىدىكى سوغدى سودىگەرلەر مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ ئىزى ۋە مەدەنىيەت تەسىرى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قالغان[147]. ئەرەبلەر ماۋارەئۇننەھرنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، سوغدىلار رايونىدىكى سودا پائالىيىتى توختاپ قالمىغان.

«بېكى تاڭنامە. ئۇيغۇر تەزكىرىسى. قىرغىزلار» ماددىسىدا VIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ تەڭرىتاغ رايونىدىن بېتسايدىكى قىرغىز يۇرتلىرىغىچە سودا قىلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئەينى چاغدا سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئەرەب بولۇشى، ھەتتا مۇسۇلمان بولۇشى ناتايىن، بەلكىم ئەرەب ھاكىمىيىتىگە بويسۇنىدىغان

سوغدىلار بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە سۇتۇق پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا، ماۋارەئۇننەھر ئەرەبلەرنىڭ تەسىر دائىرىسى بولۇپ قالغان بولۇپ، تۈركىي قوۋملار يۇرتىدا سودا پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار دېگۈدەك مۇسۇلمان بولۇشى مۇمكىن. «تارىخى كاشغەر»دە ئاتۇشقا كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ نامىز ئوقۇغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئەينى چاغدا تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملار بىلەن ماۋارەئۇننەھردىكى سامانىيلارنىڭ سودا ئالاقىسىنىڭ كەڭرىلىكىنى سامانىيلار تەرەپتە يېزىلغان خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئىستەخرى ماۋارەئۇننەھرنىڭ مادديي مەھسۇلاتلىرى ئەھۋالىنى تىلغا ئالغاندا، ماۋارەئۇننەھرنىڭ «پاختا رەختلەردىن ئىشلەنگەن كىيىم ـ كېچەكلەر ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، يەنە ھەرقايسى جايلارغا توشۇلۇپ» ئالماشتۇرۇلىدىكەن. «ئوغۇز ۋە قارلۇق قاتارلىق قوشنا ئەللەردىن گۆش يۆتكەپ كېلىدىكەن» ھەم «ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئۇلارغا سېتىپ بەرگەن قۇللار ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپلا قالماستىن، يەنە بۇ يەردىن (ئەرەبلەرنىڭ) زېمىنىغا يۆتكەيدىكەن» دېگەن[148]. «تارىخى كاشغەر»دە ماۋارەئۇننەھردىن ئاتۇشقا توشۇپ كېلىنگەن مالالار رەخت، يىپەك كىيىم ـ كېچەك، قەنت ـ شېكەر ۋە مىلچمالالار ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن. مۇقەددەسى ماۋارەئۇننەھر قاتارلىق جايلاردىكى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سانىغاندا، تۈركلەر رايونىغا پاختا، كىيىم ـ كېچەك ۋە زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىق مالالارنىڭ توشۇلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان[149].

ئەرەب ئەللىرىنىڭ بۇنداق كەڭ دائىرىدە سودا قىلىشى بىلەن ئەرەب - پارسىلارنىڭ سودا كارۋانلىرىنىڭ ھەر تەرەپتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى تەڭرىتاغ رايونىدىكى، بولۇپمۇ تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنى دېھقانچىلىق، تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشتۇردى. ئەينى چاغدا تەڭرىتاغ رايونىدا ياشاۋاتقان تۈركىي قوۋملار ئۆز يېرىدىكى دېھقانچىلىق، تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن بىۋاسىتە تەسىراتقا ئىگە بولغان ئىدى. ئەمدى كېلىپ كەڭ دائىرىدىكى توختىماستىن سودا ئالاقىسىنى قوشقاندا، ئۇلار تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ماۋارەئۇننەھەردىكى سامانىيلارنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنى ھېس قىلدى. بۇ ئەھۋاللار، بولۇپمۇ يېڭى ماددىي ھايات ئۇلارنى جەلپ قىلماي قالمايتتى. ئەينى چاغ دەل تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، بەش دەۋر مەزگىلى بولغاچقا، ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى قالايمىقانچىلىق بىلەن خېشى كاربدورى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى تەپرىقچىلىك سەۋەبىدىن ئوتتۇرا ئىقلىم بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ سودا ئالاقىسى خېلى ئازلاپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملار ئۆزىنىڭ غەربىدىكى ئەرەبلەرگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى. «تارىخى كاشغەر»دە ئوغۇلچاق قادىرخاننىڭ يېپەك كېيىم - كېچەكلەر ۋە قەنت - شېكەرگە ھەيران قالىدىغانلىقىنى، سۈتۈقنىڭ دائىم ئاتۇشقا بېرىپ ئەرەب سودىگەرلىرىنىڭ مالىلىرىدىن ھۆزۈرلىنىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. ئۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئۇلارنى ئاشۇنداق تۇرمۇش بىلەن سىڭىشىكەن مەدەنىيەت ئۆرپ -

ئادەتتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراتقان.

يۇقىرىقى ئارقا كۆرۈنۈشلەرنى سۆزلىگەندە، ئەينى چاغدا ئەرەب ئەللىرىگە يېقىنلاشقانلار تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارلا ئەمەسلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. 920- يىلى ئەتراپىدا ئەرەبلەرنىڭ شىمالىدىكى بۇلغارلار ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھەم ئابباسىيلار خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ باغدادتىن ئىلىملىك ئىمام، مۇفەققەھ ۋە مىمارشۇناس ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلغان. ئەرەب ئەلچىلىرى پەرمان بويىچە بۇلغار ئېلىگە ماڭغاندا، بىللە سەپەرگە چىققان ئىبنى فەزلان ئارال دېگىزى ئەتراپىدىكى ئوغۇزلارنىڭ ئەرەبلەردىن ئەكەلگەن تاۋارلارنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغانلىقى، ئەرەب ئەللىرىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى تۇرمۇشىدىن تولىمۇ ھۇزۇرلىنىدىغانلىقى ھەم قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئەرەبلەرنىڭ دىنىي ئادەتتىنى تەقلىد قىلىۋالغانلىقىنى ئىگىلىگەن[150]. قارىغاندا، ئادەتتىكى سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشتىن ئۆزگە، سۈتۈقنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالماقچى بولغانلىقى، بۇلغارلارنىڭ قاسار، ئوغۇزلار ۋە تۈركىي قوۋملار بىلەن قارشىلاشماقچى بولۇپ ئەرەب ئەللىرىگە يېقىنلاشقانلىقى، ئاساسەن ئەينى چاغدا ئەرەب ئەللىرىنىڭ گۈللىنىۋاتقان ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىغا بولغان تەلپۈنۈشتىن بولغان.

شۇنداق قىلىپ، ئەرەب ئەللىرىنىڭ جەلپ قىلىشى ۋە يەرلىك سىياسىي ئامىللارنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئەتراپتىكى غازاتچىلارنىڭ ياردىمىدە سۈتۈق ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇتۇقلۇق ھالدا ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يېڭى

مەدەنىيەت ئادەتتىگە ئىگە تۇنجى تۈركىي قوۋملار ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ ھەربىكىتى تەڭرىتېغىنى يادرو قىلغان غەربىي يۇرت تارىخىدىكى يېڭى سەھىپىنى ئاچتى.

ئىزاھلار:

(1) ياقۇتى: «كىتابى بۇلدان» 7- جىلد 295- بەت.

(2) «كامبىرج ئىران تارىخى» تۆتىنچى تۇم تۆتىنچى باب «سامانىيلار».

(3) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 2138- بەت، ئىبنى ئەسىر «كامىل فىت تارىخ» 7- جىلد، 464- بەت. «تارىخى تەبەرى» نىڭ قولىيازمىسىدا تۈرك خانى ياكى ئۇنىڭ ئاتىسى ئەسىرگە چۈشكەنلىكى ئېنىق ئەمەس (2138- بەتتىكى ئىزاھقا قارالسۇن)؛ «كامىل فىت تارىخ» تا خانىنىڭ ئاتىسى ئەسىرگە چۈشكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلەنگەن بولۇپ، كېيىككەندىمۇ XII ئەسىردە تەبەرنىڭ ئەسىرىدىكى بۇ سۆز ئېنىقلىنىپ بولغان ئىدى.

(4) نارشەخى: «تارىخى بۇخارا» 86-،87- بەتلەر.

(5) سەمئانىنىڭ: «كىتابى ئەنساب» دېگەن ئەسىرنىڭ 286- بەت ئىككىنچى يۇزىگە قارالسۇن.

(6) بارتولد: « موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان » 223- بەت.

(7) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 2133- بەت.

(8) مۇقەددەسى: «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئاقالىم» 3- جىلد 274- بەت.

(9) بېلېندكىي: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

شەھەرلىرى» 205- بەتتىكى خەرىتە ۋە 206- بەتتىكى جەدۋەلگە قارالسۇن.

(10) فىرىي: «تونۇشتۇرۇش» نارشەخنىك «تارىخى بۇخارا»غا كىرگۈزۈلگەن. 11-، 20- بەتلەر.

(11) «كەلسائى بۇزۇرۇك» (گىرىنارد نىك «سۇتۇق بۇغرا-خان تەزكىرىسى ۋە ئۇنىك تارىخى» 33- بەت 1- ئىزاھقا قارالسۇن؛ خرىستىئان دىنىدىكى ھەربىر دىنىي رايوندىكى باش چىركاۋ ياكى چوڭ چىركاۋنى كۆرسىتىدۇ («پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت» 1901-، 1902- بەتلەر).

(12) نارشەخى: «تارىخى بۇخارا» 86-،87- بەتلەر.

(13) فىرىي: «تارىخى بۇخارا»غا يازغان 295- ئىزاھىدىمۇ تەبەرىنىڭ خاتىرىسىنى «تالاسىنىڭ ھۆكۈمرانى» ئەسىرگە چۈشكەن، دەپ قىلىپ، بۇ كىشىگە ئۇدۇللاشقا ئۇرۇنغانلىقى ئېنىق.

(14) يۇقىرىقى نەقىلدىكى 295- ئىزاھقا قارالسۇن.

(15) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 2133- بەت.

(16) «تارىخى تەبەرى» 3- جىلد 2194-، 2195- بەتلەر. نارشەخى «تارىخى بۇخارا» 87 —97-بەتلەر (بولۇپمۇ 92- بەت) «تارىخى بەيھەقى» 68- بەتتە ئىسمائىل قەشقەردىن رەئىسچە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، دېيىلگەن (فىرىينىڭ 312- ئىزاھىدىن نەقىل ئېلىنىدى).

(17) مەسئۇدى: «مۇرۇجى ئەززەھەب» 11- پەسىل.

(18) نەقىل ۋە تەپسىلىي ئانالىز ھەققىدە كېيىنكى مەزمۇنلارغا قارالسۇن.

(19) مەسئۇدى: «مۇرۇجى ئەززەھەب» 5- جىلد 150- بەت

3- ئىزاھ.

(20) كلاۋسون:« XIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركىي تىللارنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» 438- بەت.

(21) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» غا قوشۇمچە قىلغان «تەختتە ئولتۇرغان خانلار جەدۋىلى» ئاتاق گىرافىغا قاراڭ، پرىتساكنىڭ «ئاتاقلار» دېگەن ماقالىسىنى كۆرمىگەن بولسىممۇ، «قاراخانىيلارغا دائىر بىرقانچە مۇنازىرىلىك مەسىلە» (ۋېي لياڭتاۋ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984- يىللىق 2-سان) ناملىق ماقالىسىدە بۇ ئاتاقنىڭ ئەڭ بۇرۇن توغانخان (1024-، 1025- يىللىرى) قۇيدۇرغان مېتال پۇلدا مەيدانغا چىققانلىقىنى كۆرسەتكەن.

(22) VIII ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردىكى بۇ سۆزنى ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى كلاۋسوننىڭ « XIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركىي تىللارنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»نىڭ 438- بېتىگە قاراڭ.

(23) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 228-بەت ئىنگلىزچە نەشرى.

(24) لۇيس: «تۈركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسى»، 59-، 60-، 220- بەتلىرىگە قاراڭ.

(25) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 605-بەت ئىنگلىزچە نەشرى.

(26) «قۇتادغۇ بىلىگ» خەنزۇچە نەشرى 573- بەت، كلاۋسۇن « XIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركىي تىللارنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»نىڭ 515- بېتىدە VIII ئەسىردىن

كېيىنكى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا دائىر ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردە بۇسۆز «باتۇر»، «قەھرىمان» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

(27) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» 605-بەت ئىنگلىزچە نەشرى. كلاۋسون « XIII ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركىي تىللارنىڭ ئېتىمولوگىيە لۇغىتى» 515- بەتتىكى تەرجىمىنى ئىشلەتتىم.

(28) ئىبنى ئەسىر: « كامىل فىت تارىخ » 8 - جىلد 132— 134- بەتلەر.

(29) فېدوروۋ: «X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان شەرقىي قاراخانىيلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان (قەدىمكى پۈللارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان) 1983- يىلى 111-، 112- بەتلەردىكى تەھقىقكە قارىڭ، مەن چىن ۋېيشىگىنىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلاندىم.

(30) تەبەرى بىلەن ئىبنى ئەسىرنىڭ خاتىرلىشىچە 904-يىلى ھەددى - ھېسابى يوق تۈركىلەر ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىغا ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن. لەشكەر باشلىقلىرى تۇرىدىغان چېدىرنىڭ ئۆزىلا 700 ئىكەن. ئىسمائىل تۈركىلەرگە قارشى جەڭگە چىققان ئىكەن.

(31) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 254-، 256- بەتلەر.

(32) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951-يىلى نەشرى 101- بەت.

(33) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951-يىلى نەشرى 280-، 281- بەتلەر.

(34) ئابى تاكىئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 286- بەت، ئابى تاكىئو بۇ يەردە ئاڭقىرالمىغان تارىخىي ماتېرىياللار ئارقىلىق قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربى پاسىلىنى سىر دەريا سى، ھەتتا ئامۇ دەريا سىغىچە سوزۇۋەتكەنلىكىگە دىققەت قىلىڭ.

(35) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951- يىلى نەشرى 281- بەت.

(36) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئىبنى فەقىھ ماددىسى ۋە جاك گۇاڭدا، ۋاڭ شياۋپۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتىدىكى كىتابلارنى تونۇشتۇرۇش(2)» (ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا دائىر ماتېرىياللار 1984- يىلى 4- سان).

(37) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951- يىلى نەشرى، 281- بەت 2- ئىزاھ.

(38) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951- يىلى نەشرى 281- بەت 2- ئىزاھ، «بۇ ئابزاس ياقۇتنىڭ مۇئىلجەم بۇلدان»دىمۇ ئۇچرايدۇ. مەن ياقۇتنىڭ ئەسىرىگە ئاساسەن مەشھەد نۇسخىسىدىكى بەزى خاتالىقلارنى تۈزەتتىم.

(39) «تۈركمەنلەر ۋە تۈركمەنلەر تارىخىغا دائىر تارىخى ماتېرىياللار»، ۋېي لياڭتاۋ ئەپەندىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدىن پايدىلاندىم.

(40) بېيروت 1979- يىلى نەشرى. 2- جىلد 23-، 26 بەتلەر.

(41) ئىبنى فەزلاننىڭ ئادەتتىكى ئەھۋالى ھەققىدە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ ئىبنى فەزلان ماددىسىغا قاراڭ؛ كاۋالېۋسكىي تەپسىلىي تونۇشتۇرغان، تەرجىمە قىلىپ

ئىزاھلىغان «ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسىرى ۋە ئۇنىڭ بۇلغار ئېلىگە ساياھىتى» (1956- يىلى 921 -، 922- بەتلەر)گە قاراڭ. بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا مەشھەدتە تۇپلەنگەن «ئىبنى فەزلاننىڭ ساياھەت خاتىرىسى»نىڭ پاكسىملى قوشۇپ قويۇلغان بولۇپ، پايدىلىنىشقا قۇلايلىق.

(42) ئابى تاكېئو: «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» خەنزۇچە تەرجىمىسى 286-، 287- بەتلەر (خەنزۇچە تەرجىمىسىدە خاتالىق بار).

(43) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951- يىلى نەشرى 281- بەت.

(44) بارسخانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

(45) ئەسلىي مەتنىنى ماجغارىيە دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ.

(46) بۇ مەسئۇدىنىڭ يەنە بىر ئەسىرى بولۇپ، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالىنى مەركەزلىك بايان قىلغان. كېيىن «مۇرۇجى ئەززەھەب» دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «مەسئۇدى» ماددىسىغا ھەم دې-گوجېنى مەسئۇدىنىڭ «تەنبىھ ۋە ئىشراپ» دېگەن ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىگە كىرگۈزگەن مەسئۇدى ئەسەرلىرى جەدۋىلىگە قاراڭ، (6 — 8- بەتلەر).

(47) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئاپراسىياب ماددىسىغا قاراڭ ھەم مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» دېگەن ئەسىرىنىڭ 21- بابى «ئەڭ بۇرۇنقى پارس شاھلىرى ۋە ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەر ئەھۋالى»نىڭ 540- پەسلىدە ئاپراسىيابنىڭ تۈركىستاندا تۇغۇلغانلىقىنى، 554- پەسلىدە

ئۇنىڭ پارسلار بىلەن ئۇرۇشقانلىقىنى تىلغا ئالغان مەزمۇنلارغا قارالسۇن.

(48) «تارىخى تەبەرى» 1- جىلد 991-، 992- بەتلەر، «تارىخى يەئقۇبى» 1- جىلد 166- بەت.

(49) مەسئۇدى: «مۇرۇجى ئەززەھەب» 24 - باب، 632-، 633- پەسىل «مۇرۇجى ئەززەھەب»نى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى بۇكىشىنى خورمىزد IV دەۋرىدىكى تۈرك ئاقساقىلى، دەپ مۇقىملاشتۇرغان.

(50) دې گوجى بەلخى بىلەن ئىستەخرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەپسىلىي مۇلاھىزە قىلغان ئىكەن. ئۇ ماقالىنى مەن ئۆزكۆزۈم بىلەن كۆرمىدىم. لېكىن، بىز بارتولدنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن پايدىلانساق بولىدۇ ھەم «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «بەلخى» ۋە «ئىستەخرى» ماددىسىدىن پايدىلانساقمۇ بولىدۇ.

(51) ئىستەخرى: «كىتابى بۇلدان» 1- جىلد 286- بەت مەتىندىكى تەرەپ تەرتىپىدە ۋاقىت پەرقى ئىپادىلەنگەنلىكىگە دىققەت قىلىڭ.

(52) پەرغانە بىلەن ئۆگەنچنىڭ شەرقىي شىمالىمۇ قارلۇقلارغا تەۋەدەك قىلىدۇ.

(53) ئىبنى ھەۋقەل: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى»دىكى خەرىتىگە قارالسۇن؛ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ماۋارەئۇننەھرنىڭ شەرقىي جەنۇبى بۇرجىكى (تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي شىمالى، قارلۇقلارنىڭ غەربىي جەنۇبى)دە، كىچىككىنە «چىن» رايونى بولسىمۇ، جۇڭگونىڭ زېمىنى بىلەن تۇتاشمىغان. بۇ بەلكىم «ئۇدۇن»نى كۆرسەتسە كېرەك. پرىتساكنىڭ يۇقىرىدا نەقىل ئالغان ماقالىسىنىڭ 286- بېتىگە

بۇ خەرىتىنى ئەينەن كىرگۈزگەن بولسىمۇ، بۇ كىچىككىنە «چىن» رايونى چۈشۈپ قالغان.

(54) مۇشۇ كىتابنىڭ ئۇچىنچى باب، ئۇچىنچى پاراگرافىنىڭ ئۇچىنچىسى «بەلخى تەرەپدارلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى توققۇز ئوغۇزلار»غا ئالغان نەقىلگە قارالسۇن.

(55) ئىبنى ھەۋقەل: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 2- جىلد 13-، 14- بەتلەر.

(56) ئىبنى ھەۋقەلنىڭ: «كىتابى سۇرەتۇل ئەرزى» 977- يىلى تاماملانغان، «ھۇدۇدۇلئالەم» 982- يىلى يېزىلىشقا باشلىغان. خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابى تارقالغانلىقىغا دائىر خاتىرە يوق. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ مۇئەللىپىنى ئۇ كىتابتىن پايدىلانغان دەپ تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكىسى ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابىدىكىگە ئوخشايدىكەن. لېكىن، ئىستەخرىنىڭ «كىتابى بۇلدان» دېگەن ئەسىرىدە ئۇچرىمايدىغان ئەھۋاللارغا كەلسەك، مىنورسكىي قاتارلىق ئالىملار «ئىبنى ھەۋقەل ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىكى پۈتۈن مەزمۇنىنى ئۆزىنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈۋەتكەن»لىكىگە دىققەت قىلغان (مىنورسكىي « ‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى، شەرھى» 355- بەت). ئەمدى نەقىل ئالغان ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارغا كەلسەك، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى بەزى مەزمۇنلارنىڭ ئوخشىماسلىقىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ XXV باب 89- بايانىدا «ئىسپىجاب بىلەن (سىر) دەريا ئارىلىقى بولسا ئىسپىجاب ۋە شاش، فاراب ھەم كۇنجىھنىڭ بىر قىسمىنىڭ يايلىقىدۇر. بۇ يايلاقتا ئىسلام دىنىغا كىرگەن 1000 چېدىرلىق

ئۇرۇشتىن قول ئۈزگەن تۈركلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ». بۇنىڭدىن باشقا، 93- بايانىدىكى تالاسنىڭ تەسۋىرىمۇ ئىبنى ھەۋقەلنىڭ كىتابىدىكىگە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، ئىككى كىتابتىكى ئۇرۇشتىن قول ئۈزگەن تۈركلەرگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ بىرلا ۋاقىتتىكى تارىخىي مەنبەسى بار بولسا كېرەك. ئىبنى ھەۋقەل كىتابىدا ئىستەخرىنىڭ ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى جايلىرى ھەققىدىكى خاتىرىسىنى مۇكەممەل دەپ ماختىغانلىقى، ئىسلامىيەتنىڭ غەربىدىكى جايلار ھەققىدىكى خاتىرىسىنى كەمچىلىك بار، دەپ تەنقىد قىلغىنىغا قاراپ، يۇقىرىقى ئىككى كىتابتىكى ئۇرۇشتىن قول ئۈزگەن تۈركلەرگە دائىر ماتېرىياللارنىڭ ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ، يەنى ھازىرقى قىسقارتىلغان نۇسخىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئەسلىي كىتابىدىن ئېلىنغان، ئەلۋەتتە.

(57) بارتولد: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تەرجىمىسى» 1970- يىل نەشرى، 1- بەتتىن 44- بەتكىچە.

(58) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 1970- يىلى نەشرى، 98- بەت. مەرۋىزنىڭ كىتابى31- بەت، پرىتساكنىڭ «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 1951- يىلى نەشرى 271- بەت، ئۇچىدا گېيپۇ «قارلۇقلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» 1975- يىلى كىيوتۇ نەشرى 495-، 509- بەتلەر.

(59) ۋاڭ شىياۋپۇ: «تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلەرنىڭ ۋە ئەرەبلەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى» IV باب 89- ئىزاھ 1992- يىلى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى.

(60) «گەردىزنىڭ تۈركلەر ھەققىدىكى بايانى» 142- بەت.

(61) ئەسلىي مەتنىدە «تاغنىڭ سول تەرىپىدە»، يەنى تاغنىڭ شەرقىدە دېيىلگەن. مىنورسكىي« ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 90- بەت.

(62) مەرۇنزىنىڭ كىتابى 31- بەت.

(63) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 300-،301- بەتلەر.

(64) جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجاڭ: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە 6551- نومۇرلۇق بۇددا مۇكالىمىسى ھەققىدىكى تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى» (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى) 1989- يىلى 2- سان. بۇنىڭدىن باشقا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەڭرىتاغ رايونىدا ياشىغان «داتھېي» بەلكىم تۇخسىلارنىڭ ئەجدادى بولسا كېرەك.

(65) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 13 — 15- بابلىرىغا قارالسۇن.

(66) «غەربتىكى يوللار»دا كۆسەننىڭ غەربىدە «قارلۇق ئېلى» بارلىقى خاتىرىلەنگەن. راھىب شىڭچىن قاتارلىق كىشىلەر ئۆتكەن «قارلۇق ئېلى» بىلەن «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى ئۇچتۇرپان ئەترابىدا ياشىغان قارلۇقلار چوقۇم قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمىدۇر.

(67) بۇ يەر نامى گەردىزىنىڭ خاتىرىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ. مىنورسكىي «ھۇدۇدۇلئالەم»گە شەرھى يازغاندا، گەردىزىنىڭ قولىيازمىسىدىكى بۇ سۆزنى «تۇمكەت» دەپ ئوقۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ ھەم بارتولدنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى»دا بۇ سۆزنى «نەۋكەت» دەپ ئوقۇغىنى دۇرۇس

بولمىغان، دەپ قارايدۇ. سۆز قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، مىنورسكىينىڭ پىكرى ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن، قۇدامەنىڭ «خەراج» (6- جىلد 206- بەت) دىگەن ئەسىرىدىكى «نەۋكەت» بىر چوڭ شەھەر بولۇپ، ئۇ يەردىن بارسىخانغا باردىغان يول بار، دىگىنىگە دىققەت قىلىدۇق. بۇ يەنە بىزنى گەردىزىنىڭ كىتابىدىكى يەر نامىنى «نەۋكەت» دەپ ئوقۇشقا دەۋەت قىلىدۇ: مەن ھازىرچە مىنورسكىينىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلدىم.

(68) «پادىشائى يابغۇي»نى مىنورسكىينىڭ «يابغۇ پادىشاھلىقى» دەپ تەرجىمە قىلغىنى ئانچە دۇرۇس بولمىغاندەك قىلىدۇ.

(69) مۇقەددەسىنىڭ «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئەقالىم» (3- جىلد، 48-، 264- بەتتە)دا بالاساغۇنغا قوشنا «لەبان» دىگەن بىر يەر بار. «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى»دە بۇ يەر نامىنى كېيىنكى بىر يەر نامى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ لەبانشۇي قىلىپ قويغان بولسىمۇ، تارىخىي ئىسپاتنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان.

(70) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 292- بەت.

(71) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى، شەرھى» 298 — 300- بەت.

(72) جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجاڭ: «قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان خەنزۇچە 6551- نومۇرلۇق بۇددا مۇكالىمىسى ھەققىدىكى تارىخشۇناسلىق تەتقىقاتى» (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1989- يىل 2- سان).

(73) نىزامۇلمۇلۇك: «سىياسەتنامە» 224- بەت.

(74) پرىتساك بۇ قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنى دەپ قارايدۇ. ئۇ ئىزاھنىڭ تەسىرى بەكمۇ چوڭ.

(75) دوكتور بىللىۋ: «1873- يىلى ياركەندكى تەكشۈرۈشلەردىن دوكلات» (يەركەننىڭ جۇغراپىيەسى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ھەققىدە) 1875- يىلى كالكۇتتا ئىنگلىزچە نەشرى 121- بەت.

(76) روبىرت شاۋ: «تۈركىستان تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى ھەققىدە تېزىس» (يەكەن ۋە قەشقەر شېۋىسى) II توم 1875- يىلى لاھۇر ئىنگلىزچە نەشرى.

(77) «تەبەكاتى نەسىرى» (ئاسىيا ۋە ھىندىستاندكى ئىسلام سۇلالىلىرى ۋە 810-، 1260- يىللىرىغىچە بولغان موغۇل ۋە ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى) مەۋلانە مىنھەجىدىن ئەبۇ ئۆمەرى ئوسمان 1881- يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى 901-، 902- بەتلەر.

(78) «ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ خرونولوگىيىسى ۋە تارىخى» (1893- يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى)، «تۈركىستاندكى ئىلىك خانلار» ئاپتورنىڭ ئىزاھاتى «دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى شەرق تىللىرى بۆلۈمىدكى پۇللار مۇنەرىجىسى —— قوشۇمچە»دىن ئېلىندى.

(79) «تارىخى رەشىدى» (2- قىسىم) 1983- يىلى خەنزۇچە نەشرى 193-، 194- بەتلەر.

(80) گرېنارد:« سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تەزكىرىسى» 1900- يىل نەشرى 5 —— 79- بەتلەرگىچە.

(81) برتچېيدېر: «شەرقىي ئاسىيادكى قەدىمكى خەلقلەر

هەققىدە تەتقىقات» 2- قىسىم 1910- يىلى لوندون، 252- بەت. سىكرىتى بىلەن روسىس «ئىچكى ئاسىيا» 1899- يىلى لوندون 119- بەت، 1874- يىلى گرىگىيۇ تۇنجى رەت «قاراخانىيلار» دېگەن نامىنى ئىشلەتكەن. لېكىن، ئۇنىڭ ماقالىسىنى ئۇچرىتالمىدىم.

(82) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 18- بەت. «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرى تارىخى هەققىدە 12 لېكسىيە» خەنزۇچە تەرجىمىسى 80- بەت.

(83) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» مەن ۋېي لياڭتاۋ ئەپەندىنىڭ تەرجىمىسىدىن پايدىلاندىم.

(84) خانېدا ئاكىرا: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى هەققىدە تەتقىقات» كىيوتو 1983- يىلى نەشرى، 435 — 448- بەتلەر).

(85) ۋاڭ رىۋېي: «كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار هەققىدە ئىزدىنىش» (يۇگوڭ ژۇرنىلى 1935- يىل 11- ئاي 4- جىلد، V باب) فېڭ جياشېڭ، چېڭ سۇلۇ، مۇ گۇاڭژېن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1956- يىلى نەشرى 1- قىسىم 51- بەت.

(86) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىنىڭ تېزىسى»، لىيۇجىشاۋ «ئۇيغۇرلار تارىخى».

(87) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنى 1988- يىلى چىقارغان «شىنجاڭ دىن تەتقىقاتىغا دائىر ماتېرىياللار»نىڭ 16- توپلىمىغا «بۇغراخان تەزكىرىسى»نىڭ ئۇچ خىل نۇسخىسى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ كىرگۈزۈلگەن.

(88) «قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى

مەسلىسى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن قوشۇمچە قىلغان ماقالەمگە قارالسۇن.

(89) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 20- بەت.

(90) «تەبەكاتى نەسىرى» (ئاسىيا ۋە ھىندىستانىدىكى ئىسلام سۇلالىلىرى ۋە 810-، 1260- يىللىرىغىچە بولغان موغۇل ۋە ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى) مەۋلانە مىنھەجىددىن ئەبۇ ئۆمەرى ئوسمان. 1881- يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى 901-، 902- بەتلەر.

(91) «سۇتۇق قاراچار» ئەسلىي «سۇتۇق قاراچان» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى كېرەك.

(92) «سۇتۇق خوجا (بۇ ئىسىم سۇتۇق دەپ يېزىلىدۇ) بىر مۇئەللىپنىڭ ئېيتىشىچە ئەسلىدە مۇسۇلمان بولمىغان بولۇپ، تۈركىستاننىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەن. لېكىن، ئۇ بىر مۇھىم چۈش كۆرۈش ئارقىلىق، ئەتىگىنى مۇسۇلمان بولغان ئىكەن. ھەم ئىسلامغا دەۋەت قىلغان ئىكەن. بۇ بەلكىم ھىجرىيىنىڭ 315- يىلى (927- يىلى) ياكى 320- يىلى (932- يىلى)دىكى ئىش بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان ئىكەن.»

(93) گەردىزىنىڭ خاتىرىسى بىلەن ئىبنى ئەسىرنىڭ خاتىرىسى ئوخشاش. بارتولد «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» (10- بەت)دا سەللامى (955- يىلىدىن كېيىن ۋاپات بولغان)نىڭ ئەسىرى گەردىزى بىلەن ئىبنى ئەسىرگە ماتېرىيال مەنبەسى بولۇپ بەرگەن، دەيدۇ. بەلكىم سەللامە دېگەن كىشىمۇ سۇتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلىگەن بولسا كېرەك.

(94) سەمئانی: «كىتابى ئەنساب» 470-، 471-، 472- ۋاراقلار؛ «تارىخى كاشغەر»دىن باشقا سەمئانىنىڭ «كىتابى ئەنساب» دېگەن ئەسىرى (470- ۋاراق)دىمۇ ئالمائىنىڭ «سۇررا ھ لۇغىتى» دېگەن ئەسىرى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(95) مەن 1989- يىلى دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيەمنى تاماملىغاندا «ئالمائى ئاتىسىدىن 20 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن، بەلكىم ھىجرىيىنىڭ 466- يىلى (1073-، 1074- يىلى) ئەتراپىدا ۋاپات بولغان بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلغان ئىدىم. ئەمدى ئېنىق خاتا قىلغانلىقىمنى بايقىدىم.

(96) سەمئانى: «كىتابى ئەنساب»، بارتولد «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 1898- يىلى رۇسچە نەشرى 1- تۇم، ئەسلىي تېكىستلەر 129- بەتكە قارالسۇن.

(97) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» رۇسچە نەشرى I تۇم 130- بەت.

(98) بىلگە كۈر: ئەسلىي تېكىستتە دىش - پەش چۈشۈپ قالغان. «بىلكە» سۆزىنى بارتولد «بىلگە» دەپ ئوقۇغان. «كۈر» سۆزىنى ماكۇارت «ئۈيغۇر» دەپ ئوقۇغان، پرىتساك كۈر دەپ ئوقۇغان. مەن بۇ يەردە پرىتساكنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ تۇردۇم. لېكىن، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا «كۈل بىلگە» دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرايدۇ. «بىلگە كۈر» دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرىمايدۇ.

(99) ئەسلىي مەتىندە «ئاپراسىياب ئىبنى بەشانىڭ ئەسىت ئىبنى رەسمان(؟) بىلەن تۈر ئىبنى ئەفرىدون ئىبنى (ئېنىق ئەمەس) ئىبنى كەركىتان(؟) يەفەس ئىبنى نوھ» دەپ يېزىلغان. مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» تىكى 540- پەسىلدە ئاپراسىيابنىڭ تولۇق ئىسمى «فاراسىياب ئىبنى

بەشانىڭ ئىبنى زەي ئەرسان ئىبنى تۇراق ئىبنى سابانىياسىب ئىبنى دۇرساسىب ئىبنى تۇھ ئىبنى دۇرسۇن ئىبنى تۇج ئىبنى ئەفرىدون» دەپ خاتىرلەنگەنلىكىگە دىققەت قىلىڭ.

(100) ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ» 11- جىلد 82- بەتتە «ئاڭلىشىمچە قەشقەر، بالاساغۇن، خوتەن ۋە تالاس قاتارلىق تۈركىستان رايونى ۋە قوشنا بولغان ماۋارەئۇننەھرنىڭ سىرتىدىكى (بىر قىسىم) جايلار ئىلگىرى خانىيەدىكى تۈرك خانلىرىنىڭ قولىدا ئىكەن. ئۇلار ئاپراسىياب تۈركلىرىدىن بولۇپ، مۇسۇلمان ئىكەن. ئۇلار ئۆزئارا پەرقلىنىدىكەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادىنىڭ ئىسمى سۇتۇق قاراخان ئىكەن. سۇتۇقنىڭ مۇسۇلمان بولۇش سەۋەبى مۇنداق ئىكەن: ئۇ چۇشىدە بىر ئادەمنىڭ ئاسماندىن چۈشكەنلىكىنى ھەم تۈرك تىلىدا «ئىسلامغا بەيئەت قىل، سەن پانىي ۋە باقىي ئالەمدە ئامان بولىسەن» دېگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ ھەم ئەتىسى ئۆزىنىڭ قارارىنى جاكارلاپتۇ. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى مۇسا ئىبنى سۇتۇق تەختكە ۋارىسلىق قىپتۇ. ئۇ رايونلارغا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئارسلانخان مۇھەممەد ئىبنى سۇلايمان ئىبنى داۋۇد بۇغراخانغا قەدەر، تابغاچخان ئاتالغان ئىبراھىم بىلەن ناسىر ئارسلانخان ئاتالغان ئىلىك ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا ئىبنى سۇتۇققىچە ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. ئۇ لەشكەر تارتىپ قادىرخانغا قارشى ئاتلانغاندا، خانلىقىنى تارتىۋېلىپ قويۇپتۇ. سەنجە قادىرخاننى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىز ھىجرىيىنىڭ 494- يىلى (1100-، 1101- يىلى) يۇز بەرگەن ۋەقەلەر بايانىدا بۇ ۋەقەنى بايان قىلىپ بولغان ئىدۇق. «خانلىق ئارسلانخانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، ئۇ پۇت تىرەپ تۇرالاپتۇ» دەپ خاتىرلەنگەن.

سۆتۆقنىڭ ئىسمى «كامىل فىت تارىخ»نىڭ تورنىبېرگ نەشرىدە «شەبۇق»، بېيروت نەشرىنىڭ ئىندېكسىدە «سەبۇق»، مەتنىدە بولسا «سەبۇق» دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

(101) «مۇجمىل تەۋارىخ ۋە قىساس» (گېرېنارد نىڭ كىتابى 38- بەت 1- ئىزاھاتىن ئېلىنغان نەقىل)تا «ئەبۇ ناسىر ئەھمەد ئىبنى ئەلى ئىبنى مۇسا ئىبنى س. ن. كۆچاھ مۇسۇلمان بولمىغان» دېگەن بىر ئىسىمنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ يەردىكى مۇسانىڭ ئاتىسى « مۇسۇلمان بولمىغان» س.ن كۆچاھ بولسا چوقۇم «سۆتۇق كۆچاھ»نىڭ خاتا يېزىلىشى بولسا كېرەك.

(102) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 209- بەت.

(103) ئاتباش — تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتباش دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

(104) پېرتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 287— 290 - بەتلەر.

(105) پېرتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 294- بەت.

(106) نىزامۇلمۇلۇك: «سىياسەتنامە» 220 — 224- بەتلەر.

(107) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 8- جىلد 410- بەت.

(108) «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74-جىلد، «كونا بەش دەۋر تارىخى» 39- جىلد، «بەش دەۋرگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» 29- جىلد، ھامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 107-،108-

به‌تله‌ر.

(109) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 294-، 295- به‌تله‌ر.

(110) گرىنارد: «سۇتۇق بۇغراخان ته‌زكىرىسى هه‌ققىده» 36-، 37- به‌تله‌ر.

(111) هامىلتون: «بەش ده‌ۋردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» خه‌نزۇچه ته‌رجىمىسى 101—103- به‌تله‌ردىكى 4- ئىزاهقا قاراڭ.

(112) بائىلىي: «قەدىمكى خوتەن ساك تىلى مەدەنىيىتى» 91-، 92- به‌تله‌ر، موڭغۇللار ده‌ۋرىده خېشىدا هون قەبىلىسىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىڭ. «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» 170- جىلد «يۇەن يۇ ته‌زكىرىسى»ده جىيۇەن سەلتەنەت ده‌ۋرىده شىشىيا (تاڭغۇت) جوڭشىڭ ئايماقلىرىنىڭ سلاۋچىبېگى يۇەن يۇ ئوردىغا «تاڭغۇتلار بىلەن هونلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا، ياخشى - يامىنىنى پەرق قىلغىلى بولمايدۇ» دەپ مەلۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

(113) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 296- بەت.

(114) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 1898- يىلى رۇسچە نەشرى 132- بەت.

(115) فېدوروۋ: «X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان شەرقىي قاراخانىيلار تارىخى هەققىده قىسقىچە بايان» (قەدىمكى پۇللارغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان. مەن چىن ۋېينشىڭنىڭ خەنزۇچە ته‌رجىمىسىدىن پايدىلاندىم).

كېيىنكى بايانلاردىكى ئىزاهات بېرىلمىگەنلىرى دېگۈدەك مۇشۇ ماقالىدىن پايدىلىنىلغان.

(116) ۋېي لياڭشاۋ: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» 103 — 112- بەتلەر.

(117) بوسۋورس: «ئىسلام سۇلالىلىرى يىلنامىسى ۋە ئومۇمىي قوللانمىسى» 101 -، 102- بەتلەر.

(118) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئىنگلىزچە تەرجىمىسى).

(119) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «ئاپراسىياب» ماددىسىغا قارالسۇن؛ مەسئۇدى «مۇرۇجى ئەززەھەب» دېگەن ئەسىرىنىڭ 313- پەسلىدە ئاپراسىياب بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قارلۇقلارنى بىر - بىرىگە باغلاپ قويغان.

(120) «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»نىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان 2- ۋە 3- نۇسخىسىغا قارالسۇن.

(121) 3- جىلد 337- بەت.

(122) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 255-، 256- بەتلەر.

(123) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»نىڭ 1- نۇسخىسىدا ھىجرىيىنىڭ 409- يىلى (1018 -، 1019- يىلى) ۋاپات بولغان دېيىلگەن. 2-، 3- نۇسخىسىدا ھىجرىيىنىڭ 429- يىلى (1037-، 1038- يىلى) ۋاپات بولغان، دەپ قارايدۇ.

(124) گىرىنارد: «سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى ھەققىدە» 1900- يىلى نەشرى 33-، 34- بەتلەر؛ پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 292-، 293- بەتلەر.

(125) گـرېنارد‌نىڭ: «سـۇتۇق بۇغراخانىنـىڭ تەزكىرىسـى ھەققىدە»دىكى 34- بەت 1- ئىزاھنىڭ ماتېرىيالى «كامىل فىت تـارىخ»تىـن ئېلىـنغان. ئـۇ يەنـە «ئىبـنى خـەلدۇن ئـازراق ئوخشـمايدىغان ئىـبارىلەر بىلـەن ئوخشـاش بىـر ۋەقـەنى بايـان قىلغان. لېكىـن، ئۇ بۇغرانىڭ ئاتىقىنى ‹تۇرك خانى بۇغراخان› دەپ ئېنىـق كۆرسەتكەن بولسا، ئىبنى ئەسىر بۇغرا دەپلا يازغان» دەيدۇ.

(126) مـا شـياۋخېنىڭ: «ئىبـنى خـەلدۇن» (دۇنـيادىكى پەيلاسوپـلار مەجمۇئەسـى)، (تـەيۋەن دوڭـدا نەشـرىيات شـىركىتى 1993- يىلى نەشرى)گە قارالسۇن.

(127) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 4- بەت.

(128) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 8-جىلد 124-، 125- بەتلەر.

(129) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 8-جىلد 131-، 132- بەتلەر.

(130) قارا تېكىن ھەققىدە «كامىل فىت تارىخ»نىڭ 8- جىلـد 79- ۋە 492- بەتلەرگـە قـارالسۇن؛ توقـان تېكىـن ھـەققىدە «كامىل فىت تارىخ»نىڭ 8- جىلد 133- بەتكە قارالسۇن.

(131) ئەسـلىي تېكىسـتىنى ياقۇتنىـڭ «مۇئىلجـەم بۇلـدان» 3- جىلدىكـى «سـىن» (جۇڭگـو) ماددىسـىغا قـارالسۇن؛ ئىنگـلىزچە تەرجىمىسـىنى يۇلىنـىڭ «قـەدىمكى جۇڭگـودىكى يوللار» (I تـوم 1866- يىلى لوندون ئىنگلىزچە نەشرى 186 — 193- بەتلەرگـىچە) دېگـەن كـىتابىغا قـارالسۇن؛ تۈركـىي قوۋملارغـا مۇناسـىۋەتلىك مـەزمۇنلارنى فېـلىڭ چېڭجۇنىنـىڭ «ئـەرەب مىسـال

سەپىردە ئۇچراتقان غەربىي يۇرتتىكى قەبىلىلەر» («غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيەسىگە ئائىت تەھقىقلەنگەن ماقالە- ئەسەرلەر توپلىمى») جۇڭخۇا نەشرىياتى 1963- يىلى نەشرى 184 — 187- بەتلەردىن قىسقارتقان بايانىغا قاراڭ؛ ئۇنىڭدا ھەتتا يەرلىك ئاھالىلەرمۇ شىئەلەر ئىكەن، دېيىلگەن.

(132) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 292- بەتتىكى 5- ئىزاھقا قاراڭ.

(133) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ «ئەبۇ دۇلاف» ماددىسىغا قاراڭ. مايوڭ «سامانىيلار بىلەن جۇڭگونىڭ ئالاقىسى» («ئۆگىنىش ۋە ئويلىنىش» ژۇرنىلى 1983- يىل 3- سان).

(134) سەمئانى: «كىتابى ئەنساب» 486- ۋاراق ئوڭ تەرەپ؛ ئەسلىي مەتنىدە «تۇرك خاقان» دېگەن بىرنەچچە سۆز ئېنىق ئەمەس. بارتولدنىڭ تەھقىقاتى «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۇركىستان» دېگەن ئەسىرىنىڭ 255- بەت 5- ئىزاھقا قاراڭ.

(135) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 292- بەت.

(136) سوۋېت ئىتتىپاقى «قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 1- تۇم 291- بېتىدە: «قارشىنىڭ ئاخباراتىغا قارىغاندا، بۇ ۋەقە سامانىيلاردىن ئابدۇمالىك ئىبنى نۇھ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل (954 — 961- يىللىرى)دە يۈز بەرگەن» دېيىلگەن.

(137) «بۇ يىلى 20 تۇمەن چېدىر كەلگۈدەك تۈركلەر

ئسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان.»

(138) بارتولد: «تۈركىستان تارىخى» 99- بەت 1956- يىلى ئىنگلىزچە نەشرى.

(139) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 296- بەت؛ ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تەتقىق»1986- يىل خەنزۇچە نەشرى 77-، 78- بەتلەر.

(140) بائلېي: «ۋېسا سۇرا ۋە داساۋ (بېگى)» 1964- يىل «ئاسىيا» ژۇرنىلى.

(141) مۇقەددەسى: «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئەقالىم» 3- جىلد 275- بەت.

(142) مۇقەددەسى: «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئەقالىم» 3- جىلد 275- بەت.

(143) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» 2- نۇسخا 19- بەت، 3- نۇسخا 49-، 50- بەت.

(144) لىۋجىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» (1- قىسىم 146- بەت).

(145) 1- جىلد 333- بەت.

(146) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 291- بەت.

(147) خانىدا ئاكىرا: «سوغدىلارنىڭ شەرقتىكى پائالىيىتى» (يۇاناملىق لېكسىيىسىدىكى دۇنيا تارىخى. VI توم 409 — 436- بەتلەرگىچە).

(148) 1- جىلد 288- بەت.

(149) 3- جىلد، 324 — 326- بەتلەر؛ تەرجىمىسىنى بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستىلاسىغىچە تۈركىستان»نىڭ 235-،

236- بەتلەردىن كۆرۈڭ.

(150) كاۋالېۋسكى: «ئەھمەد ئىبىنى فەزلان» فاربكوۋ 1956- يىلى رۇسچە نەشرى.

قوشۇمچە (1)

قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى مەسىلىسى ھەققىدە تەتقىقات

يۇز نەچچە يىلدىن بېرى، قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى، يەنى خاقان چىققان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلەر بېسىقمىدى. ئالىملار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ نەچچە ئون خىل قىياسىنى[1] ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قىياسلاردىكى «ياغمىلاردىن چىققان»، «قارلۇقلاردىن چىققان» ۋە «ئۇيغۇرلاردىن چىققان» دېگەن ئۇچ خىل قىياسنىڭ تەسىرى چوڭقۇراق. «ياغمىلاردىن چىققان» دېگەن قىياس بارتولد قاتارلىق مەشھۇر ئالىملارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، 60-، 70- يىللاردىمۇ بەزى مۇھىم ئەسەرلەرگە كىرگۈزۈلدى. «قارلۇقلاردىن چىققان» دېگەن قىياسنى مەشھۇر تۈركلوگ پرىتساك تەپسىلىي دەلىللەپ چىققاچقا، نۆۋەتتە غەربتىكى كۆپ سانلىق ئالىملار قوللاش پوزىتسىيىسىدە بولۇۋاتىدۇ. «ئۇيغۇرلاردىن چىققان» دېگەن قىياسنى يېقىنقى يىللاردىن بېرى دۆلىتىمىزدىكى بىرمۇنچە ئالىملار قوبۇل قىلىپ، بەزى مۇھىم ئىلمىي بايانلىرىنى ئېلان قىلىشتى. مەن بۇ ماقالەمدە بۇ ئۇچ خىل قىياسنى سىستېمىلىق ئانالىز قىلىپ، ئۆزكۆز قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن.

قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى تەتقىق قىلغاندا، قايسى خىل قىياسنى ياقىلايدىغان ئالىم بولۇشتىن قەتئىينەزەر، قاراخانىيلارنىڭ بەرپا چىسى سۇتۇقنىڭ پائالىيەت ئورنىغا قارىتا ھېچقايسىسى غەيرىي پىكىرده بولۇپ باقمىدى. ھەممىسى دېگۈدەك ئالمائىنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلاندى.

ئالمائى XI ئەسىرده قەشقەرده ياشىغان كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ «تارىخى كاشغەر» دېگەن ئەسىرى يوقىلىپ كەتكەن. لېكىن، جامال قارشىنىڭ «مۇلھەقەتۇل سۇررا ھ» دېگەن ئەسىرىده بەزى بۆلەكلىرى ساقلانغان[2]. ئالمائى «تارىخى كاشغەر» بىزگە تۈركىي قوۋملارنىڭ ئاقساقىلى ئوغۇلچاق قادىرخان ئاساسەن قەشقەرده پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. شۇڭا، بىز قەشقەرنى بۇ سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئەينى چاغدىكى مەركىزى، دەپ قاراشقا تامامەن ھەقلىقمىز. مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئوردۇ بىر خانىنىڭ ئاستانىسىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا، قەشقەر شەھىرى «ئوردۇكەنت» دەپ ئاتالغان، ئۇ خانلارنىڭ قارارگاھى ۋە ئاستانىسى دېگەن مەنىده[3]» دەپ دەللىلەيدۇ. قەشقەر ئەتراپىدا ئاتۇشتىن باشقا، بىز يەنە سۇتۇق ئىش باشلىغاندىن كېيىن تۇنجى ئىشغال قىلغان يېرى ئاتباش ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالىمىز. ئاتباش قەشقەر، پەرغانە ۋە ئىسسىق كۆل ئارىلىقىدىكى تاغقا جايلاشقان بازار بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىياسىي پائالىيەتلەرده قەشقەر رايونى بىلەن بىرگە باغلانغان[4]. سۇتۇقنىڭ ئاتباشنى ئىشغال قىلىشى، پەرغانىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشكە ھەم ئەپچىل ئورۇندا

تۇرۇپ، قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا پايدىلىق بولغان. سۇتۇقنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئورنى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلار بولغاچقا، بارتولد ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا، سۇتۇقنىڭ «ھۇدۇدۇلئالەم»دە خاتىرىلەنگەن ياغما قەبىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتىنى ياغما قەبىلىسىدىن چىققان، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان[5]. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىغا كەلگەندە، مىنورسكي «ھۇدۇدۇلئالەم»نى تەتقىق قىلغاندا، بۇ قىياسنى كۈچەپ تەرغىپ قىلغان[6].

نۆۋەتتە X، IX ئەسىردىكى ياغما قەبىلىسى ۋە قەشقەرگە دائىر ماتېرىياللار ئاساسەن «ھۇدۇدۇلئالەم» بىلەن گەردىنىڭ «زەينۇل ئەخبار»دىن كەلگەنلىكى كۆپچىلىككە مەلۇم. «ھۇدۇدۇلئالەم»نىڭ مىنورسكي تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان نۇسخىسى بار. «زەينۇل ئەخبار»نى تۇنجى قېتىم بارتولد تاللاپ تەييارلىغاندىن كېيىن، مارتىنىز (فوتو نۇسخىسىنى قوشۇپ) ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان[7]. تۆۋەندە بۇ ئىككى كىتابتىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ يىل، ۋاقتى ھەققىدە بەزى ھۆكۈملەرنى چىقىرىمەن («زەينۇل ئەخبار»دا بارتولد تاللاپ تەييارلىغان كىتابتىكى بەت سانىنى قوللاندىم. «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى سان - سىفىرلار قايسى باب، قايسى ماددىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ).

[5- جەدۋەل: ماتېرىياللارغا باھا]

X ، IX ئەسىردىكى خاتىرىلەر	ماتېرىياللارنىڭ يىل ۋاقتىغا دائىر باھا
1. «زەينۇل ئەخبار» (88-، 89- بەتلەر) ئۇدۇن ۋە قەشقەر- دىن تۇبۇتكىچە مۇساپىنى بايان قىلغاندا «قەشقەر ئىلگىرى دېگۈدەك تۇبۇت خاقانىغا تەۋە ئىكەن» دېيىلگەن.	بۇ بەلكىم VII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتقا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، سارىغ (قەدىمكى قەشقەر) قاتارلىق جايلار تۇبۇتلەرگە تەۋە بولغان ئەھۋاللارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.
2. «زەينۇل ئەخبار» (84-، 85- بەتلەر) ياغمىلار توققۇز ئوغۇز خاقاندىن كېيىن، تۈرك خاقانلىقى ئۆز دائىرىسىدىكى قارلۇقلارغا بېقىنغان بولسىمۇ، كۆچمە- ۋاتقان قارلۇقلار بىلەن ئەپ ئۆتەل- مىگەن. تۈرك خا- قانى ئۇلارنى قارلۇقلار بىلەن قىماقلار ئارىلى- قىدىكى رايونغا ئورۇنلاشتۇرغان.	ساگلېدى تەھلىل قىلغاندەك ئىككى خاقان بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقتىن قارلۇقلار كۆچمىۋاتقان بولسىمۇ يەنىلا تۈرك خاقانلىقىنىڭ دائىرىسىدە بولۇشىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى توققۇز ئوغۇز خاقانى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ خاقانىنى، تۈرك خاقانى تۈركەش خاقانىنى كۆرسىتىدۇ[8]. ياغمىلار توققۇز ئوغۇز، يەنى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، نەچچە مۇشكۈلانلاردىن كېيىن تۈركەش خانلىقىغا تەۋە قەبىلە بولۇپ قالغان.

ئۇلار قارلۇقلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچىراپ، ئەرگەچكە، قىماقلار- غا بېقىنغان. كېيىن قىماقلار بىرەك قەبىلىسى چاچقا، ئۇلار تۈرك خاقانىغا بېقىنىپ قايتىپ كەلگەن.	
3. «هۇدۇدۇلئالەم» X باب 10- ماددا - دا جەمئىيەتنى ئىلگىرى قىماقلار، قارلۇقلار ۋە ياغمىلار دائىم بولاڭ- تالاڭ قىلاتتى، دەپ كۆر - سىتىلگەن.	مەنبۇرسكىي بىلەن موربياسۇ تاكائو بۇ شەھەرنى تەكرىتبغىنىڭ شىمالىدا، دەپ قارايدۇ[9]. ياغمىلار بۇ يەردە قارلۇقلار، قىماقلار بىلەن بىر قاتارغا تىزىلغان. بۇ ياغمىلارنىڭ يەنىلا تەكرىتبغىنىڭ شىمالىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ چوقۇم تۈركەش خانلىقىنىڭ مەلۇم مەزگىلىدىكى ۋەقە (ئالدىنقى ماددىغا قارالسۇن).
4. «هۇدۇدۇلئا - لەم» VI باب 21- ماددىدا، خەيلام دەريا ۋادىسىدىكى خەيلام شەھىرى قارلۇقلار بىلەن ياغمىلار ئارىسىغا جايلاشقان، دەپ كۆرسىتىلگەن. XIII باب 1- ماددىدا ئىغراج ئارت ياغ - مىلار رايونىنى توغرا - سىغا كېسىپ ئۆتۈ - كەن، دېيىلگەن.	خەيلام دەريا سى ھازىرقى نارىن دەريا سى بولۇپ، خەيلام شەھىرى نارىن دەريا ۋادىسىدىكى مۇھىم بىر شەھەر. ئىغراج ئارت بولسا تەكرىتبغىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ[10]. بۇ ئىككى خاتىرىگە قارىغاندا، ياغمىلار ئىغراج ئارتىنىڭ شەرق- غەرب تەرىپىدىكى قەشقەر ۋە پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىغا كۆچۈپ كېلىپ بولغان. بۇ يەردىكى قارلۇقلار 816- يىلى فازىل ئىبنى ساھلىنىڭ ھۇجۇمىدا[11] شىمالغا قېچىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، قارلۇقلار كۈچەيگەن VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، IX ئەسىرنىڭ بېشىدا، ياغمىلار جەنۇبقا كۆچۈپ كېتىپ بولغان. «زەينۇل ئەخبار» بىلەن «هۇدۇدۇلئالەم» دىكى ياغمىلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ياغما قەبىلىسىنىڭ ئورنى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىزنى

	تەبىئىي ھالدا«توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى[12]»نىڭ 17- قۇرىدىكى كەمتۈك جايغا خاتىرىلەنگەن ۋەزىر باۋيى جازا يۈرۈش قىلغان پۇقرالار ياغمىلار ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلدۇرىدۇ.[13]
5. «ھۇدۇدۇلئالەم» - XIII باب 1- مادداىدا بۇرۇنقى چاغلاردا قەشقەر- نىڭ كاتتىۋېشى قارلۇقلار ياكى ياغمىلاردىن چىقىدۇ، دېيىلگەن.	دالىي سەلتەنەت دەۋرىدىن كېيىن، تۈركەشلەر قارلۇقلارغا «بېقىنغان». شۇنىڭدىن كېيىن ياغمىلار، تۈركەش قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قارلۇقلارغا بېقىنغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلارغا بېقىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن تۇبۇتلەر ۋە قارلۇقلار زورايغاندا، ئۇلار چوقۇم كۈچلۈككە بېقىنغان. كېيىن ئېھتىمال ئۇيغۇرلارنىڭ جازا يۈرۈش قىلىشى بىلەن («توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۈ تېشى» 17- قۇر؟) جەنۇبتىكى قەشقەر ئەتراپىغا كۆچكەن بولۇشى مۇمكىن.
6.«ھۇدۇدۇلئالەم» XIII باب 1- مادداىدا «قەشقەر چىنىستانغا تەۋە بولسىمۇ، ياغمىلار، تۇبۇتلەر، قىرغىزلار، ئۇدۇن[14] ئارلىقىغا جايلاشقان» دېيىلگەن.	قىرغىزلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىدە پەيدا بولۇشى 840- يىلىدىكى ۋەقەدىن ئانچە ئۇزاق ۋاقىت ئۆتمىگەن مەزگىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدىم[15]. ئەگەر بۇ ھۆكۈم خاتا بولمىسا، بۇ ماتېرىيال 840- يىللىرى ئەتراپىدا ياغمىلارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدا ھەربىكەت قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
7. «ھۇدۇدۇلئالەم» XIII باب 2-، 3- مادداىدا ئاتۇش خرىمكى كەنتىنى تىلغا ئېلىپ، ئالتۇشنىڭ تاشلىنىپ قالغانلىقى ۋە ياغمىلار، قارلۇقلار ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بار- لىقىنى ئېيتىدۇ.	توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پەيدا بولۇشى چوقۇم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.[16]

بۇنداق بولغاندا، ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللار- دىكى ياغمىلارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدا ياشىغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىل - دەۋرلىرىنىڭ IX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا تەۋە بولۇپ، X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن سۇتۇققا باغلاشقا ئامال يوقلۇقىنى كۆرۈۋالىمىز[17]. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھامىلتون تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، بەش دەۋر مەزگىلىدىكى خېشى كارىدورىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلغاندا، «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى گۇاجۇ، گەنجۇ ۋە شاجۇ لىنىيىسىدىكى ۋە كۈسەن قاتارلىق جايلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرگەن[18]، دەپ ھۆكۈم قىلغان. مىنورسكىي بولسا مەزكۇر كىتابتىكى تۇبۇتلەرگە دائىر خاتىرىلەر تۇبۇتلەر كېڭەيمىچىلىك قىلىپ غەربىي يۇرتقا بارغان مەزگىلىگە تەۋە[19]، يەنى تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر خاتىرىسى، دەپ قارايدۇ[20]. چاگلىدى گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئەخبار»نى تولۇق تەھلىل قىلىپ، بۇنىڭدىكى ئوغۇزلار، قارلۇقلار، قىماقلار ۋە ياغمىلارغا دائىر ماتېرىياللاردا 744- يىلى كۆك تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى 840- يىلى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن، دەپ قارايدۇ[21]. بۇ تەتقىقاتلار ئوخشىمىغان يۆنىلىشتىن چىقىش قىلىپ يۇقىرىقى تارىخىي ماتېرىياللارغا بولغان ھۆكۈمنى ياقىلىغان. يىغىپ ئېيتقاندا، قولىمىزدا IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ياغمىلارنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى رايونلارغا خوجايىنلىق قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈدەك ماتېريال بولمىغاچقا،

ئۇنداقتا سۆتۇق بۇغراخاننىڭ ياغما قەبىلىسىدىن چىققانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. نەتىجىدە «ياغمىلاردىن چىققان» دېگۈچى ئالىملارغا ئاخىرقى بىر ئاساس ئېشىپ قالىدۇ، يەنى «مۇدجىمىل تاۋارىخ ۋە قىساس» تىكى بىر خاتىرىلا قالىدۇ.

«مۇدجىمىل تاۋارىخ ۋە قىساس» XII ئەسىردە تاماملانغان بولۇپ، مۇئەللىپى نامەلۇم[22]. ئۇ كىتابتا شەرقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاتىقى كۆرسىتىلگەن بىر جەدۋەل[23] بېرىلگەن. جەدۋەلدە تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئاقساقال - كاتتىۋاشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بىر مۇنچە ئاتاقلار تىلغا ئېلىنغان.

[6 - جەدۋەل: شەرقتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاتىقىنى كۆرسىتىش]

چىن خانى: فەغپۇر(تەڭرىقۇت)	ئىچكى چىن[24] خانى: توققۇز ئوغۇز خاقان
ئۇدۇن خانى: ئۇدۇن تۆرە	قاسار خانى: قاسار خاقان
تۆبۈت خانى: تۆبۈت خاقانى	ئوغۇز خانى: يابغۇ
ياغما خانى: بۇغرا خان	سوغدى خانى: بەگ تېكىن
مىگىل خانى: تېكىن	پەنجىكەنت خانى: كۈل بېيقار (كۈل بىلگە)
؟ خانى: مەغلىغا	؟ خانى: ئىنەل تېكىن
سويياب خانى: يلانشان	ساربىخ خانى: ق. لاجۇر
؟ خانى: خاسكى	بارسخان خانى: ت. بىن بارسخان

قەشقەر خانى: خان	قىماق خانى: تۇتۇق
تاتار خانى: ؟	شالاج خانى: خىلىش ئېركىن
ھۇمۇكات خانى: يالاۋكات (؟)	سوغدىلارنىڭ بۇيۇك خانى: ئىخشىد
قارلۇق[25] خانى: براتىغ	توخسىن (توخسى) خانى: ق. تېكىن
لۇبان خانى: تېكىن لۇبان	سۇتۇرشانا خانى: ئەفشىن
جەج خانى: خ. د. يۇ	ماجار خانى:ك. ن. د. خ
سلاۋىيانلار خانى:؟	ئورۇس خانى: ئورۇس خاقان
بۇرتاس خانى:؟	ئالان خانى: ئالانشاھ
ل.ك. زان خانى: ل. كزان شاھ	ھىندى خانى: راج

«ياغمىلاردىن چىققان» دېگۈچى ئالىملار بۇ جەدۋەلدىكى ياغما خانىنىڭ ئاتىقىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ياغما خانى بۇغراخان دەپ ئاتالغان ئىكەن، ئۇنداقتا بۇ ئاتاقنى قوللانغان قاراخانىيلار خان جەمەتى تەبئىي ھالدا ياغما قەبىلىسىگە تەۋە بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ[26].

لېكىن، بۇنداق تەتۇر دەلىل كىشىنى ھەرگىز قايىل قىلالمايدۇ. بىرىنچىدىن، جەدۋەلدىكى خاتىرىدىن قارىغاندا، «بۇغراخان» ياغمىلارنىڭ بىردىنبىر ياكى ئەڭ مۇھىم ئاتىقىدەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، ئەمەلىيەتتە «بۇغراخان» قاراخانىيلار قوللانغان كۆپ خىل ئاتاقلارنىڭ بىرى. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا، «بۇغرا»غا مۇناسىۋەتلىك مادداىدا مەزكۇر سۆزنى «ئەركەك تۆگە» دېگەن مەنىدە دېگەن. پەقەت بىرلا يەردە قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ ئاتىقى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان. ئېنىقكى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ نەزىردە بۇ ئاتاق ئەڭ مۇھىم

ئاتاقلار تەركىبىدە ئەمەس ئىكەن. ئىككىنچىدىن، ئەڭ مۇھىمى «مۇدجىمىل تاۋارىخ ۋە قىساس»دىكى بۇ ماتېرىيالنىڭ ئىشەنچلىكلىكىگە بىرنېمە دېيەلمەيمىز ھەم مۇئەللىپى نامەلۇم بۇ ئەسەردىكى جەدۋەلدە «ياغما خانى» بىلەن «قەشقەر خانى»نى بىرگە كۆرسەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنىمۇ شەرھلەپ بېرەلمەيمىز. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ ماتېرىيالنىڭ كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن «ھۇدۇدۇلئالەم»، «زەينۇل ئەخبار» بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتى بار بولغان جەدۋەلدىكى خاتىرىنى ئىنكار قىلىشقا ئامالسىز قالغان تەقدىردىمۇ، بىزمۇ قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ ياغمىلاردىن چىققان دېگەن قىياسنى بېكىتكىلى بولمايدىغان يېگانە ئىسپاتلىقىنى جاكارلايمىز.

پرىتساك قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ «قارلۇقلاردىن چىققان» دېگەن قىياسىنى دەللىلەش ئۈچۈن قەشقەرنىڭ كاتتىۋېشى، يەنى ئوغۇلچاق قادىرخان بىلەن سۈتۇق بۇغراخان قاتارلىق كىشىلەرنى قارلۇق قەبىلىسىدىن، دەپ قارايدۇ[27]. پرىتساك ناھايىتى ئۆتكۈرلۈك بىلەن «تارىخى كاشغەر»دىكى سۈتۇق بۇغراخاننىڭ ئەجدادى بىلگە كۈر قادىرخان[28]نىڭ ئىسپىنجاب ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر خاتىرىگە دىققەت قىلغان. ئۇ خاتىرىدە «تۈركىستاندا تۇنجى ئىسلامغا بەيئەت قىلغانلار شاشلىقلاردۇر. شاشلىقلار بىلگە كۈر قادىرخان دەۋرىدە ئىسلامغا بەيئەت قىلغان (ئەينى چاغدا) ئەمىر نوھ ئىبنى مەنسۇر ئىبنى رازى سامانىي ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ ئىسپىنجابقىچە كەلگەن بولۇپ، نۇرغۇن مال - دۇنياغا ئېرىشكەندىن كېيىن چېكىنىپ كەتكەن»[29] دېيىلگەن. ئۇ تېخى بۇ ۋەقەنى سەمئانىڭ «كىتابى ئەنساب»تىكى نوھ ئىبنى

ئەسىئەد ھىجرىيىنىڭ 225- يىلى (840- يىلى) ئىسپىجابنى ئىشغال قىلغانلىقىغا دائىر خاتىرىگە باغلايدۇ[30]. بۇ ئاستە تارىخىي ماتېرىيال كەمچىل ئەھۋالدا، بۇ ھەقىقەتەنمۇ قاراخانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىر مۇھىم يېپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، بۇنىڭغا ئېسىلۇۋېلىپ سۇتۇقنى قارلۇقلاردىن دېسە كىشىنى تولۇق قايىل قىلالمايدۇ. «تارىخى كاشغەر»دىكى خاتىرىلەر قالايمىقانراق. شۇڭا، بارتولد «تارىخى كاشغەر»دە نۇرغۇن قالايمىقان ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن، سامانىيلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار تېخىمۇ شۇنداق، دېگەن[31]. بارتولد تۇركىستاندا تۇنجى ئىسلامغا بەيئەت قىلغانلارنىڭ شاشلىقلار ئىكەنلىكىنى پرىنسىپ جەھەتتىن توغرا دېگەن. 751- يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن مۇسۇلمانلار شاش ئەتراپىغا چېكىنگەندىن كېيىن، رافئىنىڭ ئىسيانىنى قوللاشتەك[32] قارشىلىشىشلار يۈز بەرگەن بولسىمۇ، شاش ئاساسەن مۇسۇلمانلارنىڭ كونترولىدا تۇرۇۋەرگەن. بولۇپمۇ 816 - يىلى فازىل لەشكەر تارتىپ قارلۇقلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار شاشنى مۇستەھكەم كونترول قىلىۋالغان. ئۇزاق ئۆتمەي سامانىيلار جەمەتى شاشنى ئىدارە قىلىش پەرمانىنى ئالغان[33]. «تارىخى كاشغەر»دىكى ئاتالمىش «تۇنجى ئىسلامغا بەيئەت قىلىش» ئېھتىمال مۇشۇ ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەھۋاللارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار سەل ئېنىقراق. ئەينى چاغدا قارلۇقلارنىڭ كاتتۇنىشى «يابغۇ» دەپ ئاتىلىۋاتاتتى. يابغۇنىڭ قول ئاستىدا يەنە مەلۇم بىر قارلۇق «خاقانى» بولۇشى مۇمكىن ئەمەس[34]. شۇڭا، ئەگەر ئىسپىجابقا يۈرۈش قىلغان نوھ ئىبنى مەنسۇر ھەقىقەتەن سامانىيلار ئەمىرى

نوھ ئىبنى ئەسئەد بولسا، ئەگەر ئىسپىجابقا يۇرۇش قىلغان ۋاقىت ھەقىقەتەن 839-، 840- يىلىدىكى ۋەقە[35] بولسا، ئۇنداقتا سۆتۈقنىڭ ئەجدادى بىلگە كۇرنىڭ قارلۇقلاردىكى قادىرخان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. تۈركەشلەر يىمىرىلگەندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ غەربى قىسمىدا «خان» مەۋجۇت بولغانلىقىدىن گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، 893 - يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسىدە «خان» دېگەن ئاتاقنى تىلغا ئالمىغان[36]. ئەگەر «خان» دېگەن ئاتاق مەۋجۇت بولغان تەقدىردىمۇ «قادىرخان»[37] دېگەن سۆزىتلىگۈچىنى قوشقانلىقىدىن ئىخىمۇ گۇمانلىنىشقا ئەرزىيدۇ.

پرىنسىپ يەنە 893- يىلىدىكى تالاس ئۇرۇشىدىكى قارلۇقلارنى ئوغۇلچاقنىڭ قوۋمى دەپ قارايدۇ. ئۇ «تارىخى كاشغەر»دىكى ئوغۇلچاق قادىرخان بىلەن سامانىيلار ئەمىرى ئىسمائىلنىڭ خەت ـ ئالاقىسىگە دائىر خاتىرىنى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئۇرۇش يۈز بەرگەنلىكىدىن بېرىلگەن بېشارەت دەپ تونۇيدۇ ھەم بۇ ئىسمائىلنىڭ تالاسقا يۇرۇش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈربدۇ. ئۇ تېخى ئوغۇلچاق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاتالمىش قاراخانىيلارنىڭ تۇنجى ئەۋلاد خانى بىلگە كۇرنىڭ ئەۋلادى ئوغۇلچاق تالاستىن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى شەرھلەش ئۈچۈن، يەنە بىر يېڭى قىياس، يەنى «قاراخانىيلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادى ئىككىگە بۆلۈنۈش تۈزۈمى بويىچە، ئۆزىنىڭ خانى ئۆز تەۋەلىكىنى ئىداره قىلىش ئۈچۈن ئىككى

قىسمغا بۆلۈنگەن (قوش خانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان). شەرقىي تارماقنىڭ ھۆكۈمرانى، يەنى بۇيۇك خاقان قارا ئوردۇ (بالاساغۇن)دا تۇرغان، ئارسلان قاراخان دېگەن سەلتەنەت نامىنى قوللانغان. ئۇ تېخى نەزەرىيە جەھەتتىمۇ قاراخانىيلارنىڭ پۈتكۈل خان جەمەتىنىڭ ئەڭ ئالىي ئاقساقىلى ھېسابلىنىدۇ. غەربىي تارماقنىڭ ھۆكۈمرانى، يەنى ئورۇنباسار خاقان ئاۋۋال تالاستا تۇرغان. كېيىن قەشقەردە تۇرغان، كېيىن يەنە تالاسقا قايتىپ كەتكەن. ئۇنىڭ سەلتەنەت نامى بۇغرا قاراخان بولغان»[38]، دەپ قارايدۇ. تالاستىكى ئاقساقال ئورۇنباسار خاقان بولغاچقا، ئۇ 893- يىلى قارارگاھىنى قولدىن بېرىپ قويغاندىن كېيىن، بالاساغۇندا تۇرالمايى، قەشقەرنى قارارگاھ قىلىشقا مەجبۇر بولغان، ئەلۋەتتە.

لېكىن، ئەمەلىيەتتە پرىتساكنىڭ ئەينى چاغدىكى بالاساغۇندا قاراخانىيلارنىڭ بىر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تەمىنلىگەن ماتېرىياللىرى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

پرىتساك نەقىل ئالغان بىرىنچى ماتېرىيال بولسا ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ»تىكى بىر تۈرك خانزادىسى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى (943-، 944- يىلى) سامانىيلار قولىدىكى بۇ خانزادىنى سامانىيلار سۈتۈققا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن لەشكەر چىقىرىپ بالاساغۇندىكى ھاكىمىيەتكە ھۇجۇم قىلغاندا ئەسىرگە چۈشكەن قاراخانىيلارنىڭ خانزادىسى، دەپ قارايدۇ. ئۇ تېخى بۇ قېتىمقى لەشكەر چىقىرىش «سىياسەتنامە»دە بېشارەت بېرىلگەن دەپ قاراپ، بۇ ئارقىلىق بالاساغۇندا بىر ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەللىلىگەن[39].

نىزامۇلمۇلۇك «سىياسەتنامە»[40]دە سامانىيلارنىڭ بەزى سەركەردىلىرى 943- يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئەملىگە ئاشمىغان سىياسىي ئۆزگىرىشتە، بالاساغۇندىكى مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىق قىلىشنى باھانە قىلىپ، سەركەردىلەرنى توپلىغان بولسىمۇ، سىياسىي ئۆزگىرىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ باھاننىڭ كېرىكى قالمىغانلىقىنى، لەشكەر چىقىرىشنىڭ ئەھمىيىتىمۇ قالمىغانلىقىنى ئېيتقان. «سىياسەتنامە»دە بۇ پىلاننىڭ ئەملىگە ئاشقانلىقى ئېيتىلمىغان، ھەتتا بۇ پىلاننىڭ ئەملىدىن قالدۇرۇلغانلىقىدىن بېشارەت بېرىلگەن. «كامىل فىت تارىخ»تىكى خاتىرىگە كەلسەك، بىز ئۇنىڭدىنمۇ بەكرەك غەيرىي تەسىرگە ئىگە بولىمىز. ئىبنى ئەسىر ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى سامانىيلاردا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق توپىلاڭ ۋەقەسىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن[41].

«بۇ يىلى ئابدۇللا ئىبنى ئەشكام ئەمىر نوھقا ئاسىيلىق قىلىپ، خارە زىمىنى قاتتىق ساقلاپ، قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇ سەۋەبتىن، نوھ بۇخارادىن مەرۋىگە بېرىپ، ئىبراھىم ئىبنى پارسنى لەشكەر باشلاپ بېرىپ تاقابىل تۇرۇشقا ئەۋەتتى. قوشۇن يۈرۈش قىلىۋاتقاندا ئىبراھىم سەپەردە ئۆلدى. ئىبنى ئەشكام تۈرك خانىغا نامە ئەۋەتتى ھەم ئۇيەرگە قېچىپ كېلىپ پاناھلاندى. ئەينى چاغدا تۈرك خانىنىڭ بىر ئوغلى نوھنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇخارادا تەقىپتە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن نوھ تۈرك خانىغا خەت ئەۋەتىپ، ئىبنى ئەشكامنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئوغلىنى قويۇۋېتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تۈرك خانى جاۋاب قايتۇرۇپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىبنى ئەشكام بۇلارنى بىلگەندىن كېيىن، نوھقا ئەل بولۇپ، خارە زىمىدىن ئايرىلدى. نوھ

ئۇنى ئەپۇ قىلىپ ئۇبدان مۇئامىلە قىلدى».

بۇ خاتىرىدىن ئىبنى ئەشكامنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئىبنى ئەشكامنىڭ پائالىيەت دائىرىسى خارەزىم ئەتراپى بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى، ئىسىق كۆل ئەتراپىدىكى بالاساغۇن بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇ تۈرك خانىنى خارەزىم ئەتراپىدىكى تۈرك خانى، يەنى ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ ئاقساقلى، دەپ ئويلاش كېرەك. ئەگەر ئىبنى ئەشكام ئامۇدەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى خارەزمدىن ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ زېمىنىنى بېسىپ ئۆتۈپ مۇسۇلمانلار ئىشغالىيىتىدىكى تالاسنىڭ شىمالىدىكى بالاساغۇنغا (تالاسنىڭ شەرقىدىكى مەلۇم بىر جايغا) بارغان بولسا، ئۇ نوھقا ئەل بولغاندا خارەزمدىن قايتا ئۆتۈشى بىھاجەت. قىسقىسى، بۇ ماتېرىيال سۈتۈق دەۋرىدە بالاساغۇندا قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ.

پرىنسىپ نەقىل ئالغان ئىككىنچى ماتېرىيال بولسا خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى توققۇزاق سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى ھون جېلۇ، تېيەنچېك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى ئاقساقال جاڭ مۇجىن، چاڭشىك سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى ئاقساقال تۇرئاز، تېيەنپۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 6- يىلى شۆ- توڭخەي قاتارلىق تۈرك ئەلچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا كەلگەنلىكىگە دائىر خاتىرە[42] بولۇپ، ئۇ بالاساغۇندىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى مۇشكۈلاتقا دۇچ كەلگەن، يەنى سۈتۈق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، سامانىيلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلغاندا ئوتتۇرا ئىقلىمغا ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم تەلەپ

قىلغان، دەپ قارايدۇ[43]. ئۇ تېخى «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى تېمىنشىمەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى قىتانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان تۈركلەرمۇ قاراخانىيلارنىڭ بالاساغۇندىكى ھاكىمىيىتى، دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ قاراشنى 1900- يىلى گرېنارد ئوتتۇرىغا قويۇپ بولغان[44]. 1955- يىلى ھامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»دىمۇ بۇنداق ئۇدۇللاشنىڭ ئېھتىماللىقىنى تىلغا ئالغان[45]. ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، بۇنداق قاراشنى تولۇق ئىنكار قىلغۇدەك يېتەرلىك ئىسپات يوق. لېكىن، ھون جېلۇ قاتارلىق كىشىلەرنى قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، خېشىدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان لەشكەرلەر ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىك بىرنەچچە كۈچلۈك ئەلنىڭ نېرىسىدىكى بالاساغۇن ھاكىمىيىتى ئانچە كۈچ - قۇدرىتى قالمىغان ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى ھاكىمىيەتكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ماتېرىيال تېخىمۇ كەمچىل. يەنە بىر جەھەتتىن، خوتەن ساك تىلىدىكى ماتېرىياللاردىن ئەينى چاغدىكى خېشى رايونىدا نۇرغۇن كىچىك تۈرك قوۋملارنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھون قەبىلىسى بارلىقىنى بايقىدۇق. شۇڭا، بۇ «ھون» توغرىسىدىكى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى كېيىنكى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى بولۇپ كەلگەن ھون جېلۇنىڭ فامىلىسى بولۇشى مۇمكىن[46]. بۇنىڭدىن باشقا، «لىياۋ سۇلالىسى تارىخى»دىكى تېمىنشەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 3- يىلى قىتان ئېلىگە كەلگەن تۈرك ئەلچىسى بىلەن شېنسى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۇنجى يىلى قىتانلارنىڭ تەيزۇخانى جازا يۈرۈش قىلغان خۇاڭخې دەرياسىنىڭ خېچۇي ئەتراپىدىكى تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى يوقمۇ؟

شۇڭا، هامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»نىڭ ئاخىرىدا: «شۇنىڭ ئۈچۈن بەش دەۋر مەزگىلىدە، ئوتتۇرا ئىقلىمغا ئولپان ئەكەلگەن تۈركلەرنى گەنجۇدىن كۈچاغىچە ئارىلىقتىكى مەلۇم بىر تۈرك قەبىلىسى، دەپ قاراشنىڭ مۇمكىنچىلىكى يوق ئەمەس، دەپ يازىدۇ.

ئۈچىنچى، پرىتساك يەنە ئارسلانخان ئاتىقى بار مۇسا ئىبنى سۇنۇق بالاساغۇننى ئىگىلىگەن ۋەقە ئارقىلىق بالا ساغۇندا ئەسلىي بىر ئارسلانخان (بۇيۇك خان) مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىغان[47]. لېكىن، مۇساغا مۇناسىۋەتلىك بۇ ئىككى ئىش (ئاتاق بىلەن ھۇجۇم قىلىش) ئەمەلىيەت بولغاندىمۇ، پرىتساكنىڭ قىياسىغا قوشۇلالمايمەن. كىشىلەرگە مەلۇمكى، مۇسانىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان (998- يىل 1- ئايدا ۋاپات بولغان)نىڭ قارارگاھى قەشقەردە[48] بولسا، ئۇنىڭ نەۋرە ئاكىسى ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بۇغراخان[49] بالاساغۇندا تۇرغان. ھارۇن بۇغراخان ھىجرىيىنىڭ 382- يىلى (992- يىلى) بۇخارا شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان مەشھۇر شەخس[50]. ھارۇن ئىبنى سۇلايمان بولسا ئەلى ئىبنى مۇسادىن بۇرۇن ۋاپات بولغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بالاساغۇن بەلكىم ئەلىنىڭ ئوغلى ئەھمەد تۇغان خانىنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن[51]. تۇغان خان ھىجرىيىنىڭ 394- يىلى (1003-،1004- يىلى) «قوس ئوردۇ ھۆكۈمرانى» ئاتىقى بىلەن تەڭگە پۇل تارقاتقان[52]. ئەلى ئىبنى مۇسا قەشقەردە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا كىمنىڭ ۋارسلىق قىلغانلىقىنى بىلمەيمىز. ھىجرىيىنىڭ 396- يىلى (1005-، 1006- يىلى)دىن باشلاپ يۈسۈپ ئىبنى ھارۇن ئىبنى سۇلايمان قادىرخان

قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە تەڭگە پۇللاردا ئۇچرايدۇ[53]. بۇ يۈسۈپ قادىرخان ئىبھتىمال ھىجرىيىنىڭ 398- يىلى ياكى بۇنىڭدىن بۇرۇنراق ئۇدۇننى غەلىبىلىك ئىشغال قىلغان[54]. ئۇ كېيىن يەنە پەرغانىنى (1022- يىلى) ۋە بالاساغۇننى[55] (1027- يىلى) ئىگىلىگەن. ئۇ (1032- يىلى) ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەر بىلەن بالاساغۇنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان[56]. 1041- يىلى تېكىن ئىبراھىم ئۆزىنى تابغاچ بۇغرا قاراخان دەپ ئاتاپ، سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ماۋارەئۇننەھردە ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار شەرق ۋە غەرب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن[57]. يۇقىرىقى قىسقىغىنا بايانىدىن پىرىنسىپنىڭ ئاتاق ھەققىدىكى قىياسى (ئارسلان ــ بۇيۇك خان، بۇغرا ــ ئورۇنباسار خاقان) ھېچبولمىغاندا، سۇلايمان ئارسلانخاندىن بۇرۇن بولغا قويۇلغان دېگىنىنىڭ پۈتۈن تەرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئۇنىڭ سۈتۈق دەۋرىدە، ھەتتا بۇنىڭدىن بۇرۇن ئارسلان ۋە بۇغرا دېگەن ئىككى خاقان مەۋجۇت، بالاساغۇن ۋە تالاس (ياكى قەشقەر) تا ئىككى ھاكىمىيەت مەۋجۇت، دېگەن تەسەۋۋۇرنمۇ تېخنمۇ پۈتۈن تەرەپ تۇرالمايدۇ.

پىرىنسىپنىڭ قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى، ئۇنىڭ X ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى نەچچە ئون يىل مابەينىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە بولغان تونۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ يۇقىرىقى ماقالىسىدە مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇجى ئەززەھەب» تىكى بىر ئابزاس خاتىرىسىنى نەقىل ئېلىش

ئارقىلىق، ئەينى چاغدىكى قارلۇقلار ئۆز قىياسىدىكى «تۈرك بۆيۈك خانى» ئورنى بىلەن بىر بۆيۈك قارلۇق خانلىقى مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن[58]:

مەسئۇدى ھىجرىيىنىڭ 332- يىلى (943-، 944- يىلى) مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: قارلۇقلار پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا تۇرىدۇ. قارلۇقلار ‹مۇلۇك› لىك (يايلاققا بولغان ئالىي ھۆكۈمرانلىق)نى ئۈستىگە ئالغان. خاقانلارنىڭ خاقانى ئۇلاردىن چىققاچقا، خاقان تۈركلەرنىڭ بارلىق قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ‹مۇلۇك› بىگە كىرگۈزگەن. شۇڭا، ئۇلار ھەممىسى (تۈركلەر)نىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇلار ئاپراسىياب بىلەن شانا (ئاشىنا)نى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ قارايدۇ.

مەن مەسئۇدنىڭ خاتىرىسىدىكى ئەسلىي مەتىنىنى تۆۋەندىكىدەك تەرجىمە قىلدىم[59]: «(313- يەسىل) تۈركلەردە قىماقلار، بارسخانىيەلەر (بارسخانلىقلار) بەدىيەلەر ۋە ماجارلار بار. تۈركلەرنىڭ ئەڭ باھادىرلىرى ئوغۇزلار؛ تەن قۇرۇلمىسى ئەڭ كېلىشكەن، بويى ئەڭ ئېگىز، چىرايى ئەڭ ئۆلچەملىكلىرى قارلۇقلار بولۇپ، ئۇلار پەرغانە، شاش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان. بۇرۇن خانلىق ھوقۇقى ئۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، خانلارنىڭ خانى قارلۇقلاردىن چىققاچقا، ئۇلارنىڭ خانلىقى بارلىق تۈركىي ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكەن. شۇڭا، ئاۋام قارلۇق خانىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلايدىكەن. پارس شاھلىقىنى بويسۇندۇرغان ئافراسىياب ئەلتۈركىي مۇشۇ خاقانلارنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇلاردا يەنە شاباھ بار ئىكەن. ئەمما، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىزدە تۈركلەرنىڭ ھەرقايسى خانلىرى ئۆز

هۆكۈمرانلىرىنىڭ سۆزىگە ئىتائەت قىلمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ سەمەرقەنت چۆلىدىكى ئامەت (؟) دېگەن شەھەر خارابلىشىپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى ئىش. بىز «ئەۋسات»[60] دېگەن كىتابتا خانلىقنىڭ ئۇ شەھەردىن كۆچۈش سەۋەبىنى سۆزلەپ بولغان ئىدۇق.»

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاپراسىياب ئەلتۇركىي ئاۋستا دەۋرىدىن بېرى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى تۇران قەھرىمانى بولۇپ، كېيىنكى چاغدا ئەرەبلەر تۇرانلىقلار بىلەن ئافراسىياب ۋە تۇركىي قوۋملارنى بىر گەۋدە ئىكەن، دەپ تونۇپ قالغان[61]. يەنە بىر شەخس شاباھ بولسا ئەرەب - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردا سامانىيلار شاھى خۇرمىزدنىڭ قوشۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن تۈرك خاقانىدۇر، دەپ خاتىرىلەنگەن. رىۋايەتلەردىكى ئاپراسىياب بىر ياقتا تۇرۇپ تۇرسۇن. ئاشۇ شاباھنىڭ قارلۇقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكى بەلكىم مەسئۇدنىڭ پەرىزى بولسا كېرەك. تەبەرى بىلەن ياقۇتى بۇ ھەقتە ئازراقمۇ بېشارەت بەرمىگەن. يەنە كېلىپ، بىز بىر قىسىم قارلۇقلار VI ئەسىردە كۆكئارتنىڭ غەربىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندىمۇ، VII، VIII ئەسىرلەردىكى غەربىي تۈركلەر ۋە تۈركەش خاقانلىقىنىڭ قارلۇقلار بىلەن ھېچقانداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يوق. شۇڭا، مەسئۇدنىڭ بۇ گېپىنىڭ ئاخىرى غەربىي تۈركلەردىن بۇيانقى تارىخنىڭ خاتا ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر.

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قارلۇقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى شاش ۋە پەرغانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەلىپە مەئمۇن قارلۇقلارنى ئەرەب - پارس ئەللىرىنىڭ شەرقىدىكى ئاساسلىق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ بىرى

هېسابلىغان. كېيىن فازىل ئىبنى ساھىل قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلغان. ھېچبولمىغاندا، سامانىيلار جەمەتى شاش بىلەن پەرغانىنى ئىداره قىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار بۇ ئىككى رايوندا پائالىيەت ئېلىپ بارالمىغان. شۇڭا، مەسئۇدىنىڭ قارلۇقلار ھەققىدىكى خاتىرىسى چوقۇم VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تارىخنى ئەكس ئەتتۈرگەن ياكى ئۇ تەبەرنىڭ «تارىخى تەبەرى»سىنى بەك ئۇلۇغلىۋەتكەن. پرىتساك بۇنداق ئەسلىدىن قالايمىقان خاتىرىدىن پايدىلىنىپ X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇيۇك قارلۇق خانلىقى، يەنى قاراخانىيلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىغانلىقىغا قاراپ، ئەسلىي مەتىنى بۇرمىلانغان، دېگەن گۇماندىن خالىي بولالمايمىز. ئەكسىچە، بىز IX ، X ئەسىردە تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ پارچىلىنىپ كەتكەنلىكىنى، بۇيۇك قارلۇق خانلىقىنىڭ مۇتلەق مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بولغان[62]. قىسقىسى، پرىتساك سۇتۇق ۋە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ قارلۇق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالايدىغان ئىشەنچلىك ماتېرىيال تاپالمىغان. سۇتۇقنىڭ ئەجدادى بىلگە كۇر 840- يىلىدىن ئىلگىرى ئىسپىجاب ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى، ئۇلارنىڭ قارلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىسپىجاب ئەتراپىدىكى تۈركىي قوۋملار بىلەن قارلۇقلارنىڭ مەلۇم مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندىمۇ، ئۇلارنىڭ IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پارچىلىنىپ كەتكەن تۈركىي قوۋملاردىن زادى قايسىبىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك

ئىكەنلىكىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرە لمەيمىز. قارىغاندا «قارلۇقلاردىن چىققان» دېگەن قىياس ئازراقمۇ ھەمدەمچى ئىسپاتقا ئېرىشەلمىگەن يېتىم ماتېرىيال ئىكەن.

«قارلۇقلاردىن چىققان» دېگەن قىياسنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىيال يېتەرلىك بولمىسىمۇ، «تارىخى كاشغەر»دىكى بىلگە كۆرگە دائىر خاتىرىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى بار. بۇ سۆزتوقنىڭ ئەجدادى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي قىسمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىيلارنى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا ژۇجۇتقا كەلگەن، دېگەن قىياسنى پۈت تىرەپ تۇرغۇزماقچى بولساق، تېخىمۇ چوڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر بەلكىم بۇ قىيىنچىلىقنى يېڭەلەيدىغان تولۇق تارىخىي ماتېرىيالنى مەڭگۈ تاپالماسلىقىمۇ مۇمكىن. نۆۋەتتە دۆلىتىمىز ئىچى - سىرتىدىكى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ ئېيتساق، «ئۇيغۇرلاردىن چىققان» دېگۈچىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساسى بولسا «چىن سۇلالىسى تارىخى ـــ جەنگىبخەننو تەزكىرىسى»دىكى بىر ئابزاس خاتىرىدىن ئىبارەت، يەنى دادىڭ سەلتەنەت دەۋرىدىكى يىللار (1161-1189- يىلى)دا لىياۋ (قىتان) سۇلالىسىگە كەلگەن ئۇيغۇر ئىسلام «ئېلىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ زورقىۇ قەبىلىسىدىن بولۇپ، تۇرۇژاتقان شەھىرىمىزنىڭ نامى قوس ئوردۇ» دېگەن. بىراق، بىز بۇ تارىخىي ماتېرىيالنى ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا مۇنداق ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. بىرى، «تارىخى كاشغەر» ۋە «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى بايانلاردىن قارىغاندا، XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە قاراخانىيلىقلار

ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى تارىخى ۋە مىللەت مەنبەسىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، «تارىخى كاشغەر»دە سۇتۇقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى «ئاپراسىياب ئىبنى بەشانك ئاست (؟) ئىبنى راسمان» دەپىلگەن. «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى، خاتۇن، تەگىرىم، تېكىنلەر ئاپراسىيابنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى جاكارلاپلا قالماي، يەنە ئاپراسىيابنى تۇركلەرنىڭ «ئاقساقىلى» دەپ جاكارلىغان ھەم قاراخانىيلار تەۋەلىكىدىكى بەزى شەھەرلەرنىڭ تارىخىنى ئۇلارنىڭ پائالىيىتىگە باغلاپ قويغان («كاشغەر» ۋە «بارسخان» ماددىسىغا قارالسۇن). بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇئەللىپ مەھمۇد كاشغەرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرىكى پائالىيەت رايونى بولمىش موڭغۇل ئېگىزلىكىگە نىسبەتەن ناتونۇش بولۇپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەنمەيدىكەن. يەنە بىرى بولسا، موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنگەن «ئۇيغۇر» سۆزى تەگىرىتاغ رايونى، ھەتتا تەگىرىتېغىنىڭ غەربىدىكى تۇركىي قوۋملارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «چىيۇ چۈجى ھەزرەتنىڭ غەربىكە سايا ھەتى»دىكى «ئۇيغۇرلار» ئىدىقۇت دائىرىسىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان رايونلاردىكى ئاۋامنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، يەنە جانبالىق (ھازىرقى سانجى)نىڭ غەربىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇركىي قوۋملارنى، ھەتتا خارەزىم قاتارلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، چىڭگىزخاننىڭ «ئۇيغۇر تاغلىرىدىكى ئوغرىلار»غا جازا يۈرۈش قىلىشى[63]. شۇڭا، XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شەرققە كەلگەن سودىگەرلەر ئېيتقان قوس ئوردۇ (بالاساغۇن) لۇق

«ئۇيغۇرلار»مۇ مۇشۇنداق ئومۇمىي نام بولسا كېرەك.

قىسقىسى، سۇنۇق بۇغراخان ۋە قاراخانىيلار خان جەمەتىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى بېكىتىشكە ھازىرچە بېتەرلىك ماتېرىيال كەمچىل. لېكىن، دەل سۇنۇقنىڭ رەھبەرلىكىدە كاشغەردىكى تۈركىي قوۋملار تەڭرىتاغ رايونىدىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ئىسلاملىشىشىدا ماھىيەتلىك ئەھمىيەتكە ئىگە تۇنجى قەدەمنى باستى.

ئىزاھلار:

(1) پرىتساك: «قاراخانىيلار» 1953- يىلى نەشرى 21-، 22- بەتلەر؛ ۋېي لىياڭشاۋ «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تەكشۈرۈش» 1986- يىلى نەشرى 27- بەت.

(2) ئالمائى ھەققىدە سەمەئانىڭ «كىتابى ئەنساب»قا قارالسۇن. جامال قارشى ۋە «مۇلھەقەتۇل سۇررا» ھەققىدە مۇشۇ كىتابتىكى قوشۇمچە (2)گە قارالسۇن.

(3) مەھمۇد كاشغەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىنگلىزچە نەشرى، ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرى يەنە «ئوردۇ بولسا بالاساغۇنغا يېقىن بىر جاي. شۇڭا، بالاساغۇنمۇ مۇشۇ يەر نامى بىلەن قوس ئوردۇ دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن. بىز مۇقەددەسىنىڭ «ئەھسەنۇت تەقاسىم فى مەرەفەتىل ئەقالىم» (3- جىلد 263-، 264- ۋە 275- بەتلەر)دىن بىلىشىمىزچە، بالاساغۇنىنىڭ غەربىدىكى بىر تۈركىمەن خانى تۇرىدىغان شەھەرنىڭ نامى «ئوردۇ» ئىكەن. قارىغاندا، ھېچبولمىغاندا IX ئەسىرلەردە بالاساغۇنىنىڭ كۆلىمى

كىچىك بولمىسىمۇ، ھەرگىز پايتەخت ئەمەس. موڭغۇل دەۋرىدە چاغاتاينىڭ تۇرالغۇسى ئالمالىققا يېقىن بولسىمۇ، شەھەر ئىچىدە ئەمەس ئىدى ھەم پايتەختىمۇ ئەمەس ئىدى، بۇمۇ شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش ئىش.

(4) ئاتاشقا دائىر تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەر ھەققىدە «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي تۈركلەردىن تۇمەننىڭ قوشۇن تارتىشى تارىخى ھەققىدە ئىزدىنىش» دېگەن ماقالەمگە قارالسۇن.

(5) بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخى» 92-، 93- بەتلەر.

(6) مىنورسكىي: «〈ھۇدۇدۇلئالەم〉نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 277-،281- بەتلەر؛ ھامىلتون «بەش دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 101— 103- بەتلەر)دىمۇ مۇشۇ قاراشنى قوبۇل قىلغان.

(7) مىنورسكىينىڭ: «〈ھۇدۇدۇلئالەم〉نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى»گە قارالسۇن. بارتولد تاللاپ تەييارلىغان «زەينۇل ئەخبار»غا قارالسۇن.

(8) چىزنىگلېيدى: «گەردىزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى بايانى» 1973- يىلى ئىنگلىزچە نەشرى 26-، 263- بەتلەر.

(9) مىنورسكىي: «〈ھۇدۇدۇلئالەم〉نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 271-، 272- ۋە 275-، 276- بەتلەر، موربياسۇ تاكائو «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە» 123-،124- بەتلەر.

(10) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 153 — 155- بەتلەرگىچە، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئىغراچ ئارت ھەققىدە مىنورسكىينىڭ «〈ھۇدۇدۇلئالەم〉نىڭ

تېكىستى ۋە يەشمىسى»دىكى 195-، 277- بەتلەرگە قارالسۇن.

(11) مۇشۇ كىتابنىڭ بىرىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافىغا قارالسۇن.

(12) مەشگۇ تاشنىڭ مەتنىنى مۇشۇ كىتابنىڭ بىرىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافىدىن كۆرۈۋېلىڭ.

(13) بۇ تارىخىي ماتېرىيالدىكى خاتىرە IX ئەسىرنىڭ 30-، 40- يىللىرى تەشكىلىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە قايتقان قارلۇقلارنى كۆرسەتسە كېرەك، دېگەن تەسەۋۋۇرنى نۆۋەتتە ھېچقانداق تارىخىي ماتېرىيال قۇۋۋەتلىمەيدۇ. بىز ئىستەخرىنىڭ «كىتابى بۇلدان» (1- جىلد، 6- بەت)دا، پەرغانىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىن مېڭىپ، قارلۇقلار ئېلىنى كېسىپ ئۆتۈپ، توققۇز ئوغۇزلار تەۋەلىكىگە كىرىپ، شاجۇ ئەتراپىغا يېتىپ كېلىشكە جەمئىي 30 مۇساپە كېلىدىغانلىقىنى كۆردۇق. ئىستەخرىنىڭ كىتابىدىن (ئىبنى ھەۋقەلنىڭمۇ شۇنداق) ياغما قىلىسىگە دائىر ئۇچۇر ئالالمىدۇق.

(14) پارسچە ئەسلىي مەتنىدە «چىن» دەپ يېزىلغان. بۇ سۆز پارسچە خوتەن سۆزىدىكى زىر - زەۋەرنىڭ ئورنى خاتا بولۇپ قېلىش سەۋەبىدىن دائىم ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىدىكەن (مىنورسكىينىڭ «‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 24- بەتكە قارالسۇن). بۇ يەردىكىسى دەل بىر دەللىل بولۇشى ئېنىق. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە قەشقەرگە تەۋە دېيىلگەن. «چىنىستان» تۈركىي قوۋملاردىكى جۇغراپىيىلىك تونۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەشقەرنى تۆۋەنكى چىنىنىڭ بىر

قىسمى دېسه، يەنە تېخى قەشقەر ئەتراپىدىكى بارسخاننى «تۆۋەنكى چىن» دەيدۇ.

(15) مۇشۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى باب، بىرىنچى پاراگرافىغا قارالسۇن.

(16) بۇنىڭ IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى كونترول قىلغاندىكى ۋەقەنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ. مۇللېر «مەھرنامە»نى تونۇشتۇرغاندا، IX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى شەھەرلەرنى تىلغا ئېلىپ «كاش» شەھىرى قەشقەرنى كۆرسەتسە كېرەك، دېگەن. ئابى تاكېئو «غەربىي ئۇيغۇر ئېلى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 160 — 163- بەتلەرگىچە، موريياسۇ تاكائو «ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەرنىڭ بېشىبالىقنى تالىشىش ئۇرۇشى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە» گە تولۇقلىما)، 211 — 216- بەتلەرگىچە.

(17) خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىن «غەرب تەرەپتىكى يوللار» (خۇاڭ شىڭجاڭ دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «غەرب تەرەپتىكى يوللار»دىكى «تارىخ - جۇغراپىيە ھەققىدە تەتقىقات»)، «راھىب جىيېنىڭ غەربكە سەپىرىدىكى مۇساپىلەر» («تايشۇنۇم دىۋانى» 51 - جىلد)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسى. ئەنەكتەك»نىڭ ھېچقايسىسىدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە ياغما قەبىلىسى بارلىقى تىلغا ئېلىنمىغان. ۋاڭ يەندى قۇچۇغا ئەلچىلىككە كەلگەندە «ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە قىرغىزلار»نى تىلغا ئالغانلىقىغا كەلسەك، فىللىئوت «كۇمانلار» دېگەن ماقالىسى (فېڭ -

چېكىجۈن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «غەربىي يۈرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى تەھقىقلەرنىڭ تەرجىمە مەجمۇئەسى»نىڭ داۋامى، 8- بەت)دە «كىتابى ئەۋفى» (XIII ئەسىر)دە تەكرىتېغىنىڭ شىمالىدا ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە قىرغىزلار بارلىقى بايان قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئالغاندىن كېيىن، «بىز پەقەت (ۋاڭ يەندېنىڭ) بۇ يەردە ياغمىلار، قارلۇقلار ۋە قىرغىزلار دېگەن ئۇچ نامنى تەڭ تىلغا ئالغانلىقىنى يۇقىرىقى نەقىل بىلەن ئوخشاشلىقىنى ئەستە تۇتساقلا بولىدۇ» دېگەن.

(18) ھامىلتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 15-، 16- بەتلەردىكى 1- ئىزاھ ۋە 19- بەتكە قارالسۇن.

(19) مىنورسكىي: « ‹ھۇدۇدۇلئالەم›نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 126- بەت.

(20) ئالىملار ئادەتتە تۇبۇتلەر دارما زەنپۇ قەستىكە ئۇچراپ، خانلىق پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققان، دەپ قارىسىمۇ، كونكرېت يىل، ۋاقتى ھەققىدىكى كۆزقارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ مەسىلە ھەققىدىكى مۇنازىرە تېخىچە داۋاملىشۋاتىدۇ.

(21) چېرىگلېدى: «گەردىزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدىكى بايانى»

(22) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» 26- بەت (ئىنگلىزچە نەشرى).

(23) ئەسلىي مەتنى بارتولدنىڭ «موڭغۇللار ئىستېلا - سىغىچە تۈركىستان» (رۇسچە نەشرى)نىڭ «تارىخى ما-

تېرىياللار» قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن، 24- بەت.

(24) پارسچىدىكى «چىن ئەنداران» بولسا «ئىچكىرى چىن» دېگەن مەنىدە.

(25) ئەسلىي مەتنىدە «هاللۇخ» دەپ يېزىلغان.

(26) بارتولد: «يەتتەسۇ تارىخى» 92-، 93- بەت؛ مىنورسكىي «‹هۇدۇدۇلئالەم› نىڭ تېكىستى ۋە يەشمىسى» 277 — 281- بەتلەرگىچە؛ هامىلتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 101 — 103- بەتلەردىكى 4- ئىزاھ؛ «قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تارىخى» II توم 14- بەتتىكى 2- ئىزاھ.

(27) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە.»

(28) ئەسلىي مەتنىدە بۇ ئىسىمدىكى زىر - زەۋەر چۈشۈپ قالغان. بارتولد ئالدىنقى سۆزنى «بىلگە» دەپ تەرجىمە قىلغان. ماكۇارت كېيىنكى سۆزنى «ئۇيغۇر» دەپ تەرجىمە قىلغان. پرىتساك كېيىنكى سۆزنى «كۈر» دەپ تەرجىمە قىلغان.

(29) تولۇق تېكىستىنى «مۇلھەقەتۇل سۇررا»دىن كۆرۈڭ.

(30) سەمئانىنىڭ: «كىتابى ئەنساب» دېگەن ئەسىرىنىڭ 286- ۋاراقىنىڭ سول تەرىپى 287- ۋاراقىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قارالسۇن.

(31) بارتولد: «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان» ئىنگلىزچە نەشرى 255- بەت.

(32) يۇقىرىقى كىتاب 200-، 201- بەتلەر.

(33) يۇقىرىقى كىتاب 209-، 210- بەتلەر.

(34) مەھمۇد كاشغەرىنىڭ: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى

«خاقان»غا مۇناسىۋەتلىك ماددىسىغا ۋە خەن رۇلىن ئەپەندىنىڭ «ئوتاق توپلىمى»غا كىرگۈزۈلگەن «تۈركلەرنىڭ ئەمەل - ئاتاق ناملىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىش» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن.

(35) سەمىئانى: «كىتابى ئەنساب»تا ھىجرىيىنىڭ 225-يىلى (840- يىلى) دەپ خاتىرىلىگەن. ئىبنى ئەسىر «كامىل فىت تارىخ» (6- جىلد 509- بەت)تا بۇ ۋەقەنى ھىجرىيىنىڭ 224- يىلى (839- يىلى) يۈز بەرگەن، دەپ خۇلاسىلىگەن.

(36) تەپسىلاتنى پىرتىساكنىڭ «قارلۇقلاردىن قاراخانىلارغىچە» دېگەن كىتابى بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ تۆتىنچى باب بىرىنچى پاراگرافىدىكى «تارىخى تەبەرى»، «مۇرۇجى ئەززەھەب» ۋە «تارىخى بۇخارا»دىن نەقىل ئالغان خاتىرىگە قارالسۇن.

(37) تۈركىي قوۋملار «قادىر» سۆزىنى نام - ئاتاق ۋە كىشى ئىسمى قىلىپ قوللىنىشى كېيىنكى چاغلاردىكى ئىش. بۇ ھەقتە كلاۋسوننىڭ « XIII ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈركىي تىللار ئېتىمولوگىيە لۇغىتى»دىكى «قادىر» ماددىسىغا قارالسۇن. مەن بۇ سۆزنىڭ ئەرەبچىدىكى «قەدەر» («ئىقتىدارى بار» دېگەن مەنىدە) سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىمەن.

(38) ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» دېگەن كىتابنىڭ 2- بېتىدىن نەقىل ئالدىم.

(39) پىرتىساك: « قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە » 294- بەت.

(40) نىزامۇلمۇلۇك: «سىياسەتنامە» 220- ۋە 224- بەتلەر.

(41) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 8- جىلد 410- بەت.

(42) «بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى» 74 - جىلد «بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى» 39- جىلد «بەش دەۋرگە ئائىت مۇھىم خاتىرلەر» 29- جىلد؛ ھاملتوننىڭ تەھقىقىنى «بەش دەۋر- دىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 107-، 108- بەتتىن كۆرۈڭ.

(43) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە» 294-، 295- بەتلەر.

(44) گرېنارد: «سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى ھەققىدە» 1900- يىلى نەشرى 36-، 37- بەتلەر.

(45) ھاملتون: «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» خەنزۇچە تەرجىمىسى 101 — 103- بەتتىكى 4- ئىزاھقا قارالسۇن.

(46) بائىلېي: «قەدىمكى خوتەن ساكا تىلى مەدەنىيىتى» 91-، 92- بەتلەر، مۇڭغۇللار دەۋرىدە خېشىدا ھون قەبىلىسىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىڭ. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 170- جىلد «يۈەن يۇ تەزكىرىسى»دە جىيۈەن سەلتەنەت دەۋرىدە تاڭغۇت جوڭشىڭ قاتارلىق ئايماقلارنىڭ ئورۇنباسار سلاۋچى بېگى يۈەن يۇ ئوردىغا «تاڭغۇت ئېلىدە چاڭلار، ھونلار ئارلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ياخشى - يامىنىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن» دەپ مەلۇمات بوللىغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

(47) پرىتساك: « قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە » 296- بەت.

(48) بارتولدنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن «مۇلھەقەتۇل

سۇرراھ»قا قاراڭ، 123- بەت.

(49) پرىتساك: («قاراخانىيلارغا ئائىت مۇنازىرىلىك بىر قانچە مەسىلە»ۋېي لياڭتاۋ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان؛ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1984- يىللىق 2- سان 68- ئىزاھىدا تولىمۇ ئۇزۇن ئىزاھلانغان). قاراخانىيلاردا بىر خىل قوش ئىسىم تۈزۈمى مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاش كويىدا «بۇ ھارۇننىڭ يەنە بىر ئىسمى ھەسەن» دېگەن. فېدوروۋ « X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIII ئەسىرگىچە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تارىخى ھەققىدە بايان»دا بۇ ئىككى ئىسىم بىر كىشىنىڭ ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بولغان.

(50) ئىبنى ئەسىر: «كامىل فىت تارىخ» 9- جىلد 95-، 98-، 100- بەتلەرگىچە، ئۇنىڭ قارارگاھى ھەققىدە فېدوروۋنىڭ تەھقىقىگە قاراڭ. 104-، 105- بەتلەر.

(51) XI ئەسىردە ياشىغان مۇئەللىپ ھىلال سابى ئەھمەد ئىبنى ئەلىنى بۇغراخانىنىڭ ۋارىسى، دېگەن. فېدوروۋنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ، 106- بەت.

(52) ماركوۋ: «پۇللار مۇنده ربجىسى» 209- بەت 136- نومۇرلۇق؛ فېدوروۋنىڭ ماقالىسىدىكى نەقىل 106-، 107- بەتلەرگە قاراڭ.

(53) فېدوروۋنىڭ ماقالىسى 107- بەت.

(54) ئۇتبى كىتابىنىڭ ھىجرىيىنىڭ 498 - يىلى (1007-، 1008- يىلى)دىكى ۋەقەلەر بايانىدا يۇسۇپ قادىرخانىنى تۇنجى بولۇپ تىلغا ئېلىپ، ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانى ئىكەن، دېگەن. فېدوروۋنىڭ ماقالىسى 107- بەتتىن نەقىل ئالدىم. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. چەت ئەللەر تەزكىرىسى. ئۇدۇن»دا داجوڭ

شياڭفۇ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 2- يىلى (1009- يىلى) ئۇدۇندىكى «قاراخان ئۇيغۇر راسغۇن قاتارلىقلاردىن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئولپان قىلىپ ئەۋەتكەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. بۇ ھەقتە ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس» تىكى تەھقىقكە قارالسۇن.

(55) فېدوروۋنىڭ ماقالىسى 110-، 111- بەتلەر.

(56) فېدوروۋنىڭ ماقالىسى 114- بەت.

(57) ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدە تېزىس»

(58) پرىتساك: «قارلۇقلاردىن قاراخانىيلارغىچە.»

(59) مەسئۇدى: «مۇرۇجى ئەززەھەب» 155- بەت.

(60) «ئەۋسات» بولسا مەسئۇدىنىڭ بىر ئەسىرى بولۇپ، كېيىن ئاساسىي مەزمۇنى «مۇرۇجى ئەززەھەب»كە كىرگۈزۈلگەن. «ئەۋسات» تا تۈركىي قوۋملارنىڭ ئەھۋالى مەركەزلىك ھالدا بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «مەسئۇدى» ماددىسىغا ۋە دېي گوجې «ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيە مەجمۇئەسى» نىڭ 8- جىلدىغا يازغان مۇقەددىمىدە كۆرسەتكەن مەسئۇدى ئەسەرلىرى جەدۋىلىگە قارالسۇن.

(61) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «ئاپراسىياب» ماددىسىغا قارالسۇن، مەسئۇدى «مۇرۇجى ئەززەھەب» نىڭ 12- بابى «ئەڭ بۇرۇنقى پارس شاھلىرى ۋە ئۇلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر»دە ئاپراسىيابنىڭ تۈركىستاندا تۇغۇلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ پارسلار بىلەن ئۇرۇشقانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

(62) مۇشۇ كىتابنىڭ تۆتىنچى باب ئىككىنچى پاراگرافىغا قارالسۇن.

(63) يالۇ جىجۇنىڭ: «بۇھن سۇلالىسى تارىخى ھەققىدە

ئۇچ ماقالە» دېگەن كىتابنىڭ كىرگۈزۈلگەن «خۇيخۇي سۆزىنىڭ مەنبەسى ۋە ئۆزگىرىشى»، «سەيدۇللانىڭ مىللىتى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر» دېگەن ماقالىلىرىگە قارىڭ.

قوشۇمچە (2)

مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ — «سۇررا ھ» لۇغىتىگە تولۇقلىما

كىرىش سۆز

X — XIV ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەڭ چوڭ قىيىنچىلىق — ماتېرىياللارنىڭ تولۇق بولماسلىقى بولسا كېرەك. سانى چەكسىز بولغان ئىپتىدائىي، تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە جامال قارشىنىڭ ئەرەبچە يازغان «مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ» مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جامال قارشىنىڭ ھاياتىغا دائىر ئەڭ ئىپتىدائىي ماتېرىيال ئۇنىڭ «مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ»قا كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئۆز بايانى ۋە بارتولد، بىروككېلمان، خۇفمان قاتارلىق ئالىملارنىڭ تونۇشتۇرۇشىغا ئاساسەن ئۇنىڭ ئىسىم-زاتى ئەبۇ فازىل ئىبن مۇھەممەت ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭ «جامال قارشى» دېگەن لەقىمى ئومۇملاشقان. «قارشى» سۆزى تۈرك تىلىدا «ئوردا، قەلئە» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ لەقەم بولسا «ئوردىدىكى جامال» دېگەن مەنىدە.

جامال قارشى ھىجرىيىنىڭ 628- يىلى (1230- 1231- يىلى) ئالمالىقتا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇننىڭ ھافىزى بولۇپ، ئانىسى مەرۋىلىك ئىكەن. بۇ چاغدا موڭغۇللار ئوتتۇرا

ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ بولغان بولۇپ، ئالمالىق چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگەن ئىدى. چاغاتايخان ئىسلام دىنىغا ئانچە دوستانە پوزىتسىيە تۇتمىغان بولسىمۇ، پۈتكۈل موڭغۇللارنىڭ تەۋەلىكىدە ھەرقانداق دىنىنى قاراقويۇق قوبۇل قىلىۋېرىش سىياسىتىنى يولغا قويغاچقا، يەنە كېلىپ ئالما-لىقتىكى سىغناق تېكىن جەمەتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىشى، مۇسۇلمانلار جامائەسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلدى. جامال قارشى مۇشۇنداق مۇھىتتا چوڭ بولغان. ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق دەۋرىدە بىرقانچە مۇسۇلمان ئالىمنىڭ ھۇزۇرىدا ئەرەب تىلى، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئىلىملىرىدىن ئىلىم تەھسىل قىلغان. بەزى مۇددەر-رىسلەر ئۇنى «ئالدىنقى قاتاردىكى قۇرئانشۇناس» دەپ ئاتىغان.

ئۇزاق ئۆتمەي جامال قارشى شۇ جايىنىڭ ھۆكۈمرانى سىغناق تېكىنىنىڭ مەرھەمىتىگە ئېرىشىپ، ئۇنىڭ ئوغلىغا ئۇستاز بولغان. كېيىن ئۇنى يەنە ئېسىلزادىلەر ئەتىۋارلاپ، زوراغالىق مەھكىمىسىدە مەنسەپكە تەينىلىگەن. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە ئوردىدا تۇرىدىغانلىقى ھەم ئەمەلدار - ئېسىلزادىلەر بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «قارشى» دېگەن لەقەم قويۇلغان ئىكەن. بارتولد: «ئەينى چاغدىكى ئەمەلدار- بەگلەر ئۇنى شۇنداق ئاتىغانلىقى ئېنىق» دەپ قارايدۇ.

ھىجرىيىنىڭ 662- يىلى (مىلادىيە 1263-، 1264- يىللىرى) جامال قارشى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن ئالمالىقتىن قەشقەرگە كەلگەن. كېيىن ئاساسەن قەشقەردە ھايات كەچۈر-

گەن. ئۇ قەشقەردە يەرلىك سەدرلەر بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ ھەمايىسىگە كىرگەن. ئۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانى نەچچە رەت زىيارەت قىلىپ، ئىسلامىيەتنىڭ شەرقىدىكى مەشھۇر شەيخ ۋە ئالىملارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىگەن. ئۇ «مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ» تا ئۆزىنىڭ ئىككى قېتىم قايدۇخانىنىڭ خىزمىتىدە بولغانلىقىنىمۇ تىلغا ئالغان.

جامال قارشى ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەر يازغان. بۇلاردىن مەشھۇرراقى «مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ» تۇر. بۇ قەشقەردىكى بىر مەدرىسەنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن XI ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئەرەب لۇغەتشۇناسى جەۋھەرىنىڭ «سۇررا ھ» دېگەن ئەسىرىنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىسىنى ئۇچراتقاندىن كېيىن، ھىجرىيىنىڭ 681-يىلى تۇزۇپ تەرجىمە قىلىنغان، مەزمۇنى پارسچە شەرھلەنگەن لۇغەت بولۇپ، تىلدىكى ئۆلچەملىك سۆز دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

«سۇررا ھ» سۆزى ئەرەبچىدە «چۈشىنىشلىك»، «ئېنىق» دېگەن مەنىنى بولۇپ، «ئېنىق سۆز»، «ئۆلچەملىك تىل» دېگەن مەنىلەردە ئۆزلەشتۇرۇلگەن. بۇ ئەسەر ئۇسلۇب جەھەتتىن بىر مەھەل دەۋر سۇرگەن ھەم كېيىنكى چاغلاردا نۇرغۇن لۇغەت تۇزگۈچىلەرنىڭ ئۇلگىسى ۋە پايدىلىنىش خەزىنىسى بولۇپ قالغان.

بىراق، بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئەرەب تىلىدا «سۇررا ھ لۇغىتى» گە يازغان «تولۇقلىما» سى تېخىمۇ مۇھىم. بۇ تولۇقلىمىنى ئۇ قەشقەردىكى دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ تەكلىپى بىلەن يازغان. يىزىشقا باشلىغان ۋە تاماملىغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. لېكىن، «تولۇقلىما» دىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋاقىت

هىجرىيىنىڭ 702- يىلى (مىلادىيە 1302- يىلى 8- ئاينىڭ 26- كۈندىن 1303- يىلى 8- ئاينىڭ 14- كۈنىگىچە) ئىكەنلىكىگە قاراپ، «تولۇقلىما»نىڭ تاماملانغان ۋاقتى هىجرىيىنىڭ 702- يىلىدىن بۇرۇن ئەمەس، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ.

«تولۇقلىما» ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بەزى خانلىقلار تارىخىدىن ئارىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر شەيخلەرگە دائىر تەزكىرە ماتېرىياللار ۋە بەزى شەھەرلەرنىڭ مۇساپىسى، ئۆرپ - ئادىتى، مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

«تولۇقلىما» موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە گۈللەنگەن دەۋرى، بولۇپمۇ XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغانلىقى بىلەن ئەڭ مۇھىم ئەسەر هېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدىكى تارىخ هەققىدە خەنزۇچە خاتىرىلەر تولىمۇ كەمچىل. ئەرەبچە - پارسچە تارىخنامىلەر نۇرغۇن بولسىمۇ هەتتا ئەينى چاغدا ئەڭ مۇھىم پارسچە تارىخي ماتېرىيال دەپ شۆھرەت قازانغان جۇۋەينى، راشىدىن، ۋاسەفى ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا هەققىدە پىتەرلىك بايانلار يوق. چۈنكى، جۇۋەينى تۈركىستانغا بارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەسىرى 1260- يىلى ئەتراپىدا تاماملىنىپ بولغان. راشىدىن بىلەن ۋاسەفى ئەسىرىنى يېزىۋاتقاندا بىر پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار پېرسىيەنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى ئانچە بىلىپ كەتمىگەنلىكى ئۈستىگە، ئاساسلىق دىققىتىنى غەربىي ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىقى بولمىش ئىلخانىيە تارىخىغا مەركەزلەشتۈرگەن. ئىبنى ئەسىرنىڭ «كامىل فىت تارىخ»ىغا كەلسەك، گەرچە ناھايىتى مۇھىم بولسىمۇ، مۇئەللىپ موڭغۇللار يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇنلا

مىنسوپاتامىيىگە قىچىپ كەتكەن. ئەمەلىيەتتە يىراقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، باشقا ئەسەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا جامال قارشىنىڭ «تولۇقلىما»سى ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. ئەمەلىيەتتە ئۇ مۇشۇ ەۋرە تۈركىستاندا يېزىلغان ھەم بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر تارىخىي ماتېرىيال. ئۇنىڭ تۈركىستاندىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھەققىدىكى بايانى، بولۇپمۇ ئۆز سەرگۈزەشتىسى، ئۆزى ئىگىلىگەن ئەھۋاللار ۋە ئاڭلىغان نۇرغۇن ۋەقەلەر باشقا تارىخ كىتابلىرىدا ئۇچرىمايدۇ. مەسىلەن، ئۆزىنىڭ ئىككى قېتىم قايدۇخانىنىڭ خىزمىتىدە بولغانلىقى، قايدۇخانىنىڭ يۇەن سۇلالىسى ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان بەگلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر بەزى قىزىقارلىق ئەھۋاللار، يالۋاچ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولمىش مەسئۇت ئاتلىق تۆت كىشىنىڭ ماۋارەئۇننەھرىدىكى پائالىيىتى ھەققىدىكى ئەھۋاللار مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

«تولۇقلىما» موڭغۇللاردىن بۇرۇنقى بەزى ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، قاراخانىيلار بولۇپمۇ قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى تارىخى ۋە نەسەبنامىسى ھەققىدىكى بايانلار خەنزۇچە مانىچىلاردىلا ئەمەس، ئەرەبچە - پارسچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرمۇ بىر - بىرىگە باغلاشمايدۇ. جامال قارشى ئەينى چاغدا تاپالمىغان بەزى تارىخىي ماتېرىياللار، يەنى XI ئەسىردىكى تۈركىستانلىق مۇئەللىپ ئالمائىنىڭ «تارىخى كاشغەر» (يوقىلىپ كەتكەن)گە ئاساسەن قاراخانىيلارغا دائىر

بەزى مۇھىم ئەھۋاللارنى بايان قىلغانلىقىغا ئالىملىرىمىز ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. جامال قارشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەيخلەرنى، بولۇپمۇ زامانداشلىرى ھەققىدىكى بايانىغا نىسبەتەن بارتولد: «ئۇ بىزگە مۇشۇ مەزگىلدىكى مەنبۇى ھاياتقا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بەردى» دەپ كۆرسەتكەن.

« مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ »نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا م. س. ئاندىروۋ تونجى بولۇپ بايقىغان، كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىنىڭ ئاخىرىغا كۆچۈرگۈچى ۋە كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى قوشۇپ قويۇلغان. يەنى « مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ » ئاللانىڭ ئەڭ ئاجىز، ئەڭ پېقىر قۇلى، كىشىلەر پەرھاد ئەندجانى دەيدىغان شەرىپىددىن ئىبىن مەۋلان نۇرىددىننىڭ قولى بىلەن ھىجرىيىنىڭ 1066- يىلى(مىلادىيە 1655- يىلى10- ئاينىڭ 31- كۈنىدىن 1656- يىلى 10- ئاينىڭ 19- كۈنىگىچە) جەمادىيەلئەۋۋەل ئېيىنىڭ تونجى چارشەنبە كۈنى خوجەندە شەھىرىدە (كۆچۈرۈپ) تاماملىدىم (ئاللا ئۇ ئىككىسىنى مەغپىرەت قىلغاي) دېيىلگەن. 1898- يىلى بارتولد مەشھۇر ئەسىرى «موڭغۇللار ئىستېلاسىغىچە تۈركىستان»نى نەشر قىلدۇرغان ۋاقىتتا، مۇشۇ كۆچۈرۈلمە نۇسخىغا ئاساسەن « مۇلھەقەتۇسسۇررا ھ »نى قىسقارتىپ، تەھقىقلەپ، مەزكۇر ئەسىرنىڭ بىرىنچى تومى بولغان «تارىخىي ماتېرىياللار» قىسمىغا كىرگۈزگەن. بۇ قىسقارتىلما نۇسخىسى ئاساسەن تۆۋەندىكى تۆت تەرەپلىمە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. قاراخانىيلار ھەققىدىكى ئەھۋاللار؛

2. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى تارىخىدىن ئارىيە؛

3 . ئوتتۇرا ئاسسىيادىكى بىر قىسىم شەھەرلەر ۋە شۇ يەردىكى مەشھۇر شەخسلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش.

4 . مۇئەللىپنىڭ ئۆز پائالىيىتى ھەققىدىكى بايانلار.

1902- يىلى بارتولد تۈركستاندىن ئەڭ ياخشى دەپىلگەن بىر كۆچۈرۈلمە نۇسخىسىغا ئېرىشكەن. لېكىن، بارتولد ياكى باشقا بىرسى « مۇلھەقەتۇسۇررا ھ »نىڭ مۇكەممەل نۇسخىسىنى ئېلان قىلدۇرۇپ باقمىدى.

بارتولدنىڭ ئىجادىيىتىدىن كېيىن «تولۇقلىما»نىڭ قىسقارتىلما نۇسخىسىدىن غەربتىكى بەزى ئالىملار پايدىلاندى. يەنى بوئىل «تارىخى جاھانكۇشاي»نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغاندا ھەم پرىتساك قاراخانىيلار ھەققىدىكى ماقالىسىنى يازغاندا مۇشۇ نۇسخىدىن پايدىلانغان. ئەمما، باشقا يېزىقتىكى مۇكەممەل تەرجىمىسى تېخى ۋۇجۇدقا كەلمىگەچكە، كۆپ سانلىق ئالىملار پايدىلانمايۋاتىدۇ. ئەمدى مەن بارتولدنىڭ قىسقارتىلمىسىغا ئاساسەن « مۇلھەقەتۇسۇررا ھ » (سۇررا ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما)نى تەرجىمە قىلدىم.

«سۇررا ھ» لۇغىتىگە تولۇقلىما

ئەبۇل پەزلى مۇھەممەت جامال قارشى

(29 - ۋاراق B تەرەپ)ئىمام ئەبۇبەكرى قەپپال شاشى (قۇرئان كەرىمگە) 20 جىلدلىق تەپسىر يازغان ئىكەن. بۇ تەپسىر قۇرئان كەرىمنىڭ تۇپلىنىشى ۋە لۇغىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئوغلى قاسىم: «ئەگەر دادام يازغان ئەسەرلەرنى ئۆمرىگە تەقسىم قىلساق، ھەر كۈنىگە بىردىن توغرا كېلىدۇ» دېگەن ئىكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ باغدادىكى چېغىدا، بىر كۈنى تۇرۇپ ئوقۇغۇچىلىرىنى يىغىپ: «جىھاتقا بېرىڭلار» دەپ چاقىرىپتۇ. ئۇ ئۆگزىگە چىقىپ قولىدىكى يانىڭ ئوقىنى مەشرىققە قارىتىپ ئېتىپتۇ ۋە «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ تەكبىر ئوقۇپتۇ. ئاندىن ئۆگزىدىن چۈشۈپ «مەن ئۇرۇشنى توسۇۋالدىم» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئاشۇ مەيدانىكى ۋەقەلەرنى خاتىرىلەپ قويۇپتۇ. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن ئۇ ئوقۇغۇچىلىرىغا: «يات دىندىكىلەر شاش شەھىرىنى قورشىۋالغان ئىكەن. ئۇلار شەھەرنى تارتىۋېلىشقا ئاز قالغاندا، تۇيۇقسىز «ئاللاھۇئەكبەر» دېگەن ئاۋاز ياڭرىدى. يات دىندىكىلەرنىڭ ئارىسىغا بىر ئوق چۈشتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يات دىندىكىلەرنىڭ ھەممىسى تىرپىرەن بولۇپ مەغلۇپ بولدى» دېگەن ئىكەن.

بۇنى مەن ھىجرىيىنىڭ 693- يىلى مۇھەررەم ئېيىدا

(مىلادىيە 1293- يىلى 12- ئاينىڭ 2- كۈنىدىن 30- كۈنگىچە) شاش شەھىرىدە ئىشەنچلىك بىر كىشىدىن ئاڭلىغان ئىدىم. مانا بۇ ئىمام شېھىت بولغان جايغا تۆۋەندىكى ئەرەبچە شېئىر بىلەن تەرجىمىسىنى (پارسچە) يېزىپ قويغان ئىدىم.

تەرجىمىسى: بۇ يەرگە ھاجەت سوراش ئۈچۈن ھازىر بولغان چېغىمدا مېنىڭ لەۋزىمگە قىممەتلىك بەرىكەت بىلەن (تۆۋەندىكى) سۆزلەر ئاقتى: ئى ئاللا! بۇ ئالىم «قەپپال (قۇلۇپ ئاچقۇچى) ئارقىلىق مېنىڭ ھاجەت قۇلۇپىمنى ئېچىپ بەرگىن». ئاندىن مەن شۇ جانابنىڭ قېشىدىن «بارلىق مەنپەئەت، ھاجەت ماڭا يېتەرلىك بولدى» دەپ رازى بولغان ھالدا قايتقان ئىدىم(ئەسلىي مەتنى ئەرەبچە).

ۋۇجدانىم مېنى ئەيىبلىگەن، ھالسىراپ كەتكەنلەر ھەپسىدە، قۇرۇپ كەتكەن قۇلۇپنىڭ تۆشۈكى ئوچۇق تېخىچە، ئەبۇبەكرىنىڭ قەسرىگە بېرىپ تىرىلگىنىڭنى كۆردۈق. ئىزدەتكۈچىلەر تىرىلدى (ئەسلىي مەتنى پارسچە).

شۇنىڭدىن كېيىن قەلەمدىكى جاراھەت ساقىيىپ، ھەممە ئىشتا غەلىبە ماڭا يۈزلەندى. مەن ئوغۇللىرىمغا مەنپەئەتلىك ئىشلار ئۈچۈن شاشقا زىيارەتكە بارغىنىمدا، بۇ ئىككى كۇپلېت شېئىر يوقلىپ كەتكەنلىكىنى كۆردۈم. شۇنىڭ بىلەن ئىمام، نەسرشۇناس ۋە نەزمشۇناس، مىللەت ۋە دىنىنىڭ يۇلتۇزى، تۆگىسى بىلەن مەشھۇر بولغان زات بۇ ئىككى كۇپلېت شېئىرنى تىلغا ئالدى (ئاللانائالا ئۇ زاتنى پېقىرچىلىق ۋە يوقسۇزلۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ساقلىغاي). ئۇ بۇنى خېلى بۇرۇن ئەكېلىپ ساقلاپ قويغان ئىكەن. شۇڭا، مەن بۇ شېئىرنى ۋاقتىم چىققاندا ئوقۇپ تۇرۇش ئۈچۈن بۇ «تولۇقلىما»غا كىرگۈزدۈم.

(30- ژاراق B تەرەپ) مۆھتىرەم ئىمام، مۇئەللىپ، ئىسلامنىڭ تۆۋرۈكى، ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى خەلىپە ئىبنى جەبرائىل خەلىل پەزلى خەمارى غەزنەۋىلىك (كېيىن قەشقەردە يەرلىشىپ قالغان)، ئۇ ئالىم، كەم تېپىلغۇسىز ئەبۇلپۇتۇھ ئابدۇلغاپپار ئالمائىينىڭ ئاتىسىدۇر.

ئىمام ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن پەزلى ھىجرىيىنىڭ 486-يىلى (مىلادىيە 1093- يىلى 2- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1094- يىلى 1- ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە)نىڭ بېشىدا كاشغەردە ژاپات بولدى ھەم شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ ئوغلى ئالمائي ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ژاپات بولدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئەينى چاغدىكى خان بىركۈنى ئادەم ئەۋەتىپ (31- ژاراق A تەرەپ) دادىسىنىڭ ھۈزۈرىدا ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان ئالمائىينى چاقىرتقۇزغان. ئۇ دادىسىنىڭ قويمايدىغانلىقىنى بىلىپ، دادىسىغا دېمەيلا «بېرىشىم كېرەك» دەپ ئويلاپ ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا تەمشىلىپتۇ. دادىسى:«ئولتۇرە» دەپتۇ. ئۇ: «خان كۆرۈشۈشكە كىشى ئەۋەتكەن تۇرسا، مەن قانداقمۇ ئولتۇراي؟ ئەگەر بارمىسام خان مېنى ئەيىبلەيدۇ. ماڭا ئاسىيلىق قىلدىڭ دېيىشى مۇمكىن» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن دادىسى: «ماڭ، قايتىپ كەلمە!» دېگەن ئىكەن، ئۇ چىقىپ كېتىپتۇ. خان ئۇنىڭ مىنىشىگە بىر ئات ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇ ئاتنى مىنىپ خانىنىڭ ھۈزۈرىغا يېقىنلاشقاندا، تۇيۇقسىز ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئوقۇغۇچىلىرىغا دەرس سۆزلەۋاتقان دادىسى بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ «مىت» قىلىپ قويماپتۇ. دەرسخانىدىنمۇ چىقماپتۇ. جەستىنى غۇسلى قىلىپ بولغاندا ئاندىن نامىزىغا بېرىپتۇ.

ئەينى چاغدا شەھەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى كىيىپ نامىزىنى چۈشۈرۈپتۇ. شۇ زامان ئالەمنى قاراڭغۇلۇق بېسىپ، يەر - زېمىن يىغا - زارىدىن تىترەپتۇ. ئۇنىڭ دادىسى بولسا ھۆكۈمرەپ ھازا ئېچىش ئۈياقتا تۇرسۇن، كۆزىدىن بىر تامچە ياشمۇ چىقماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر دادىسىنى ئەيىبلەپتۇ. بىرسى: دادىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق نېمىشقا يىغلىمايدۇ؟ بۇنداق تېپىلغۇسىز ئوغۇلغا دادىسى مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلسا زادى قانداق بولىدۇ؟ دەپتۇ. دادىسى بۇ ئەيىبلەشلەرنى ئاڭلاپ چىداپ مېڭىپتۇ. ئوغلىنى دەپنە قىلىپ قايتىپ كېلىۋېتىپ، يولدىن بىر يانغا چىقىپ خالاغا تەرەت قىپتۇ. قارىسا، سۈيدۈكى قىپقىزىل قان ئىكەن. ئۇ خجىللىق ھېس قىپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئۇنى ئەيىبلەپ، ئۆچمەنلىك بىلدۈرگەن كىشى بۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ قىلىپ باشقىلارغا دەپ قويۇپتۇ. بىراق، كىم نېمە دېگۈسى كەلسە شۇنى دەيدۇ. ئەگەر خوجايىن قۇلىدىن پەرماننى قايتۇرۇۋالسا قۇل يەنە كىمگە دەرد ئېيتىدۇ؟ شۇڭا، ئۇ «ئاللاتائالادىن باشقا ئىلاھ يوقتۇر، ئاللاتائالا بارچە ئەيىب - نۇقسانلاردىن پاكتۇر» دەپ زىكرى تەسبىھ ئوقۇشقا باشلاپتۇ. ئۇ ئوغلىنى شەھەر سىرتىدىكى «جەۋقەرمەئۇل» دېگەن جايغا دەپنە قىپتۇ. ئۇ جاي ئىلگىرى «يۇتتى» دەپ ئاتىلىدىكەن.

ئۇلار (ئاتا - بالا) ئىككىسىنىڭ (قۇرئان كەرىمگە) يازغان تەپسىرى ۋە (ھەدىس شەرىفكە) بولغان تەتقىقاتى ھەققىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلىرى بار. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆپلىگەن ئەسەرلىرى بار.

زامانىمىزغا يېقىنراق مەزگىللەردە ئۆتكەن ئىمام ۋە سەئىدلەر ئىچىدە مۇپەسسىرلەرگە تەۋە سوپى ئىمام «ئەھلى

سۆننى ۋەلجەمائى» (پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆننىتى ۋە ساھابى كىراملارنىڭ تۇتقان يولى بويىچە ماڭغۇچىلار)نىڭ رەئىسى، ھىدايەتنىڭ رەھبىرى، مۇپەسسىر ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر ئىبنى مۇھەممەت ئىبنى ماھمۇد مادرۇدى سەمەرقەنتى(ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي)دۇر.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خەلىپىنىڭ ئەمرى بويىچە باغداد-تىن بىر يارلىق كەپتۇ. يارلىق ئەكەلگۈچى ئۇنىڭ سەمەر-قەنتتىكى بېغىغا كەپتۇ. (31- ۋاراق B تەرەپ) قارىسا چىرايى سارغىيىپ ئورۇقلاپ كەتكەن، كىيىم - كېچىكى جۇل- جۇل، بېلىنى ئۇزۇمنىڭ تېلى بىلەن باغلىۋالغان، ئوت - چۆپتىن باشلىق كىيىۋالغان بىر شەيخ تۇرغۇدەك.

شۇنىڭ بىلەن شەيخنىڭ: «ئىگىمىز كىمدۇر؟» دەپ سورىسا، شەيخ: «ئىگىمىز ئاللادۇر» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. يارلىق ئەكەلگۈچى يەنە: «خوجا كىمدۇر؟» دەپ سورىسا، شەيخ: «خوجا مۇستافادۇر» (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنى دېمەكچى) دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. يارلىق ئەكەلگۈچى يەنە: «ئەبۇمەنسۇر كىمدۇر؟» دەپ سورىسا، شەيخ: «كەمىنە چال بولىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يارلىقنى بېرىپ جاۋاب ئېلىپ قايتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ زات ھىجرىيىنىڭ 335- يىلى سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي). ئۇ ئۆز سۆيۈرغالىدىكى قەلئەگە دەپىن قىلىنغان ئىكەن. بۇ مۇپەسسىرلەر ئىچىدە يەنە ئىمام سەئىد مۆھتەرەم، شېھىت، ھەق ۋە دىننىڭ قوللىغۇچىسى، تەپسىر، تەھقىقشۇناس قاسىم مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ ئىبنى ھەسەن مەدىنى ھۈسەينى سەمەرقەنتى، ئىمام، پەزىلەت ئۇلگىسى، مىللەت ۋە دىننىڭ

گۇۋاھچىسى ناسىر ئىبىن ئەبىل مەكارىم، ئىمامىلار يۇلتۇزى بولغان مۇتەررىزنىڭ «مەغرىپ» دېگەن كىتابى ۋە تەپسىر قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلىرى بار. ئۇ ھاجى بولغان كىشى بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 610- يىلى خارەزمدە 71 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئىمام، ئۆتكۇر تەھقىقاتچان ئىلمىي مەنانى ۋە ئىلمىي بايانچىلىق، «مۇپتاھۇلئۇلۇم»نىڭ مۇئەللىپى، ئىمامىلارنىڭ تۇندىكى چىرىغى يۇسۇپ ئىبىن ئەبى بەكرى ئىبىن مۇھەممەد ئىبىن ئەلى ئەبۇ يەقۇپ سەككاكى چاغاتاي موڭغۇللىرى كەلگەندىن كېيىن، ھىجرىيىنىڭ 626 - يىلى شاھادەتكە يەتكەن.

(32- ۋاراق B تەرەپ) مۇھىممەم ئىمام، مىللەت ۋە دىنىنىڭ شەمشىرى مۇھەممەت ئىبىن ئوسمان ئىبىن مۇھەممەد سەمەرقەنتى ئەلىيابادى سەمەرقەنتتىكى جۇمە نامىزىدا قۇرئان كەرىمنى 20 يىلدا تۆت قېتىم خەتمە قىلغان (تاماملىغان). ئۇ زات ھىجرىيىنىڭ 642- يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18- كۈنى جۇمەگە ئەزان ئوقۇلغان ۋاقىتتا ۋاپات بولغان. ئۇ زاتنىڭ قۇرئان كەرىمگە يازغان «المفلم مەتلەئى» ناملىق تۆت جىلدلىق تەپسىرى بار.

ئىمام، ئىمامىلارنىڭ يەخرى مەجدىدىن خارەزمى كاشغەردە ياشىغان بولۇپ، «ئەززادپىل قىرائەت (قىرائەتنىڭ پايدىسى)» دېگەن ئەسىرى بار. ئۇ كاشغەردە ۋاپات بولۇپ، كاشغەردە دەپنە قىلىنغان (35- ۋاراق B تەرەپ).

ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى ماۋارەئۇننەھر ۋە باشقا جايلاردىكى مەشھۇر تۈرك خاقانلىرىنىڭ تەزكىرىسى

سۇتۇق بۇغراخان مۇجاھىد ئابدۇلكەرىم ئىبنى بازىر ئارسلانخان ئىبنى بىلگە كۈل قادىرخان بولسا ئاپراسىياب ئىبنى بەشەنەك ئاس ئىبنى رەسماننىڭ نەسلىدىن. ئۇ تۇرئىبنى ئاپىرىدۇن ئىبنى ئەنۇمان ئىبنى زەرامەسپ ئىبنى جەمى ئىبنى فارىس ئىبنى نۇرى ئىبنى كەركەن ياپەس ئىبنى نوھ ئەلەيھىسسالامغا تۇتىشىدۇ.

سۇتۇق بۇغراخان بولسا پەرغانە ۋە كاشغەردە مۇئمىنلەرنىڭ ئەمرى، ئاللاغا ئىتائەت قىلغۇچى، ئەمىر زەشىد ئابدۇلمەلىك ئىبنى نوھ سامانىينىڭ خەلىپىلىك قىلىۋاتقان دەۋرىدە تۈرك خاقانلىرىدىن تۇنجى مۇسۇلمان بولغان زات.

شەيخ مۇتتۇھىر، ئىستىبداتلىق ئىمام ئەبۇ ئابدۇللاھۇسەيىن پەزلىنىڭ ئوغلى، كامىل ئىمام ئەبۇل پۇتۇھ ئەبدۇلغاپپار ئۆزىنىڭ «كاشغەر تارىخى» دېگەن ئەسىردە سۇتۇق بۇغراخان بىلەن ئەمىر زەشىد ئابدۇلمەلىك ئىبنى نوھ سامانىينى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، تۈرك ئەللىرىدە ئەڭ دەسلەپ ئىسلام دىنىغا كىرگىنى شاش ئېلى ئىدى، شاشلىقلار بىلگە كۈل قادىرخان دەۋرىدە ئىسلام دىنىغا كىرگەن.

سامانىيلاردىن ئەمىر نوھ ئىبنى مەنسۇر رازى بىلگە كۈل قادىرخانىنىڭ ئېلىگە لەشكەر تارتىپ ئىسپىجابقىچە كەلگەن. بىلگە كۈل قادىرخان ئەمىر نوھ ئىبنى مەنسۇر مال- دۇنيالارنى ئېلىپ چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. ئەينى چاغدا ئۇ ئىككىسى

نوھ ئىبىن مەنسۇر ۋاپات بولغۇچە خەت - ئالاقە قىلىشىپ تۇرغان. ئىسمائىل ئىبىن مەنسۇر تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاكىسىنىڭ نامى بىلەن خەت - ئالاقە قىلىشىۋەرگەن.

تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بازىر ئارسلانخانىنىڭ قېرىندىشى ئوغۇلچاق قەدىرخانىنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، ئىسمائىل ئىبىن مەنسۇر ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالماس بولۇۋالدى. بۇ ۋاقىتتا نەسىر ئىبىن مەنسۇر ئاكىسى ئىسمايىل ئىبىن مەنسۇرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قېچىپ (پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالمايدىغان ئاكىسىدىن رايى يېنىپ) كاشغەردىكى ئوغۇلچاق قەدىرخانىنىڭ يېنىغا كېلىۋالدى. ئوغۇلچاق ئۇنىڭغا ئالاھىدە مەرھەمەت قىلىپ «ئۆز ئۆيىڭىزدىكىدەك تۇرۇۋېرىڭ، قېرىندىشىڭىز سىزگە جاپا قىلغان بولسا، مەن سىزگە ۋاپا قىلىمەن» دېدى ھەم ئۇنى ئارتۇچنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى.

شۇنىڭ بىلەن كارۋانلار دائىم بۇخارا ۋە سەمەرقەنتتىن ئارتۇچقا كېلىپ مىلىچمال ۋە رەختلىرىنى سېتىپ تۇگىتىدىغان بولدى (ئەينى چاغدا) ئۇ ئېسىل سوۋغاتلاردىن ئوغۇلچاق قەدىرخانغا ھەدىيە قىلىپ، كۆڭلىنى ئۇتۇپ ئۇنى رازى قىلىپ تۇرغان.

ماڭا كىشىلەر ئۇلارنىڭ (كاشغەرلىكلەرنىڭ) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ، يات دىندىكى بۇ كىشى ئەينى چاغدا يىپەك كىيىملەر ۋە قەنت- گىزەكلەردىن ھەيرەتتە قالغان. چۈنكى، ئۇ بۇرۇن ئۇنداق نەرسىلەرنى كۆرۈپ باقمايتىكەن. شۇنىڭ بىلەن سىناقتىن ئۆتمىگەن نەسىر ئىبىن مەنسۇرغا ئامراق بولۇپ قېلىپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىپ كەتكەن.

نەسىر ئىبىن مەنسۇر ئۇنىڭغا «رەببىمگە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن مەسچىت سالماقچى ئىدىم، بىر كالا تېرىسىچىلىك چوڭلۇقتا يەر بەرگەن بولسىلا» دەپ بىرئاز يەر سورىغان. خان «قەيەرنى خالىسىلا شۇ يەرنى ئالسىلا» دېگەن.

شۇنىڭ بىلەن نەسىر ئىبىن مەنسۇر بىر كالىنى ئۆلتۈرۈپ، تېرىسىنى تالا قىلىپ تىلغان، تالالارنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، بىر پارچە يەرنى چۆرىدەپ تارتقان. بۇ يەر ھازىرقى ئاتۇش جامەسىنىڭ ئورنى بولۇپ، شۇ يەرگە مەسچىت سالغان. بۇ دەل ھازىرقى ئاتۇش جامەسى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان مەسچىتنىڭ ئۆزىدۇر. بۇ يات دىندىكى نەسىر ئىبىن مەنسۇرنىڭ بىر ئىلتىجاسى بىلەن شۇنداق ئامىتى كەلگەنلىكىگە ھەيران قالغان، دەپ بەرگەن ئىدى. بۇ ئوغۇلچاق دەل سۇتۇقنىڭ تاغىسىدۇر.

سۇتۇق 12 ياشقا كىرگەندە ناھايىتى كىلىشكەن، تەقى-تۇرقى قاملاشقان، زەكى، ھوشيار، ئۆتكۈر، ئەقىللىق، نەزىرى روشەن بىگىت بولۇپ يېتىشكەن، ئىلگىرىكى خانلارنىڭ خانزادىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى. ئەگە بۇخارادىن كارۋان كەلسە سۇتۇق دەرھال ئاتۇشقا كېلىپ، ئەكەلگەن مالالارنى ھەم قانداق تۇرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى كۆرەتتى. شۇڭا، نەسىر ئىبىن مەنسۇر سامانىي ئۇنىڭغا كۆپ ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. شۇ كۈنى پىشىن بولغاندا مۇسۇلمانلار شەرىئەتنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۆزىگە چۈشكەن (نامаз) پەرزلىرىنى ئادا قىلدى. سۇتۇق بېشىغا ئامەت قۇشى قونغانلىقىنى سەزمىگەن ھالدا يىراقتىنلا جامائەتنىڭ ھەركىتىگە نەزەر سېلىپ تۇراتتى. جامائەت ئىبادەتنى تۈگىتىپ تارقاشقاندا ئۇ

نەسىر سامانىيدىن نېمە قىلغانلىقىنى سۈرۈشتۈردى. سامانىي «ھەر كۈنى مۇشۇنداق بەش ۋاخ ئىبادەت قىلىمىز» دەپ جاۋاب بەردى.

(36- ۋاراق B تەرەپ) ئۇ يەنە «بۇنداق ئىبادەت قىلىشنى كىم بۇيرۇغان؟» دەپ سورىدى. شۇنىڭ بىلەن نەسىر ئىبىن مەنسۇر سامانىي ئاللاتائالانىڭ چىرايلىق ئىسىم- سۈپەتلىرىنى ۋە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئوتتۇرىغا قويغان ئىسلام شەرىئەتلىرىنى ۋە ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرنىڭ گۈزەل ئەخلاقلىرىنى ۋە ئارتۇقچىلىقلىرىنى چۈشەندۈردى.

شېئىردا ئېيتىلغاندەك(تەرجىمىسى): مەن مۇھەببەتنى تونۇشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ مۇھەببىتى ماڭا ئۇچراشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ قۇرۇق، بوش قالغان قەلبىمگە ئورناشتى.

بۇ چاغدا سۇتۇق ئۇنىڭغا «سەن سۆزلىگەن ئىلاھ ئىبادەت قىلىشقا نېمىدېگەن ھەقلىق؟ سەن سۆزلىگەن پەيغەمبەر نېمىدېگەن راستچىل؟ ئۇنىڭغا ئەگىشىش نېمىدېگەن ھەقلىق ۋە نېمىدېگەن چىرايلىق؟ بۇ دىنغا كىرىش نېمىدېگەن لايىق؟ دەپ ئاللاتائالانىڭ بارلىقى ۋە بىر ئىكەنلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىپ ئىمان ئېيتتى. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ ئەلچىسى دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە خىزمەتكار ۋە ئەتراپىدىكى يېقىن كىشىلىرىنى ئىمان ۋە ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. بىر بۆلۈك كىشىلەر ئىمان ئېيتتى ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى.

ھېلىقى نەسىر ئىبىن مەنسۇر سامانىي«بۇ ئىشنى تاغىڭىز ئوغۇلچاقتىن مەخپىي تۇتۇڭ» دېدى. ئۇ خۇپيانە ھالدا «قۇرئان كەرىم»نى ئۆگەندى، ئىمان ۋە ئىسلامنىڭ شەرىئەتلىرىنى تونۇدى

ۋە ئىسلام قائىدە - پرىنسىپلىرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدى. ئۇ يەنە خۇپىيانە ھالدا بىرمۇنچە بېقىن تۇغقانلىرىنى ئىسلامغا دەۋەت قىلدى. ئۇلاردىن 50 كىشى ئاۋاز قوشۇپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىسلامغا بەيئەت قىلدى. ئوغۇلچاق ئۇنىڭ ئىسلامغا بەيئەت قىلغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، كىشى ئەۋەتىپ نازارەت قىلدۇردى. نازارەتچى ئۇنىڭ ھەر كۈنى تاھارەت ئىلىپ نامراز ئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئوغۇلچاققا مەلۇم قىلدى. تاغىسى بۇ ئىشنى خاتۇنىغا ئاشكارىلىدى. لېكىن، خوتۇنى دۇتۇقتا ئامراق بولغاچقا، خۇپىيانە ھالدا ئۇنىڭغا: «شەنبە كۈنى تاغاڭ سەن بىلەن يېقىنلىرىڭنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن بۇتخانىنى ئوڭلىغىلى ئاپىرىدىكەن، ۋاقتى كەلگەندە كۆپرەك كۈچىگىن» دەپ ئاگاھلاندۇردى.

شەنبە كۈنى بولغاندا ھەربىر كىشى بىردىن كېسەك كۆتۈرسە، سۇتۇق ئىككىدىن كۆتۈردى. ئىشلەۋاتقاندا ئۇ (37-ۋاراق A تەرەپ) ئىچىدە ئاللاتائالاغا: «ئى ئاللا! دۇشمەنلىرىڭ ۋە ئىسلامنىڭ دۇشمەنلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىشىمگە يارەدەم قىلساڭ. مېنىڭ ئىسلام دىنىنى كەڭ تارقىتىشىمغا ئىمكانىيەت بەرسەڭ، سېنىڭ سۆزۈڭ ـــ قۇرئان كەرىمنى مېنىڭ قولۇمدا ئۇستۇن قىلساڭ، بۇ ئورۇننى بەندىلىرىڭ يىغىلىدىغان مەسچىت قىلاي. مەن بۇ يەردە ساڭا ئىبادەت قىلىدىغان مېھراب ياساي، ساڭا ھەمدۇسانا ئوقۇيدىغان مۇنبەر قۇراي. بۇ يەردە ئۆزۈم شەخسەن ئەزان ئوقۇپ، نامازغا ئىمامىلىق قىلىشىمغا ئىجازەت بېرىشىڭنى ئىلتىجا قىلىمەن» دېدى. بۇ دەل ئارتۇچ جامەسىدۇر.

سۇتۇق ئۆزىنى باشقىلارغا تىرىشىپ ئىشلىگەن قىلىپ

كۆرسەتتى. ئوغۇلچاقنىڭ ئايالى ئېرىگە سۇتۇقنىڭ بۇتخانا قۇرۇلۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ كۈچ چىقىرىپ ئىشلىگەنلىكىگە پاكىت كۆرسەتتى. سۇتۇقنىڭ ئەمگىكىدىن مەمنۇن بولغان تاغىسى: «ئەگەر ئۇ مېنىڭ دىنىمغا يەتكىللىك بىلەن قارشى چىقسا، ماڭا مۇشت كۆتۈرسە، ياكى مەندىن كېيىن قالغاندا پەرزەنتلىرىمگە زىيانكەشلىك قىلسا ھەرگىز يول قويمايمەن» دېدى.

مۇشۇ ئاردا ئۇ (سۇتۇق) ئاللانىڭ كالامى «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ ئۇنىڭدىكى ھەقىقەتلەرگە تاكامۇل بولدى. ئۇ 25 ياشقا كىرگەندە 50 نەپەر لەشكەر بىلەن ئوۋغا ماڭغانىدەك ئاتلاندى. ئۇ بىر سېپىلنى ئالماقچى بولۇپ، يابغاچ بالىق شەھىرىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. ئۇ شەھەردە ئۇچ ئاي تۇردى، تاغىسىغا ھەممە ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلىپ تۇردى.

سۇتۇق «تاغام بىلەن قارشىلاشماسلىق ھالاكەت كىرىدابىغا ئاپىرىپ قويىدۇ» دەپ قارايتتى. ئۇ تاغىسى بىلەن قارشىلىشىش قارارىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئەترايىغا 300 ئاتلىق لەشكەر توپلاندى. ئۇ يەنە پەرغانىلىك تاجاۋۇزچىلارنىڭ يارىدىمىگىمۇ ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئادىمى 1000غا يەتتى. ئۇ ئاۋۋال ئاتباشىنى پەتھى قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ سانى 3000 ئاتلىق قوشۇنغا كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن كاشغەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئىسلام دىنى كاشغەرنى پەتھ قىلىپ مۇستەبتىلەرنى بىتچىت قىلدى. ئاللانىڭ دىنىي ئۇستۇنلۇكىگە ئېرىشتى. ئاللاتائالا ئۆزىبەندىسىنى غالىب قىلىپ ۋەدىسىنى ئەمەلدە كۆرسەتتى. ئاللاغا شۈكرى!

ھىجرىيىنىڭ 344- يىلى (مىلادىيە 995-، 996- يىللىرى)

غازى سۇتۇق بۇغراخان ۋاپات بولدى. ئۇ كاشغەردىكى ئاتۇش دېگەن كەنتكە دەپنە قىلىندى. ھازىر ئۇ يەردە بىر قىسىم كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان. كىشىلەر بۇ يەرنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ.

ئەلى ئارسلانخان «شېھىت» ئەبۇ ھەسەن ئىبنى بايتاش ئارسلانخان ئىبنى سۇتۇق بۇغراخان (37- ۋاراق B تەرەپ) ھىجرىيىنىڭ 388- يىلى (مىلادىيە 998- يىلى) ماھى مۇھەررەمنىڭ ئاخىرىدا شېھىت بولۇپ، كاشغەرگە دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ قەبرىسىنى كىشىلەر زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ. يۈسۇپ قادىرخان كەبىر ئىبنى ھارون بۇغراخان ئىبنى مۇسا تولكا ئىلىك ئىبنى سۇتۇق ھىجرىيىنىڭ 424- يىلى(مىلادىيە 1023- يىلى 12- ئاينىڭ 7- كۈنىدىن 1033- يىلى 1- ئاينىڭ 5- كۈنىگىچە) ماھى مۇھەررەمنىڭ بېشىدا ۋاپات بولغان. جەسىتى تۇمەن دەريا‌سى بويىدىكى كاشغەرنىڭ خاقانىيە قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

خاقان شەمسۇلمۇلۇك ئوبۇل ھەسەن نەسىر ئىبنى ئىبراھىم ھىجرىيىنىڭ 471- يىلى (مىلادىيە 1078 يىلى 7- ئاينىڭ 14- كۈنىدىن 1079- يىلى 7- ئاينىڭ 3- كۈنىگىچە) ۋاپات بولغان. ئۇ خوجەنددىكى خان جەمەتى قاراۋۇلخانىسىنىڭ ھوقۇقدارى ئىكەن.

خاقان ئىبراھىم ئىبنى ئارسلان مۇھەممەت ئىبنى سۇلايمان ھىجرىيىنىڭ 551- يىلى (مىلادىيە 1156- يىلى 2- ئاينىڭ 25- كۈنىدىن 1157- يىلى 2- ئاينىڭ 12- كۈنىگىچە) بۇخارادىكى قارائابادتا ۋاپات بولغان.

خاقان ئارسلانخان غازى مۇھەممەت ئىبنى سۇلايمان

تېكىن ئىبىن داۋۇت كوجتېكىن ئىبىن ئىبراھىم تابغاچ ئىبىن ئىلىك نەسىرىلمازى ھىجرىيىنىڭ 526- يىلى رەجەپ ئېيىدا (مىلادىيە 1132- يىلى 5- ئاينىڭ 18- كۈندىن 6- ئاينىڭ 16- كۈنىگىچە) ۋاپات بولغان.

خاقان پەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى ھۈسەيىن توغرۇلخان ئىبىن ھەسەن قاراخان ھىجرىيىنىڭ 551- يىلى ماھى مۇھەررەمدە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قېرىندىشى سەمەرقەنت ۋە بۇخارانىڭ ھۆكۈمرانى مەسئۇت چاغرىخان ۋە تابغاچخان ھىجرىيىنىڭ 560- يىلى شەۋۋال ئېيىدا (مىلادىيە 1165- يىلى 8- ئاينىڭ 11- كۈندىن 9- ئاينىڭ 8- كۈنىگىچە) سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت تولكاخان ھىجرىيىنىڭ 569- يىلى (مىلادىيە 1173- يىلى 8- ئاينىڭ 12- كۈندىن 1174- يىلى 8- ئاينىڭ 1- كۈنىگىچە) ۋاپات بولغان.

خاقان ئەبۇ مۇزەپپەر يۈسۈپ ئارسلانخان كاشغەرى ھىجرىيىنىڭ 601 - يىلى رەجەپ ئېيىدا (مىلادىيە 1205- يىلى 2- ئاينىڭ 22- كۈندىن 3- ئاينىڭ 22- كۈنىگىچە) ۋاپات بولغان. جەستى كاشغەردىكى خاقانىيە قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. ئوغلى ئەبۇلپەتھى مۇھەممەت ئارسلانخان ئىبىن يۈسۈپ ئارسلانخان ئىبىن مۇھەممەت ئارسلانخان ئىبىن ئىبراھىم خان شېھىت ئىبىن ئەھمەد ئارسلانخان ئىبىن ھەسەن تابغاچ خان ئىبىن سۇلايمان ئارسلانخان ئىبىن يۈسۈپ قەدىرخان ھىجرىيىنىڭ 607 - يىلى (مىلادىيە 1210- يىلى 6- ئاينىڭ 25- كۈندىن 1211- يىلى 6- ئاينىڭ 14- كۈنىگىچە) قاراقىتانلاردىن گورخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى، موڭغۇللار بېتىپ كېلىپ قالاي دېگەن پەيتتە ۋاپات بولغان.

ئۇ ناسارا كۈچلۈك خانلىقنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ، ئۇنى كاشغەردىكى بەزى كاتتىۋاشلار قەتل قىلغاندىن كېيىن (كۈچلۈك خان) ئۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن كاشغەرنى نەچچە رەت ۋەيران قىلغان(38- ۋاراق A تەرەپ). كاشغەرنى ئىگىلەپ ۋەيران قىلغاندىن كېيىن شەھەردىكى ئەمەلدار سەركەردىلەرنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى قەتل قىلغان. ئۇ مۇڭغۇللار قوشۇنىدىن قېچىپ سىرىققۇلغا بارغاندا مۇڭغۇللار يېتىشىۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈك خانلىقنىڭ دەۋرى ۋە مۇستەبتىلىكى ئاخىرلاشقان.

شانۇشەۋكەتلىك، ئىززەت- ھۆرمەتلىك بۇيۇك خاقان — ئىلگىرىكى ئىلىك خان يەنى نەسىر ئارسلان ئىلىك ئىبنى ئەلى تولكە خان ھەرىقۇششىپھەت(كۆيدۈرۈلگەن شىپھەت) ئىبنى بايتاش ئارسلانخان ئىبنى سۇتۇق بۇغراخان (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) ھىجرىيىنىڭ 402- يىلى (مىلادىيە 1011- يىلى 8- ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 1012- يىلى 7- ئاينىڭ 22- كۈنگىچە) ئۆز كەنتىدە ۋاپات بولۇپ شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان.

ئۇنىڭ ئىززىتى، تۇغما تاكامۇللۇقى ۋە سەممىيلىكى ھەققىدە كاشغەر (ئاللا بۇ شەھەرنى يانا ھىدا ساقلىغاي)نىڭ ئەللامىسى، مىللەت ۋە دىنىنىڭ كامالىتى — پەخرى، مۇزەپپەرى (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي) بىزگە مۇنداق دەپ بەرگەن:

سۇلتان دۆلەتنىڭ ئوڭ قولى مەھمۇت ئىبنى سەبۈكتېكىن ھۆكۈمرانلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇيۇك خاقان ئىلىك ناسىر بىلەن ئۆچەكىشىپ قېلىپ، ئاقىۋەت

مەھمۇت خۇراساندىن، ئىلىك ناسىر ماۋارەئۇننەھردىن زور قوشۇن باشلاپ كەلدى. ئىككى قوشۇن ئاموۇ دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا كېلىپ توختىدى. كەچقۇرۇنلۇقى قارارگاھ تىكىپ ئەتىكى جەڭگە تەييارلىنىشتى. بىر مەھەل ئۆتكەندە ئىلىك ناسىر مەھرىمىنى ئەگەشتۇرۇپ چىقىپ، قاراڭغۇدىن پايدىلىنىپ ئاموۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. كېچىككە يەتكەندە مەھرىمى بىلەن قېيىمقچىغا: «مېنى سەھەرگىچە كۈتۈڭلار، ئەگەر قايتىپ كېلەلمىسەم مەيلى، قايتىپ كېلەلمىسەم (دەرھال) قايتىپ كېتىڭلار!» دېدى. ئۇ ياسىنىپ مەھمۇدنىڭ لەشكەرگاھىغا كىرىپ، سۇلتاننىڭ قارارگاھىغا ئۇدۇل باردى. ئۇلارنىڭ پۈتۈن جەھلى بىلەن جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ بىر باساۋۇلنىڭ يېنىغا بېرىپ: «كىرىپ سۇلتانغا ئىلىكنىڭ ئەلچىسى نامە ئېلىپ كەپتۇ، دەپ خەۋەر قىل» دېدى. سۇلتان خەۋەرنى ئاڭلاپ: «دەرھال كىرگۈزۈۋەت!» دېدى. ئىلىك قارارگاھقا كىرىپ تەمتىرىمەستىن، ئېسىلزادىلەردەك سالاپەت بىلەن تىنچ - ئامانلىق سورىدى. سورۇندىكىلەر ئۇنى ئەيىبلەپ (38- ۋاراق B تەرەپ) نەزىرىنى ئۇنىڭغا يۆتكىدى.

سۇلتان: «سەن ئىلىكنىڭ ئەلچىسىمۇ؟» دەپ سورىدى. «شۇنداق»، «نامىنى بەرگىن قەيسەر كىشى»، «يالغۇز قالغاندا بېرىمەن!». بىر قىسىم كىشىلەر قارارگاھتىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، سۇلتان يەنە: «ئەكەلگىن، نامىنى بەرگىن» دېدى. «يالغۇز قالغاندا تاپشۇرىمەن.»

شۇنىڭ بىلەن سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى چىقىپ كېتىپ، تۆت نەپەر ۋەزىر ۋە مۇشاۋىر قېپىقالدى. سۇلتان خەتنى تاپشۇرۇشقا يەنە ئالدىراتتى. ئۇ: «ئاللانىڭ نامى بىلەن قەسەم،

بۇ هالەتتە بەرمەيمەن. پەقەت سەن بىلەن مەن يالغۇز قالغاندا بېرىمەن» دېدى. ئۇنىڭ سۆزى سۇلتاننى ساراسىمگە سېلىپ قويدى، سۇلتان ئىچىدە: «ئۇ قانداق ھىيلە - نەيرەڭ بىلەن مېنى يېڭەر؟ ئۇ مېنىڭ ياقامنى تۇتقاندىمۇ، مەن كۈچ قۇۋۋەتكە تولغان ياش، ئۇ زەئىپ قېرى تۇرسا» دەپ ئويلىدى. ئىلىك ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ قىلىچ بىر ئەقىل تاپتى. «راست، مېنىڭ يېنىمدا تىغ يوق، مەن سىزگە ھىيلە - مىكىر ئىشلىتىشتىن ئاللانىڭ نامى بىلەن پاناھ تىلەيمەن. شۇڭا، مېنىڭ يېنىمنى ئاختۇرۇڭ! ئەگەر يېنىمدىن تۆمۈر چاغلىق نەرسە تېپىلسا مېنى تۇتۇڭ» دېدى. سۇلتان خاتىرجەملىنىپ «يېقىن كەل، ئەمدى ناممنى بەرگىن» دېدى. ئىلىك ئۇنىڭ تەختىگە يېقىنلاپ كېلىپ: «ئى مەھمۇد، مەن ئىلىك ناسىردۇرمەن!» دېدى. سۇلتان قورقىنىدىن تەختتىن يىقىلىپ چۈشكىلى تاس - تاماس قالدى. ئۇ (دەرھال) تەختتىن چۈشۈپ ئىلىك بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ئىلىك: «ئى مەھمۇد، بىز بۇ يەرگە ئۇرۇشقا كەلدۇق، بىر تەرەپنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن 200 مىڭ لەشكەر يىغىلدى (ئىككى تەرەپنىڭ لەشكىرى 200 مىڭ). ئىككى قوشۇننىڭ بىرىنىڭ مەقسىتى ھاسىل بولىدۇ. يا سەن يېڭىسەن، مەن مەغلۇپ بولىمەن ياكى مەن يېڭىمەن، سەن مەغلۇپ بولىسەن. بىراق، ئۇنداق بولغاندا ئارىمىزدىكى قانچىلىغان كىشى جېنىدىن ئايرىلار؟ قانچىلىغان ئاياللار تۇل قالار؟ قانچىلىغان بالىلار يېتىم قالار - ھە؟ ئەتە مەن ياكى سەن ئىككىمىزدىن بىرىمىز ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا سەپەر قىلىمىز. شۇڭا، مەن بېشىمنى ئېلىپ ئالدىڭغا كەلدىم. قانداق قىلىش ئىختىيارىڭدا، قىيامەت كۈنى سەن بىلەن

هېسابلاشمايمەن» دېدى. مەھمۇد ئۇنىڭ ئايىغىغا يىقىلدى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ: «بىزنى ئۆزۈڭنىڭ ئىلمىك ئىكەنلىكىڭگە ئىشەندۈرۈدىغان نېمە ئىسپاتىڭ بار؟» دەپ سورىدى. «ئىسپات شۈكى، مەن بۇ يەردىن چىقىپلا كەتسەم، ئەتە سەھەردە مەن ساڭا (39- ۋاراق A تەرەپ) ئەيىبلەش ۋە دۈشمەنلىك ئەمەس، بەلكى نامە ئەۋەتىپ سۆھبەتلىشىپ قۇدىلىشىمەن. قولىدا قىلىچ تۇتقان لەشكەر ئەمەس، بەلكى دوستلۇق ئىزدىگۈچى ئەلچى ئەۋەتىمەن. سەن ئەمدى جەڭ دۈمبىقىڭنىڭ گۈمبۈرلىشىنى ئەمەس، بەلكى شادىيانە داقا - دۈمباق ئاۋازىنى ئاڭلايسەن!» دېدى.

شۇنىڭ بىلەن، ئۇ شۇ كېچىسى ئۆز ئورنىغا قايتىپ ۋەدىسىنى بەجا كەلتۈردى: مەنزىلگە ئوڭۇشلۇق قايتىپ بېرىپ، تاڭ يورۇشىغا تىل ئۈستىسى، مەشھۇر ئىمام ۋە ئەدىبلەر يازغان ئىلتىماسقا تەسۋىرلىگۈسىز، كىشى ئۆمۈرىدە كۆرۈپ باقمىغان سوۋغاتلارنى قوشۇپ ئەۋەتتى.

ئىلىك كەتكەندىن كېيىن مەھمۇدنىڭ ئادەملىرى تۇن نىسپىدىن تاڭ سۈزۈلگۈچە ساقلاپ تۇردى. بۇ چاغدا ئىلىكنىڭ قوشۇنى تەرەپتىن ئوڭۇشلۇق ۋە خۇشاللىقنىڭ بېشارىتى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. قۇدىلىشىش ئۈچۈن قىلىنغان دۇئالار مەھمۇد تەرەپكە ئوقۇلدى. مەھمۇدنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى خاقانلارنىڭ كۆرۈشۈش ۋە رەقىبلەرنىڭ ئۇچرىشىشىغمۇ ئوخشاپ كېتەتتى. ئەلچىلەر ئىككى ئارىدا چېپىپ يۈرۈپ، كەيپىياتنى جانلاندۇرۇۋەتتى. دوستانە ئۆتۈشنى تەكىتلەشتى. ئىككى تەرەپتىكىلەر ئىشەنچنى ئاشۇرۇپ، توقۇنۇشنىڭ يىلتىزىنى يوقاتتى. قۇدىلىشىش كېلىشىمى ھىجرىيىنىڭ 390-

يىلى مۇھەررەم ئېيى(مىلادىيە 999- يىلى 12- ئاينىڭ 13- كۈنىدىن 1000 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە)دا تۈزۈلگەن.

شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئەبۇ تەيىپ سەھلى ئىبنى مەھمۇد سەئلۇكنى ئىلىك تەرەپكە باربدىغان ئەلچىلىككە تەيىنلىدى. يەنە توغانجىقنى سەئلۇكى بىلەن بىللە بېرىپ ئىلىكنىڭ مەلىكسىنى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئۇ ئىككىسى ئىلىكنىڭ قېشىغا ئىراندىن كەلتۈرۈلگەن بىر ئېسىل ھارۋىدا تۇران دەرياسىدىن سۇزۇلگەن چوڭ بىر ئۇنچىنى ئاپىرىپ سۇلتان ئىلىككە سوۋغا قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەھمۇد بىلەن ئىلىك قارارگاھىغا قايتىپ قوشۇنلىرىنى چېكىنىشكە ئورۇنلاشتۇردى.

ھىجرىيە 669- يىلى (مىلادىيە 1270- يىلى 8-ئاينىڭ 20- كۈنىدىن 1271- يىلى 8- ئاينىڭ 8- كۈنىگىچە)نىڭ بېشىدا ئىشەنچلىك، شەيخلەرنىڭ شەيخى، دىن ۋە ھەقىقەتنىڭ گۈلى ئەمىنى (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) ماڭا ئىلىك خانىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى، ھاكىمىيەت تۈتقان دەسلەپكى مەزگىلى، ياشلىق چاغلىرىدىكى بەخت - سائادىتىنى سۆزلەپ بەرگەن.

«ئەينى چاغدا مەن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان» دەپ مۇنداق سۆزلەپ بەرگەن: «بىر كۈنى ئىلىك ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇزكەنت ئەتراپىدا ئوۋ ئوۋلاۋېتىپ، بولدا چىرايى قاملاشقان، ئاددىي - سادداء، مۇرىسىدە بىر باغلام ئوتۇننى يۈدۈپ ناھايىتى تەسلىكتە پەسرەك بىر تاغقا يامىشىۋاتقان بىر ئاقساقالنى ئۇچرىتىپتۇ. ئىلىك بىر ياساۋۇلغا: ‹ئاقساقالنىڭ ئوتۇنىنى ئېتىڭغا ئارتىۋال› دەپتۇ. ئاقساقال: ‹ئەگەر ئاتقا ئارتىۋالىدىغان

ئىش بولسا، ياساۋۇل نېمە ئىش قىلىدۇ؟› دەپتۇ. ئىلىك: ‹ياساۋۇل، ئوتۇننى يۇدۇۋال!› دەپتۇ. ئاقساقال يەنە: ‹ئۇنىڭغا يۇتكۇزمەكچى بولدۇڭ، نېمىشقا ئۆزۈڭ يۇدمەيسەن؟› دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلىك ئاتتىن چۈشۈپ، ئاقساقالنىڭ مۇرىسىدىن ئوتۇننى ئېلىپ ئۆزى يۇدۇپتۇ. بىرنەچچە قەدەم ماڭا - ماڭمايلا قاتتىق هارغىنلىق هېس قىلىپ، چېكىسىدىن تەر قۇيۇلۇپ كېتىپتۇ.»

ئاقساقال ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، دەرهال قولى بىلەن ئۇنىڭ چېكىسىدىكى تەرنى سۈرتۈپ تۇرۇپ: «ئەي ئىلىك! سەن بۈگۈن مۇشۇنچىلىك ئوتۇننى يۇدگىنىڭگە هېرىپ هالىڭ قالمىدى. ئۇنداقتا سەن چوڭ ئادالەتسىزلىك، زۇلۇم، ۋابالاردىن ئىبارەت ئېغىر يۈكنى كۆتۈرۈپ قىيامەتنىڭ دۆڭلىرىدە قانداقمۇ هېرىپ قالماي ماڭالايسەن؟ ئوتۇننى ماڭا بەرگىن. هېرىپ قالمىغىن» دەپتۇ. ئىلىك بىر ۋاراقراپ بىهوش بولۇپ يىقىلىپتۇ. هېلىقى ئاقساقالمۇ شۇ زامات غايىب بولۇپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئىلىكنىڭ هەممە ئىشلىرى ئوڭغا تارتىپ بەخت ئىچىدە ئۆتۈپتۇ.»

(40- ۋاراق A تەرەپ) سالجۇق ئىبىن قىنىق ئۇزكەنت ۋە خوجەند ئەتراپىدىكى تۈركمەنلەرنىڭ يولباشچىسى بولۇپ، كېيىن نۇر بۇخاراغا كۆچۈپ كېلىپ بىر مەزگىل تۇرغان ئىكەن. كېيىن سامانىيلارنىڭ سۇلتانى ئەھمەد ئىبىن ئىسمائىل ئۇلار يەرلىك ئاھالىلەرنى ئەزگەنلىكى ئۈچۈن بۇخارادىن كۆچۈپ كېتىشكە بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇراسانغا كېتىپتۇ.

(43- ۋاراق B تەرەپ) مەھمۇدخان ئىبىن ئىلىك ئارسلانخان خارەزىم شاھ بولسا ناكىشنىڭ ئىنىسى ئىكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ ناھايىتى كىلىشكەن، ئاق كۆڭۈل، ئەخلاقلىق كىشى ئىكەن، كىچىك ۋاقتىدا ئاتىسى قازا قىلىپ كەتكەچكە، ئاكىسى تاكشى بېقىپ چوڭ قىلغان ئىكەن. ئاكىسى ئۇنىڭغا بەك ئامراق ئىكەن. تاكشى قاراقىتان گورخانىنىڭ ئەسىرى بولۇپ قالغاندا، مەھمۇد ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان ئىكەن. تاكشى ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇپ، خارە زىمگە قايتىپ كېلىپ، مەھمۇدنى تۇتۇپ، قەتل قىلىۋەتكىلى تاس - تاسلا قاپتىكەن. ئۇ ئىنىسىغا بەك ئامراق بولغاچقا ئۆز ئىنىسىنى قەتل قىلىشقا ۋىجدانى يول قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنىسىنىڭ كۆزىنى كور قىلىۋېتىپتۇ. شۇنداقتىمۇ ھەر ھەپتىسى ئىنىسىنى يوقلاپ تۇرۇپتۇ. ھەر قېتىم يوقلاپ كەلگەندە، ئىنىسىنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىغا قاراپ تۇرۇپ ئاندىن قايتىپ كېتىدىكەن. ئىنىسى كور قىلىۋېتىلگەچكە ئاكىسىنىڭ يوقلاپ كەلگىنىنى سەزمەپتۇ. شۇڭا، بىر كۈنى ئۆزىنىڭ قېشىدىكى كىشىلەرگە «سۇلتان ئاكام مېنى يوقلىمايۋاتىدۇ» دەپ ئاغرىنىپ ببرىپتۇ. يېنىدىكى كىشى: «ئۇنداق ئەمەس، ئۇ ھەر ھەپتىسى سېنى يوقلاپ كېلىدۇ، ساڭا سائەتلەپ قاراپ ئولتۇرۇپ، سەن ئۇچۇن يىغلايدۇ، ئاندىن قايتىپ كېتىدۇ، ئۇ بىزگە ئۆزىنىڭ سېنى يوقلاپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىشقا قويمىغان» دەپتۇ. مەھمۇد: «ئۇ ئەمدى كەلسە، ماڭا ئۇنىڭ كەلگەنلىكىدىن شەپە ببرىپ قويۇڭلار» دەپتۇ. ئۇلار دېگىنىدەك قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنىسى ئاكىسى بىلەن قەلبىدە سۆھبەتلەشكەندەك بىر رۇبائىينى ئوقۇپتۇ (مەنەن تەرجىمىسى):

ئاللانىڭ تەقدىرى جارى بولۇپ، قازايى - قەدەر كەلگەندە، ئۇ نېمە بولىدىغانلىقىنى بىلمىدى، كۆزى قارىغۇ بولدى.

شۇنداق، قازايى - قەدەر كەلگەندە كۆز قارىغۇ بولىدۇ، ئەلۋىدا ئالەمنىڭ خانى، بىز بىر دەرەختىكى تۈتاش شاخ، نەزىرىڭ ئۆزگىرىپ قالغاچقا، مەن ئاتامنىڭ تەختىگە چىقىش كويىدا بولغان (ئەسلىي مەتنى پارسچە).

سۇلتان رۇبائىينى ئاڭلاپ بىر ۋاقىراپلا بەھوش بولۇپ يىقىلىپتۇ. ئىنىسىغا زىيانكەشلىك قىلغىنىغا پۇشايمان قىپتۇ. ئىنىسى مەھمۇدخان ھىجرىيىنىڭ 589- يىلى (مىلادىيە 1193- يىلى 12- ئاينىڭ 26- كۈنى) قازا تاپتى. ئاكىسى سۇلتان تاكشى مۇنۇ روبائىي بىلەن تەزىيە بىلدۈرۈپتۇ.

زەھەرخەندە قىپرىندىشىم،
تاجۇ مۆھۈرنى تارتىۋالماق بولدى.
شۇڭا ئايرىلىپ ئىككى دۇنيا بولدۇق.
مەن ئۇستىدە، ئۇ يەرنىڭ تېگىدە بولدى (ئەسلىي مەتنى پارسچە).

موڭغۇل خاقانلىرى ھەققىدىكى بايانلار

(44- ۋاراق B تەرەپ) رىۋايەت قىلىنىشىچە، چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇم قوزغىشىدىكى سەۋەب مۇنداق ئىكەن: ئالمالىقلىق بۇزارخان (توغرۇلخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۈچلۈكخان بىلەن دۇشمەنلىشىپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىلىقى يىرىم ئايلىق مۇساپە ئىكەن. بۇزارخان ئوغلى شىغناق تېكىننى ياساۋۇل، قىزى ئۇلۇق خوتۇننى تارتۇق قىلىپ چىڭگىزخان بىلەن ئىچقويۇن - تاشقويۇن بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز دۇشمىنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا چىڭگىزخاننىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى

ئىستەپتۇ. ئەينى چاغدا ئۇنىڭ موڭغۇللار بىلەن بولغان ئارىلىقى يېرىم يىللىق مۇساپە كەلگۈدەك يىراقلىقتا ئىكەن. مۇساپىنىڭ يىراقلىقى بىلەن كۆچلۈكخانغا قوشنا بولۇشتەك رېئاللىق بۇزارخانىنىڭ چېگىزخانىنى تالىشىشنى ناھايىتى تەسكە توختاتقان ئىكەن. شۇڭا، كۆچلۈك بۇزارخانىنىڭ ئوۋ ئوۋلايدىغان يېرىگە بۆكتۈرمە قويۇپ، ئۇنى تۇتۇۋېلىپ قەتل قىپتۇ. ئاندىن بۇزارخانىنىڭ شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ھۇجۇم قىپتۇ. ئۇ پۈتۈن زېھنى بىلەن يازنىڭ ئاخىردىن كۈزكىلىپ زېمىن مۇز تۇتقۇچە جان تىكىپ ھۇجۇم قىلىپمۇ شەھەرنى ئىگىلىيەلمەپتۇ. چۈنكى، بۇزارخانىنىڭ ئايالى سەلبەك تۇركان كۆچمىنىڭ يېتىشىچە شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىغا مەنجانىق ئورنىتىپ ھەممە يەرگە باھادىرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، كۆچلۈكنىڭ قاراڭغۇ تۇمانى تارقاپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى يېغىشتۇرۇپ كەتكۈچە قارشىلاشقان ئىكەن.

كۆچلۈك مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالمالىقتىن كاشغەرگە قاراپ ئاتلىنىپتۇ. بۇ ژەقەنىڭ جەريانىنى كاشغەردىكى قاراخانىيلارنىڭ ژەقەلىرىنى بايان قىلغاندا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدىم.

بۇزارخانىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغان چېگىزخان تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ ئەمىرلەشكىرى جەبەنى نويانىنى، باھادىرنىڭ باھادىرىنى، جەڭچىلەرنىڭ باتۇرلىرىنى تاللاپ ئېلىپ بېرىپ، كۆچلۈكخاندىن بۇزارخانىنىڭ قان - قىساسىنى ئېلىشقا ئەۋەتىپتۇ. جەبەنى نويان ئالمالىققا كېلىپ كۆچلۈكخان بىلەن ئۇچرىشالماي كاشغەرگىچە قوغلاپ كەپتۇ.

لەشكەرلىرىنى بىتچىت قىلىپ كۆچلۈكنى ئۆلتۈرۈپ

يىلتىزىنى قوزۇتۇپتۇ. چىڭگىزخان ئوغۇللىرى بىلەن تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ كەپتۇ. چىڭگىزخان خۇراساندىن قارارگاھىغا قايتىپ كېلىپ ھىجرىيىنىڭ 624- يىلى رامىزان ئېيىنىڭ 10- كۈنى (مىلادىيە 1227- يىلى 8- ئاينىڭ 24- كۈنى) ۋاپات بولغان ئىكەن.

ئۇلۇغ خاقان چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى ئوكتاي ھىجرىيىنىڭ 626- يىلى شەۋۋال ئېيىنىڭ 18 كۈنى (مىلادىيە 1229- يىلى 9- ئاينىڭ 9- كۈنى) پەيشەنبە ئەتىگەندە كولراندا خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان، قاستاي ئاتىسى ئوكتايدىن بۇرۇنراق خۇراساندا ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئانىسىنىڭ قورسىقىدىكى قايدۇ يېتىم قالغان. كېيىن قايدۇ تۇغۇلغاندا بوۋىسى قاغان ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىنگەندە قاغان قايدۇنى باغرىغا بېسىپ سۆيۈپ تۇرۇپ: «بۇ گۆھەرمىنى مەندىن قالغاندا خانلىققا ۋارىس قىلىڭلار» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن قايدۇنى كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلەشكە ئەمىر قىلىپ، ئاللانىڭ كۈتكىنىدەك چوڭ قىلغان.

كۈيۈكخان ھىجرىيىنىڭ 641- يىلى (مىلادىيە 1243- يىلى 6- ئاينىڭ 21- كۈنىدىن 1244- يىلى 6- ئاينىڭ 8- كۈنىگىچە) تاغىسى توشىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا ئاتىسى قاغانىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپ سەككىز ئايدىن كېيىن ھالاكەت ئوقىنىڭ نىشانى بولغان. ئىسلام دىنىغا بولغان دۈشمەنلىكىدىن ئۇنىڭ ئۆمرى كۆتە بولغان.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇنىڭ قورسىقى نەچچە كۈنلەپ تولغاپ ئاغرىپ، ئاخىر قورسىقى كۆپۈپ ئېتىلغاندا ئاندىن جىمىغان ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن توشىنىڭ ئوغلى ئىسلام

دىنغا بەيئەت قىلغان خانلىق، دىن ۋە دۇنيا ئىشلىرىغا يارىدەم بەرگۈچى بۆكۈخان تەختكە ئولتۇرغان. ئۇ بۇخاراغا زىيارەتكە كېلىپ، تەلىيگە شەيخلەرنىڭ مۆتىۋىرى، ئالىيجانابلارنىڭ ئولۇغى، ئاللانىڭ پانىي ئالەمدىكى كۆزى، ھەقىقەت ۋە دىننىڭ قىلىچى سەئىد ئىبىن مۇتەھھىر باخرىزى (ئاللا ئۇنىڭ جىسمىنى پاك، گۆرىنى يورۇق قىلغاي)نىڭ خىزمىتىدە بولغان.

(46 ۋاراق A تەرەپ) ئادالەتلىك مۆتكۈخان قارا قۇرۇمدا تەختكە ئولتۇرۇپ ئوتۇشنىڭ ئوغلى باتۇخان بىلەن قايالىق ئەتراپىدا دوستانە كەيپىياتتا ئۇچراشقاندا، باتۇخان كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ئەقىل - پاراسىتىدىن دانالىق بىلەن پايدىلىنىپ، تەقدىر ۋە تەلەينىڭ ماس كېلىشىگە تايىنىپ، كۆيۈكنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي، مۆتكۈنى تەختكە چىقارغان. چۈنكى، كۆيۈك بىلەن باتۇخان ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن ئۆچ - ئاداۋەت بولغاچقا، ئاداۋەت ئەدەپ كەتسە، كۆيۈكنىڭ ئوغۇللىرىغا ھامان پالاكەت يېتەتتى.

شۇڭا، كۆيۈكنىڭ ئوغۇللىرىدىن قىرىق نەچچە چىڭگىزخان پۈشتى بىلەن 2000 دەك ئەمىر - سەركەردىلەرنى قەتل قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيىنىڭ 648- يىلى (مىلادىيە 1250- يىلى 5- ئاينىڭ 5- كۈنىدىن 6- ئاينىڭ 2- كۈنگىچە) ئادا- لەتلىك مۆتكۈخان تەختكە چىقتى. مۆتكۈخان ئوكتاي ئەۋلادلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا تاقابىل تۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى. (46 - ۋاراق B تەرەپ) ئۇ چاغدا چاغاتاينىڭ ئوغلى يەسۇ مۆتكۈ ئاتسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇۋاتقان بولۇپ، قېرىندىشىنىڭ ئوغلى بورى ئەمرلەشكەر ئىدى. ئۇلار بايانشات، خاتىرجەم، قۇدرەتلىك،

مۇستەقىل بولۇپ، سانسىز لەشكىرى بار ئىدى. شۇڭا، موڭكۇخان ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئىشىدا، توغرا پىكىرلىك، ئۆزىگە ئۇزاق مۇددەت خىزمەت قىلغان قاراھىلاكودىن تەلىم ئېلىپ، ئۆز يېنىدىكى چاغاتايىنىڭ نەۋرىسى، يەنى چاغاتايىنىڭ ئوغلى مىتوكاننىڭ ئوغلى قاراھىلاكونى چاغاتايىنىڭ ئورنىغا تىكلەش لازىملىقىنى تونۇپ يەتتى.

قاراھىلاكو موڭكۇخاننىڭ بىكەسى، ئولۇغتايىنىڭ تۇغقىنى، ئانىسى سولو خاتۇننىڭ يېقىنى بولۇپ، ئۇ بۇۋىسى چاغاتاي ۋەسىيەت قىلىپ ئۆزىگە بەرگەن خانلىق تەختىنى تاغىسى يىسۇ موڭكۇ تارتىۋالغانلىقى ھەققىدە موڭگو خانغا دادلىغان ئىدى. شۇڭا، موڭگو خان ئۇنى بۇۋىسى چاغاتايىنىڭ تەختىگە چىقاردى. موڭكوخان بۇ چېگىشنى ئۆز قولى بىلەن يەشكەندە قاراھىلاكونىڭ ئاكىسى بورىنى قاراھىلاكو تەرەپتە تۇرۇشقا مەجبۇرلىدى. قاراھىلاكونىڭ ئەلچىسى مىتوكاننىڭ ئاكىسى بورىگە خەت يەتكۈزدى. ئۇكىسىنىڭ خېتىدە ئۇنى تاغىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغۇزىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان. تەختتە تەمەسسىدە كېلىۋاتقان بالا ـ قازاغا سەل قاراپ، تاغىسىنىڭ رايىنى سىناپ باقماقچى بولدى.

بىر كۈنى، ئۇ تاغىسىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ دېدىكى: «تاغا خانغا جاۋاب بەرسەك بولاتتى!»، «خان كىم ئىكەن؟» «موڭكۇخان»، «ئەجەب ئىش، نېمە بولۇپ كەتتى بۇ جاھان؟ خان ھازىرغىچە يېنىكىدا تۇرسا قانداقسىگە ئەمدى موڭكۇخان بولۇپ قالدى؟»، «دۇرۇس، موڭكۇخان بولدى، سەن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشىڭ كېرەك». شۇنىڭ بىلەن ئۇ تاغىسىنى ئىتائەت قىلغۇسى يوق كىشىگە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى.

بورى ئۇنى ئالدىغا سېلىپ، ئۆزى ئارقىدا ئاتلىق ھەيدەپ ماڭدى. ئۇ ئۆزىنى نەيرەڭ بىلەن ھالاكەت بولىغا — قان قاينىمىغا ھەيدەپ كىرىۋاتقىنىنى بىلمەيتتى.

ئۇ سەپەرگە ئاتلاندى.

ئۆز تەقدىرىنىڭ نېمە بولۇشىنى بىلمەس.

دەرۋەقە ئۇ بىر قارام كىشى ئىكەن.

تەقدىر پېشانىسىدە بارکەن قارامليق، نەس.

موڭكۇخانىنىڭ قارارگاھىغا قايتىپ كەلگەندە ئۇنىڭ قوشۇنى تارقىتىۋېتىلدى. ئەجەل پەيمانى تولغىنىنى كۆرۈپ، بۇلارنىڭ نەيرەڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى، بويىغا ئارقان چۇشكەندىن كېيىن ئەھۋالىنىڭ جەريانى ئۇقتۇرۇلدى، ئىككىسى بىر - بىرىنى ئەيىبلەپ، ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىشقا كۈچىنىپ باققان بولسىمۇ ئەجەل شەمشىرى ئىتتىك كەلدى. ئاۋۋال باغلانغىنى بورى بولدى. ئۇنى تۇتۇپ، بىر كالا تېرىسىگە ئوراپ ھارۋىغا بېسىپ يېقىن يول بىلەن ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى كۈتۈۋاتقانلارغا ئۇزاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاخىرلاشتى. ئىككىسىنىڭ ھاياتىمۇ تامامىلاندى.

(47- ۋاراق A تەرەپ) موڭكۇخان بەدەۋىيلەر ئېلىگە يۈرۈش قىلىپ، ھىجرىيىنىڭ 658- يىلى (مىلادىيە 1259- يىلى 12- ئاينىڭ 18- كۈنىدىن 1260- يىلى 12- ئاينىڭ 5- كۈنىگىچە)نىڭ بېشىدا شۇ يەردە ئۆلدى. شۇ يىلى شەۋۋال ئېيىدا ئارىغ بۆكە بەزى ئەمىر ۋە زىرلەرنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ئاكىسى قۇبلەيگە خىيانەت قىلىپ، نارازىلىقىغا قارىماي يەڭگىللىك بىلەن قاراقۇرۇمدا موڭكۇخانىنىڭ ئورنىغا خانلىق

تەختىگە ئولتۇردى. مۇڭكۇخان بەدە ۋىيلەر ئېلىگە يۇرۇش قىلغاندا، ئارىغ بۆكەنى ئۆز ئورنىغا قويۇپ ماڭغان بولۇپ، ئارىغبوكەنىڭ تېخى بىرمۇنچە ئەۋلادلىرى ئىزباسار بولاتتى. شۇڭا، ئىش ناھايىتى تېز بۇزۇلدى. بالا- قازا ئۇنىڭ ئالدىدا ماڭدى، ئۇنىڭ قېنى قېرىنداشىنىڭ قولىدا ئاقتى.

قۇبلەي قاغاندىن كېيىن تېمۇر ئىبنى جەنكىم ئىبنى قۇبلەي تەختكە ئولتۇردى ھەم بۇۋىسىنىڭ سەلتەنەتىنى پەش قىلىپ «تىمۇرقاغان» دەپ ئاتالدى. ئۇ بىزنىڭ زېمىنىمىزغا خان بولدى. ئۇنىڭ بۇۋىسى زېمىنىمىزنى ئىگىلەشكە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلغان بولسىمۇ تېمۇرغا ياردىمى بولمىدى. تېمۇر ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بىزنىڭ قاغانلىرىمىزنى يېڭەلمىدى(ۋە يېڭەلمەيدۇ)، زېمىنىمىزنى ئىگىلىيەلمىدى. بىزنىڭ قاغان ئۇستۇن ئادەم كۈچى بىلەن ئۇلارنى توسۇۋالدى.

(47- ۋاراق B تەرەپ) ئىلىمىزنىڭ خانى چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى بۇيۇك قاغان ئوكتاينىڭ ئوغلى قەستاينىڭ ئوغلى قايدۇغا كەلسەك، ئۇ ھىجرىيىنىڭ 670- يىلى مۇھەررەم ئېيىدا (مىلادىيە 1271- يىلى 8- ئاينىڭ 9- كۈنىدىن 9- ئاينىڭ 7- كۈنگىچە) تالاستا تەختكە چىققان. ئۇ ئادىل، تىرىشچان، تاكامۇل، مېھرىبان خان بولۇپ، ھەممە ئىشقا پىششىق، بىلىمەيدىغىنى يوق ئىدى. ئۇ مۇسۇلمانلارغا كۆيۈنىدىغان ناھايىتى مېھرىبان كىشى ئىدى (ئاللا ئۇنى مەغپىرەت قىلغاي). مەن ئىككى مەرتەم ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولغان، مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن. ماڭا تېخى شاھانە تون ھەدىيە قىلغان، مەن ئۇنى تېخىمۇ كۆپ تۆھپە ياراتقۇچىلارنىڭ ئۇلگىسى قىلىمەن. چۈنكى، بۇ تۆھپە. ئاقسۆڭەكلەر ئۆزىچە پەخىرلىنىپ يۈرۈشۋاتىدۇ، قايدۇ

33 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھىجرىيىنىڭ 701- يىلى (مىلادىيە 1301- يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 1302- يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنگىچە)نىڭ بېشىدا 68 يېشىدا ۋاپات بولدى.

ئوغلى جاپپار تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئەسلىي ئىسمى جەئپەر بولۇپ، باشقا تىلدا ئاتاشتا ئۆزگىرىپ جاپار بولۇپ قالغان ئىكەن. قايدۇنىڭ ئوغلى كۆپ بولۇپ، ئەڭ چوڭى جاپار ئىكەن. ئاللا ئۇنى ھىدايەتكە باشلاپ، ھىمايىسىگە ئالغاچقا، ئاللانىڭ ۋەھيسى ئۇنى ۋە دۇنيانىنى ئىلكىگە ئالدى. ئۇ ھازىر بىزنىڭ خانىمىز، ئېلىمىزنىڭ سۇلتانى. ئاللا ئۇنىڭ دەۋرىدە ئىسلامنىڭ قۇۋۋىتىنى ساقلاپ، ئۇنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئىسلامنىڭ ئوبرازىنى ياراتتى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 702- يىلى شەۋۋال ئېيىدا (مىلادىيە 1303- يىلى 5- ئاينىڭ 19- كۈنىدىن 6- ئاينىڭ 16- كۈنگىچە) ئىمىل ئەتراپىدا خانلىققا ئولتۇرغان.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ پارچىلىنىشى

چاغاتاي چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئالمالىق قاتارلىق شەھەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئارغۇ رايونى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. ئاللا ئۇنىڭغا كاتتا ئىلتىپات كۆرسەتكەن ئىدى. چاغاتاي ھىجرىيىنىڭ 642- يىلى (مىلادىيە 1244- يىلى 6- ئاينىڭ 9- كۈنىدىن 1245- يىلى 5- ئاينىڭ 28- كۈنگىچە) ۋاپات بولغان. ئېسىۋ مىڭكۇ ئىككى يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان ئىدى.

چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا (48- ژاراق A تەرەپ) مىتوكانىنىڭ ئوغلى قاراھىلاكونى ئۆزىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى ۋەسىيەت قىلغان بولسىمۇ، قاراھىلاكو تەختكە ئېرىشەلمىگەن. مۆڭكۈخانغا دائىر بايانلاردا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك يىسۇ بولسا قاراھىلاكونىڭ جورىسى، مۇسۇلمان ئۇلۇغناي(ئورقىنە) خاتۇنىنىڭ قولىدا ئۆلگەن. قاراھىلاكونى مۆڭكۈخان قارا قۇرۇمدا بۇۋىسىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى.

ھىجرىيىنىڭ 940- يىلى (مىلادىيە 1242- يىلى 7- ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1243- يىلى 6- ئاينىڭ 20- كۈنىگىچە) ئۇ مۆڭكۈخانىنىڭ ھۇزۇرىدىن ئۆزىنىڭ سۈيۈرغالىغا قايتىش سەپىرىدە ئۆلگەن. ئۇ چاغدا ئوغلى مۇبارەكشاھ تېخى نارەسىدە ئىدى. شۇڭا، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇنىڭ جورىسى ئۇلۇغناي (ئورقىنە) خاتۇنىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇلۇغناي خاتون توققۇز يىل توققۇز ئاي ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن چاغاتاينىڭ ئوغلى بەيدەر، بەيدەرنىڭ ئوغلى ئارىغبوكەنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇلۇغناي خاتۇنىنى ئارىغبوكەنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپ، ھىجرىيىنىڭ 659- يىلى (1260- يىلى 12- ئاينىڭ 6- كۈنىدىن 1261- يىلى 11- ئاينىڭ 25- كۈنى) تەختكە چىقتى. كېيىن قاراھىلاكو بىلەن ئۇلۇغنايىنىڭ ئوغلى سىغى مۇسۇلمان مۇبارەكشاھ ھىجرىيىنىڭ 662- يىلى جەمادىيەلئاخىر (1264- يىلى 3- ئاينىڭ 31- كۈنىدىن 4- ئاينىڭ 28- كۈنىگىچە)دا ئاھەنگىراندا تەختكە چىقتى. مۇبارەكشاھ تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، چاغاتاينىڭ ئوغلى مىتوكانىنىڭ ئوغلى ئىسەن دوۋانىڭ ئوغلى بەراق خانلىق تەختكە ئولتۇردى. ئۇ مۇبارەك شاھقا ھۇجۇم قىلدى ھەم ھىجرىيىنىڭ 664- يىلى

زۇلھەججە ئېيىدا (1266- يىلى 9- ئاينىڭ 3- كۈندىن 10- ئاينىڭ 1- كۈنگىچە) خوجەند ئەتراپىدا ئۇنى تۇتۇۋالدى. بىراق، ھىجرىيىنىڭ 670- يىلى (مىلادىيە 1271- يىلى 8- ئاينىڭ 9- كۈندىن 1272- يىلى 7- ئاينىڭ 28- كۈنگىچە)نىڭ بېشىدا ئۆلدى. كېيىن چاغاتاينىڭ ئوغلى ساربان، ساربانىنىڭ ئوغلى نىكبى قايدۇنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ھىجرىيىنىڭ 679- يىلى (1280- يىلى 5- ئاينىڭ 3- كۈندىن 1281- يىلى 4- ئاينىڭ 21- كۈنگىچە)نىڭ ئوتتۇرلىرىدا تەختكە چىقتى. شۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاينىڭ ئوغلى مىتوكانىنىڭ ئوغلى، بورىنىڭ ئوغلى، قىدغاينىڭ ئوغلى بوقا تېمۇر نىكبىنى قەتل قىلىپ خانلىق تەختىنىڭ ۋارىسى بولدى. بوقا تېمۇر نىكبىنى كېچىلىك ھۇجۇم بىلەن يەڭدى. ھەم قايدۇنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن ھىجرىيىنىڭ 671- يىلى خانلىق تەختكە چىقتى. بوقا تېمۇر ھىجرىيىنىڭ 680- يىلى ئۆلگەن.

بەراقنىڭ ئوغلى دوۋا بوقا تېمۇردىن كېيىن ھىجرىيىنىڭ 681 - يىلى (مىلادىيە 1282- يىلى 4 - ئاينىڭ 11- كۈندىن 1283- يىلى 3- ئاينىڭ 31- كۈنگىچە) تەختكە چىقتى. قايدۇ ئۇنى ئىلگىرى ئاتىسىنى يۆلگەندەك يۆلەپ، يار- يۆلەك بولدى. قايدۇ بىلەن بەراق ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقلىق ۋە دوستلۇق بار ئىكەن.

دوۋا دەۋرىنىڭ خانى ئاقىل، تەدبىرلىك سىياسەتچى، قاتتىق قول كىشى بولۇپ، مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى ئوڭلاشقا ماھىر. ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇستۇن، ئەلنىڭ ئىشەنچلىك تۇۋرۇكى، جاپار بولسا رەھىمدىل، ئاللا ئۇنى چوڭ قىلىپ، ئۇزاق ئۆمۈر بېرىپ، ھىدايەتكە باشلىغان.

(48- ۋاراق B تەرەپ) ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر ۋە ئۆلىمالارنىڭ ئەھۋالىغا دائىر بايانلار:

ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەڭ پېشقەدەم ھەزرەت، ئەڭ بۈيۈك ۋەزىر، ئالىم ۋە دىننىڭ شۆھرىتى، ئىسلام ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتچىسى، خاقانلارنىڭ ئەڭ ئادىل ۋەزىرى، ئەمىرلەرنىڭ نائىبى، مۇسۇلمانلارنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزغۇچى، ۋەدىسىدە تۇرغۇچى مەھمۇت يالۋاچ ئىبنى مۇھەممەد خارەزمى (ئاللا ئۇنىڭ قەبرىسىگە مېھىر - شەپقەت ياغدۇرغاي). (49- ۋاراق A تەرەپ) چىڭگىزخاننىڭ زامانىدىن موڭكۇخاننىڭ زامانىسىغىچە ئۇ ئەڭ ئالىي مەنسەپكە تەينىلىنىپ كەلدى. ئۇ خۇراسانىدىكى جەيھۇن دەرياسىدىن چىننىڭ ئەڭ چېتىگىچە بولغان ئەللەرنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ، دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى بۈيۈك قاغان ئوكتاي ئۇنىڭغا ۋە ئوغلىغا ھەرقايسى ئەللەرنى بۆلۈپ بەردى. ئۇنى قىتان، تاڭغۇت ئەللىرى ھەم ئۇيغۇر ئېلىگىچە باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. ئۇنىڭ قۇدرىتىدىن بۇ ئەللەرنىڭ ئادەملىرى ئاينىدى. ئۇنىڭ ئادىللىقى ۋە ھىماتچىلىقى گويا تولۇن ئايدەك مۇئەللەقتىن ئەتراپقا نۇرىنى چېچىپ مەشرىق ئەللىرىنى يورۇتتى. خەلقلەر بۇنىڭدىن قايتا ھاياتلىققا ئېرىشتى. يالۋاچ گۈلتاج بولۇپ، ئاتامان ۋە مۆتىۋەر ئۇستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزۈشىنى بولۇپمۇ مەشرىق ئەللىرىدىن چىنغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ يۈرمىسەكمۇ بولىدۇ. ھىجرىيىنىڭ 652- يىلى رەببىيەلئەۋۋەل دە (مىلادىيە 1254- يىلى 4- ئاينىڭ 21- كۈنىدىن 5- ئاينىڭ 20- كۈنگىچە) ئۇ خانبالىقتا ۋاپات بولدى. ئۇ مۇساپىر شېھىت سۈپىتى بىلەن شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپ، ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە ئىلتىپاتىغا

بېقىنلاشتى.

يۇرەكلىك، بۇيۇك كاتتا ئەمىر، مەرتىۋىلىك، شەرەپلىك سۇلتان، ئالەمنىڭ ۋەزىرى، ئادەم بالىلىرى ئەمىرلىرىنىڭ پەخرى، ئەلەمدار ۋە قەلەمدار، ئىلىم - مەرىپەت، ياخشىلىق ۋە سېخىيلىقنى تاراتقۇچى، پادىشاھلىق ۋە ئىلىم - مەرىپەت دەرىجىسىنى كۆتۈرگۈچى، شىجائەت ۋە كەمتەرلىك قاچىسىنىڭ ساقىيسى، ئۇرۇش ۋە تىنچلىق مەيدانىنىڭ قوماندانى، ئۇرۇش مەيدانىنىڭ يۇلقۇنۇپ تۇرغان شىرى، جەڭگاھنىڭ يامغۇردەك ئوق ياغدۇرغۇچى پالۋانى، دۇنيا ۋە دىنىنىڭ ھۆججىتى مەسئۇد ئىبنى مەھمۇد خارەزمى پۇقرالار ئىچىدىكى پىتنە - پاساتلارنى بوقىتىش، ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىش، جاپا- مۇشەققەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇلارنىڭ شاد - خۇرام ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن، مەملىكەتنىڭ ھەر تۇرلۇك ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلىش بىلەن بەند بولۇپ كېتىپ، كېچە - كۈندۈز ئارام ئالالمىغان.

كېچىلىرى پىشقەدەم ئالىم - ئۆلۈمالار بىلەن ئۆزئارا پىكىرلىشىپ، دەرس مۇتالىئە قىلىشىپ، مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشۈپ، ئىلىم - مەرىپەت بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرگەن. قاراڭغۇلۇق قاپلىغان زېمىن ئۇ زاتنىڭ ئىلىم - مەرىپەت نۇرى بىلەن يورۇغان. (49- ۋاراق B تەرەپ) ئۇ زات ھىجرىيىنىڭ 688- يىلى شەۋۋال ئېيىدا بۇخارادا ۋاپات بولغان ھەم بۇخارادىكى ئۆزىنىڭ مەكتىپىگە دەپنە قىلىنغان (50- ۋاراق A تەرەپ). مەسئۇد ئىبن مەھمۇد خارەزمنىڭ ئورنىغا قايدۇخانىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇ بەكرى ئىبن مەسئۇد مەھمۇد(مەسئۇد II) ھىجرىيە 689- يىلى چىقتى. ئۇ ھىجرىيە 697- يىلى شەئبان

ئېيىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ قەبرىندىشى ئەمىر سىتىلمىش بىلەن مەسئۇدى قايدۇخانىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ ھىجرىيە 702- يىلى ۋاپات بولدى.

كاشغەردىكى خانلىق تەختىتە جەبرى خان (ئاللا ئۇنى ھىدايەت قىلسۇن) نىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن «يەتتە سەييارە ئىچىدىكى زۇھەل يۇلتۇزى» دەپ نام ئالغان تاج ۋە تەخت ئىگىسى، پادىشاھلارنىڭ پەخرى سۈيۇنچ ئىبىن مەسئۇد ئىبىن مەھمۇد خارە زىمى (مەسئۇدIV) ئولتۇردى(ئاللا ئۇنىڭ خانلىقىغا بەرىكەت بەرسۇن.)

(50- ۋاراق B تەرەپ) يۇقىرىقى ۋەقەلەرنى، يۇرتۇمنىڭ كەنىت - شەھەرلىرىدە زامانداش بولۇپ ياشىغان ئىلىم - مەرىپەتچىلەر، ئالىملار ۋە باشقا ئۆلكە - رايونلاردىكى ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلىرىنىڭ تەپسىلىي بايان قىلىشلىرى زامانىنىڭ زىيان - زەخمەتلىرىدىن قوغداپ قالدى.

يۇقىرىدا ھەربىر شەھەرنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلىرى، ئالىم پەيلاسوپلىرى، دانىشمەنلىرى بىر - بىرلەپ سۆزلەندى.

ئالمالىق شەھىرى توغرىسىدا (ئاللا ئۇ شەھەرگە كۆپلەپ نېمەت ياغدۇرسۇن) سۆز باشلايمەن:

ئەسلىي ئالمالىق شەھىرى توغرىسىدا بۇرۇنراق سۆز-لىسەم ياخشى بولاتتى. چۈنكى، ئالمالىق شەھىرى مېتىڭ تۇغۇلغان يۇرتۇم ۋە مېنىڭ يېتىلىپ چىققان ئورنۇم، بىلىكىم كۈچ - قۇۋۋىتىكە تولغان، قەددى - قامەتلىك يىگىت بولۇپ چىققان، يېتىپ - قوپقان ئورنۇم، چىقىشىپ قالغان ماكانىم، كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن، يۇزۇم يورۇغان جاي، شۇنداقلا ئۇ

خانلىق ئوردا ۋە دىنىنىڭ پايتەختى ۋە قالقىنى، پادىشاھ ۋە خاقانلارنىڭ تايانچ بازىسى.

ئۇنىڭ ھاۋاسى سالقىن، خۇش پۇراق، سۈيى تاتلىق، ئىسسىق - سوغۇقتا ھاۋاسى مۆتىدىل. ئۇنىڭ تۈپرىقى ئىپارەك خۇش پۇراق، باغرى بۇك - باراقسان گۈل - چېچەكلەر بىلەن تولغان. شاخلىرىدا مېۋىلەر سانجاق - سانجاق بولغان، ئۇنىڭ باغلىرى ئوت - چۆپلۈك، كۆللىرى سۈغا لىقمۇلىق تولغان، ئەتىگەن - ئاخشاملىرى كۆلنىڭ ھاۋاسى ناھايىتى سالقىن، مەيىن شامال چىقىپ تۇرىدۇ.

بۇزارخان ئالمالىق (ئۇنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا سۆز-لەندى)نىڭ توققۇز ئوغلى بار: ھىندۇچاق مەلىك، سىغناق تېكىن، ئەھمەن تېكىن، ھۈسەيىن تېكىن، سۇلايمان تېكىن، زۇلفىقار تېكىن، داۋۇت تېكىن، تۇلكان تېكىن، ئوج ئالدى تېكىن. ئۇلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى باتۇر ئەزىمەتى سىغناق تېكىن. ئۇنى دادىسى بۇزارخان چىڭگىزخانغا خىزمەتكار ھېسابىدا ھەدىيە قىلدى. چىڭگىزخان ئۇنى خۇسۇسىي ئىشلىرىغا سالدى. ئۇنىڭغا باتۇ ئىبىن توشىغان ئۆزىنىڭ سىڭلىسى «بولغان بېگ»نى ياتلىق قىلدى. «بولغان بېگ» سىغناق تېكىنگە ئىلبوتار ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردى. مەن ئۇ ئوغۇلنى قۇچقىمدا تەربىيىلەپ ئۆستۈردۇم (خۇددى مەن ئۇلارنىڭ ئۆيىدە تەربىيىلەنگەندەك). مەن شۇ چاغدا «قارشى» دەپ تونۇلغان. ئاشۇ شەھەردە موڭكۇخان تەختكە چىقىشنىڭ باشلىرىدا 648- يىلى سىغناق تېكىن ۋاپات بولدى. سىغناق تېكىننى ئونىڭ ئوغلى دانىشمەن تېكىن ئۇ شەھەردىن مالىخقا يۆتكىدى، ئاندىن دادىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىقتى. ئۇ ئۆزىگە

بويسۇنمىغان كىشىلەرگە بېسىم ئىشلىتەتتى. كەسكىن، تەۋەككۈلچى، سېخىي، ئەقىللىق، سىياسىئون كىشى ئىدى. ئۇ 657- يىلى قوزبالىقتا ۋاپات بولدى ۋە مالىخقا يۆتكەپ كېلىنىپ، قەرشىدىكى دادىسىنىڭ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى. خۇشخۇي، ياش ئىلىبۇتار مەن كاشغەرگە ھىجرەت قىلغاندىن كېيىن (51- ۋاراق A تەرەپ) 673- يىلى ۋاپات بولدى.

ئالمالىق شەھىرىدىكى ئىسلام ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆڭكۈرى، دىن ۋە دۇنيانىڭ رەھبىرى، بۇيۇك، كاتتا، تەڭداشسىز دەستۇر ھەبەش ئەمدىل كەرمەنىل بۇخارىلىكلارغۇۋىنىڭ ھۇزۇرىغا ئۇنىڭغا تايىنىش ۋە ئۇنىڭ يېنىدا تۇرۇش ئۈچۈن باردىم. ئۇ زات كىشىلەرگە سىلە - رەھىم قىلىدىغان، ھەدىيە بېرىدىغان، بار يەردىمۇ ۋە يوق يەردىمۇ ماختالغۇچى ئادەم ئىدى. ئۇ يەنە شېئىر ۋە نەسر پېشۋاسى ئىدى. ئۇ 658- يىلى شەبان ئېيىدا ئالغۇ ئىنىن بەيدەر ئىنىن چاغاتايىنىڭ زامانىسىدا، ئالمالىقنىڭ قومۇشلۇقلىرىدىن «قىرىق قومۇشلۇق» دەپ ئاتىلىدىغان جايدا ۋاپات بولدى ۋە مالىخىدىكى ئۆزبېكنىڭ خانىقاسىغا دەپنە قىلىندى.

مېنىڭ ئۇستازىم، پاناھگاھىم ۋە قايتىدىغان ئورنۇم بولغان ئاشۇ مەرھۇم ھەزرەتنىڭ خىزمىتىدە ھەم ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ خىزمىتىدە بولغان مىللەت ۋە دىنىنىڭ تۆۋرۈكى، مەۋلانا ئەھمەد ئىنىن ئەيۇپ ئىنىن ئەھمەد بالاساغۇنىي تاپتىم(ئاللا ئۇ ئىككىسىنى ئۆز رەھمىتى بىلەن يۆگىسۇن) ۋە پېشقەدەم خوجىمىز، ئالەملەرنىڭ ئىمامى، پادىشاھلارنىڭ يۇرىكى، ھەدىسشۇناسلارنىڭ تۇگەنچىسى، «ئەلمەنسىيەت» ۋە

«ئەل ئەربەئىن» كىتابىنىڭ مۇئەللىپى، ھەقىقەت ۋە دىنىڭ يېتەكچىسى، «چايان» نامى بىلەن تونۇلغان ئەبۇل پەزايىل مۇھەممەت ئىبنى ئەبى بەكرى شىندى ئابدۇرەدى (ئۇستازىم ئەمدىل كەرمەنلى بۇخارىنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم) ھىجرىيىنىڭ 645- يىلى (1247- يىلى 5- ئاينىڭ 8- كۈنىدىن 1248- يىلى 4- ئاينىڭ 25- كۈنىگىچە) ۋاپات بولدى. مەن قاغانلار ھۇزۇرىدىن كېلىپ ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا قاتناشتىم (ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي).

پادىشاھلار ئىچىدىن ۋە دۆلەتنىڭ قۇياشى، ئورمانلىقنىڭ تەڭداشسىز شىرى، «ئەزنەت» ۋە ھىراتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ۋە سۇلتان مەملىكىتىنىڭ ۋارىسى، غەلىبە - نۇسرەت قازانغۇچى ناھايىتى كاتتا، كۈچلۈك پادىشاھ بولغان مەھمۇد زاۋىلىنىڭمۇ ئۇ ھەزرەت (ئۇستازىم ئەمدىل كەرمەنلى بۇخارى)نىڭ خىزمىتىنى قىلغانلىقىنى بىلدىم. ئۇ پادىشاھنىڭ ئۇستازىمنىڭ خىزمىتىنى قىلىشى بىلەن مەنمۇ شان - شەرەپكە ئېرىشتىم، يەنە ئۇ پادىشاھنىڭ كىيىم- كېچەك ۋە ھەر خىل نازۇ نېمەتلىرىگىمۇ ئېرىشتىم (ئاللاتائالا ئۇ پادىشاھقا رەھمەت قىلسۇن.)

(52- ۋاراق A تەرەپ) ئىمام، ئالىملارنىڭ، ئىلىم - مەرىپىتىنىڭ بايانى:

ئەينى زامانداا ناھايىتى كاتتا، يۇقىرى مەرتىۋىلىك، شانۇ شاۋكەتلىك ئالىملار، مەرىپەتپەرۋەر زاتلار ئۆتكەن. مەن ئۇلار بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان.

مەن ئەسىرىمنىڭ باش تەرەپلىرىدە سۆزلەپ ئۆتكەن

ھەقىقەت ۋە دىنىنىڭ قۇياشى، يۇقىرى مەرتىۋىلىك، ئىززەت - ئىكرام، ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئېسىل، ھەر ۋاقىت ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولغۇچى، زاھىت سۈپەت، كاتتا ئالىم ئەيىيۇپ ئىبىن ئەھمەد ئىبىن ئەيىيۇپ بالاساغۇنى شۇ دەۋردە ئۆتكەن مەن ئۇچراتقان كاتتا ئالىملارنىڭ بىرى (ئاللاتائالا ئۇ زاتنىڭ قەبرىسىنى نۇرلۇق قىلسۇن ۋە جەننەتتە يۇقىرى دەرىجە ئاتا قىلسۇن).

دىن ۋە مىللەت ئۈچۈن كۆپلەپ خىزمەت قىلغان، ئىلىم - مەرىپەت، ئەقىل - ئىدراك، مۇسابىقىلەردە ئۈتۈپ چىققۇچى، ھەر خىل ئىلىملەرنى جۈغلىغۇچى، ئۆتكۈر پىكىرلىك تەھقىقاتچى، ئىبادەت ئىشلىرىدا كېچىلىرىمۇ قىيامدا تۇرغۇچى، كۈندۈزلىرى روزا تۇتقۇچى، ئابىد، زاھىت، ئىسلام ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەڭداشسىز ئۇستاز، پىشقەدەم ئىمام، خۇداگۇي ئالىم، «ئىككىنچى نۇئمان» دەپ ئاتالغان ئەشرەب ئىبىن نەجىب ئىبىن مۇھەممەت كاسانى ھەزرەتلىرىمۇ مەن ئۇچراتقان ئالىم ئىمامىلارنىڭ بىرى. ئۆز زامانىسىدىكى ئانىلار ئۇ زاتتەك ئوغۇلنى تۇغۇپ باقمىغان، بارماقتا سانىغۇچىلىكى بار ئالىملارنىڭ بىرى ئىدى. مەن تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن، 12 ياشقىمۇ توشمىغان ۋاقتىمدا ئۇ ھەزرەتنىڭ مالىغ شەھىرىدە خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئۇچراتتىم. «قۇرئان كەرىم»نىڭ تەرجىمىسىدىن ئۇ زاتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دەرس ئالدىم. ئۇ زات ماڭا تۇنجى قىلىپ پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئىلىمنىڭ ئەۋزىلى ئاللاتائالانى تونۇش، ئىلىمنىڭ ئاخىرى ئىشنى ئاللاتائالاغا تاپشۇرۇش» دېگەن ھەدىسنى ئاغزىمغا سالدى. ئۇ زات ئىككى يىلدىن كېيىن 640-

يىلىنىڭ باشلىرىدا مالىغدىن كاشغەرگە يۆتكەلدى. 659- يىلى مۇھەررەم ئېيىدا كاشغەردە ۋاپات بولدى.

(52- ۋاراق B تەرەپ) ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئالەمنىڭ مۆجىزىسى، دەۋرنىڭ مەردانىسى، ئاللانىڭ پانى ئالەمدىكى سىمۇولى، ئادەم ئەلەيهىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئالىم، ئاللانىڭ هىممىتى، ئالەمدىكى يىگانە شەخس بورهان ئىلاھ بەدىر مىلاددىن مۇھەممەد فەرەخ ئۇ تولۇق ئەما بولسىمۇ جىمى ئىلىمگە كامىل ئىدى. هىجرىيىنىڭ 648- يىلى (1248- يىلى 4- ئاينىڭ 26- كۈنىدىن 1249- يىلى 4- ئاينىڭ 15- كۈنى)دىكى بىرنەچچە ئايدا مەن ئالمالىققا بېرىپ ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم. شۇ چاغدا بەزى غەلىتە ئەھۋاللارنى كۆردۇم. مەسىلەن، بىرسى ئۇنىڭغا بىر داستىخان غەلىتە غىزا بىلەن خۇرۇچنى هەدىيە قىپتۇ. هەدىيە ئارىسىدا بىر ماگىنىت تاۋاقمۇ بار ئىكەن. ئۇ قولىنى ماگىنىت تاۋاققا سوزدىيۇ، تاۋاقتىكى غىزانى يېمىدى. ئۇ تاۋاقنى ساهىبخان خاج نەجىپقا سۇنغاچ: «سىلى ئەكەلگەن بۇ تاۋاقتىكى نەرسىلەرنى بۇ مەۋسۇملەردە تاپماق تەس. بىراق، يېنىغا قويۇلغان خۇرۇچنى هەكىم سوقرات مۇۋاپىق دەپ قارايدۇ» دېدى. ئۇنىڭ تۇيغۇلىرى ئىچىدە پەقەت ئۇنىڭ بارمىقىنىڭ سېزىمچانلىقىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى سۈرۈن ئەهلىنى هەيرەتتە قالدۇردى. مەن بۇ ئىشنى مولا، نىسران، شەيخۇلئىسلام خۇسام مىلاددىن بەرجەنلىغى (ئاللا ئۇنىڭغا مەرهەمەت قىلغاي) غا سۆزلەپ بەردىم. ئۇ قىزىقچىلىق قىلىپ: «كۆزى كۆرمىگەن بىلەن سېزىمى بارلىقى ئەجەب ئىشتە!» دېدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە سەئىد، مۆھتەرەم ئىمام،

ئالەمدىكى ئالىملارنىڭ شاھى، ئەرەب ۋە پارس سەئىدلەرنىڭ سۇلتانى، ئەبۇ تالىپ جەمەتىنىڭ جەۋھىرى، ھاشىم جەمەتىنىڭ تۇۋرۇكى، ئىسلىزادىلەرنىڭ ئىسلى، كىپلەچەك ھۆكۈمرانىنىڭ تايانچىسى، ھەر خىل نەسەبلەر يىپ ئۇچىنىڭ ئەجدادى، مەرھۇم شەمسىللاددىن ئەبۇ جەئفەر تاھىر ئىبنى ئەبۇ مەئانى ھۇسەينى بەلخىي (ئاللا ئۇنى مەغپىرەت قىلغاي) ئالمالىقتىن ئۆتكەندە مەن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم. ئۇ چاغدا ئۇ مۆھتىرەم، پاك، ئىسىل خاتۇنى ۋاپات بولۇشتەك ماتەم زەربىسىگە ئۇچرىغان ئىكەن. خاتۇنىنىڭ ئاتىسى بولسا ئىمام، فەقىھ ئىلمىدىكى نوپۇزلۇقلارنىڭ نوپۇزلۇقى، ھەر خىل ئىلملەرنىڭ ئۇستىسى مۇھەممەت ئىبىن ئۆمەر رازى ئىكەن (ئاللا ئۇ ئىككىسىگە مەرھەمەت قىلغاي). ئەينى چاغدا يېشىم كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ نەزەر سېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان ئىدىم، بۇ مەن ئۇچۇن ئەڭ چوڭ ئىلتىپات، يۇكسەك (53- ۋاراق A تەرەپ) شەرەپ، تېپىلغۇسىز بەخت ئىدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە سەئىد، مۆھتىرەم مۇدەررىس، سەئىدلەرنىڭ سەئىدى، بەخت تۇۋرۇكى، ئالىي شانۇشەرەپ، قوۋمى، ئائىلىسىنىڭ غۇرۇرى مىلىك ئىسلام جەلال سەدا بار. ئۇ خوجەند ۋە خوجەند ئەتراپىدا مۇدەررىسلىك قىلاتتى. ئۇنى مەن تۇنجى قېتىم ئالمالىقتا ئۇچراتقان. ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولىدىغانلاردىن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان شەيخ، غۇرۇرلۇق ئىمام بورھانىددىن تەۋلى ۋە كېيىن ئالمالىقتا ئولتۇراقلاشقان سەئىد، ئىمام، ھافىز بورھانىددىن مىقرە خوجەندى بار. كېيىن ھىجرىيىنىڭ 670- يىلى (1271- يىلى 8- ئاينىڭ 9- كۈنىدىن 1272- يىلى 7- ئاينىڭ 28- كۈنى)دىكى بىرنەچچە ئايدا مەن

خوجەندتە يەنە بىر قېتىم ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم ھەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشتىم.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە قازى، ئىمام، ئىسلام دىنىنىڭ تولۇن ئايى، كائىناتنىڭ تەرغىباتچىسى، پىكرى ئۆتكۇر، ناتىق، بەس مۇنازىرىچىلەرنىڭ ئۇلگىسى رۇمنىڭ قازى كالانى ئىززەمىللاددىن بار. ئۇنىڭ تەلەپپۇزى ئەڭ ئۆلچەملىك، تەرغىبات - تەبلىغى ئەڭ چۇشىنىشلىك بولۇپ، مەن ئالمالىقتىكى چاغدا ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولغان ئىدىم. بىز بىرگە پەرھىز تۇتقان ھەم بىر توپ سېخىي كىشىلەر بىلەن بارچە قەلب تەلپۈنىدىغان قىبلىگاھقا تاۋاپقا بارغان. مەۋلا شەيخ رىدا مىلاددىن زەربەخش پەخرىزى تېخى باش كۆتۈرمىگەن بولسىمۇ، ئۇ قولىدىكى يانتاقنى چىلانغا، سېغىزنى ئالتۇنغا، كېيۇۋاتقان كۆمۈرنى قىزىلگۈلگە ئايلاندۇرالايتتى. بىراق، بۇلار ئۇنىڭ ئىناۋىتىگە توسقۇنلۇق قىلاتتى ياكى باشقىلارنى داۋالىسا ئۆزىنى قاتتىق زەخىملەندۈرۈۋالاتتى. شۇڭا، بىز ئەگىپ مېڭىپ ئۇنى يوقلىدۇق. سالام بېرىپ قولىنى سۆيۈشكە مۇشەررەپ بولدۇق، بىزنى خاتۇنى كۈتۈۋالدى. خاتۇنى ئۇنىڭ كەيپىياتىدىن خۇشاللىنىدىكەن، ئىلتىپاتىدىن پەخىرلىنىدىكەن. ئۇ چاغدا ئىنسانلارنىڭ شەيتانى بولمىش كاسانى ئۇنىڭ تەقدىرىنى بوغۇۋاتقان ئىكەن. شۇڭا، ھىجرىيىنىڭ 656- يىلى (1258- يىلى 1- ئاينىڭ 8- كۈنىدىن 12- ئاينىڭ 28- كۈنگىچە) بىز بۇ زاتنىڭ ھۈزۈرىدا كۆز بىلەن كۆرمىسە ئىشەنگىلى بولمايدىغان ئىشلارنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. بۇنىڭغا سۈكۈت قىلغان تۇزۇك، بۇ پەقەت ئاللاغلا ئايدىڭ.

ئالمالىقتا ئولتۇراقلاشقان مۇددەرىسلەر، سەئىدلەر ۋە

مۆھتىرەم ئىمامىلار ئىچىدە ئەڭ پىشقەدەم بولغىنى مەرھۇم بۇيۇك مۇدە رىرس، مۆھتىرەم بۇيۇك شەيخ، ئالىمدىكى مۇدە رىرسلەرنىڭ مۇدە رىرسى ئەلاھىققىدىن بولۇپ، «ئۇۋە» دېگەن نام بىلەن كىشىلەرگە تونۇشلۇق. بۇزارخان دەۋرىدىن بېرى، ئۇنىڭ ئورنى يۇقىرى، نەسەبى ئېسىل، مۆھتىرەم مۇدە رىرس ھەم ئېسىل شەيخ بولۇپ، تاغىسىنىڭ ئوغلى مۆھتىرەم مۇدە رىرس ئابدۇمۇئمىننى ئەڭ ئۇلۇغ قاغان چىڭگىزخان ئىلىنىڭ مۇدە رىرسلىكىگە تەيىنلىگەنگە قەدەر شۆھرەت تاپتى. ئۇ (ئابدۇمۇئمىن) تەقۋادار، پاك، خۇشخۇي، خۇش چىراي مۇدە رىرس بولۇپ، مۇدە رىرسلىك ۋە زىپىسى بىلەن قازا تاپقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى مۆھتىرەم مۇدە رىرس بورھان ھەققىدىن ئەجەلى ئۇنىڭ مۇدە رىرسلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ ئېلىمىزنىڭ تۇۋرۇكى، دەۋرىمىزنىڭ چولپانى، كىتابى - دەستۇرلارنىڭ ئاچقۇچى، نۇتۇقلارنىڭ خۇلاسىسى، ھېساباتنىڭ نەق چوتى بولۇپ، ئۇ ئىمامىلارنىڭ رەھبىرى، ئاقساقاللارنىڭ كاتتىۋشى بولغاچقا، ئالىمدىكى بۇيۇك مۇدە رىرسلىك ۋە زىپىسىگە تەيىنلىنەلىگەن. ئۇ كەلكۈن ئىچىدىكى قۇرۇقلۇق بولغاچقا ئۈمىد كۈتكۈچىلەرنىڭ بوستانىغا ئايلانغان. ئىمامىلارغا باش بولۇپ يۇقىرى ئۆرلىگەن. شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئايىغى يۇقىرالارغا تاج بولغان. شۇڭا، مەن ھىجرىيىنىڭ 662 - يىلى (1263- يىلى11- ئاينىڭ 4- كۈنىدىن 1264- يىلى 10- ئاينىڭ 23- كۈنى)نىڭ ئاخىرىدا ئالمالىقتىن كاشغەرگە كەتكەنگە قەدەر ئۇنىڭ خانىقاسىنىڭ خەلپىلىكىگە تەيىنلىنىپ تۇرغان ئىدىم. ئۇنىڭ قۇتلۇق ھارۇنسۇ ئىككىنچى يىلى ماڭا ئەگىشىپ كاشغەرگە كەلدى. ئۇ كاشغەردىكى مۇدە رىرسلەر ۋە نوپۇزلۇق

ئەربابلارنىڭ مۇلاقەتكە چىقىشى ۋە كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى ھەم كاشغەر ئارقىلىق مەشرىق تەرەپكە كەتتى.

مۇدەررىس، دەرۋىش، مۇمىن، ئېسىل، پاك ئىمام، ئىستىقامەتتە يېتىلگەن، تۇنەپ ئىبادەت قىلىدىغان، قائىدە - يوسۇنلۇق فەقىھ، نىسران شەيخۇلئىسلام ۋە مۇسلىم بەدىللادىن ئىلمىي شەرىئەت ئۇستازى بولۇپ، ئۇنىڭ دەرۋىشلىكى ۋە مۇمىنلىكىنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ ئاتىسى بۇيۇك شەيخ نىسران سەيخۇلھەققىدىن شەيخۇلئىسلام ۋە مۇسلىمىن بۇيۇك مۇدەررىس بولۇپ، ئۇ ۋاپات بولغاندا(ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي) مەن تېخى كىچىك بولغاچقا، ئاتام (ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي) ماڭا: «بۇ نىسران سەيخۇلھەققىدىن شەيخۇلئىسلام بىر كۈنى ئۆيىمىزنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ قالدى. مەن ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدىم. ئۇ چاغدا ئۆيدە بىر بۇۋاق بار ئىدى. ئۇنىڭ بەخت نەزىرى چۈشسە ئىدى، دېگەن ئۈمىدتە يۆگەكتىكى بۇۋاقنى ئۇنىڭغا تۇتتۇم، ئۇ قولۇمدىن ئېلىپ بۇۋاقنىڭ پېشانىسىگە سۆيگەندىن كېيىن، بېشىدىكى ياغلىقىنى قوشۇپ ماڭا قايتۇرۇپ بەرگەچ: «بۇۋاقنى ياغلىققا يۆگەڭ، باغرىڭزدا بىر جۇپ بولىدۇ» دېدى. شۇنداق قىلىپ خېلى كۈنلەر ئۆتتى. ئىككى يىلدىن كېيىن سېنىڭ تەۋەللۇتىڭدا ئۇ يەنە ئۆيىمىزگە قەدەم تەشرىپ قىلدى. مەن دۇنياغا كۆز ئاچقىلى ئەمدى ئىككى ھەپتە بولغان سېنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ئۇنىڭ قۇنلۇق نەزىرى ۋە ئامەت قولىنىڭ مەرھىمىتىگە مۇشەررەپ قىلدىم. ئۇ ساڭا قاراپ پېشانەڭگە سۆيگەندىن كېيىن ياغلىقىدىن زەۋرىقىنى ئېلىپ بېشىڭغا قويۇپ: «بۇ سېنىڭ ۋارىسىڭ» دېدى. «ئېسىڭدە بولسۇنكى،

سەن ئۇنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشكەن. ئۇنى مەڭگۈ ئېسىڭدە ساقلا» دېگەن. ئاتام(ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي): «ئاللاتائالا سېنى ئۇ ئېيتقاندەك ئادەم قىلسىكەن، دېگەن ئۈمىدتىمەن» دېگەن. سەيخۇلھەققىدىن ھىجرىيىنىڭ 654- يىلى (1247- يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 1248- يىلى 4 - ئاينىڭ 25- كۈنى) قازا قىلغان (ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي). نىسران بەدىمىللاددىن مەن ئالمالىقتىن كەنكەندىن كېيىن قازا قىلغان ئىكەن (ئاللا ئۇنىڭغا مەرھەمەت قىلغاي). بۇگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ ئوغلى قىزغىن، تەقۋا، پاك، دانا، دەرۋىش، ئىلمى كامىل، ئىجتىھاتلىق ئىمام نىسران مەجىددىن ئۇلارنىڭ ئېتىقادىغا ۋارىسلىق قىلىپ، چىرىغىنى يېقىۋېتىپتۇ. ئاللا ئۇنى چوڭايتىپ مەن بىلەن ئۇچراشتۇرغاي.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئەڭ ھۆرمەتلىك، ئەڭ شەرەپلىك، مۆمىن، پاك، ئىلمى كامىل، ئىجتىھاتلىق، ئاقىل، تەدبىرلىك سەئىد، سەئىدلەرنىڭ سەئىدى، بەخت تۇۋرۇكى، ھاشىم جەمەتىدەك ئېسىل، ئۆمەرنىڭ ئەۋلادلىرىدەك مەزمۇت، ھەيدەرنىڭ پۇشتىدەك ھەيۋەتلىك، ئىمام ھەسەن جەمەتىدەك نەسەبلىك، ئىمام ھۈسەينىنىڭ بالىچاقىسىدەك شەجەرىلىك جەلالھەققىدىن كاسانى بار. ئىسلام ئەقىدىلىرى ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ سىجىللىقى بىلەن گۈللىنىۋاتىدۇ، تەبىئەت ئۇنىڭ تەپەككۇرىنىڭ ھەيۋىتىدىن تىترەۋاتىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ چېكسىدىن ئاققان ھالال تەردىن ئۆزگە باشقا بىرسىنىڭ نېسىۋىسىدىن بىر كاپام يېمەيدۇ. ھەرقانداق بىر قول پارا بىلەن ئۇنىڭ ئىرادىسىنى چىرىتەلمەيدۇ. يۇمشاق ۋاستىلەر بىلەن پاكلىقىنى بۇزالمايدۇ، ئۇ بېگانە ئاللاغا ئېتىقاد قىلىدىغان

مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتى بىلەن قازا قىلدى.

زامانىمىزدىكى قاغانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك شەخسىلەرنىڭ بىرسى (ئاللا ئۇچۇن) خۇشاللانغان (ئاللا ئۇچۇن) تاللانغان ئىسىل نەسەبلىك سەئىد، خانلارنىڭ ئاتىسى، قاغانلارنىڭ تاللىشى، كېيىنكىلەرنىڭ ئۇلگىسى ئەمىر ھەيدەر مۇتەتەبىب بولۇپ، ئۇ سەئىدلەرنىڭ سەئىدى، بەخت تۇغرۇكى بولۇپ، قايدۇخان ۋە ئۇنىڭ ئوردىسىدىكىلەر ئۇنىڭ كارامەت تۆھپىسى ۋە مۇنەۋۋەر تەببىي ماھارىتى ھەم ئۇنىڭ ھەقنى تونۇپ ئايرىۋىلىشى ۋە قاملاشقان سالاپىتى بىلەن پەخىرلەنگەن. ئۇ پىشقان تېۋىپ، ھەممىگە خۇش چىراي مۇئامىلە قىلىدىغان كىشى بولۇپ، ئۇنى كۆرگەن كىشىنىڭ كۆڭلى يايراپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن دوستلاشقاندا غەمۇ پىراق دەرھال يوقايدۇ. ئۇنىڭ تىلى ئۆتكۇر، سۆزى پاساھەتلىك، ئىبارىلەرنى ئىشلىتىشى راۋان ھەم قىزىقارلىق ئىدى.

ئەمىر ئىمام، پەلەك ۋە ئاسمان جىسىملىرى ئېنىقىنىرى (ئاستىرنوم)، كەۋاكىبى سەبئە (يەتتە سەييارە)نىڭ ئورنىنى بەلگىلەپ چىققۇچى، توققۇز پەلەكنى ئۆلچىگۈچى، ھەر قىقەتلەرنى ئاچقۇچى، ئىنچىكە سىرلارنى بايان قىلغۇچى، خاقانلارنىڭ ئىچكى ئەھۋال (تارىخ)لىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ چىققۇچى، ئۆتكەنكى ۋە كەلگۈسى زامان ئالىملىرىنىڭ ئىدىسى، ئەڭ بەختلىك كۈنلەردە ياشىغان ئىلغار پىكىرلىك زات (54-ۋاراق B تەرەپ)دىن ۋە مىللەتنىڭ يۇلتۇزى مۇھەممەد شەرەپى(ئۇ زاتنىڭ چوڭ دادىسى ۋە دادىسىنىڭ نۇرى ئۆچمىسۇن ۋە بەخت ـ سائادەت يار بولسۇن).

كاشغەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئىلىم ـ مەرىپىتىنىڭ بايانى

كاشغەر شەھىرىنىڭ پەخرىلىك شەھەر بولۇشى ئۇنىڭ ئىسلام مەركىزى ۋە ئالىم ـ ئۆلىمالار جايلاشقان ئىلىم ـ مەرىپەت بۇلىقى، ئېسىل پادىشاھ ـ خاقانلارنىڭ ۋەتىنى، كاتتا ئالىملارنىڭ يۇرتى بولۇشىدا.

كاشغەرنىڭ ئوت ـ چۆپلىرى كۆپ، تۇرلۇك نازۇنېمەتلەر، ئۇزۇم تاللىرى كۆپ بولۇپ، سانجاق ـ سانجاق مېۋىلەيدۇ. يېسە زىيان قىلمايدۇ. ۋادىلىرىدا سۇ ناھايىتى كۆپ، زىرائەتلىرى يامغۇردىن بىھاجەت. باھار پەسلى ۋە يازدا يامغۇر ياغمايدۇ، كۈز ۋە قىشتا قارمۇ ياغمايدۇ، قىشتا قار يېغىپ، يازدا مېۋىلەر كۆپ بولىدىغان، يازدا يامغۇر يېغىپ، كۈزدە ئوت ـ چۆپلەر كۆپلەپ ئۇنىدىغان شەھەرلەردەك ئەمەس (قار ـ يامغۇر ياغمىسىمۇ ئوت ـ چۆپ، مېۋە ـ چېۋىلەر بولۇق ئۆسۈۋېرىدۇ).

كاشغەردە ھاۋانىڭ ھۆل بولۇشى زىيان ۋە ئاپەت (ئېلىپ كېلىدۇ). ھاۋانىڭ قۇرغاق بولۇشى رەھمەت ۋە مېھرىبانلىق (ئېلىپ كېلىدۇ). كاشغەر ئەھلى زىرائەت تېرىش ئۈچۈن كالا بىلەن ساپانغا موھتاج ئەمەس. كەتمەن بىلەن جوتو ئارقىلىق دېھقانچىلىق قىلىش ئۇلارغا ئاسان.

كاشغەر ئەھلى تۇرمۇشتا موھتاج بولىدىغان مېۋە ـ چېۋىلەر، سەي ـ كۆكتاتلار، ئالىي، ئېسىل كىيىم ـ كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىگىز، گىلەم، كۆرپە دېگەندەك ئۆي بىساتلىرىنىڭ ھەممىسى كاشغەرنىڭ ئۆزىدىن چىقىدۇ. ئالىي جابدۇقلاردىن ئاددىي نەرسىلەرگىچە ھەممىسى كاشغەردىن

تېپىلىدۇ. زەھەرلىك جانۋار - ھاشاراتلار يوق، يىلان - چايانلارمۇ يوق. كاشغەرنىڭ ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە كۆللىرى سۇغا لىقمۇلىق تولغان. دەرەخلىرى باراقسان. مېۋىلىك دەرەخلىرىنىڭ مېۋىلىرى سانجاق - سانجاق. لېكىن، كاشغەرنىڭ ئاسمىنى تۇمانلىق (توپا - چاڭ)، سۇيى قىزىل، كۆپىنچە ۋاقىتتا كاشغەرنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، قۇرۇق ياغاچلىرىغا بىر خىل قۇرت چۈشىدۇ. تۈپرىقى مۇنبەت. كاشغەر ئەھلىدە كۆزى تۇتۇلۇپ قېلىش ۋە گاسلىق ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ. زېمىنى ئۇستىدە بىر خىل غەيرىي رەڭ بار.

كاشغەرنىڭ شەرەپلىك ئادەملىرى ئادەملەرنىڭ ئەڭ شەرەپلىكى، خار ئادەملىرى مايمۇندىنمۇ خار(خەس). ئۇ شەھەر ھازىر ناھايىتىمۇ خاراب. كاتتا ئەربابلار يوقالدى، تۈپراق ئەسلىي ھالىتىنى يوقاتتى. (55- ۋاراق A تەرەپ) تۈپراق ۋە ئوت - چۆپلەر قېپقالدى. مېنىڭ ئالمالىقتىن قىلغان تۇنجى ھىجرىتىم كاشغەرگە ئۇدۇل كېلىپ قالغان ئىدى. كاشغەر مەن ھىجرەت قىلغان ئەڭ گۈزەل جاي ۋە مېنىڭ تىجارىتىم (ئىلىم - مەرىپەت ئۆگىنىش مەشغۇلاتىم) ئەڭ راۋاجلانغان جاي. مېنىڭ كاشغەردە ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئەھۋالىم خېلى ياخشى بولدى. كاشغەر مەن ئۈچۈن ئالىم - ئۆلۈمالار بىلەن ھەمسۆھبەت بولغان ناھايىتى ياخشى ئورۇن. مەن كاشغەرگە كەلگەن ۋاقىتىمدا دۇنيا ئۆلۈمالىرىنىڭ خوجىسى، ئۆتكۈر پىكىرلىك ئەللامە، ھەممە ئىلىملەردىن خەۋەردار ياخشى ئالىم، كاتتا ئۆلۈما، تەسەۋۋۇپ ۋە ئەھلى سۈننىيلەرنىڭ ئىمامى، ئىككى خىل ئېقىمدىكىلەرنىڭ پېشۋاسى، ئىككى تەرەپ (بۇخارا ۋە كاشغەر) ئۆلۈمالىرىنىڭ سۈلتانى، دىن ۋە

مىللەتنىڭ كاماللىتى بولغان شەيبانى شەھرىدىن مۇزەپپەرنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن بىلەن ئۇچراشتىم. ئۇ زاتنى قانچە ئۇزاق سۆپەتلىسەم سۆپەتلەشكە لايىق زات ئىدى. شۇنداقتىمۇ كۆپ سۆپەتلەشنى خوپ كۆرمىدىم. ئۇ كاتتا زات بولغاچقا، ئۇزاق سۆزلەشكە ۋە پەخىرلىنىشكە تېگىشلىك سۆپەتلىرى بار ئىدى. مەن ئۇ زاتنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىنى قىلىش شان - شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدۇم.

مەن كاشغەرگە چۈشكەن كۈنى بۇخارا ئالىمى مەۋلانا بۇرھانىدىن ۋە پەزىلەت قۇياشى مەۋلانا مۇئەززى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىدىم. شۇ ئىككى ئۇستاز مېنى مەن يۇقىرىدا سۆپەتلەپ ئۆتكەن ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن رەھمەتۇللاھ (ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن)نىڭ قېشىغا ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىگە ئاپارغان ئىدى. شۇ چاغدا مەن ئۇ ھەزرەتنىڭ قولىنى سۆيۈۋېلىشقا مۇشەررەپ بولدۇم. ئۇ زات مېنىڭ ئائىلەم بار - يوقلۇقىنى سوردى. مېنىڭ ئورنۇمدا ئەقىللىق مەۋلانا مۇئەززى جاۋاب بېرىپ: «ئۇ يالغۇز، ئائىلىسى يوق. پەقەت بىر خىزمەتكارىلا بار، ئۇنى دىنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئېلىپ كېلىپتۇ» دېدى. ئۇ زات يەنە بىرنەچچە ئىنچىكە سوئاللارنى سوردى... بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇ ئىككى ئالىم يەنە كېلىپ ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن ھەزرەتلىرىنىڭ ئالدىدا مېنىڭ كېيىنكى تەقدىرىم ھەققىدە ماڭا كۆيۈنۈپ مېھرىبانلىق قىلىپ: «بىزنىڭ بۇ شەھەردە نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولاي دەيسەن؟ قايسى يولدا ماڭىسەن؟» دېدى. مەن: «مېنىڭ ئەھۋالىم سىلەرگە ئايان. مېنىڭ ئىختىيارىم سىلەرنىڭ قولۇڭلاردا. مېنىڭ ساقلىمغا قاراپ بېقىڭلار، مېنىڭ بىلىم - ئىقتىدارىمغا قايسى

مەشغۇلات ماس كېلەر، تايسى ماس كەلسە مېنى شۇنىڭغا بۇيرۇڭلار» دېدىم. ئەبۇ ئابدۇللا ھۇسەين ھەزرەتلىرى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى: «ۋەز - نەسىھەت، تەبلىغ - ئەھكام بىلەن مەشغۇل بولاي دېسەڭ، بۇ خىزمەتكە چوڭراق ئادەم بولمىسا بولمايدۇ. سېنى تېخى 30 ياشقىمۇ كىرمىگەندۇ، دەپ ئويلايمەن» دېدى. مەن: «30 ياشلارغا كىرگەندىمەن» دېدىم. «شۇنداق، بۇ سېنىڭ ياشلىقىڭنىڭ تازا كۈچەيگەن، شوخ، قىزىققان، ھېرىسمەن ۋاقتى. ۋەز - نەسىھەت، تەبلىغ - ئەھكام بىلەن بولساڭ، مۇشۇ سەۋەبلىك بىرەر سائەت بولسىمۇ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشالمايسەن. ئەگەر قاتناشساڭ، ساڭا ئەگەشكۈچى كىشىلەرنىڭ بىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ساھىبخان ۋە دوستلىرىڭ بىلەن مەخپىي ئۇچرىشىشىڭ لازىم بولىدۇ. (55- ۋاراق B تەرەپ) ئەگەر سېنىڭ ئەگەشكۈ- چىلىرىڭ ئۇنداق سورۇنلارغا بارغانلىقىڭنى بىلىپ قالسا ساڭا ئەگەشمەيدۇ، سۆزۈڭنى ئاڭلىمايدۇ. سېنىڭ ئەتراپىڭدىن تاراپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، يېگىنىڭ بېگەن بولمايدۇ، خۇشاللىقىڭ غەمكىنلىككە ئالمىشىدۇ. بىزنىڭ زامانىمىزدا ۋەز - نەسىھەت، تەبلىغ - ئەھكامنىڭ پايدىسى ئازراق. مۇنازىرە ۋە جەدەل ئىلمى(مەنتىق ئىلمى) ھەم ئىختىلاپى ئىلىملەر(مەزھەپ ئالىملىرىنىڭ ئىختىلاپلىق مەسىلىلىرى سۆزلىنىدىغان ئىلىم)نى ئۆگىنىشىنىڭمۇ پايدىسى ئاز. بۇ ئىلىملەر بەھۇدە پاراڭ، جېدەل- ماجىرالىق گەپ - سۆزلەردىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ ئىلىملەر بىزنىڭ بۇگۈنكى دەۋرىمىزدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. چۈنكى، ئۆتكۈر پىكىرلىك، ئىلمىي دېڭىز كەبى كاتتا ئالىملار قالمىدى (ۋاپات بولۇپ كەتتى). ھازىر بۇ ئىلىم بىلەن مەشغۇل

بولغان كىشىنىڭ غەرىزى بۇ ئىلىمگە چوڭقۇر چۆكۈپ، مەزھەپ ئالىملىرىنىڭ ئىختىلاپلىق مەسىلىلىرىنى تونۇش ئەمەس، بەلكى ئۇ كىشى ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم بولغىنى يېقىن كىشىلىرى ۋە تەڭتۇشلىرى بىلەن جېدەللىشىپ، ئۇلاردىن ئۈستۈنلۈك تالىشىش ۋە ئۇلار ئۈستىدىن غالىب كېلىش ھەم مەن ھەممىنى بىلىمەن، دەپ پەخىرلىنىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس. ئۇ كىشى بۇ ئىلىمنى كېچىلىرى ئۇخلىماي تەپەككۇر قىلىپ ئۆگىنىپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆگەنگەن ئىلمىنى تەڭتۇشلىرى ئۇچۇن جېدەل - ماجىرانىڭ قورالى، ئەقىلسىز، بىلىمسىز كىشىلەر ئۇچۇن ئۆزىنىڭ بىلىملىك ئىكەنلىكىنى كۆز - كۆز قىلىدىغان دەستەك قىلىۋالىدۇ. بۇنداق نىيەتتە ئىلىم ئۆگىنىش چوڭ ئازغۇنلۇقتۇر. ئەمما، كىچىك بالىلارغا خەت يېزىشنى ئۆگىتىش، ساۋاتىنى چىقىرىش، ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىشكە كەلسەك بىر ئاز پايدىلىقراق. لېكىن، بۇنى ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ قىلالايدۇ. ساڭا ئوخشاشلارنىڭ خەتنە قىلمىغان كىچىك بالىلار بىلەن ئۆمرى زايە بولۇپ كەتسە بولمايدۇ. كىچىك بالىلار بىلەن بىر ئالىمنىڭ قىممەتلىك ئۆمرىنى زايە قىلۇېتىش لايىق ئەمەس. شۇڭا، سەن شېئىر يېزىش بىلەن مەشغۇل بولساڭمىكىن دەيمەن» دېدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۇستاز شېئىرىيەت ئىلمى ۋە شېئىرنىڭ گۈزەللىكى توغرىسىدا سۆز باشلىدى. بۇرۇنقى زامانىدىكى شېئىر يازغان شائىرلارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن سۆزلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋرىگە تۇتاشتۇرۇپ مۇنداق دېدى: «پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام پەيغەمبەر بولۇشتىن ئىلگىرى، ئەرەبلەر ئىچىدە شېئىرىيەت ئىلمى ۋە نەزم تۈزۈش،

يېزىقچىلىق بەكمۇ تەرەققىي قىلغان ئىدى. پەيغەمبىرىمىز پەيغەمبەر بولۇپ، شېئىرىيەت ۋە يېزىقچىلىقنىڭ دەرىجىسى چۈشۈپ كەتتى. چۈنكى، پەيغەمبىرىمىز ئوقۇمىغان كىشى تۇرۇپ «قۇرئان كەرىم»نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ بىر مۆجىزە ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ داڭلىق شائىر - يازغۇچىلىرىمۇ «قۇرئان كەرىم»دەك بىرەر كىتابنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى (56- ۋاراق A تەرەپ) ئاللاتائالا «قۇرئان كەرىم»ده مۇنداق دېگەن: «ئىلگىرى سەن كىتاب ئوقۇشنى بىلمەيتتىڭ، خەت يېزىشنىمۇ بىلمەيتتىڭ (مۇبادا سەن كىتاب ئوقۇيدىغان، خەت يازىدىغان بولساڭ)، ئۇ چاغدا ھەققە قارشى تۇرغۇچىلار چوقۇم گۇمانلىناتتى» (29- سۈرە ئەنكەبۇت 48- ئايەت). «ئۇ (قۇرئان كەرىم) شائىرلارنىڭ سۆزى ئەمەستۇر، سىلەر ناھايىتى ئاز ئىشىنىسىلەر. ئۇ كاھىننىڭ سۆزىمۇ ئەمەس، سىلەر ئاز ۋەز-نەسىھەت ئالىسىلەر» (69- سۈرە ھاققە 41-، 42- ئايەت). «ئۇنىڭغا (پەيغەمبەرگە) بىز شېئىر تەلىمى بەرمىدۇق، ئۇنىڭغا شېئىر مۇناسىپمۇ ئەمەس» (36- سۈرە ياسىن 69- ئايەتنىڭ بىر قىسمى). دېمەك، شېئىر ئارقىلىق ئۇزاق سۆزلەيدىغان جايدا قىسقا سۆزلىگىلى، كۆپ سۆزلەيدىغان يەردە ئاز سۆزلىگىلى بولىدۇ، دېدى. ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن ئاخىر مېنى شېئىر يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا بۇيرۇدى. ئۇ ماڭا: «سېنىڭ ناھايىتى يېقىملىق، گۈزەل، لىرىك شېئىرلىرىڭنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىدىم، شۇڭا شېئىرىيەت دېگىزىغا تېخىمۇ چوڭقۇر چۆككەيسەن، شېئىرىيەت دېگىزىدىن ئونچە - مەرۋايىت جاۋاھىرلارنى سۈزگەيسەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەن شېئىر يېزىشقا تۇتۇش قىلدىم. بەزى چاغلاردا مەن ياخشى يېزىلغان

شېئىرلىرىمنى ئۇستاز مەۋلانا رەھمەتۇللاغا ئوقۇپ بېرەتتىم. ئۇ ماڭا: «ئۆزۈڭگە ياقمىدىغان شېئىرنى ئەمەس، ماڭا ياقمىدىغان شېئىرنى ئوقۇپ بەرگىن دەيتتى. ئاخىردا مېنىڭ يازغان شېئىرلىرىمنىڭ تۈزىتىشكە تېگىشلىك جايلىرىغا تۈزىتىش بېرەتتى. ئۇ ئۇستاز مەن كاشغەرگە كېلىشتىن بۇرۇن بىر پارچە توپلام تۈزگەن ئىكەن. مەن كاشغەرگە كېلىپ، ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇ توپلىمىنى يەنە بىر نۇسخا يېزىپ چىقتى ۋە مېنىمۇ بۇ توپلامنى بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ چىقىشقا كۆرسەتمە بەردى. مېنىڭ ئۇ توپلامنى كۆچۈرۈش ۋەزىپەم تاماملانغاندا، مېنى ئۇ توپلامدىن بىر غەزەلنى ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن جاراڭلىق ئوقۇپ بېرىشكە بۇيرۇدى... ئۇ ئۇستاز ۋاپات بولۇپ كېتىپ 10 كۈندىن كېيىن كۆرۈلگەن كارامەتلىك ئەھۋال:

تۈيۈقسىز مىليونلىغان جۇتائىي قوشۇن تارتىپ چىقتى. نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. تۆت ئەتراپتىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى بېسىۋالدى. كاتتا ئۆلىما - ئالىملاردىن بىر قانچىسىنى دارغا ئاستى. 5000دىن ئارتۇق ياشلار ۋە كىچىك بالىلارنى ئەسىرگە ئالدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كاشغەرنىڭ كۆز قارىچۇقلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆپلىگەن چىرايلىق مەستۇرە قىز - ئاياللارمۇ بار ئىدى. جوتائىيلارنىڭ ئۇرۇش - چېپىش، بۇلاڭ - تالاڭلىرى تۈگىگەندىن كېيىن، ئامان قالغانلىرىمىز بۇلۇڭ - پۇچقاق، چۆل - جەزىرىلەردىن بىر - بىرلەپ يىغىلدۇق. (56- ۋاراق B تەرەپ)

ھەم ئۇستازىمىزنىڭ شېھىت بولۇپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىدۇق. بىز دەرھال ئۇستازىمىزنىڭ جەسىتىنى ئىزدەپ

بىرىپ، ئوڭدا ياتقان هالىتىده ئۇچراتىۋق. ئۇستاز خۇددى ئۇخلىغاندەك ياتاتتى. هازىرلا هامامدىن چىققاندەك پۇتۇن بەدىنىدىن بۇس چىقىپ تۇراتتى. بۇ چاغ ـــ ئېغىزدىن چىققان هورمۇ مۇزلاپ قالىدىغان، كۆيۈۋاتقان ئوتمۇ سوغۇق شامالدا ئۆچۈپ قالىدىغان قاتتىق سوغۇق بولغان 12- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى. ئۇستازىمىزنىڭ شېھىت بولۇپ كەتكىنىگە 10 كۈن بولغان بولسىمۇ مۇزلاپ قالماي، بەدىنىدىن هور چىقىپ تۇرۇشى كارامەتلىك هال بولماي نېمە؟

يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئىلىم ـ مەرىپەت پېشۋالىرى توغرىسىدا

ئۇستازىمىز مەۋلانا ئەبۇ ئابدۇللا هۇسەيىن هەزرەتلىرى بولسا، كاتتا، يۇيۇك ئىمام، كامالى پەزىلەتلىك، گۈزەل خۇلقلۇق، ئۇستۇن مەرتىۋە ئىگىسى، تەڭداشسىز پەزىلەت ئىگىسى، دىن ۋە مىللەتنىڭ قۇياشى، ئىسلامى شەرىئەتنىڭ پېشۋاسى، كۆچلۈك ئىقتىدارلىق كاتتا ئالىم، ئىلىم ـ مەرىپەتتە زاماندىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى، ئۆتكۈر پىكىرلىك، ئالىم ـ ئۆلۈمالار سورۇنلىرىغا ئالاهىدە هۆرمەت ـ ئېهتىرام بىلەن تەكلىپ قىلىنغۇچى، چوڭ ـ كىچىك ئىلىم ـ مەرىپەت ئاشنالىرى ئۇچۇن ئىشىكى ئوچۇق زات ئىدى. مەن ئۇ زات بىلەن شۇنداق چىقىشىپ كەتكەنكى، ئىسلامى قېرىنداشلىق، ئىنسانىي دوستلۇقتىلا ئەمەس، يېقىنلىقتا بەئەينى بىر جىسىم، بىر گەۋدىدەك بولۇپ كەتكەن ئىدۇق... (57- ۋاراق A تەرەپ) ئۇ ئۇستازىمىزنىڭ (ئاللاتائالا ئۇستازىمىزنى قەبرە ئازابىدىن

سالامەت قىلسۇن) بىر ياخشى ئوغلى ئاتىسىنىڭ ھەقىقىي ئىز باسارى بولۇپ قېپقالدى.

ئۇ ئوغۇل بولسا ئىززەت - ئىكرام ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر ئىمام، ئىسلامى شەرىئەتنىڭ ھۆججىتى، ئالىم ئىمامىلارنىڭ پادىشاھى، دىن ۋە مىللەتنىڭ بەخت - سائادىتى، ئىسلامنىڭ كاتتىسى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىلىم - مەرىپەت تۆرىگە ۋارىسلىق قىلغۇچى، دىن ۋە مىللەتنى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتۈرگۈچى مەردانە ئوغلان ئىدى. مېنى «سۇررا» كىتابىغا قوشۇمچە ئىزاھات يېزىپ چىقىشىمنى ئىلتىماس قىلغان ۋە مېنى قاتتىق قىزىقتۇرغان ئادەم دەل ئاشۇ ئوغلاندۇر. ئاللاتائالا ئۇ ئوغلانىنىڭ ئىرادە - ھىممەتلىرىنىڭ بەركىتى بىلەن «سۇررا» كىتابىغا قوشۇمچە يېزىپ چىقىشىمنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەرگەي.

ئەڭ كاتتا مەرىپەت پېشۋاسى، ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ ئەڭ ياخشىسى ھەم بولباشچىسى، ئۆتكۈر پىكىرلىك مەۋلانا ئىمام، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەڭ كاتتىسى، ئۇلۇغلۇق ۋە ئۇستۇنلۇك بەيگىسىدە ئۇتۇپ چىققۇچى، پەتۋا بەرگۈچى — ئالىملارنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى، ئىمام ئۆلىما ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇستازى، ئىلىم ساھەسىدىكى قىيىن - مۇشكۇل، ئىنچىكە مەسىلىلەرنىڭ سىرلىرىنى ئاچقۇچى، ئىلمى مەئانى ۋە ئىلمى بايانىنىڭ چىگىش، ئۇقۇمسىز جايلىرىنى يېشىپ شەرھىلەپ چىققۇچى، «ھىدايە» نامىلىق كىتابنىڭ «نىھايە» نامىلىق شەرھىسىنى يېزىپ چىققۇچى(مۇئەللىپى)،«دىراسەت» ۋە «دىرايەت» نامىلىق ئىككى كىتابنىڭ مۇئەللىپى، قىلىنى قىرىق ياردىغان ئۆتكۈر تەھقىقاتچى ئالىم، ئىلىم - مەرىپەت دېڭىزى، دىن ۋە

مىللەتنىڭ زىننىتى، قىلمىش - ئەتمىشلىرى قىلغان گەپ - سۆزلىرىگە مۇڭاپىق بولغۇچى، بەرگەن پەتۋاسىدىن شەرىئەت قانۇنلىرىمۇ پەخىرلەنگۈچى، شەرەپلىك ئالىم مەۋلانا ئەبۇ ئابدۇللا ھۈسەيىن ھەزرەتلىرىدۇر. كاشغەر شەھىرى ئۇ زاتنى مۇبارەكنىڭ نامى بىلەن ئىسلام شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىگە تونۇلغان ئىدى. خۇسۇسەن كاشغەر شەھىرىنى ئىسلام ئەللىرىگە تونۇتقان زات ئىدى.

خوتەن شەھىرىنىڭ بايانى

خوتەن شەھىرى ناھايىتى كەڭرى، بىپايان زېمىندۇر. خوتەنده ھەممە نەرسىلەرنىڭ ياخشىسىنى تاپقىلى بولىدۇ. ھاۋاسى مۆتىدىل، يامغۇر كۆپ ياغمايدۇ. بۇلاق سۇيى ۋە تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن سۇيى كۆپ. زىرائەت تېرىيدىغان يەرلىرى ۋە يايلاقلىرى مۇنبەت. لېكىن، تېرىقچىلىق قىلىش قىيىن، تولىمۇ مۇشكۇل، تېرىيدىغان دان زېمىنغا قول بىلەن تېكىلىدۇ، چېچىپ تېرىلمايدۇ. تېرىيدىغان داننىڭ باشقىنىڭ دانىسى كۆپ، بىر تال باشاقتا كىچىك چىرايلىق 100 تال دان تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ياڭىقى بەك لەززەتلىك، تاتلىق يېمەكلىك. خوتەننىڭ قومۇشلۇقى ئىككى بايا ۋاننىڭ ئوتتۇرىسىدا. خوتەننىڭ ئېقىن سۇيى تاتلىق. خوتەنده ئاق ۋە قارا قاشتېشى كۆپ، زېمىنىنىڭ يەر ئاستى سۇيىمۇ مول. پىلە قۇرتى باقىدىغان ئۇجمىلەرمۇ كۆپ. بازارلىرىدا يىپەك ۋە بۆز رەخت سودىسى قىلىنىدۇ. ئادەملىرى ئاتيۇز، ئاقپىشماق »(58- ۋاراق A تەرەپ). غەلىتە ئىشنىڭ بىرى شۇكى، خوتەنده قارا قوي بىر يىل ئۆتسە، يۇڭى

ئاقىرىپ قالىدۇ. خوتەن سۇلتانىنىڭ ئىسمى توغرىسىدا بىر پارچە شېئىردا مۇنداق دېيىلگەن:

ياقۇت كۆزلۈك ئۇزۇككە نامىڭ نەقىشلەنگەن،
ئەي خوتەن شەھىرى، ئۇلۇغلۇق قۇدرىتى سەندىلا كۆرۈلدى.
ئەي شاھ، سېنىڭ نامىڭ تۇرك تىلىدا،
ياپىلاق كەنتىدىن بولغان مۇنمىش تېكىن،
دېيىشكە بەكمۇ لايىقتۇر.

خوجەند شەھىرىنىڭ بايانى

خوجەند شەھىرى باغ - بوستانلىرى ۋە مېۋىلىرىنىڭ كۆپلۈكىدە دۇنيانىڭ جەننىتىدۇر. زېمىنى رەيھانگۈل قاتارلىق رەڭمۇرەڭ گۈل - چېچەكلەر بىلەن پۈركەنگەن. ئۇنىڭ سەيھۇن دەرياسى قاتنايدىغان كېمىلەر بىلەن تولغان. ئۇنىڭ مەركىزى ئاسماندا چاقناپ تۇرغۇچى يۇلتۇزدەك مەرپىەت يۇلتۇزلىرى بولغان ئالىم - ئۆلۈمالار بىلەن زىننەتلەنگەن. ئۇ شەھەرنىڭ ئالىم - ئۆلىمالىرىنىڭ ئەڭ كاتتا پېشۋالىرىنى يۇقىرىدا مالىغ شەھىرىدە ئۆتكەن ئالىم - ئۆلىمالارنى تونۇشتۇرۇش توغرىسىدىكى بايانلىرىمىزدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ئۇ ئالىملارنىڭ ئەڭ كاتتا پېشۋاسى ئەمدىل كەرمەنىل بۇخارىدۇر. ئۇ زاتنىڭ ئىسلام پادىشاھى، دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆججىتى بولغان ئوغلى ئۇچۇن ئۇ ئوغۇلنىڭ سەيھۇن دەرياسى بويىدىكى «مىيۇغەل» تەرىپىدىكى مەقبەرىسىگە ياشلىق توغرىسىدا بىر كۆپلېت شېئىر يېزىلغان (تەرجىمىسى):

«ياشلىقنىڭ راسا كۈچەيگەن دەۋرىدە زامان ماڭا

قېرىلىقنىڭ ئېقىدىن بىر تال يىپنى(چاچنى) كۆرسەتتى. مەن ئۇنىڭغا (ئاق چاچقا) خۇش مۇبارەك دېدىم. زامان بۇ يىپقا كۆز يېشى مەرۋايىتىنى تىزدى (ياشلىقىمنىڭ بەھۇدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، كۆز ياشلىرىم مەرۋايىتەك تۆكۈلدى.)»

مىللەت ۋە دىننىڭ پېشۋاسى كاتتا ئىمام، خوجەندنىڭ قازىسى ئەلخوجەندىمۇ خوجەند ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر، يەنە پېشقەدەم ئىمام، پەتۋاشۇناس، مىللەت ۋە دىننىڭ ھۆججىتى ئەلائى ھەزرەتمۇ خوجەند ئالىملىرىدىندۇر.

ئەمىرلەر ۋە ۋەزىرلەرنىڭ مەشھۇرلىرى توغرىسىدا

ناھايىتى كاتتا، ئېسىل، قەدىر - قىممەتلىك پادىشاھ بولغان جالالىدىن ھەزرەتلىرى خوجەندنىڭ پادىشاھىدۇر، يۇقىرى مەرتىۋە ئىگىلىرىنىڭ كاتتىسى، ئىمام، ئەمىر - ۋە زىر، ئۆتكۈر چاقناپ تۇرغۇچى يۇلتۇز دەپ نام ئالغان «ساھىب» ھەزرەتلىرى، دىن ۋە مىللەتنىڭ يۇلتۇزى دەپ ۋە زىر، مەۋلانا «سەدرى ساھىبى» ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلىدۇر. (58- ۋاراق B تەرەپ) «سەدرى ساھىبى ھەزرەتلىرى ۋە ئۇنىڭ قېرىندىشى، ئەمىر ۋە زىر، دىننىڭ تايانچىسى، كاتتا ئەمىر مەجدۇددىن ھەزرەتلىرى بولسا، چوڭ ۋە زىر سەددىدىن ساھىب» ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلىدۇر (ئاللاتائالا ئۇلارنى جەننەت ھويلىسىغا ئورۇنلاشتۇرغاي).

مەن خوجەند شەھىرىدىن ئىككىنچى قېتىم ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، (باشقىلارغا قارىغاندا) ئىشەنچلىك، تەقۋادار،

ئىنتايىن پاكىز پېشقەدەم مەۋلانا «پەخرىددىن جەۋالىقى»نى ئىككىنچى قېتىم زىيارەت قىلدىم. ئۇ ۋاقىتا ئۇچراشقىنىمىزغا قارىتا (خۇشال بولۇپ) ئاللاتائالاغا شۈكرى - تەشەككۈر ئېيتقان، خۇش چىراي، كۆيۈنگەن ھالدا مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. كەمىنە مۇساپىر ئۇچۇن تەييارلانغان ئېسىل نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇلغان داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن، مەندىن ئوغلى «بەدرىددىن»گە يادىكار بولسۇن، دەپ بىر ھەدىس رىۋايەت قىلىپ، ئوقۇپ بېرىشىمنى ئىلتىماس قىلدى.

مەن 9 ياش ۋاقتىمدا مىللەت ۋە دىنىمىڭ يارەمچىسى، ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ كاتتىسى، چوڭقۇر بىلىملىك ئالىملارنىڭ غوجىسى، كاتتا ئۇستاز «ئەشرەپىددىن ئىبىن نەجىپ ئىبىن مۇھەممەد كاسانى» ھەزرەتلىرى ئۆگىتىپ قويغان، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئىلىمنىڭ ئەۋزىلى جەپپار سۈپەتلىك ئاللاتائالانى تونۇش، ۋە ئىلىمنىڭ ئاخىرسى ئىشنى ئاللاتائالاغا تاپشۇرۇش» دېگەن ھەدىسنى، رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىسىم - شەرىپىلىرىنى بىر - بىرلەپ سۆزلەپ، ئاخىرىسىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزۈپ، تولۇق ئوقۇپ بەردىم. پەخرىددىن ھەزرەتلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، «بەك ياخشى ئوقۇپ بەردىڭ» دەپ رەھمەت ئوقۇپ كەتتى ۋە ماڭا ئاللاتائالادىن ياخشىلىق تىلەپ دۇئا قىلدى. دۇئا قىلىپ تۇرۇپ كۆز يېشىمۇ قىلدى (ئاللاتائالا ئاتا - بالا ئىككىسىنى سالامەت قىلغاي).

پەرغانە شەھرىنىڭ بايانى

پەرغانە ئوت - چۆپلىرى مول، كەڭرى، راھەت - پاراغەت ماكان. باغلىرى بۇك - باراقسان، بىپايان زېمىن. پەرغانە شەھرىنىڭ ھاۋاسى بەك ياخشى، سۇيى تاتلىق، مېۋە - چېۋىلىرى كۆپ. زىيارەتگاھلىرى بەربىر تەلىك جاي — ئوش رايونىدۇر. ئوش رايونىدا «بەراكە»، «ھەنپى» ناملىق ئىككى كىچىك، پاكار تاغ بار. «بەراكە» تېغى ئەتراپىدا ياخشى كىشىلەرنىڭ قەبرىگاھى بار. (59- ۋاراق A تەرەپ) بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەزىرى ئاسىپ ئىبنى بەرخىيانىڭ قەبرىسى ئاشۇ تاغنىڭ باغرىدا ئىكەن. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنىڭ قەبرىسى «كۇلەيج» كەنتىدە ئىكەن. «ئىبنى بىلان» كەنتىدە «روئوس قەبرىستانلىقى(كاتتا كىشىلەر قەبرىستانلىقى)» ۋە «نوپۇس قەبرىستانلىقى (ئاددىي كىشىلەر قەبرىستانلىقى)» دەپ ئىككى قەبرىستانلىق بار ئىكەن. بۇ كەنتتە يەنە ساھابە (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا ئەگەشكەن، ھەمراھ بولغان كىشىلەر)لەر ۋە تابئىنلەر (ساھابىلەرگە ئەگەشكۈچىلەر)دىن بولۇپ 2700 كىشىنىڭ قەبرىسى بار، دېگەن قاراشلار مۇ بار. ئۇ كىشىلەرنى ئەمرۇلمۇئمىن ئوسمان ئىبنى ئەپپان (ئاللاتائالا ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن) جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ تونۇش بىر قىسىمدۇر. ئابدۇللا ئىبنى جەبەلنىڭ قەبرىسى «قۇبا» ۋە «نۇ» شەھرى ئوتتۇرىسىدا ئىكەن. ئابدۇللا ئىبنى ئەلى ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى ئەلى ئىبنى ئەبى تالىپ

(ئاللاتائالا ئۇلاردىن رازى بولسۇن)نىڭ قەبرىسى سەيھۇن دەرياسىغا يېقىن «خوجەند» شەھىرىدە ئىكەن. ئىلىك مازى (ئۆتكەن زامانىدىكى ئىلىك)نىڭ قەبرىسى (ئاللاتائالائۇنىڭ قەبرىسىنى خۇش پۇراق قىلغاي) «ئۆزكەند»تە ئىكەن.

پەرغانە شەھىرىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر كاتتا كىشىلىرىنىڭ بايانى

ئىسلام پېشۋالىرىنىڭ پېشۋاسى، پېشقەدەم ئىمام، «ماقامات» ۋە «كىرامات» كىتابىنىڭ مۇئەللىپى، ئۇزكەندلىك بورھانىدىن قىلىچ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلى كاتتا ئىمام نەسىرىددىن ھەزرەتلىرى پەرغانە شەھىرىنىڭ بەك ئېسىل زاتلىرىنىڭ بىرىدۇر. ھۆرمەتكە سازاۋەر كاتتا ئالىم، ئالىم - ئۆلۇمالارنىڭ تايانچىسى ۋە قورالى، مۇسۇلمانلارنىڭ يۆلەنچۈكى، ئىمامىلارنىڭ كەڭرى ئۆڭكۈرى، مىللەت ۋە دىنىنىڭ تۇۋرۇكى، ئىسلام ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پېشۋاسى، ئوش شەھىرىنىڭ كاتتىسى مۇنىر ئىبىن ئوبۇلقاسىم ئوش ھەزرەتلىرىمۇ پەرغانە شەھىرىنىڭ كاتتا ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر (ئاللاتائالا ئۇنى سالامەت قىلغاي).

پېشقەدەم ئىمام، كاتتا ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ تايانچىسى، ئەمىر، مىللەت ۋە دىنىنىڭ قۇياشى، مۇھەممەت ئىبىن مۇھەممەت ئىبىن مۇھەممەت قۇباۋى ھەزرەتلىرىمۇ پەرغانە ئالىملىرىنىڭ پىرىدۇر (ئاللاتائالا ئۇنى سالامەت قىلسۇن). پېشقەدەم ئىمام، شېرىن سۆزلۈك، توغرا بولدا ماڭغۇچى ھەقىقەت ئىگىسى، ئەھلى سۈننى، چىرايلىق ھەم گۈزەل تەبىئەتلىك، سالاپەتلىك

جامالىددىن ھەزرەتلىرىمۇ پەرغانە ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر(ئۇ ئالىمنىڭ ئۆيى ئىللامىش ئەندىجان قەبرىستانلىقىنىڭ يېنىدا ئىكەن). جامالىددىن ھەزرەتى ئىللامىش ھەزرەتلىرى، شەرىئەت ۋە تەرىقەت پېشۋاسى بورھانىدىن قىلىچ(ئاللاتائالا ئۇنىڭ روھىنى پاك قىلغاي) ھەزرەتلىرىنىڭ پەزىلەتلىرىنى سۆزلەپ بىزگە مۇنداق دېگەن ئىدى: (59- ۋاراق B تەرەپ) «مەن ياشلىقىمنىڭ راسا كۈچەيگەن دەۋرىدە خۇراسانىنىڭ جەيھۇن دەرياسىدىن 10دەك ھەمراھلىرىم بىلەن ساياھەت قىلىش ئۈچۈن ماۋارەئۇننەھر تەرەپكە ئۆتتۇم. بىز ھەر ئۆتەڭدىن ئۆتكەن چېغىمىزدا ‹كىمنى زىيارەت قىلساق بولۇر؟ كىم بىلەن ھەمسۆھبەت بولساق بولۇر؟» دېگەن نىيەتتە تەرىقەت پېشۋالىرى ۋە ھەقىقەت ئىگىلىرىنى بىر - بىرلەپ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭدۇق . بىزنىڭ چوڭ مەقسىتىمىز شەيخ بورھانىددىن قىلىچ ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ۋە ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ئىدى. ئۇ شەيخ ھەزرەتنىڭ نام - شەرىپىنى تولا ئاڭلىدۇق. بىزنىڭ رايىمىز ئۇ زاتنىڭ كارامىتى بىلەن بەرىكەت تېپىشقا مايىل بولدى. بىز سوپى ماشايىخلاردىن تارتىپ، مەسچىت - خانىقالاردا ئىبادەت قىلغۇچى ئابدىلەرگىچە ھەممىنى سۈرۈشتۈردۇق. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تەسەۋۋۇپ ئەھلى بولۇپ، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان بېرىدىن تاپتۇق. بىز ئاخىر خوجەندكە يەتتۇق ھەم خوجەندنىڭ خانىقاسىغا چۈشۈپ ھۇجرىلىرىغا ئورۇنلاشتۇق. بىرنەچچە كۈن ئارام ئالغاندىن كېيىن خوجەندتىن ئۆزكەند تەرەپكە يۈزلەندۇق.

بىز بولدا كېتىۋېتىپ بەختلىك، ئىپپەتلىك پادىشاھ

ئىلجى مەلىك بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇق ۋە ئۇنىڭ پەرغانە شەھىرىگە چۈشتۇق. بىر ئىراده بىلەن پەرغانە شەھىرىگە چۈشۈپ مېھمان بولۇپ، ئاندىن ئۆزكەند تەرەپكە كۆچتۇق. ئۆزكەندكە يېقىنلاشقاندا شەيخ بورھانىدىن قىلىچقا بىرنەچچە مۇساپىرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن بىر كىشىنى ئالدىن ئەۋەتتۇق. ئەۋەتكەن ئەلچىمۇ قايتىپ كەلمىدى. ئالدىمىزغىمۇ بىرەر ئادەم چىقمىدى... بىز بازارغا كىردۇق ۋە شەيخ بورھانىدىن قىلىچ تالىپلىرىغا دەرس بېرىدىغان مەسچىتنىڭ قېشىغا كەلدۇق ھەم شەيخنىڭ ئالدىمىزغا چىقالمىغانلىقىغا ئۆزرە ئېيتقان ھالدا چىقىشىنى كۈتۈپ، مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى بىر دۇكاندا ئولتۇردۇق. شەيخنىڭ ئالدىمىزغا چىقالمىغانلىق كەمچىلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىش مەقسىتىدە كۆرەش ئۇقيالىرى بىلەن قوراللانغان جەڭچىلەر قوشۇنلىرىنى قەلب جەڭگاھىمدا ئوڭ ۋە سول ئىككى سەپ قىلىپ تىزىپ تەييارلىدىم. ئۇ شەيخنى زىيارەت قىلىپ مەسىلە سوراش ئۈچۈن كەلگەن كىشىلەر بىر - ئىككىدىن كىرىپ - چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار بىزنىڭ كەلگەنلىكىمىزنى شەيخقە يەتكۈزۈپ، شەيخنى ئالدىراتتى. شەيخ: «ئولتۇرغاچ تۇرسۇن، نۆۋىتى كەلگەندە ئالدىغا چىقايلى» دەپتۇ. بىز ئۇزاق ئولتۇرۇپ زېرىكىپ كەتتۇق. بىر چاغدا ئۇ مەسچىتتىن چىقتى. شۇئان دەرھال ئورنۇمدىن قوپۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردىم. تۇيۇقسىز ئۇنىڭ كۆز ئەسكىرى ماڭا تىكىلدى. ئاندىن نەزەر ئوقى بىلەن مېنى ئېتىپ يىقىتتى، شۇئان مېنىڭ تەييارلىغان ئەسكىرىم مەغلۇپ بولدى، پىكرىم يوقالدى، ئۆزۈمنى يوقىتىپ ئايلىنىپ كەتكەندەك بولۇپ قالدىم. ھەممىنى ئۇنتۇپ سالامۇ بەرـ

مەپتىمەن. ئۇ شەيخ مېنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «گەپ قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، سالام - سەھەت قىلىشنىمۇ ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ قەلب جەڭگاھىدا تەييارلىغان ئەسكەرلىرىڭ ئوڭ - سول تەرەپ قوشۇنلىرىڭ قەيەردە؟» دېدى. بىر چاغدا ئۇنىڭ «ھاي پالانى، كالا قەيەردە؟ مۇشۇ چاغقىچە نېمىش قىلدىڭ؟» دەپ خىزمەتكارغا كايىشلىرى قۇلىقىمغا ئاڭلانغاندىلا ئاندىن ھوشۇمغا كەلدىم. «مەن خاتالىشىپتىمەن، بۇ ئادەم مەن گۇمان قىلغاندەك ئادەم ئەمەسكەن» دېدىم ئىچىمدە. خۇددى بوغۇزۇمغا بىر نەرسە كەپلىشىپ قالغاندەك بولۇپ قالدىم. ئۇ «ئۆيگە بارايلى!» دېدى- دە، ئالدىمدا ماڭدى. بىز كەينىدىن ئەگەشتۇق. مەن كۆڭلۈمدە يەنە مۇنازىرە مۇقەددىمىلىرىنى رەتلەپ، چېچىلغان پىكىر - خىياللىرىمنى جۇغلاشقا باشلىدىم.

ئۇ يولدا كېتىۋېتىپ ماڭا پەس ئاۋازدا: «مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن مۇرتەد بولدۇڭمۇ؟» دېدى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئايىغىغا يېقىلغىلى تاس قالدىم ھەم دەرھال تۆۋە قىلدىم. ئۇنىڭ ئىرادىسى بويىچە قەلبىمنى ۋە روھىمنى پاكلىدىم. ئۇ شەيخ ھەزرەتلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئېرىشىش بىلەن نۇرغۇن مەنپەئەتكە ئىگە بولدۇم. مەن (جامال قارشى) يۇقىرىقى ۋەقەنى جامالىدىن ھەرۋى ئىللامىش ھەزرەتلىرىدىن 668- يىلى ئىللامىشتا ئاڭلىغان ئىدىم.

پەرغانە ئالىملىرىدىن مەن قول تۇتۇشۇپ كۆرۈشكەن، ئۆزئارا سۆزلىشىپ پىكىرلەشكەن ۋە خەت يېزىشىپ تۇرغان، قىممەتلىك مەسلىھەتلىرى بىلەن لەززەتلەنگەن كىشىلەرنىڭ بىرى ئۆتكۈر پىكىرلىك چوڭ ئىمام، دىن ۋە مىللەتنىڭ تاجى

رىزا بەردى شارستانى ھەزرەتلىرىدۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدا پەزىلەت بابىدا يەككە - يېگانە زاتتۇر. ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدىمۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ يېگانە، تەڭداشسىز ئالىمىدۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەزىز يۇرتىدىن پالانغاندىن كېيىن ئەندكاندا ۋەتەن تۇتقان. ئۇ زاتنىڭ ئۇستۇن شانۇشەۋكىتى ھەمىشە بولغاي، ئۇنىڭ كۈندۈزلىرى ۋە كېچىلىرى خەيرلىك بولغاي (60- ۋاراق B تەرەپ).

شاش شەھىرىنىڭ بايانى

شاش شەھىرى بولسا تۇرمۇشى پاراۋان، ھاۋاسى مۆتىدىل، سۇيى مول ھەم تاتلىق، ئەترابلىرى ئوت - چۆپلۈك، ئوت - چۆپلىرى سۈغا قانغان، ئېتىكى كەڭرى شەھەر. شاش شەھىرى ئۆتكەنكى زامانلاردا ناھايىتى تەرەققىي قىلغان چوڭ ئىسلام شەھىرى ئىدى. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر ۋەقە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن: مۇسۇلمان بولمىغان بىر قەۋم تۈركلەر شاش شەھىرىنى كېچىدە قورشۋېلىپ، سەل كەبى بېسىۋېلىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۇلار چىغىر يول ئۇستىدە تاق ئېتىشنى كۈتۈۋاتقاندا سېپىلنىڭ ئىچىدىن بىر ئاۋازنى ئاڭلايدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى: «بۇ نېمە ئاۋازدۇ؟» دەپ غۇلغۇلا قىلىشىدۇ. بىرەيلەن: «بۇ مۇئەززىنلەر بامدات نامىزى ئۈچۈن ئوقۇغان ئەزان» دەيدۇ. مۇئەززىنلەر شۇ كېچىدە تەرەپ - تەرەپتە كەينى - كەينىدىن ئەزان ئوقۇپ، تاق ئالدىدىكى شەھەرنى جانلاندۇرۇۋېتىدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا شاش شەھىرىدە 4000 مەسچىت بار ئىدى.

هەر مەسچىتكە 60 ـــ 70 ئۆيلۇك يىغىلاتتى. ھېلىقى تۈركىلەر بۇ سانلارنى ئېنىقلاپ چىقىپ: «سېپىل ئىچىدىكى مۇسۇلمانلار تاڭ ئاتقاندا بىزنىڭ ھۇجۇم قىلىپ كەلگەنلىكىمىزدىن خەۋەر تاپسا ۋە بىزنىڭ سانىمىزنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانىدىن ئاز ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالىدىغان بولسا، بىز بىلەن يەكمۇيەك ئۇرۇشۇش تۇگۇل، تۇكۇرۇك بىلەنلا كۆمۈۋېتىدىغاندەك تۇرىدۇ» دەپ ئۇرۇشمايلا مەغلۇپ بولۇپ، كەينىگە يېنىشىپ كېتىشىدۇ. بۇ (ئۇرۇشماي تۇرۇپ غالىب بولۇش) شاشتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كەينى - كەينىدىن ئوقۇلغان ئەزىنىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ كېچىدە ئوقۇغان تەھەججۇت، نەپلە نامازلىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بولغان. مەن شاش شەھىرىدە شەيخ، ئىمام، تەھقىقشۇناس، مۇپەسسىر ئەبۇبەكرى قەففال شاشنىڭ (ئاللاتائالا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن) قەبرىسىنى زىيارەت قىلدىم (61- ۋاراق A تەرەپ).

مەن شاش شەھىرىدىن تۇنجى ئۆتكەن ۋاقىتمدا چوڭ پادىشاھ قادىر مەلىك ۋە ئۇنىڭ تايانچىسى، تۇۋرۇكى بولغان ئايالى تورکان بىلەن ئۇ ئىككىسىنىڭ ئوغۇللىرىدىن مۆھتەرەم ئەلائۇددىن بىلەن ئۇچراشتىم (ئۇ پادىشاھنىڭ ئۇستۇنلۇكى دائىم بولغاي، ئوغۇللىرىغا ئاللاتائالا تەۋفىق ھىدايەت ئاتا قىلغاي).

ئىمامىلاردىن ئىسلام پېشۋاسى، دىن ۋە مىللەتنىڭ كاتتىسى، مەرتىۋە، شانۇشەۋكەت ئۇيۇقىنىڭ تولۇن ئېيى بىلەن قازىلاردىن ئىمام، ھەقىقەت ۋە دىننىڭ كاتتىسى بىلەن ھەم ئۇنىڭ ھەقىقەت ۋە دىننىڭ يارەمچىسى بولغان ئوغلى بىلەن ئۇچراشتىم. بۇ ئۇچرىشىش 671- يىلى ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شاش شەھىرىگە ئىككىنچى قېتىم چۈشۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇم.

بۇ چاغدا شاش شەھىرىگە سېخىي ئەمىر، دۇنيادا نۇسرەت قازانغۇچى، بىر مەزگىل «سەئىدكەندە پىز سەمەرقەندى» دەپ تونۇلغان، كېيىن «سەئىد كەندە پىزمالىغى» دەپ تونۇلغان كاتتا سەئىد ئاللا ئۇددىنىنىڭ ئوغلى پەھلەۋان مەھمۇد ۋالىي بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا تۇغقانچىلىق بار. ئەمما، شاش ئەھلىنىڭ كۆپىنچىسى پەسكەش، بەتگى، غېرىب - غۇرۋالارغا ئىتقا ئوخشاش تاشلانغۇچى، غېرىب - غۇرۋالارنى تالاش ئۈچۈن تىرناق ۋە مەرگەنلىرىنى بىلىگۈچى كىشىلەردۇر (ئاللاتائالا بۇرىنىڭ تۆۋۈسىنى قوبۇل قىلغانىدەك، ئۇلارنىڭمۇ تۆۋۈسىنى قوبۇل قىلار).

پارچىكەنت دىيارى

پارچىكەنت دىيارى «ئۇلۇج» ۋە «تەراكىمە» شەھەرلىرىدۇر. ئۇ شەھەر دۆۋە - دۆۋە قارلارنىڭ ھەم قۇملۇق، دۆڭلۇكلەر ماكانى، پاشا ۋە چۇمۇلىلەرنىڭ جايى. مەن پارچىكەنتتە كاتتا ئۆلۈما، يېزىقچىلىق ھەم تەزكىرە ساھەسىدە تاجايىپ ئىقتىدارلىق، قاپقاراڭغۇ كېچىنىڭ تولۇن ئېيى، ئىسلام پېشۋاسى، دىن ۋە مىللەتنىڭ ئۆتكۈر قىلىچى ھامىد ئىبىن ئاسىم پارچىنلىغنىڭ خىزمىتىگە ئېرىشتىم (ئاللاتائالا ئۇ زاتقا رەھىم قىلغاي). ئۇ تەڭدىشى يوق كاتتا، ئۆتكۈر پىكىرلىك ئالىم بولۇپ، ئۇنىڭدەك ئالىم كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۆرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۆمرى يار بەرگەن بولسا تەزكىرە، پىقھى، تەپسىر، ماقالە، رىسالە ساھەسىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولاتتى. ئۇنىڭ نەسرىي ۋە شېئىرىي ئەسەر يېزىشتا ماھارىتى

بەكمۇ يۇقىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەرەبچە يېزىلغان بىرقانچە شېئىرى ۋە نەسرىي ئەسىرى بار. ئۇ ئەللامە جارۇللانىڭ چوڭ ھەجىملىك «مۇپەسسەل» ناملىق كىتابىنى قىسقارتىپ كىچىك ھەجىملىك كىتاب قىلىپ «مۇجمەل» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى ۋە ئىسلام پېشۋاسى بورھانىدىن مەرغىنانىڭ «ھىدايە» ناملىق پىقھى كىتابىنى قىسقارتىپ «ھەدىيەتولمۇھدى» دەپ ئاتىدى (62-ۋاراق A تەرەپ) «ھىدايە» كىتابىنى دەرسلىك قىلىپ ئوقۇيدىغان تالىپلارنىڭ يادلىشىغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن ئۇ كىتابنى شۇنچىلىك ياخشى قىسقارتقان ئىدىكى، كىتابنىڭ ئەسلىي تېكىستىگە ۋە كىتابتا سۆزلەنگەن مەسىلىلەرگە ۋە دەللىلەرگە ھېچقانداق نۇقسان يەتمىگەن ئىدى. ئۇ ئالىم مەزكۇر كىتابنى ئىككى ئاي ئىشلەپ، «تىيامۇم» بابىغىچە يېزىپ چىققان ئىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاياتى يار بەرمەي ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئىكەن (ئاللاتائالا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي).

مەن 672- يىلى پارچىكەنتتە تۇرغان چېغىمدا ئۇ كىتابتىن بىر نۇسخا كۆچۈرۈپ يېزىۋالغان ئىدىم. ئۇ ئالىمنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن يېزىلغان ناھايىتى پاساھەتلىك نۇرغۇن شېئىر - نەزمىلىرى، پارس تىلى بىلەن يېزىلغان شېئىرىن - شېكەر شېئىرلىرى، تۇركىي تىل بىلەن يېزىلغان ساغلام ياخشى شېئىرلىرى بار. ئۆتكەنكى ۋە ھازىرقى زامان ئالىملىرىمۇ ئۇ ئالىمدەك ئۇچ خىل تىل بىلەن ئەسەر يېزىپ باقمىغان ئىدى. ئۇ ئالىم ھايات ۋاقتىدا مۇبارەك قولى بىلەن ماڭا «ئىجازەتنامە» (شاھادەتنامە) يېزىپ بەرگەن ئىدى.

جەند شەھەرنىڭ بايانى

جەند شەھەرى بۇرۇنمۇ كاتتا شەھەر ئىدى. ھازىرمۇ ناھايىتى كاتتا شەھەر. سودا - سېتىق، تىجارەت ناھايىتى رونۇق تاپقان. شەھەرنىڭ بازىردا يىراق - يېقىندىن كەلگەن تىجارەتچى سودىگەرلەر كۆپلەپ پايدا ئېلىش ئۈچۈن ساتىدىغان مالىلىرىنى ناھايىتى ئالدىراپ ئەكېلىشىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ تىجارىتىنىڭ رونۇق تېپىشى تارازا - ئۆلچەملىرىنىڭ راست ۋە توغرا بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ تىجارەتچىلەرنىڭ تارازا - ئۆلچەملىرى راست ھەم توغرا. مەن بۇ شەھەردە پېشىۋالاردىن ھەقىقەتنىڭ ھۆججىتى، ھەقىقەت ۋە دىنىنىڭ كامالىتى، بىر مەزگىل «خارەزىم» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن «سىغناقى» دەپ ئاتالغان «تەراكىمە» شەھىرى ئوتتۇرىسىدا «شەيخ بابا» دەپ ئاتىلىدىغان پېشقەدەم ئالىم بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدۇم (ئاللاتائالا ئۇ زاتنىڭ روھىنى مۇقەددەس قىلغاي). ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلىقىمنى غەنىيمەت بىلىپ ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۇتۇش قىلدىم. ئۇ زات بولسا بىزنىڭ پېشىۋايىمىز ئەللامە كامال مۇزەپپەرىدۇر (ئاللاتائالا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلغاي). بۇ پېشىۋايىمىز يالغۇز، تەنھالىقىنى خالايدىغان، ئاددىي - ساددا كىيىنىشكە ئامراق ئادەم ئىدى. بۇ ئۇستاز ماشايىخلارنىڭ سۆلتانى نەجمىددىن كۇبرا ھەزرەتلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شاگىرتى ۋە ھەمراھىدۇر. (62 - ۋاراق B تەرەپ) «سۇررا‌ھ» لۇغىتىگە تولۇقلىما» ناملىق بۇ كىتاب جامادىيەل ئەۋۋەل ئېيىدا ئاللاتائالانىڭ ئەڭ ئاجىز ۋە

ئەڭ موھتاج بەندىسى، كىشىلەر تەرىپىدىن «پەرھاد ئەندىجانى» دەپ چاقىرىلىدىغان شەرىپىددىن ئىبنى مەۋلانا نۇرىددىننىڭ قولى بىلەن 1066- يىلى چارشەنبە كۈنلۈكتە خوجەند شەھىرىدە تاماملاندى. ئاللاتائالا ئۇ ئىككىسىنىڭ (جامال قارشى بىلەن پەرھاد ئەندىجانىنىڭ) گۇناھىنى كەچۈرگەي، ئەبەد - نۇقسانلىرىنى ياپقاي.

قوشۇمچە(3)

تەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە سايياھىتى

ۋ. مىنورسكي

كىرىش سۆز

ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرىغا چېتىشلىق بولغان مۇھىم، شۇنداقلا جەزبدار بولغان مەسىلىنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ شەرقي ياۋروپا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگو ھەم ھىندىستانغا ئوخشاش ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىرتىدىكى كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان رايونلارغا قىلغان سايياھىتى ئۇستىدىكى ئانالىزدۇر. ھەممىگە مەلۇمكى، بۇ جۇغراپىيەشۇناسلار دىققىتىنى ماكانغا مەركەزلەشتۇرۇپ دائىم زامانغا سەل قارىغان. XVI ئەسىردىكى تۈركىيە خەرىتىسىدە سىبىرىيە چۆللۈكىنىڭ يېنىلا چۆچەكلەردىكى يەجۇج ـ مەجۇجگە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقانلىقىنى بايقىغان ئىدىم. IX، X ئەسىرلەردە، يەنى كلاسسىك ئەرەب جۇغراپىيىسى دەۋرىدە، ئالىملار بىر ـ بىرىنىڭ ئەسىرىنى كۆچۈرگەنلىكىدىن ياكى قەدىمكى مەنبەلەردىن ھاـ زىرقى ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتتى بولمىغان سانلىق

مەلۇماتلارنى ئالغانلىقىدىن ئەپسۇسلۇق ھېس قىلىنمىدى. يەنى X ئەسىردىكى «ئورتاق مەنبە» مىلادىيە 800- يىلىدىكى بېنگال ھۆكۈمرانى دارماپالا (DharmaPala)نى كۆرسەتسەمۇ، يەنىلا ھىندىستان ھۆكۈمرانلىرى قاتارىدا سانالغاندەك ئىش بولدى[1].

بۇ خىل تەسىر بىر جەھەتتىن يات ئەللەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن بولۇپ، ئۇلار چەكلىك ساندىكى ئەسلىي خاتىرىلەرنى ئاساس قىلغان. بۇنىڭدىن كېيىنكىلەرنىڭ تەرجىمىلىرى بولسا ئۇلارنىڭ ئەسلىي ئەسىرىنىڭ ئاددىيغىنا ھالدا سۆزمۇسۆز تەكرارلىنىشى بولۇپ قالغان. بىراق، مەنبە ناھايىتى تولۇق ھەم تەپسىلىي بولغاندا ئاپتورلار تەسەۋۋۇر كۈچىگە ھاۋالە قىلمايلا، ئوخشاش تەپسىلاتلارنى نەقىل كەلتۈرەتتى. مۇبادا بۇ تەپسىلاتلار ئەمەلىيەتتە قەدىمكى بۇيۇمغا مەنسۇپ بولغىنىدا، ھازىرقى زامان ئۇچۇرلىرىنى بايقاش ئارزۇسى تۇيۇقسىز يولغا كىرىپ قالمىدۇ. نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېكىستلەر ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بارغاندىلا، بىز ئەسلىي مەنبە بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ كۆپ تەپسىلاتلارغا ئېرىشەلەيمىز، ھەم بەكلا يىغىنچاقلىۋېتىلگەن ئاساسىي تېمىلاردىكى قاراڭغۇ تېمىلارنى شەرھلىيەلەيمىز.

مەن شارىق ئول زامان مەرۇزىنىڭ كىتابىدىن ئىشلىگەن توپلىمىمدا تېخىمۇ يىراق شەرققە دائىر سانلىق مەلۇماتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بېرىشكە تىرىشقان ئىدىم. بۇ مەلۇماتلار ئەل بىرونى، ئەبۇل فىدا قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مانجۇ-رىيىدىن كەلگەن قىتان پادىشاھى ئەلچىسىنىڭ ھىجرىيە 418-

يىلى (مىلادىيە 1027- يىلى) مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ ئوردىسىنى زىيارەت قىلغاندىكى بايانلىرىنى ئاساس قىلغان. ئوخشاشلا شىمال توغرىسىدىكى بەزى رىۋايەتلەردە ۋولگا بۇلغار پادىشاھىنىڭ ئەلچىلىرىنىڭمۇ ھىجرىيە 415- يىلى(مىلادىيە1024- يىلى) مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ زىمىنىنى زىيارەت قىلغانلىقى ئېيتىلىدۇ[2].

بۇ ۋاقىتتا ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇپ بولغان ھەم ئەرەبلەر بىلەن جۇڭگولۇقلار زومىگەرلىكنى تالىشىۋاتقان بولۇپ، نۇرغۇن ئەرەب ساياھەتچىلىرى تېخىمۇ يىراق شەرققە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرگەن[3]. بىراق، ئۇلارنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى ھەققىدە ناھايىتى ئازلا خاتىرە ساقلىنىپ قالغان. IX ئەسىردە سامانىيلار ئوردىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇچۇن تەكشۈرۈش نۇقتىسىغا ئايلانغان. نۇرغۇن ئەسلىي خاتىرىلەر كېيىنكى توپلاملاردا ساقلىنىپ قالغان ھەم بەزى ساياھەتچىلەر ھەم ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ سالاھىيىتى تېخىمۇ روشەنلەشكەن. بۇ ساھەدە دې گوجې توماسجېك، بارتولد ۋە ماركۇارتلار كۆپلىگەن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن[4].

تېخىمۇ يېڭى مەلۇماتلارنىڭ كۆپلەپ بايقىلىشى بىلەن بۇ- رۇنقى مۇسۇلمان ساياھەتچىلىرىدىن تەمىم ئىبىن بەھر ئەل مۇ- تەۋۇنىڭ خاتىرىسىگە قايتا باھا بېرىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلدى.

بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى ياقۇتنىڭ(yaqut) جۇغراپىيە لۇغىتىدە[5] كەلتۇرگەن نەقىللىرىگە ئاساسەن بىلدۇق. بۇ ئۇزۇندىلەر ئىبىن خۇردە زبىھ، ئىبىن ئەل فەقىھ، قۇدامە قاتارلىق بۇرۇنقى جۇغراپىيەشۇناسلارنىڭ تەمىمنىڭ ئەسلىي خاتىرىسىدىن ئالغان نەقىللەرنى كەلتۇرۇشىدە ئەسقاتسىمۇ،

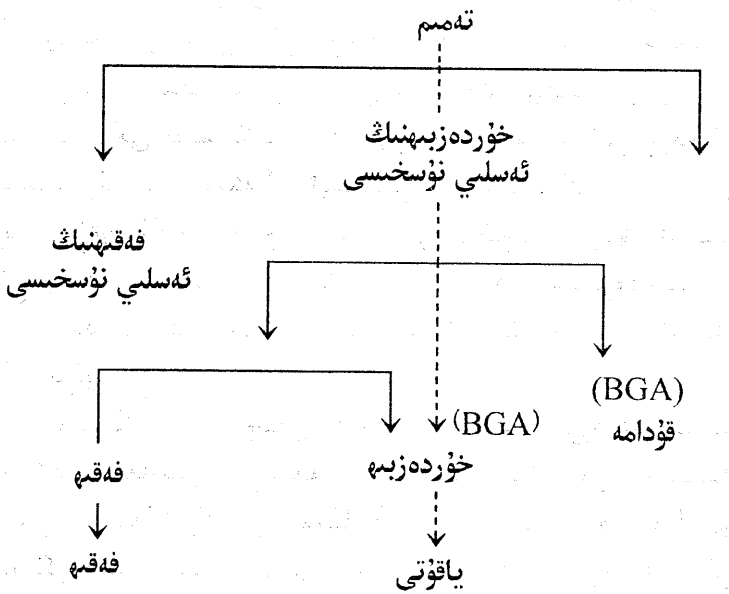
بىراق تۇرك قەبىلىلىرىنىڭ مۇرەككەپ بولغان ئۇزلۇكسىز كۆچۈشى، تەمىمنىڭ سايا ھىتىنىڭ مەقسىتىنى ئېنىقلاش ھەم ۋاقتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.

1923- يىلى Z.A ۋولىدى (توغان) مەشھەتتە ئىبىن ئەل فەقىھنىڭ «كىتابى بۇلدان[6]» ناملىق ئەسىرىنى بايقىغان. بۇ كىتابنىڭ BGA دىكى گوجىي تەرىپىدىن 1885- يىلى نەشر قىلىنغان نۇسخىسىدا تۇركىلەرگە ئائىت قىسمى بولۇپ،(329-، 330- بەت) تەمىمنىڭ ئىسمىمۇ كۆزگە چېلىقمايدۇ. يېڭى قولىيازما نۇسخىسىمۇ مۇكەممەل ئەمەس، بىراق ئۇ بىر قىسىم قوشۇمچە خاتىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى نەقىللەر تەمىمنىڭ خاتىرىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ياقۇتنىڭ ئەسەرلىرىدىكى تەپسىلاتلاردىن كۆپ. دەرۋەقە، نۇرغۇن «قەلا»، «ئېيتىدۇرلەركى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر تېكىستلەر بىلەن كىرىشتۇرۇۋېتىلگەن بولۇپ، بىز ئۇلارنى قوش تىرناق ئىچىدە ئالدۇق ھەم شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كېلىشىدىن ئىلگىرىلا بىر قىسقارتىلما ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتۇق.

ھەممىگە مەلۇمكى، فەقىھ ئىبنى خۇرداذبەنىڭ ئەمگىكىگە ناھايىتى كۆپ قەرزدار[7]، شۇنداقلا خاس تەمىمنىڭ ئەسىرىدىن كەلتۈرگەن نەقىللەر ئايرىۋېلىنىپ ھېچقانداق تەشەككۈر، ئىپادىسىزلا 1889- يىلى BGA دا ئېلان قىلىنغان. تېكىستكە قارىغاندا ئىبنى خۇرداذبەنىڭ ئەسلىي ئەسىرىدە تەمىمگە تېخىمۇ يۇكسەك ھۆرمەت بىلدۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. ياقۇتنىڭ ئەسىرىنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق[8] تەمىمدىن نەقىل ئالغان. بىراق بۇ خاتىرىلەرنىڭ ئىككىنچى

پارچىسىنى قىسقارتىۋەتكەن.

11- ئابزاس: «ئۇنىڭدىن سورىساق، ئۇ ئېيتتىكى...» دەپ باشلانغان. بۇنىڭدىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، تەمىنىڭ خاتىرىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى خۇددى بىرەر ھۆكۈمەت ئەمەلدارى ياكى بىرەر ئالىمنىڭ بەرگەن سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىش شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى تەستىقلايدۇ. تەمىنىڭ خاتىرىسىنى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ۋاستە بولغان كىشىلەر تۆۋەندىكىدەك رەتكە تۇرغۇزغان:

ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بۇ مەنبەلەر ياقۇتنىڭ ئەسەرلىرىدە دەلىل قىلىنغاندا «بارسخان» دېگەن توغرا نامنىڭ ئورنىغا ئېنىق قىلىپ «نۇشاجان» دەپ ئېلىنىپ قالغان. بۇنىڭغا

ئوخشاش خاتا يېزىلىش هادىسىسى يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەنلەرنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا ئۇچرايدۇ. پەقەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئاپتورلاردىن مۇقەددەسى (muqaddasi)، گەردىزى، مەھمۇد قەشقەرىيلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە، «ھۇدۇدۇلئالەم»دە Barskhan دەپ ئېلىنغان.

تەمىم خاتىرىسىنىڭ يېڭى ئىشلەنگەن تېكىستىدە، مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى تۈرك خانلىقى تارىخىغا ئالاقىدار بىرقانچە تەپسىلاتنى ئۆزگەرتىپ چىقىشقا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرغان. ناھايىتى مېغىزلىق ۋە مۇھىم بولغان تۆۋەندىكى پاكىتلار مەزكۇر ماقالىنىڭ ئوقۇرمەنلىرى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە:

ئەڭ بۇرۇنقى خانلىق «تۈرك» مىلادىيە 552- يىلى قۇرۇلغان. كېيىن تېزلا مۇستەقىل ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي تۈركلەر ئورخۇن (ھازىرقى موڭغۇلىيە) ۋادىسىدا، غەربىي تۈركلەر ئېرتىش (شەرقىتە) بىلەن تالاس (غەربىتە) ئارىلىقىدا ھاكىمىيەت ئورناتقان. شەرقىي تۈركلەر جۇڭگوغا يېقىن جايدا ياشىغان ھەم دائىم بېسىپ كەلگەن. غەربىي تۈركلەر 10 قەبىلە بولۇپ، ئىككى ئىتتىپاققا بۆلۈنۈپ باشتا ساسانىيلارنىڭ، كېيىن ۋىزانتىيىلىكلەرنىڭ ئىتتىپاقچىسىغا ئايلانغان. بىر مەزگىل غەربىي تۈركلەر ئۆز قېرىنداشلىرى بولغان شەرقىي تۈركلەرنى غەربىي تەرەپتىن قوغدىغان. بىراق، 689- يىلىغىچە تۈركلەر ئىتتىپاقى ۋاقتىنچە شەرقىي تۈركلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قايتا قۇرۇلغان. شەرقىي تۈرك خانلىقى744- يىلى ئۇيغۇرلار باشچىلىقىدىكى ئۇچ قەبىلىدىن تۈزۈلگەن ئىتتىپاق بولۇپ، 840- يىلىغىچە مەۋجۇت

بولدى. 840- يىلىدىن كېيىن ئۇلار قىرغىزلار تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق قىسمى ئاساسەن غەربكە كۆچۈپ ئىككى خانلىقنى بەرپا قىلدى. بۇلارنىڭ بىرى گەنسۇدا 847- يىلىدىن كېيىن)، يەنە بىرى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى تۇرپان رايونىدا قۇرۇلدى (866- يىلىدىن كېيىن).

بۇ جايدا ئوچ نۇقتىنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەك:

1) تۈركلەرنىڭ ئوخشىمىغان ئىككى گۇرۇپپىسى؛

2) شەرقىي ھەم غەربىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى ئوخشىمايدىغان تەرەققىيات؛

3) 744 — 840- يىللىرى ھەم 840- يىلىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن گۇللەنگەن پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان ئىككى تېررىتورىيە.

1. ئەرەبچە تېكىستى

(قىسقارتىلدى)

2. تەرجىمىسى

1. تەمىم ئىبنى بەھر ئەل مۇتەۋۇننىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇلار (تۈركلەر)نىڭ ئېلى بەكلا سوغۇق بولۇپ، بىر يىل ئىچىدە پەقەت ئالتە ئايلا سەپەر قىلىشقا بولاتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ توققۇز ئوغۇز خانلىقىغا قاغان ئەۋەتىپ بەرگەن. ئۇ ئاتقا مىنىپ سايادەتكە بارغان بولۇپ، كۈچىنىڭ يېتىشىچە كىچە - كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ، ناھايىتى جاپالىق سەپەرنى باشتىن كۆچۈرگەن. ئۇ 20 كۈن يايلاقتا سەپەر قىلغان ئىكەن. بۇلاق ۋە

گۇل- چىچەكلەر بولۇق بولسىمۇ، بىراق نە يېزا ياكى شەھەر يۇق بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت خىزمەتكە مەسئۇل ئازغىنە كىشىلەرلا چېدىرلاردا تۇرىدىكەن. ئۇ 20 كۈنلۈك ئوزۇقىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭغان ئىكەن. چۈنكى ئۇ، بۇ دۆلەتنىڭ[9] ئەھۋالىنى ھەم بۇ سەپەرنىڭ 20 كۈنلۈك يايلاق سەپىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەن. شۇ 20 كۈنلۈك يايلاق سەپىرىدىن كېيىن، ئۇ يەنە بىر- بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن كاتتا ئىمارەتلىك يېزىلارنى ئارىلاپ 20 كۈن سەپەر قىلدى. بۇ جايىنىڭ پۇقرالىرى ھەممىسى ياكى كۆپ قىسمى تۈركلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوتقا چوقۇنىدىغانلار بولۇپ، ئۇلار ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئىكەن. شۇ كۈنلەردىن كېيىن ئۇ پادىشاھنىڭ شەھىرىگە يېتىپ كەلدى.

2. ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، ئۇ شەھەر ناھايىتى چوڭ، شۇنداقلا ئۇ يەرنىڭ تېرىقچىلىقى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى ناھايىتى ياخشى ۋە بولۇق rustaqs بىلەن ئورالغان. يېزىلىرى بىر- بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن ئىكەن. بۇ شەھەرنىڭ ناھايىتى چوڭ 12 تۆمۈر دەرۋازىسى بار ئىكەن. شەھەرنىڭ نوپۇسى كۆپ، قىستاڭ بازارلىرى ھەم ھەر خىل تىجارەتلىرى بەكمۇ رونaق تاپقان ئىكەن. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى زەرنەدىقە (zindiq) دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن.

3. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ چىن(جۇڭگو)دىن قانچىلىك يىراقلىقتا ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەپ باقمانلىقىنى، ئۇنىڭ مۆلچەرىچە ئارىلىقىنىڭ 300 پەرسەخ ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن. شۇنداقلا ئۇ يەنە: «بەلكىم ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن بولۇشى مۇمكىن» دېگەننى قېتىپ قويغان.

4 . ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «توققۇز ئوغۇز پادىشاھى شەھىرىنىڭ ئوڭ (جەنۇب)[10] تەرىپى باشقىلار بىلەن زادىلا بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان تۈركلەرنىڭ زېمىنى. پادىشاھ شەھىرىنىڭ سول تەرىپىدە قىماقلار، ئالدىدا چىن دۆلىتى بار.»

5 . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، (قاغانىنىڭ) شەھىرىگە بەش پەرسەخ كېلىدىغان جايدىن پادىشاھنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان چېدىرىنى كۆرگەن. بۇ چېدىر سېپىل ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ 100 ئادەم سىغىدىغىدەك چوڭلۇقتا ئىكەن.

6 . ئۇنىڭ بېرىشىچە، توققۇز ئوغۇز پادىشاھىنىڭ قاغانى جۇڭگو پادىشاھى بىلەن قۇدىلىشىش ئارقىلىق تۇغقاندارچىلىق ئورناتقان بولۇپ، جۇڭگو خانى توققۇز ئوغۇز خانلىقىغا ھەر يىلى 500 مىڭ توپ يىپەك ئەۋەتىپ بېرىدىكەن.

7 . ئۇ يەنە يۇقىرى نوشاجان (بارسخان) بىلەن ئەل شاش (تاشكەنت)نىڭ ئارىلىقى — تارازدىن ئۆتۈپ ماڭغاندا كارۋان سەپىرى ئۈچۈن 40 مۇساپىلىك يول بولۇپ، ئۇ، بۇ يولنى ئاتلىق بىر ئايدا بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

8 . ئۇنىڭ بايان قىلىشىچە، يۇقىرى نوشاجاندا تۆت چوڭ شەھەر ۋە تۆت كىچىك شەھەر بار ئىكەن. ئۇنىڭ پەرەز قىلىشىچە، ئەسكەرلەر كۆل بويىغا جايلاشقان بىر شەھەرگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان 20 مىڭ ئاتلىق ئىكەن. تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇلاردىن كۈچلۈكلىرى يوق بولۇپ، ئەگەر ئۇلار قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن توپلاشسا، ئۇلاردىن 100 ئادەم بولسا، قارلۇقلاردىن 1000 ئادەم بولسىمۇ، ئۇلار قۇتۇلۇپ چىقالايدىكەن.

9 . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كۆل كۆۋادرات شەكىللىك بولۇپ،

ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار قورشاپ تۇرىدىكەن. بۇ تاغلاردىن ھەر تۇرلۇك دەرەخلەر تېپىلىدىكەن. ئۇ: «بۇ يەردە بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ خارابىسى بار ئىكەن. تۇركلەردىن بۇ شەھەرنىڭ كىملەر تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقىنى، كىملەرنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇنىڭ قاچان خارابىلىككە ئايلانغانلىقىنى بىلمىدىغان بىرمۇ كىشىنى ئۇچرىتالمىدىم» دەيدۇ. بۇ جايدا بىر دەريا بار بولۇپ، ئۇ شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدىكەن. ھېچكىم بۇ دەريانىڭ ئاستىغا شۇڭغۇپ چۈشەلمەيدىكەن. ئۇ: «مەن بۇ دۇنيادا ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىغان تۇرلۇك سۇ ھايۋانلىرىنى كۆردۈم. مەن يەنە باشقا دۆلەتلەردە ئۇچرىتىپ باقمىغان تۇرلۇك قۇشلارنى كۆردۈم» دەيدۇ. ئۇ يەنە: «شۇ جايغا يېقىن بولغان يېزا خەلقى ھەم نوشاجانلىقلار ھەر يىلى ئەتىيازدا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۇ جايىنى تاۋاپ قىلىشىدۇ»، «كۆلگە تىبەت، توققۇز ئوغۇز ھەم قىماق تەرەپتىن بولۇپ چوڭ ـ كىچىك 150 ئېقىننىڭ سۈيى قۇيۇلىدىكەن» دەيدۇ.

10 . ئۇنىڭ بايان قىلىشچە، ئۇنىڭ (؟) ئۇزۇنلۇقى تۆگىلىك سەپەر ئۇچۇن 40 كۈنلۈك بولسىمۇ، ئاتلىق ئادەم (بۇ ئارىلىقنى) تېز يۈرسە بىر ئايدا بېسىپ بولالايدىكەن.

11 . ئۇ بايان قىلىپ، ئۇ توققۇز ئوغۇز پادىشاھىنىڭ شەھىرىگە قوشنا بولغان شەھەرگە تىكىلگەن قاغان بارگاھىغا كەلگەندە، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھىنى كۆرگەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى پەرەز قىلىپ كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ بارگاھى ئەتراپىدا باشقا نەرسىلەرنى تىلغا ئالمىغاندا 12 مىڭ قاۋۇل (ئەسكەر) بار ئىكەن. ئۇنىڭ دېيىشىچە: ئۇنىڭدىن باشقا 17 ئاتامان بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ قولىدا 13 مىڭ ئەسكەر

بار ئىكەن، ھەر ئىككى ئاتامان قارارگاھى ئارىلىقىدا بىردىن قاراۋۇللۇق ئورنى بار ئىكەن. ئاتامانلار بىلەن قاراۋۇللۇق ئورنى بىر- بىرىگە تۇتاش بولۇپ، چەمبەر (ھالقا)نى شەكىللەندۈرگەن ئىكەن. بۇ چەمبەرسىمان شەكىلدىن ئەسكەرلەرگە قارىتىلغان يۆنىلىشتە تۆت ئېغىز ئېچىلغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە: پادىشاھ ھەم ئەسكەرلەرنىڭ بارلىق ھايۋانلىرى (ئات) پادىشاھنىڭ قارارگاھى بىلەن ئاتامانلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن جايىنىڭ ئارىلىقىدا يايلايدىكەن. بىرمۇ ھايۋان بۇ دالىدىن قېچىپ چىقىپ كېتەلمەيدىكەن.

12 . ئۇنىڭدىن قىماقلارغا باردىغان يول ھەققىدە سورىساق، ئۇ مۇنداق دېدى: «Taraz (تەرا ز)دىن kiwakib[11] دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى يېزىغىچە بولغان ئارىلىق بەكمۇ ئاۋات جاي ئىكەن. Taraz دىن باشلاپ ئۇلارنىڭ ئارىلىقى يەتتە پەرسەخ كېلىدىكەن. بۇ جايدا قۇملۇق، ئوتلاق ۋە تۇزلەڭلىكلەر كۆپ بولۇپ، ئوتلىرى بولۇق، بۇلاقلىرى كۆپ ئىكەن. بۇ جاي قىماقلارنىڭ يايلىقى بولۇپ، ئۇ سەپەر يولىدا پادىشاھ ھەم ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ چېدىرلىرىنى، ئۇلارغا قوشنا يېزىدا ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنى ئۇچراتقانلىقىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ بىر جايدىن باشقا جايغا بارماقچى بولسا، يايلاقنى بويلاپ ماڭىدىكەن. پادىشاھنىڭ چارۋىلىرى ساناقسىز ئىكەن. ئۇ ئەسكەرلەرنى ھېسابلاپ چىققان ھەم ئۇلارنىڭ 20 مىڭچە ئاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلگەن[12].

13 . ئەبۇل فازىل ئەل ۋاسجىردىنىڭ بايان قىلىشىچە، ھارۇن رەشىد زامانىدا (786 — 809) توققۇز ئوغۇز خانى ئىككى قېتىم ئەسكەرلەرنى باشلاپ جۇڭگو خانلىقىغا قارشى چىققان[13].

بىراق، بۇنداق ئىش ئەل مەھدى زامانى (775 — 785)دىمۇ يۈز بەرگەن دېيىلىدۇ. بۇ (؟) ئۇرۇش سۇرۇشان (surushana) بىلەن سەمەرقەنتكە يېقىن جاينىڭ ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن. سەمەرقەنت ئائىسى ئۇنىڭ بىلەن بىرقانچە مەيدان ئۇرۇش قىلغان ھەم بەزى جەڭلەر بەكمۇ دەھشەتلىك بولغان. (خۇدا) سەمەرقەنت ھۆكۈمرانىغا نۇسرەت ئاتا قىلغان. ئۇ رەقىبلىرى ئۈستىدىن غالىب كەلگەن. شۇنداقلا ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن. ئېيتىلىشىچە، ئاتلىق ۋە پىيادە جۇڭگو ئەسكەرلىرىدىن 600 مىڭنى ئەسىرگە ئالغان. مۇسۇلمانلار ناھايىتى كۆپ ئولجا ئالغان بولۇپ، بەزى پۇقرالارنى بالىلىرى بىلەن ئەسىر ئالغان. ئۇلار سەمەرقەنتتە قەغەز ھەم ھەر خىل ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ياسىغان. بۇ نەرسىلەر پۈتكۈل خۇراسان بويىچە يالغۇز سەمەرقەنتتە ئىشلەپچىقىرىلغان.

14 . تۇرك ئېلىدە يامغۇر، قار ۋە سوغۇق تىلىگەندە كېرەك قىلىدىغان تاشلارنى كۆردۈم. ئۇ، بۇ تاش ھەققىدىكى ھېكايىنى ھەممە كىشى بىلىدىكەن. شۇنداقلا ئۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، ھېچقايسى تۇرك ئۇنى ئىنكار قىلمايدىكەن. بۇ تاشلار ئاساسلىقى توققۇز ئوغۇز خانىدىلا بولۇپ[14]، باشقا تۇرك خانلىرىدا بۇنداق تاش يوقكەن.

15 . ئەبۇ ئابدۇللا ئەل ھۇسەيىن بىننى ئۇستاد خۇيا ئۆزىنىڭ ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىننى ئەل ھەسەندىن، ھىشام بىننى لوخراسىپ ئەل ساھىپ (؟) ئەل كەلبىدىن، ئەبۇ مالھىدىن، ئىبنى ئابباستىن ئاڭلىغانلىرىنى تۆۋەندىكىچە ئېيتىپ بەردى: ئىبراھىم تىنچلىق دەۋرىدە، سارا ئۆلۈپ كەتكىچە ئۇنىڭدىن باشقا بىرىگە ئۆيلەنمەپتۇ. ئۇ ئۆلۈپ

كەتكەندىن كېيىن، ساپ ئەرەب قان سىستېمىسىدىن بولغان خانتۇرابنىت مەقتۇر دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئايال بىلەن تۇي قىپتۇ ھەم ئۇلار ساياھەتنى باشلاپتۇ. ئۇلار خۇراسانغا يەتكەندە، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ كۆپىيىپتۇ ھەمدە شۇ نام (؟) ئاستىدا ئۇلارغا قارشى تۇرغانلارنى باستۇرۇپتۇ. بۇ ھېكايە نوھنىڭ ئوغلى يافەسىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئوغۇل خازار (khazar)غا ئاتىلىنىپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇلارغا بېغىشلاپ ئۇلار بىلەن ئەھدى تۇزۇشۇپتۇ ھەم ئۆزئارا تويلىشىپتۇ. بەزىلىرى ئۇلار بىلەن تۇرۇپ قېلىشىپتۇ، قالغانلىرى بولسا ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كېتىپتۇ.

3 . شەرھى

1 . توققۇز ئوغۇز

تەمىمنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا قىلغان ساياھىتى توغرىسىدىكى خاتىرىنى بىرقانچە نۇقتا بويىچە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي تۇرۇپ تولۇق چۈشەنگىلى بولمايدۇ[15].

1 . «توققۇز ئوغۇز» دېگەن سۆز (نام) ئەڭ دەسلەپتە ئورخۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدۇ. بىراق، ئۇ قاغانىنىڭ ئۆز قەبىلىسى نامىدا تىلغا ئېلىنمايدۇ. شەرقىي تۈرك قاغانلىرى ھەققىدىكى مەزمۇن جەھەتتە بىرەكلىككە ئىگە ئىككى مەڭگۈ تاش ۋە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى (تەخمىنەن مىلادىيە 720- يىلى)دا «تۈرك» ئاتالغۇسى ھۆكۈمرانغا ۋە ئۇنىڭ خەلقىگە قارىتا ئىشلىتىلگەن. تۆۋەندىكى نەقىلدىن ئومۇمىي ئەھۋالنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

قاغان مۇنداق دەيدۇ: «تۈركەش قاغان ئۆز تۈركلىرىم ئىدى» دېگەن. ئۇ يەنە توققۇز ئوغۇزلارنى «ئۆز خەلقىم ئىدى» دېگەن. بىراق، تۈرك قاغانى ئۆز لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئون ئوقلارغا قارشى تۇرغان. ئون ئوقلار بولسا تۈركەش قاغانىنىڭ خەلقى ئىدى. ئۇلار شۇنداقلا توققۇز ئوغۇزلارغىمۇ قارشى تۇرغان. تۇنيۇقۇقنىڭ بايانىدا تۈركەش قاغان «بىز ئوغۇزلار» دەيدۇ ھەم تۈركلەرگە قارشى تۇرۇشنى پىلانلايدۇ. چۈنكى، «ئوغۇزلار ئۇلارنىڭ قارامىقىدا بولغاچ، توپىلاڭ كۆتۈردى». تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشنى بىلگە قاغانىنىڭ «تۈرك ھەم ئوغۇزلار» ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىنى مەدھىيىلەش بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان.

بۇ نەقىللەر تۈركلەرنىڭ ئېتنىك ئىتتىپاقىنى، ئون ئوقلار، توققۇز ئوغۇزلار ھەم ئوغۇزلارنىڭ تۈركلەرنىڭ شىمالىدا ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بىراق، سىياسىي جەھەتتىن بۇ گۇرۇپپىلار بىرلەشمىگەن ياكى پارچىلىۋېتىلگەن. شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىقكى، «توققۇز ئوغۇز» نامى ياكى شەرقىي تۈركلەر ئىتتىپاقىنىڭ يادروسى بولغان «تۈرك»لەرنى كۆرسەتمىگەن ياكى غەربىي تۈركلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى «ئون ئوقلار»نى بىلدۈرمىگەن. (بۇ دەۋردە تۈركەشلەر رەھبەرلىك قىلغان، ئۇزاق ئۆتمەي يېڭى ئىتتىپاق بولغان ئازلار مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن[16]).

2 · 840- يىلى ئورخۇن ۋادىسىدىكى تۈركلەرنىڭ ئورنىنى ئۇيغۇرلار ئىگىلىدى. بۇ يېڭى رەھبەرلىك ئىتتىپاقى ئەسلىي تۆلەس ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولۇپ، سىلىنگا ۋادىسىدا ياشىغان شۇنداقلا ئىلتەبىرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

ئۇيغۇر مەڭگۈ تاش ماتېريالىرى تۈرك مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىغا قارىغاندا ياخشى ساقلانمىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ بىرىنچى قاغانىغا مەنسۇپ تولىمۇ قىممەتلىك مەڭگۈ تاشتا تۈركلەرنىڭ ئاخىرقى قاغانىنىڭ ئۈستىدىن غالىب كەلگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلىرىدىن بىرقانچە قۇر بۇزۇلۇپ كەتكەن[17]. سۇجىن — داۋا مەڭگۈ تېشىدىكى بايانلار خۇسۇسىي ماتېريالىلار بولۇپ، ئۇنىڭ مىلادىيە 840- يىلىدىن كېيىنكى يىللارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن[18]. كىشىنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن بەك قوزغايدىغىنى 821- يىلىدىن كېيىن تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئېتىقادىنى مانى دىنىغا ئۆزگەرتكەنلىكى بايان قىلىنغان. خەنزۇچە تەرجىمىسىدە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئاز - تولا بايقىلىدۇ. سوغدىچە بايانلارنىڭ بەزى تەپسىلاتلاردا يارىمى بار. بىراق، تۈركچە يۇزى پايدىلانغىلى بولمىغىدەك دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن[19].

شىنە - usu (shine-usu) مەڭگۈ تېشىدا قاغان «ئون ئۇيغۇر ھەم توققۇز ئوغۇزلار»نىڭ ماكانىنى كۆرسەتكەن(N3) ھەم قاغان توققۇز ئوغۇزلارنى «ئۆز خەلقىم» (N5) دېگەن. ئۇ تۈرك خەلقىنى يوقاتقانلىقىنى ئېيتىدۇ(N10). «ئۈچ قارلۇق» (N11) يەنە «سەككىز ئوغۇز ھەم توققۇز تاتار» (E1) توققۇز ئوغۇزلار (E10)، چىكلارغا تۈتۈق بەلگىلەش(S2)؛ تۈركەش ھەم قارلۇق (S5)؛ جۇڭگودىكى ئوغۇز تۈركلىرى (S8) چىگىل ھەم قارلۇق تۈتۈقلىرى (S11) تۈركەشلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن. قارلۇقلار (W1) «ئۈچ قارلۇق» (W2) ئۈچ تۈغلۇقلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى I (تۈركلەرمۇ؟) (S7) دېگەنلەر تىلغا ئېلىنغان.

بۇ تىزىملىكتىن شۇ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئون ئۇيغۇر ئىتتىپاقى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پەرقى بار. ھەيران قالارلىقى ئۇيغۇرلار (شۇ ۋاقىتتا؟) ئون ئۇرۇقتىن تۇزۇلگەن بولسىمۇ، جۇڭگو مەنبەلىرىدە[20] پەقەت توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىسىلا تىلغا ئېلىنىدۇ. بىز يەنە ئۇيغۇر قاغانىنىڭ ئۆز ئەجدادلىرى بولغان تۈرك قاغانغا ئوخشاش، توققۇز ئوغۇزلارنى ئۆزلىرىگە تەۋە خەلق، دەپ ئېيتقانلىقىنى كۆرىمىز. شۇڭلاشقا، توققۇز ئوغۇزلارنى ئۇيغۇرلارمۇ، تۈركلەرمۇ ئۆزلىرىگە تەۋە دەپ قارايدىغان ئوتتۇرىدىكى بىر ئىتتىپاق بولۇشى مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقالمايمىز.

پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئورخۇن ۋادىسىنىڭ قەبىلە تۈزۈلۈشىنى ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدۇ. شۇنداقلا بۇ قەبىلە ھەم ئىتتىپاقلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىگە ماس ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ساداقىتىنى ئۆزگەرتىپ تۇرغان.

XIV ئەسىردە ياشىغان راشىددىن «ئۇيغۇرىستان» ھەققىدىكى رىۋايىتىدە، ئون دەريا بويىدا ئون ئۇيغۇرلار ياشايدۇ، توققۇز دەريا بويىدا توققۇز ئۇيغۇرلار ياشايدۇ، دېگەن خاتىرىنى قالدۇرغان. بۇلار شۇبھىسىز، شىنە - usu(shine-usu) مەڭگۈ تېشىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى ئىتتىپاق ئىدى.

بىز شۇنداق پەرەز قىلالايمىزكى، توققۇز ئۇرۇقتىن تۈزۈلگەن بۇ ئىتتىپاق ئۇيغۇرنى يادرو قىلغان خەلقتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ كېيىن پۈتكۈل ئىتتىپاقنىڭ نامى بولۇپ قالغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن. ئەپسۇسكى، بۇ پەرەز نەمە ئۈچۈن ئۇيغۇر خانى بىرىنچى قېتىم ئون ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئالغان، يەنى نېمە ئۈچۈن ئون ئۇيغۇر بىلەن توققۇز ئوغۇزلارغا

پەرقلىق مۇئاملىدە بولغان دېگەندەك سوئاللارنى پەيدا قىلىدۇ، بۇنىڭغا تېخىچە قايىل قىلارلىق جاۋاب يوق.

3 . ئىسلام مەنبەلىرىدە تۈركلەر، يەنى شەرقىي تۈركلەر (مىلادىيە 689- يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىنكى) ھەم كېيىنكى شەرقىي تۈركلەرگە ۋارىسلىق قىلغان (تۈركەش، ئازى ھەم قارلۇقلار) تۈركلەر ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي ئاسىيادىكى كۆرەشلەرگە دائىر تەپسىلىي خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. بۇ مۇناسىۋەتلەر نۇقتىسىدىن ئەڭ بۈرۈنقى مەنبەلەردە پەقەت «تۈرك» نامىلا قوللىنىلغان. تەبەرنىڭ بۈيۈك تارىخى كىتابىدا بۇ نام بىرىنچى بۆلۈمدە 74 قېتىم، ئىككىنچى بۆلۈمدە 121 قېتىم، ئۈچىنچى بۆلۈمدە 111 قېتىم كۆرۈلىدۇ. پەقەت بىرلا جايدا، يەنى 820- يىلىدا تەبەرى (ئۈچىنچى بۆلۈم 1044- بەتتە) بۇ نامنى توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە تارىخچى يەئقۇبى (ئۇ خۇراسان ھەم ماۋارەئۇننەھرنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق مول بىلىمگە ئىگە كىشى ئىدى) توققۇز ئوغۇز دېگەن نامنى 809-، 810- يىل ئاستىدا بىر قېتىم(II ،479)، 806- يىلىدىن كېيىن بىر قېتىم (II ، 538) بولۇپ، جەمئىي ئىككى قېتىم تىلغا ئالغان. بىز بۇ مەسىلىلەر توغرۇلۇق «خۇلاسە»دە مەخسۇس توختىلىمىز. بۇ جايدىكى توققۇز ئوغۇز نامى ھەققىدىكى مۇھىم پاكىت ئەسلىي مەنبەسىنىڭ قەيەردە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدا قۇدرەت تاپقاندا[21]، بۇ نام مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ تارىخنامىلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ئىدى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئىسلام مەنبەسىدە، ئېنىقكى

توققۇز ئوغۇز نامى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇن ۋادىسىدىكى پادىشاھلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن بىتچىت قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن[22] تيانشان رايونلىرىدا ۋە گەنجۇ رايونلىرىدا قۇرغان يېڭى خانلىقىنى كۆرسەتكەن.

4 . مەسئۇدىنىڭ ئەسىرىدىكى ئىككى بۆلەك بىزنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ(بىرىنچى بۆلۈم 288- بەت ھەم بىرىنچى بۆلۈم 1 — 312- بەت). ئالدى بىلەن مەسئۇدى يافەسىنىڭ ۋارىسلىرىنى ساناپ كېلىپ: «ئۇلار تۈركلەر، قارلۇقلار ھەم توققۇز ئوغۇزلاردۇر. ئۇلار كېيىن كۇشان (تۇرپانغا يېقىن) شەھىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولۇپ قالغان. بۇ خانلىق خۇراسان بىلەن جۇڭگونىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. بىزنىڭ دەۋرىمىزدە دۆلەتنى ئىدارە قىلغانلاردىن، يەنى (943- يىللىرى) تۈرك قەبىلىلىرى ھەم تۈركلەر ئىچىدە توققۇز ئوغۇزلاردەك باتۇر، ئۇلاردەك قۇدرەتلىك ھەم ئۇلاردەك مۇستەھكەملىرى يوق. ئۇلارنىڭ قاغانى ئۇيغۇر خان بولۇپ، مانى دىنىغا ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا تۈركلەر يوق. باشقا تۈركلەردىن قىماقلار، بارسخانلىقلار، ئەل بدىيا[23] ، ئەل جىغىريا[24]لار بار. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئوغۇزلار ئەڭ كۆچلۈك، قارلۇقلار بولسا گەۋدىلىك، ئەڭ ئېگىز، گۈزەل كېلىدۇ. ئۇلار پەرغانە ھەم شاش (تاشكەنت) رايونىدا ھەم بۇ يەرگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ. ئۇلار (قارلۇق دېگەندىن تۈرك دېگەن تۈزۈك)نىڭ خانلىقى بار بولۇپ، ئۇلار قاغانلارنىڭ قاغانى ئىدى. ئۇ باشقا تۈرك خانلىقلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ھەم بۇ خانلار ئۈنىڭغا بويسۇنغان. بۇ خاقانلاردىن ئاپراسىياب تۈرك بولۇپ، پارسلارنىڭ خانلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان. ئۇلاردىن يەنە

شابا[25] ئىسىملىك بىر پادىشاھ ئۆتكەن ئىكەن. بىزنىڭ دەۋرىمىزدە تۈركلەرنىڭ نە خانى، نە بۇ خانغا بېقىنىدىغان باشقا خانلار يوق ئىدى. بۇ سوياب شەھىرى ۋەيران بولغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلار. بۇ شەھەر سەمەرقەنت يايلىقىغا جايلاشقان[26]. بىز ئىل - ئەۋسات كىتابىدا ئاشۇ شەھەردىكى خانلىقنىڭ ھالاك بولۇشى ھەم ئۇنىڭ سەۋەبلىرى ئۇستىدە توختالغان ئىدۇق.

بەزى خاتا چۈشەنچىلەر ۋە ساقلانغىلى بولمايدىغان مۇجمەللىكلەر تۈپەيلىدىن مەسئۇدى سادىق تۈرك خانلىقى (غەربىي ئون ئوقلار)نى تىلغا ئالغان. ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە توققۇز ئوغۇز (تيانشاندىكى ئۇيغۇرلار)، قارلۇق، تۈركلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆچلۈك قەبىلە غۇزلار بولۇپ، توققۇز ئوغۇزلار دائىم غۇزلاردىن پەرقلىق تىلغا ئېلىنغان.

مەسئۇدىنىڭ ئىككىنچى بۆلەك خاتىرىسىنى تېخىمۇ مۇجمەل خاتىرە دېيىش مۇمكىن. مەسئۇدى خۇاڭ چاۋ توپىلىڭى (877- يىلى) ھەم ئىمپېراتورنىڭ «تۈرك خانى» ئۇيغۇر خانىدىن يارىدەم ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئىمپېرىيىنى قايتا قۇرغۇچى شاتۇ شاھزادىسى لى كېيۈڭ ئىدى. ئۇنىڭ سالاھىيىتى ھەققىدىكى خاتىرە بەكمۇ توغرا بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن شاتۇ سۇلالىسىدىن ئۇچى 923 — 936، 936 — 946، 946 — 950 - يىللىرى جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بىراق، لى كېيۈڭ ئۇيغۇرلاردىن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدىغان ئىتتىپاققا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ باش شتابى خۇاڭ خې دەريا سى ۋادىسىدا ئىدى[27].

ئۇنىڭ ئايىرخان، ئايبۆرخان، ئۇيغۇر خان دەپ ئاتاش مەسئۇدىنىڭ خاتالىقى ئىدى. ئېنىقكى، ئۇ قەھرىمان لى كېيۈڭنى

ئەينى دەۋردىكى ئەڭ كۆچلۈك توققۇز ئوغۇز = تۈرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ دەپ ئويلىغان. بۇ خاتىرە مەسئۇدىنگە ئەرەب دېڭىزچىلىرى[28]دىن مەلۇم بولغان بولۇپ، ئۇلار جۇڭگونىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنىڭ پەرقىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيدىغان كىشىلەر ئىدى. بارتولد بولسا مەسئۇدىنىڭ ئاشۇ خاتا تەرمىنولوگىيىسىدىن قايمۇقۇپ قالغان كىشىلەرنىڭ بىرى ئىدى[29].

5. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەنبەسى توغرۇلۇق كېيىنكى ئالىملاردىن ماكۇارت ھەم بارتولد ئوخشىمىغان كۆزقاراشتا بولدى. ئالدىنقى[30] رېنائود، گويى تومىس ھەم سىكىلگىل[31]نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، توققۇز ئوغۇزلارنى جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى توققۇز قەبىلىدىن تەشكىل تاپقان ئۇيغۇرلار بىلەن تەڭداشتۇرۇپ قويدى. بارتولد كۆپىنچە ئەرەبلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىبالىقتىكى ئەجدادلىرىغا مەنسۇپ بولغان توققۇز ئۇغۇز دېگەن نامنى ئۇيغۇرلارغا ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىدە «ئۇرخۇن تۈركلىرى»دىن كېلىپ چىققان، دەپ قارىلىدىغان شاتۇلارغا مەنسۇپ قىلىپ قويغان، دەپ قاراپ كەلدى. بۇ توغرا ئەمەس. شۇنداقلا مەزكۇر ماقالىمىز بارتولدنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىدە كۆپلىگەن ئاجىزلىقلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە بۇ قاراشنىڭ پۈتۈنلەي تۈزىلمايدىغانلىقىنى[32]، ماكۇراتنىڭ كۆزقارىشىنىڭ توغرىلىقىنى ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلىدى. بىراق، بىز ئۇنىڭ يەنىلا كىشىنى ئويغا سالىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىگە قارىتا ماكۇرات ياكى بارتولد ياقۇتنىڭ ئەسىرىدىن بىرەر ئېنىق خۇلاسىگە كېلەلمىدى. ماكۇرات دەسلەپ خۇرداە زبھ (تەمىمنىڭ خاتىرىسىگە

ئاساسەن) توققۇز ئوغۇزلار ئورخۇندا، دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلىدى. كېيىن تەمىم زىيارەت قىلىپ، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىنى گاۋچاڭ (تۇرپان)[33] دەپ مۇئەييەنلەشتۈردۇ.

بارتولد دەسلەپ (1897- يىلى) تەمىمنىڭ ساياھىتىنى IX ئەسىردىن كېيىن ئەمەس دېگەن ئىدى. بارتولد «ھۇدۇدۇلئالەم» (مىلادىيە 986- يىلى)دىكى ھەم ئىدرىسنىڭ بايانى(مىلادىيە 1154- يىلى)غا ئاساسەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختىنى شەرقىي تيانشانغا يېقىن جايدىن ئىزدەشنى ئېيتقان. كېيىن (1926- يىلى) ئۇ تەمىمنىڭ 760- يىلىدىن بۇرۇن (قارلۇقلار يەتتەسۇ ۋادىسىدا ۋە جۇڭگو تۈركىستانىنىڭ غەربىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقان ۋاقىت) بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ياكى IX ئەسىر باشلانغاندىن كېيىن (شاتۇ تۈركلىرى بېشبالىقنى بويسۇندۇرغان ۋاقىت) بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىغان. «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»دە بارتولد قىسقا قىلىپ تەمىمنىڭ قاچان ساياھەت قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتىدۇ[34].

«ھۇدۇدۇلئالەم»گە (268- بەت) بەرگەن ئىزاھاتىمدا، مەن ياقۇتنىڭ تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىن ئالغان نەقىلنى ئىبنى خۇرداذبىھ، قۇدامە ۋە ئەبۇ دۇلەفلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان نەقىللەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئانالىز قىلغان ئىدىم. بەزى گۇمانلارتۇپەيلىدىن (269- بەت. 4. n) مەن تەمىم زىيارەت قىلغان پايتەختىنىڭ بېشبالىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. ئاخىرقى ۋاقىتلاردا ئىبنى ئەل فەقىھنىڭ ۋەلىدى تەرىپىدىن بايقالغان قولىيازمىنىڭ توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمرانى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ

قۇدىلىشىپ تۇيۇ قىلغانلىقىغا ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم تولۇقلىما تەپسىلاتلىرىدىن پايدىلاندىم. شۇڭا، مېنىڭ قوشۇمچە ماتېرىيالىمدا (431- بەت) ئىلگىرىكى چۈشەندۈرۈشۈمنى ئۆزگەرتىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتىپ ئۆتتۈم. بۇ ھەقتە مەن مەزكۇر ماقالىدە توختىلىمەن.

2 . ئۇچ شەھەر

تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى ئانالىز قىلغاندا، بىز يۇقىرىقى ھەم تۆۋەنكى «نۇشاجان»، شۇنداقلا توققۇز ئوغۇز-لارنىڭ پايتەختى قاتارلىق ئۈچ شەھەرنىڭ پەرقىگە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك. بىز ھازىر نۇشاجان دېگەن نامنىڭ پەقەت قەدىمكى بارسخان نامىنىڭ خاتا ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرالايمىز. بۇنىڭ توغرىسى قۇدامەنىڭ ئەسىرىنىڭ 2634- يەتلىرىدە بايقالغان بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»نىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر قاتارىدا ئۇچرايدۇ ھەم يۇقىرىقى پىكىرنى تەستىقلايدۇ. دىۋاننىڭ 14-، 308- يەتلىرىدە، مەھمۇدنىڭ دادىسىنىڭ يۇقىرى بارسخاندىن ئىكەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ ھەم Bars(a)ghan تەلەپپۇزىدا خاتىرىلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئىسسىق كۆلگە قۇيۇلىدىغان بىر تارماق دەريا بولۇپ، ئۇ بۇ شەھەردە ئىزچىل Ton (Tong) دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ ئېھتىمال بارسخان دېگەن نام بىلەن Tong نامىنىڭ تۈركىنىڭ ئوغلىغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت بىلەن باغلىنىشى بارلىقىدا بولسا كېرەك[35].

1 . «تۆۋەنكى» بارسخان تارازنىڭ شەرقىدىن ئۇچ پەرسەخ

يىراقلىقتا ياكى سەمەرقەنتنىڭ شەرقىدىن 50 — 60 پەرسەخ يىراقلىقتا (قۇدامە، 262- بەت 2-، 15- قۇر). قۇدامە ئۇنى «قىماق تەرەپتىكى Khallukhsنىڭ بىرىنچى قاراۋۇلىدا» دەپ بايان قىلىدۇ. تۆۋەنكى بارسخان بىر كىرىش ئېغىزى بولۇپ ساياھەتچىلەر مۇشۇ يەر ئارقىلىق غەرب تەرەپتىن يايلاق دۇنياسىغا كىرەتتى.

2 . «يۇقىرىقى» بارسخان نامى ئوخشاپ كېتىدىغان تۆۋەنكى بارسخاننىڭ 500 كىلومېتىر شەرقىدە. بۇ ئىككى ئىسمىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇش تېكىستنى چۈشىنىشتە ئېغىر خاتالىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يۇقىرىقى بارسخان ئىسسىق كۆل بويىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ مەھمۇد قەسقەرى تەرىپىدىن ناھايىتى ئېنىق ئىسپاتلانغان(III توم، 99 - بەت).

تەمىمنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى بارسخان تۆت چوڭراق، بەش كىچىكرەك شەھەردىن تۈزۈلگەن.A.N پىرنشتام باشچىلىقىدىكى يېقىنقى ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر، بىزنىڭ ئىسسىق كۆل ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى ھەقىقەتەن ئىلگىرى سۈردى. بارسخاننىڭ مۇرەككەپ ئاھالىسى ئاساسەن كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، غەرب تەرەپتىن ئۇنى بىر زور تام قورشاپ تۇرىدۇ. (Koltsonka يېزىسىغا يېقىن)، ئۇنىڭ داۋامى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بولۇپ، جەنۇبتىن ئىسسىق كۆل ۋادىسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ باشلىنىش ئارىلىقىدىكى توك ئېقىنى بىلەن تاغلار ئارىسىغا جايلاشقان.بۇ ئاھالىلەر كۆلنىڭ شەرقىي بۇرجىكىگە قاراپ يۆتكەلگەن (خارابىسى Tup دەرياسىنىڭ ئەگمىسىگە يېقىن). ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ ئالتە ئارخېئولوگىيىلىك نۇقتا مۇشۇ سوزۇلما

رايوندىن بايقالغان ئىدى. قالغانلىرىنى بەلكىم كۆل سۈيى ئېقىتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن[36].

تەمىنلىگۈچى كۆل قىرغىقى توغرىسىدىكى بايانى خاتا. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ شۇەن زاڭ قالدۇرغان ئىسىق كۆل توغرىسىدىكى بايان بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز. تېكىست: «ئىسسىق كۆلنىڭ» دائىرىسى 1000 چاقىرىم (تەخمىنەن 500 كىلومېتىر) كېلىدۇ. بۇ كۆلنىڭ شەرقىتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى جەنۇبتىن شىمالغا بولغان ئارىلىقىدىنمۇ ئۇزۇن. كىچىككىنە شامال چىقسا نەچچە گەز ئېگىزلىكتە دولقۇن كۆتۈرۈلىدىغان بولۇپ، قارىغان كىشىنى سۈر باسىدۇ. تۆت تەرەپى تاغ بىلەن ئورالغان بولۇپ، بۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريالارنىڭ سۇلىرى تۇم قارا كۆرۈنىدۇ. كۆلنىڭ سۇيى بەكلا سۈرلۈك، بۇ كۆلدە ئەجدىها بىلەن بېلىق بىللە ياشايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كىشىلەر بۇ جايدا جىن - ئەرۋاھلارنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭا، ئۆتكەن - كەچكەن سەيياھلارنىڭ بۇ جايدا بەخت - سائادەت تەمەسىدە تىلاۋەت قىلمايدىغىنى يوق. سۇدا ھەر خىل جانلىقلار كۆپ بولسىمۇ، ھېچكىم ئۇلارنى تۇتۇشقا پېتىنالمايدۇ.

تەمىنلىگۈچى ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى (كۆلنىڭمۇ؟) 40 كۇنلۇك (ئاخىردا 30 كۇنلۇك) دېگەنلىكىنىڭ نېمىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بەلكىم، بەزى خاتالىقلار تۇپەيلى بۇ ئارىلىق يەتتىدىن كۆپىيىپ كەتكەن. مۇبادا سىز ئۇنى ئىسسىق كۆلنىڭ دائىرىسى دەپ قارىغاندىمۇ، يەنىلا مۇبالىغە ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولىدۇ. گەردىزىنىڭ پەرىزىچە (بارتولد) بۇ كۆل يەتتە ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، 70 تارماق ئېقىنى بار ئىكەن (تەمىنلىگۈچى ئېيتقىنى 150).

بۇنىڭدىن گەردىزىنىڭ مەنبە جەھەتتىن تەمىگە تايانمىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

رۇسىيىلىكلەرنىڭ ھېسابلىشىغا قارىغاندا، كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 200 — 210 كىلومېتىر. چوڭقۇرلۇقى ئوخشاشمايدىغان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمال تەرەپكە تەخمىنەن 80 — 400 كىلومېتىرغىچە، يىل بويى توڭلىمايدىغان بولۇپ، 40 نارماق ئېقىنى بار، بېلىقلار ناھايىتى كۆپ[37].

3 . «توققۇز ئوغۇزنىڭ پايتەختى تېخىمۇ شەرق تەرەپكە جايلاشقان. 744 — 840 - يىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ پەيتەختى ئورخۇن ۋادىسىدىكى قارابالغاسۇندا ئىدى. 840- يىللىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى تيانشان رايونىغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىق (دائىرىنىڭ شىمالىي يېقىدا)، قىشلىق پايتەختى Kkocho (تۇرپان)دا، يەنى ئاشۇ دائىرىنىڭ جەنۇبىي يېقىدا بولسىمۇ، بىز ئارىلىق توغرىسىدىكى كۆرسەتمىنى مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن، تەمىنىڭ پايتەختىنى زىيارەت قىلغانلىق مەسلىسىنى مۇلاھىزە قىلىمىز. بىراق، قۇدامە ئەسىرىدىكى يۇقىرى بارسخان بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى ئوتتۇرىسىدىكى مۇجمەللىكلەرنى سىرىپ تاشلىغاندا، « ۋە چىن مەدىنەت ئەل توققۇز بۇھەيراتون» (تەرجىمىسى) دېگەن ئوقۇش ئۇسۇلى بويىچە قوبۇل قىلىشقا ئاساس ھازىرلىنىدۇ.

گەرچە كۆل (buhayra)نىڭ ئورنىغا قوليازمىدا «يايلاق» (burriya) سۆزىنى قوللانغان بولسىمۇ، بۇنداق قىلىشنىڭ سەۋەبى ئېنىقكى ئۇ تۆۋەندىكى بايانلارغا ئاساسلانغان. (13-قۇر): «توققۇز ئوغۇز شەھىرىگە جايلاشقان بۇ كۆل يىراقتىن تاغ

بىلەن قورشىلىپ تۇرىدۇ. بىراق، تەمىنىڭ تېكىستىدىكى بۇ تەپسىلات ئېنىقكى يۇقىرىقى بارسخانغا مەنسۇپ ئىدى.

3. ئارىلىق

بىز ئەمدى لىنىيە ھەم ئارىلىق مەسىلىسىگە كېلىمىز ھەم قۇدامەنىڭ سايا‌ھەت لىنىيىسى بىلەن باشلايمىز. ئۇ كىشىنى ئويغا سالىدىغان مۇھىم سانلىق مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. قۇدامە خاتىرىسىنى 928- يىللاردىن كېيىن، يەنى خۇرده زىمھتىن يېرىم ئەسىر كېيىن يازغان بولۇپ، ئۇنى خۇرده زىمھنىڭ خاتىرىسىدىن پايدىلانغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىراق، قۇدامە تەمىنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىدىن marhalas ھەم sikka دېگەنلەرنى نەقىل ئالغان بولۇشى مۇمكىن. تەمىنىڭ ئەسلىي قوليازمىسىدىكىگە ئوخشاش، ئۇنىڭدىمۇ خۇرده زىمھ تەرىپىدىن ئېلىنغان كۇن تەرتىپى يوق، بۇ تەپسىلاتلاردىن مەلۇمكى، باشقا ئەڭ دەسلەپكى تەپسىلاتلار قۇدامەنىڭ تېكىستىده ئۇچرايدۇ. گەرچە قۇدامەنىڭ ئەسىرىدىكى بايانلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەرتىپسىز بولسىمۇ، ئەڭ بېشىدا (205- بەت) قۇدامە يولنى پەللىمۇپەللە بايان قىلغان بولۇپ، (A) يولى تارازدىن[38] چۇ دەرياسىغىچە[39]، ئاندىن Narakat شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىق 53 پەرسەخ[40]، ئاندىن بۇ يولدىن ئۇچ پەرسەخ ماڭغاندىن كېيىن Sughur-K-bal (مېنىڭ پەرىزىمچە كېيىنكى بالاساغۇن)غا يېتىپ بارغىلى بولىدىكەن. شۇڭا، يۇقىرىقى بارسخانغىچە بولغان ئارىلىق كارۋان سەپىرى ئۇچۇن يايلاق، بۇلاقلارنى بويلاپ ماڭغاندا 15 كۇنلۇك يول، بىراق تۇرك

چاپارمەنلىرى ئۇچۇن پەقەت ئۇچ كۈنلۈك يول، ئۇلار بەلكىم كۆلىنىڭ جەنۇبىي ياكى شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ ماڭغان بولۇشى مۇمكىن. نېمىلا دېمەيلى، Navakatتىن ئۆتكەندىن كېيىنكى يول ئېنىق ئەمەس.

208- بەت قۇدامە پەرغانىدىن يۇقىرىقى بارسخانغىچە بولغان (B)يولىنى بايان قىلغان بولۇپ، ئۇ سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىنى بويلاپ تاغلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئىسسىق كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغچە يېتىپ بارىدۇ، دېگەن.

تەمىمنىڭ تەكشۈرگەنلىكى ھەققىدە (A ، B يول) ئېنىق خاتىرە يوق[41]. بىراق، تۆۋەنكى ئابزاس شۇبھىسىزكى تەمىمنىڭ خاتىرىسىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇ كىشىنى ئويغا سالىدۇ.

262- بەتتىكى قۇدامەنىڭ تېكىستىدە تەرتىپسىزلىك، قالايمىقانچىلىق مەۋجۇت. تۈركلەرنىڭ چېگرىسى خۇراسان شەھىرىنىڭ ئەكى[42] مەشھۇرى نۇشاجان، دەپ ئاتىلىدۇ. «ئۇ سەمەرقەنتتىن 60 پەرسەخ يىراقلىقتا بولۇپ، شاش ھەم پەرغانە تەرەپتە بۇ جاي قىماقلارنىڭ قارلۇقلار تەرىپىدىكى بىرىنچى قاراۋۇللۇق ئورنىدا. بۇ چېگرا نۇقتىدىن (thaghr) توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەھىرىگىچە 45 كۈنلۈك (40 كۈنلۈك) سەپەردۇر. بۇنىڭ 20 كۈنىدە ئېقىنلار، بۇلاقلار، يايلاقلار ئۇچرايدۇ. 25 كۈنلۈكى بولسا يېزىلارنى بويلاپ سوزۇلغان...» مۇشۇ تېكىستنى ئاساس قىلغاندا، بۇ 45 كۈنلۈك ئارىلىق (C يول) ھېچقانداق ، تەپسىلىي ساياھەت خاتىرىسى بولمىغان ئەھۋالدىمۇ، تۆۋەنكى بارسخاننىڭ توققۇز ئوغۇزنىڭ پايتەختىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، (9 - قۇر) قۇدامە يۇقىرىقى بارسخان

بىلەن بالاد ئەل شاش (تاشكەنت) ئارىلىقىنىڭ (D يول) كارۋانلار ئۈچۈن 40 مۇساپىلىك، تېز ماڭغۇچىلار ئۈچۈن 30 كۈنلۈك سەپەر ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ئارىلىق بۇاستە هالدا تەمىنىڭ ئەسىرىنىڭ 7- قۇرىدىن ئېلىنغان. بۇ ئەھۋال شۇنى چۈشەندۈرىدۈكى، غەربكىچە بولغان مۇشۇ يول ئۇنىڭ ئاساسلىق سەپەر لىنىيىسى بولغان.

يۇقىرىقى بارسخاندىن توققۇز ئۇغۇز خانلىقىغىچە بولغان ئارىلىقنى (E يول) قۇدامە (209- بەت) پەقەت ئالتە كۈنلۈك هېسابلىغان. ئۇ بۇ جەھەتتە خۇرده زېمىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلغان ئىدى[43]. بۇ ئارىلىق قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تېيانشان رايونىغا كۆچكەندىن كېيىنكى چۈشەندۈرۈشتەك قىلىدۇ. شۇنداقتىمۇ، يۇقىرىقى بارسخاندىن بېشبالىق ياكى تۇرپانغىچە بولغان ئارىلىق تەخمىنەن 1000 كىلومېتىر كېلىدىغان بولۇپ، بۇنى ئالتە كۈندە مېڭىپ بولغىلى بولمايدۇ. مېنىڭچە بۇ يەردىكى كىشىنى قايىل قىلالايدىغان بىردىنبىر شەھرى «جەيخانىنىڭ ئەسىرىدىكى «يۇقىرىقى بارسخاندىن قۇچۇ (تۇرپان)غىچە بولغان يول بويىدا جەمئىي ئالتە تاغىر (نۇقتا) بار» (X ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان) دېگەن بايانى بولۇشى مۇمكىن[44]. كېيىنكى ئاپتورلار تاغىرنى مۇساپە دەپ ئالغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق ئەمەلىيەتتە بۇ نۇقتا ياكى تاغىر پەقەت يول ئۈستىدىكى مۇهىم جايلارنى كۆرسىتەتتى، خالاس.

ئىبنى خۇرده زېمىن تېكىستىده قۇدامەنىڭ خاتىرىسىدىكى بەزى نۇقتىلار كەم بولسىمۇ، بىراق بەزى نۇقتىلار هەققىدىكى بايانلىرى خېلىلا مۇكەممەل. ساياهەت خاتىرىسىده (A) يول (28-، 29- بەتلەر) يەنى تارازدىن Kibalغىچە بولغان ئارىلىق 59 پەرسەخ،

دەپ ھېسابلانغان. قۇدامەگە ئوخشاش 15 كۈن (تۇركلەر ئۇچۇن ئۇچ كۈن)دە يۇقىرىقى بارسخانغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ، دېيىلگەن. (B) يول (30- بەت) قۇدامەنىڭ بايان قىلغىنى بىلەن ئوخشاش. (C) ھەم (D) يول بولسا خۇرده زبەھ خاتىرىسىده قىسقارتىۋېتىلگەن. ئاخىردا ئۇ (30- بەت 12- قۇر) توققۇز ئوغۇزنىڭ پايتەختى بىلەن يۇقىرىقى بارسخاننىڭ ئارىلىقى (E) بىپايان گۇللەنگەن يېزىلاردىن ئۆتىدىغان ئۇچ ئايلىق يول، دەپ قىياس قىلىنغان[45].

مەيلى مەشھەدتىكى قولىيازما بولسۇن، ياكى ياقۇتنىڭ قىسقارتىلغان نەقلىده بولسۇن (I تۇم 840- بەت) تەمىمنىڭ نەدىن يولغا چىققانلىقى كۆرسىتىلمىگەن. بىراق، ئۇلار تەمىمنىڭ 20 كۈن يايلاقىنى بويلاپ، 20 كۈن ئاۋات يېزىلارنى بويلاپ بىر كېچە - كۈندۈزده ئۇچ مۇساپە يول بېسىپ توققۇز ئوغۇزنىڭ پايتەختىگە قاراپ سەپەر قىلغانلىقىنى بايان قىلغان.

مۇساپە بولسا، ئىككى پەللە ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئالىملارنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ ئىككى پەرسەخكە توغرا كېلىدۇ. بىراق، بەزى ئىزاھلاردا توغرا ئارىلىقنىڭ تۆت پەرسەخ بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ[46]. سایاھەت قىلغاندا 30 — 35 كىلومېتىر ئارىلىقنى 24 سائەتتە ماڭغاندا بۇنى تېز ماڭغانلىق دېگىلى بولمايدۇ. مۇشۇنىڭ ئىككى ھەسسىسىنى بەلكىم شۇنداق دېيىشكە بولار. شۇنداق قىلغاندا 40 كۈن ئىچىده جەمئىي 480 پەرسەخ (2400 — 2880 كىلومېتىر) ياكى 45 كۈن ئىچىده 540 پەرسەخ (2700 — 3240 كىلومېتىر) يول يۇرۇپ بولغىلى بولىدۇ.

خۇرده زىبهنىڭ تېكسىتىدىكى ئابزاسنىڭ تەمىنىڭ خاتىرىسىدىن ئېلىنغانلىقىدا ھېچقانداق شۈبهه يوق. پەقەت «ئۇچ ئاي» يەنى «20 + 20 كۈن»دەپ قوللىنىشتا خۇرده زىبه ئۆزى ئەيىبلىك بولسا كېرەك. تەجرىبىلىك ئۆتەڭ باشلىقىغا ئوخشاش، خۇرده زىبه ئانچه تونۇش بولمىغان مۇساپىدىن كۆره ئاسانراق يولنى تاللاپ ئاسانلا مۇلازىمەت ئورنىغا يېتىپ بارغان. ئۇچ ئاي 90 كۈنگه تەڭ بولۇپ خۇرده زىبه مېڭىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، بەلكىم ئىككى كۈننىڭ تېزلىكىنى بىر كۈنده ئۇچ مۇساپىدىن يول يۈرۈشكه تەڭلەشتۈرگەنلىكىنى ئاساس قىلغان بولسا كېرەك. شۇنداقلا ئېھتىماللىق شۇكى، قۇدامەگه ئوخشاش ئۇ تەمىنىڭ تېكسىتتىكى 45 = 25 + 20 دېگىنىنى كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئالته پەرسەخ (35 — 40 كىلومېتىر) يول يۈردى دەپ ھېسابلانسا، ئۇنداقتا 270 پەرسەخ ياكى 1620 — 1800 كىلومېتىرغا تەڭ بولىدۇ. شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇ ئارىلىق (خۇرده زىبهنىڭ ھېسابى بويىچه) 1000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، يۇقىرىقى بارسخانىڭ تۇرپان ياكى بېشبالىق بىلەن بولغان ئارىلىقىغا تەڭ. مۇبادا بىز تەمىنىڭ سايا‌ھەت جەريانىدىكى ئەسلىي چۈشەندۈرۈشىنى ئاساس قىلساق، بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 3000 كىلومېتىر بولىدۇ. چوڭ ـ كىچىك (ئۇزۇن ـ قىسقىلىق) تەرتىپى بويىچه تىزىلسا ئۇ تۆۋەنكى بارسخاندىن تۇرپانغىچه ياكى يۇقىرىقى بارسخاندىن قارابالغاسۇنغىچه بولغان ئارىلىقتا ئەمەس، بەلكى تۆۋەنكى بارسخاندىن قارابالغاسۇنغىچه بولغان ئارىلىققا تەڭ بولىدۇ.

بىز تەمىم ئوتتۇرىغا قويغان ئارىلىقنى تېخىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن يىغىنچاقلاشتۇرالمايمىز. پەقەتلا ئۇنىڭ

يازغانلىرىدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: (a) ئۇ سەپەرنى تۆۋەنكى بارسخاندىن باشلىغان؛ (b) ئۇ قارابالغاسۇننى زىيارەت قىلغان؛ (c) قايتىش سەپىرىدە ئۇ ھېچبولمىغاندا يۇقىرىقى بارسخاندىن ئۆتكەن. گەردىزى يىنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى بويلىرىدىكى chikahjKathتىن قىرغىزلار رايونىغا باردىغان يولنى بىلىدۇ («ھۇدۇدۇلئالەم» 282- بەتكە قاراڭ). بىراق تەمىم ئورخۇنغا ئۇدۇل يول بىلەن ماڭغان بولغاچقا، قىرغىزلارنى تىلغا ئالمىغان.

خۇلاسە: توققۇز ئوغۇز پايتەختىنىڭ ئۇدۇلىغا جۇڭگو شەھىرى جايلاشقان بولۇپ، ئارىلىق 300 پەرسەخ (تەخمىنەن 1800 كىلومېتىر) ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك كېلىدۇ، دېگەن بايانلاردىن تەخمىنەن جۇڭگونى زىيارەت قىلمىغانلىقىنى، بۇ يەردە ئۇ پەقەت ئۆزى ئاڭلىغان جۇڭگو ھەققىدىكى سۆزلەرنى ئېيتقانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئارىلىق ئۇيغۇر پايتەختىنىڭ ئىككىلىسىگە ئىشلىتىلگەن. پاكىت شۇكى، گەردىزى chinanjkath قۇچۇ (تۇرپان)دىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى Khamdan (چاڭئەن)غىچە بولغان ئارىلىقنى 66 كۈنلۈك («ھۇدۇدۇلئالەم» 229- بەتكە قاراڭ) ياكى تەخمىنەن 2000 كىلومېتىر كېلىدۇ دېگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئورخۇندىكى پايتەختتىن چاڭئەنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 1650 — 1700 كىلومېتىر بولۇپ، پەقەت قۇش كەبى ئۇچقاندىلا ، ئاندىن تەمىم يۇقىرىدا ئېيتقاندەك بولۇشى مۇمكىن[47].

4 . توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى

توققۇز ئوغۇز پايتەختىگە قوشنا كۆلىنى تىلغا ئالغاندا، ئېنىقكى قۇدامەنىڭ خاتىرىسىدىكى مۇشۇ بۆلەك خاتا چۈشەنچە ئىدى (29- بەت)[48]. بۇ جايدا پەقەت پادىشاھ قورغانىدىكى «ئالتۇن چېدىر»نىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىگە ئالاقىدار مەزمۇنلار تىلغا ئېلىنغان[49]. مەن «ھۇدۇدۇلئالەم»دىكى ئىزاھاتىمدا، (269- بەت) جۇڭگو ئاپتورلىرىنىڭ بېشىبالىقتىكى خاتىرىسىگە ئاساسەن، بۇ ئالاھىدە تېمىنى بۇددا دىنى يادىكارلىقلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگەن ئىدىم[50]. مۇبادا قاغان چېدىرىنىڭ سىرتىغا ئالتۇن يالتىلغانلىقىنى مۇقەررەر لەشتۇرە لىسەك، بۇ پەرەز پۈت تەرەپ تۇرالايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن «تاڭنامە. قىرغىزلار»دا ئاخىرقى ئورخۇن قاغانىنىڭ پايتەختىدە «ئالتۇن چېدىرى» بارلىقى تىلغا ئېلىنغانغا ئوخشاش چىقىدۇ[51].

قىرغىز ھۆكۈمرانى بىلەن ئۇيغۇر قاغانى ئوتتۇرىسىدىكى 20 يىللىق ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆز غەلىبىسىگە ئىشەنگەن A·je: «سىلەرنىڭ مەھشەر كۈنۈڭلار يېتىپ كەلدى. ئەمدى مەن سىلەرنىڭ ئالتۇن چېدىرىڭلارنى قولۇمغا ئالىمەن ھەم چېدىرىڭلارنىڭ ئالدىدا ئەسكەرلىرىمنى چاپتۇرۇپ تۇغ - ئەلەملىرىمنى لەپىلدىتىمەن» دەپ جاكارلىغان ئىدى. ئاخىر مىلادىيە 840- يىلى ئۇيغۇر قاغانى ئۆلتۈرۈلدى، تېكىنلىرى ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتتى. A·je بۇرۇن ئۇيغۇر قاغانى تۇرغان ئالتۇن چېدىرنى كۆيدۈرۈۋەتتى. ئۇ بارلىق بايلىق ھەم تەخىپ

مەلىكىنى قولغا چۈشۈرۈپ لاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆز چېدىرىغا يۆتكىدى.

بىز خۇلاسىمىزدە بۇ مۇھىم تەپسىلاتلاردىن تولۇق پايدىلىنىمىز. تەمىم تىلغا ئالغان 12 تۆمۈر دەرۋازىلىق[52] ۋە كۈنگىرىلىك پايتەخت قەلئەسى بولسا بىپايان تېرىلغۇ يەرلەر ئارىسىغا جايلاشقان ئىدى.

ئورخۇندىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى قەدىمكى پايتەختى تۇنجى قاغان تەرىپىدىن ئورخۇن دەرياسى بىلەن بالىقلىقلىق قوشۇلىدىغان جايغا قۇرۇلغان (شىنە — usu ئابىدىسى S·10). ئۇنىڭ خارابىسى تەخمىنەن 2·5×7 كىلومېتىر كېلىدۇ. پادىشاھلىق قورغان ئۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، تەخمىنەن 200×450 مېتىر كېلىدۇ[53]. ئونغا يېقىن دەرۋازىنىڭ ئورنىنى ھېلىھەم پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

ئاللىبۇرۇن چۈشەندۈرۈلگەندەك، كېيىنكى ئۇيغۇر قاغانلىقى ئىگىلىگەن رايونىدا ئىككى پايتەخت بار. (a) بېشبالىق تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى گۇچىڭنىڭ غەربىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا. Khocho (b) (ئىدىقۇت شەھىرى، گاۋچاڭ) ناغنىڭ ئۇدۇل تەرىپىدە.

بېشبالىقنىڭ تاشقى سېپىلى ئىچىدىكى چاسا شەكىللىك رايون 1260×2160 يارد چوڭلۇقتا بولۇپ (1·820×1·965 كىلومېتىر) شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا خان تۇغى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىككىلا پايتەخت ئاھالىسى كۆپ، يېرى مۇنبەت، گۈللەنگەن رايونغا جايلاشقان. بىراق، ھازىرقى سىزما خەرىتىدىن ئۇلارنىڭ ئىلگىرى قانچە دەرۋازىسى بارلىقىنى

بىلگىلى بولمايدۇ[54].

چۈشىنىكسىز بولغىنى، تەمىنىڭ بايانىدىكى پايتەختكە يېتىپ بېرىشتىن 20 كۈن (25 كۈن) بۇرۇن ئۇنىڭ «بىر - بىرىگە تۇتاشقان يېزىلار»غا ئارىلاپ سەپەر قىلغانلىقى ئىدى. تۇرپان رايونىدا نۇرغۇن شەھەر ھەم يېزا ئىگىلىك مەركەزلىرى بار ئىدى.

بىراق، ئورخۇندىكى تېرىلغۇنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن ھېچنېمىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئېھتىمال بەزى تېرىلغۇ جايلار قاغانلارغا بېقىنىدىغان سوغدىلار ھەم خەنزۇلار تەرىپىدىن تېرىلغان بولسا كېرەك[55]. تەمىم قاراۋۇللۇق ئورنىغا تەۋە جايلارنىمۇ تىلغا ئالغان بولۇشى مۇمكىن[56].

5 . دىنىي ئېتىقادى

تەمىمنىڭ دىن توغرىسىدىكى بايانلىرى چۈشىنىكسىز بولۇپ، ئاخىرقى 20 كۈنلۈك سەپىرىدە ئۇچراتقان كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى «ئاتەشپەرەسلەر بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بىر قىسمى بولسا زەردەشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ» دەيدۇ. پايتەختتە زەردەشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ. توققۇز ئوغۇزلارغا بېقىنغۇچىلارنىڭ ئارىسىدا زوروئاستىرلارنىڭ بولۇشى ناتايىن. تەمىمنىڭ تىلغا ئالغىنى ئېھتىمال بۇددىستلار ياكى تەبىئەتكە چوقۇنغۇچى تۈركىي قەبىلىلەرنى كۆرسەتسە كېرەك[57]. زەردەشت دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ھەققىدە بىزنىڭ مۇستەھكەم ئاساسىمىز بار. ئادەتتىكى مۇسۇلمانلار ئۇلارنى مانىزم مۇرتىلىرى، دەپ ئاتايدۇ.

بۇ ئۇيغۇر خانى قوبۇل قىلغان، خېلى بۇرۇنلا (763- يىلى لوياڭدا تۇرۇشتىن خېلى بۇرۇن) تۇركلەر ئىچىدە ئومۇملاشقان دىن بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خىل دىنىي ئېتىقادتىن كېيىن «ياسالغان جىنلارنىڭ ھەيكەللىرى ھەم سىزمىلىرى» بۇزۇپ تاشلاندى ھەم مانىزم دىندارلىرى دۆلەتنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىدى. قاغانلىق ۋاربسى (مىلادىيە 759 — 780- يىللىرى) قارابالغاسۇندىكى ئۇچ خىل يېزىقتىكى مەڭگۈ تاشتا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ مەڭگۈ تاش 808 — 821- يىللىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاغانلىڭ شەرىپى ئۈچۈن تۇرغۇزۇلغان. ئۇ ھەقىقەتەن ئوت يۈرەك مانىزم دىنى ئېتىقادچىسى ئىدى. بىراق، بۇ نۇقتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىدە ئولتۇراقلاشقان ئاھالە مانىزم دىنىنى قوبۇل قىلالايتتى. بىراق، قوبۇل قىلمىغان ئىدى. بولۇپمۇ پايتەخت (قارابالغاسۇن) سىرتىدىكىلەر تېخىمۇ شۇنداق ئىدى.

763- يىلى جۇڭگو ئىمپېراتورىغا يارەملىشىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان خانىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى مانىزمنىڭ جۇڭگودىكى تەرەققىياتلىرىدىن سانالدى[58]. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كېيىنلا جۇڭگودا مانىزم چەكلەندى. (843- يىلى) مانىزمنىڭ كېيىنكى تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئاربسىدا تېخىمۇ كېڭىيىشى توغرىسىدىكى گەردىزىنىڭ بايانى قىزىقارلىق ھەم جانلىق يېزىلغان[59].

6 . قەبىلە مەسىلىسى

تەمىمنىڭ يۇقىرىقى بارسخان ئاھالىسىنىڭ قارلۇقلار بىلەن ئۇرۇشقاندىكى ئۇستۇنلۇكى توغرىسىدا پۈتكەن بايانلىرى بىرقەدەر گەۋدىلىك. يۇقىرىقى بارسخانىنىڭ ئورنى تاغلار ھەم كۆللەرنىڭ تەبىئىي مۇھاپىزىتىدە بولۇپ، ناھايىتى كۆچلۈك شەھەرلەردىن ئىدى. بۇ جاينىڭ بۇرۇنقى ئاھالىسى قەدىمكى ئاھالىنىڭ بىر قېتىملىق كۆچۈش دولقۇنىغا مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن(ئۇيسۇنلار؟) ھەم تەمىم توققۇزىنچى ئابزاستا تىلغا ئالغان بارسخاندىكى قەدىمكى شەھەر كەلگۈسىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك كۆرسەتمە بولۇشى مۇمكىن. كېيىن ئىسسىق كۆل ئېقىنى رايونى غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن بىرلەشتۇرۇلدى. بىراق، بۇ رايوننىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قايسى قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيمىز. مەسئۇدى (بىرىنچى بۆلۈم 288- بەتتە) بارسخانلىقلارنى ئالاھىدە بىر ئىتتىپاق، دەپ ئېيتقان ئىدى.

مىلادىيە 766- يىلىدىن كېيىن قارلۇقلار غەربىي تۈركلەر (تۈركەشلەر)نىڭ ۋارىسى بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى قانلىق جەڭلەر ئىسسىق كۆل رايونىدىن باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. «ھۇدۇدۇلئالەم» (11 — 15§)دە بۇقىرىقى بارسخانىنىڭ IX باكى X ئەسىردىكى[60] ئورنى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «بارسخان كۆل بويىغا جايلاشقان ئاۋات ۋە ھوزۇربەخش شەھەر، دېھقانلىرى Khallu بولۇپ، (ئاھالىسى) «توققۇز ئوغۇزغا سادىق» دېيىلگەن. «ھۇدۇدۇلئالەم»دە توققۇز ئوغۇز نامى تۈرپاندىكى ئۇيغۇر

خانلىقىغا قارىتا قوللىنىلغان. بىز بارسخان خەلقىنىڭ تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز، بىراق ئۇلار قارلۇقلارنىڭ كېچەيمىچىلىكى ئارقىسىدا بويسۇندۇرۇلغان[61].

تەمىم يەنىلا بارسخان قارلۇقلار بىلەن بولغان كۆرەشتە غەلىبە قىلغان دەۋرنى تىلغا ئالىدۇ. Jahiz (868- يىلى ۋاپات بولغان). «گەرچە قارلۇقلار سان جەھەتتىن ئىككى ھەسسە كۆپ بولسىمۇ، توققۇز ئوغۇزلار قارلۇقلاردىن ئۈستۈن تۇراتتى» دەيدۇ. ئۇنىڭ بايانىمۇ تەمىمنىڭ خاتىرىسىنىڭ تەكرارلىنىشى بولسا كېرەك[62].

تېخىمۇ قىزىقارلىق تەپسىلات، خاقانىنىڭ (25) 20+20 كۈنلۈك سەپەرگە ئات ئەۋەتكەنلىكى. ئەگەر خاقانىنى بېشىبالىقتىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانى دەپ چۈشەنسەك، ئاتلىق خىزمەت ئۈچۈن ئۇنىڭ شۇنچە يىراقتىكى تۆۋەنكى بارسخانغا يۆتكىمە ئات ئەۋەتىشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، يۇقىرىقى بارسخاننىڭ ئارىلىقى تېخىمۇ يېقىن ئىدى. ئۇيغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، تۆۋەنكى بارسخان قارلۇقلارنىڭ (766- يىلىدىن باشلاپ) كونترول‌لۇقىدا ئىدى. بىراق، تەمىم قارلۇقلارنىڭ بارسخانلىقلار بىلەن جەڭ قىلغانلىقىدىن باشقا، قارلۇقلار توغرىسىدا خەۋەر بەرمەيدۇ. بۇ بەلكىم مەشھەدنىڭ قىسقارتىلما بايانىدىكى خاتالىقىدۇر ياكى تەمىمنىڭ سايياھەت قىلغان ۋاقتىنى بېكىتىشىمىزگە كۆرسەتمە بولۇشى مۇمكىن. بىز بۇلاردىن ئاخىرقى «خۇلاسە» قىسمىدا پايدىلانماقچىمىز.

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قوشۇنلىرى توغرىسىدا تەمىم تۆتىنچى

قۇردا توختىلىپ ئۆتىدۇ: «ئوڭ تەرەپ يەنى جەنۇب تەرەپ ياكى غەربىي جەنۇب تەرەپتە، ھېچكىم بىلەن ئارىلاشمايدىغان تۈركىلەر ياشايدۇ» . بۇ بىر سەل قاراش خاراكتېرلىك ھۆكۈم دەرۋەقە بۇ تۈركىلەر شاتۇر[63] ھەم ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنى كۆرسىتەتتى. سولدا ياكى شىمالدا ئۇلار قىماقلار بىلەن قوشنا ئىدى. ئۇلار ئېرتىش دەرياسىغا مەركەزلەشكەن قىپچاقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ماكۇارت ئۆزىنىڭ «كومانېلان» نامىلىق ئەسىرىدە بۇ ئىتتىپاق VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا مەۋجۇت ئىدى، دەپ قارايدۇ. ئورخۇن بىلەن تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى باشقا قەبىلىلەر قىماقلاردىن ئايرىپ تۇراتتى[64]. تەمىمنىڭ يازغانلىرى ئەنە شۇ ئەھۋالنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك. ئۇ توققۇز ئوغۇز خاقانىنى زىيارەت قىلغىلى بارغاندا، تاراز (تالاس) رايونىدىن ئۆتكەن[65]. بىراق، مۇشۇ ۋاقىتتا يولنىڭ سولغا (شىمال تەرەپكە) بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى ئېنىق. ئۇ مۇشۇ يولنى بويلاپ قىماقلار تامان سەپەر قىلغان (12- ئابزاسقا قارالسۇن). بىراق، بۇ يەردە يەنە بىر جەھەتتىن بىز قارلۇقلارنىڭ سايىسىنى كۆرمەيمۇ قالمايمىز (تۆۋەنگە قارالسۇن).

خەلىپە ھىشام (مىلادىيە 724 — 743 - يىللىرى) دەۋرىدىكى تۈركىلەرگە ئەۋەتكەن باش ئەلچىنىڭ بايانىدا، ماكۇارت پادىشاھنىڭ ئارخىپ توپلاشتا ئىشلىتىدىغان ئون بايرىقىنىڭ بارلىقىدەك تەپسىلاتنى تەكىتلىگەن ھەم ئۇ ئەھۋالنى قابىل قىلارلىق يوسۇندا خانغا قارام ئورۇقلارنىڭ (غەربىي تۈركىلەردىكى ئون ئوقلار) سانى بىلەن باغلاپ قارىغان. تەمىمنىڭ كۆرسىتىشىچە، خاقانىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى چېدىرى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان 17 ئاتامانىنىڭ

چېدىرى بىلەن قوشۇلۇپ تۇردىكەن. بۇ سان غەلىتە بولۇپ بىلىشىمىزچە ھېچقانداق بىر تۈركىلەر ئىتتىپاقى 17 دەپ ئاتالمىغان ياكى بىز خاقانلىقى ئۆز چېدىرىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىساق، ئۇنداقتا بۇ سان 18 بولىدۇ (يۇقىرىدىكى 11-ئابزاسقا قاراڭ).

مېنىڭچە، بۇنى پەقەتلا مۇنداق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: «تاڭنامە»دە توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى تىلغا ئالغاندا «ئۇلار ئىرقىي جەھەتتىن Pu-Ku (بۇگۇر)، Hun(ھون)، Pu-Xa-Ku (بايىرقۇ)، Tung-lo(توڭدا)، Se-Ke(سىقار) ھەم Ki-Pi(قېيئار) قاتارلىق ئالتە گۇرۇپپا بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋەتكە ئىگە، بىراق ياۋايىلار ئۇلارنى (ئۇيغۇرلار) ھېسابقا كىرگۈزمەيدۇ[66].» دەپ قوشۇپ قويىدۇ. شۇ نەرسىنى پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، ئۇيغۇرلار كۈچىيىپ گۈللەنگەن دەۋردە ئۇلار بىر ئىرقىتكى بارلىق قەبىلىلەرنى باشقۇرغان ھەم قارلۇق، باسمىللارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان بولۇشى مۇمكىن. شۇلار بىلەن ھېسابلىغاندا بۇ ئومۇمىي سان 17 بولىدۇ[67].

ئىسسىق كۆلنى بايان قىلغاندا، تەمىم بۇ كۆلگە قۇيۇلىدىغان دەريالار تىبەت، توققۇز ئوغۇز ۋە قىماقلار تەرەپتىن كېلىدۇ، دېگەن. تەخمىنەن ئېيتىلغان ۋە مەۋجۇت بولمىغان بۇ ئاتالغۇلار، غەرب، شەرق ھەم شىمال ئاتالمىلىرىنىڭ تەڭدىشى بولسا كېرەك.

تىبەت توغرىسىدا ئېيتىلغان بايانلار گەردىنىنىڭ ھەم «ھۇدۇدۇلئالەم» (13 — 15§)دىكى تەرجىمىنولوگىيە بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تىبەتنىڭ ئۆزىنى كۆرسەتمەيدۇ. بەلكى بىر مەھەل تىبەتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان تېيانشاننىڭ

جەنۇبىنى كۆرسىتىدۇ. تىبەتلەر بۇ رايوندا 670- يىلىدىن 692-يىلىغىچە ھەم 790- يىلىدىن 850- يىلىغىچە(؟) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

7 . جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مەشھەدنىڭ قوليازمىسىدىن بايقالغان ئەڭ مۇھىم يېڭى تەپسىلاتلار قاغانىنىڭ قۇدىلىشىش ئارقىلىق جۇڭگو ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى ھەم جۇڭگو ئىمپېراتورىنىڭ ئۇلارغا ھەر يىلى يېپەك ئەۋەتىپ تۇرغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئېنىقكى ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ ئىلىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە يەتكەن ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار مىلادىيە 744- يىلى ئورخۇن ۋادىسىنى ئىگىلەپ، 757- يىلى مويۇنچۇر قاغان تاڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەن لۇشەن توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇشىغا ياردەملەشكەن. بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇ ئىمپېراتورنىڭ قىزى نىڭ گۈنى قوبۇل قىلدى (خوتۇنلۇققا ئالدى). نىڭ گۇ بايانچۇر ئۆلگەن (759 - يىلى)دىن كېيىن، جۇڭگوغا قايتىپ كەلدى. نىڭ گۇ (يۇڭ ۋاڭنىڭ قىزى) ئاتاق مەلىكىمۇ ئىرگەكەن قاغان (3- قاغان)غا تېگىپ چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا تۇرۇپ قالدى. ئۇ 790-يىلى ئۆلدى (6- قاغان دەۋرىدە). 788- يىلى مەلىكە شىيەن كەن تۆتىنچى قاغانغا ياتلىق بولدى ھەم كېيىنچە 5-، 6-، 7-ۋارىسلارغىچە خوتۇن بولدى. بايلاقتا 21 يىلنى ئۆتكۈزۈپ 808-يىلى ئۆلدى. 821- يىلى 10- قاغانغا تەخت (ئىمپېراتور شۇەنزۇڭنىڭ قىزى) مەلىكىنى سوۋغا قىلدى. ئۇ ئۇيغۇرلار 840-

يىلى تالاپەتكە ئۇچرىغان دەۋرگىچە شۇ جايدا ياشاپ، نۇرغۇن كۆلپەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ 843- يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كەلدى[68]. شۇنداق قىلىپ ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدىكى قۇدىلىق مۇناسىۋەت ئىزچىل دېگۈدەك داۋاملاشتى.

ئۇيغۇرلارغا يېپەك سوۋغا قىلىشمۇ ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى. 762- يىلى جۇڭگو ئەلچىسى قاغانغا ئەسكەرتىپ «تاڭ ئىمپېرىيىسى يېپەك بۇيۇملىرىنى يىلمۇ يىل ئۇيغۇرلارغا يەتكۈزۈپ بېرىۋاتىدىغۇ؟» دېگەن. 758- يىلىدىن 760- يىلىغىچە ئۇيغۇرلار ھەر يىلى نۇرغۇن ناچار ئاتلارنى يۆتكەپ كېلىپ، ھەر بىر ئاتقا 40 توپ يېپەك تېگىشىش شەرتى بىلەن سودا قىلىپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن. 758- يىلى ئۇيغۇرلار 10 مىڭ ئات يۆتكەپ كېلىپ ئىمپېرىيىنى قىيىن ئەھۋالغا قويغان. ئىمپېراتور ئارانلا 6 مىڭ ئاتقا يېپەك تاپشۇرالىغان. 827- يىلى چاۋلى (chao-li) قاغان (11- قاغان) ئىمپېراتور ۋېنزوڭدىن ئاتلار ئۈچۈن 500 مىڭ توپ يېپەك تاپشۇرۇپ ئالغان[69].

مانا مۇشۇ ئەڭ ئاخىرقى خاتىرىلەر تەمىنىڭ بايانىنىڭ ئالتىنچى ئابزاسىغا ئەڭ ماس كېلىدۇ. بىراق، يېپەكلەرنىڭ سانى توغرا بولغان خرونولوگىيىلەر ئۈچۈن كۆرسەتمە[70] بولۇپ، ئەڭ مۇھىمى بۇ بايانلار تەمىنىڭ بايانىنىڭ توغرىلىقىنى مۇنازىرىسىز ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرپان ھەم گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى سىياسىي جەھەتتىن پەقەت يەرلىك ھەم چەكلىك مۇھىم كۈچ بولۇشى بىلەنلا توختاپ قالغان بولۇپ، ئاشۇ ئىككى جاي سۇلالىلەر تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىك بىلەن قۇدىلاشقانلىقىغا ئالاقىدار خاتىرىلەر يوق دېيەرلىك. كېيىنكى يىللاردا (996- يىل) تۇرپان ھۆكۈمرانى ئارسلانخان لياۋ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ تويلىشىپ ئىتتىپاق تۇزۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ نەتىجىسى بولمىغان[71].

4. خۇلاسە

ئانالىز قىلىنغان يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرلەرگە، مەيلى قوشۇلايلى ياكى قارشى تۇرايلى، تەمىمنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخۇندىكى پايتەختى، قارابالغاسۇن (ھازىرقى موڭغۇلىيىدە)غا بارغان ھەم ئۆز زىيارىتى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغان بىردىبىر مۇسۇلمان ساياھەتچى ئىكەنلىكى ئېنىق.

تەمىمنىڭ بايانىدا كۆرسىتىلگەن ئارىلىق مۇجمەل بولسىمۇ، بىراق 40 — 45 كۈن يول يۇرۇش (تەمىم، قۇدامە) ياكى 90 كۈندىن ئارتۇقراق يول يۇرۇش (ئىبنى خۇرداذبىھ) ئەستايىدىللىق بىلەن ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە[72]. بۇ ئارىلىق بېشىبالىقنىڭ تۆۋەنكى بارسخان بىلەن بولغان ئارىلىقىدىنمۇ كۆپ ئۇزۇن. يەنە شۇ ۋاقىتتا قارا باالغاسۇندىن يۇقىرىقى بارسخانغىلا ئەمەس تۆۋەنكى بارسخانغىمۇ يېتىپ بېرىشقا بولاتتى.

ساياھەت ۋاقىتىغا ئاساسلانغاندا، خاتاسىز بولىدىغىنى خاقانىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدۇر (6- ئابزاسقا قارالسۇن). تەمىم مانىزمىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىدە ئاھايىتى كەڭ تارقالغانلىقىنى ئېيتىتىدۇ. بىراق، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ

مىلادىيە 763- يىلىدىكى ئالاھىدە دىن ئۆزگەرتىشىنى تىلغا ئالمىغان. شۇڭا بىز مەزكۇر ئەرەب ساياھەتچىسى بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى بەزى ئەھۋاللارغا نەزەر سالمىز.

خاقانغا مەنسۇپ «ئالتۇن چېدىر» ھەققىدىكى قوشۇمچە تەپسىلات تولىمۇ مۇھىم. بەختكە ياريشا، بۇ جانلىق پاكىت تاڭنامىسىنىڭ قىرغىز بۆلىمىدە ئۇچرايدىغان تەپسىلاتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ. 840- يىلى ئۆلتۈرۈلگەن ئەڭ ئاخىرقى ئۇيغۇر قاغانى تېبخى گۆدەك بالا بولۇپ، ئۇ پەقەت 839-، 840- يىلىغىچىلا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بىراق، «تاڭنامە»دە قىرغىزلار بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ 20 يىل داۋاملاشقانلىقى تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قىرغىزلارنىڭ «ئالتۇن چېدىر»نى بۇلاش ھەققىدىكى تەھدىتلىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بۇ ئۇرۇش چوڭدې (كۇن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش كۆلۈگ بىلگە قاغان) (10- قاغان) دەۋرىدە باشلانغان. ئۇ 821- يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇ قاغان ناھايىتى شەۋكەتلىك قاغان بولۇپ، ئۇنىڭغا تەيخې مەلىكە سوۋغا قىلىنغان. بۇ ئالتۇن چېدىر (ئېھتىمال جۇڭگولۇقلار ئىشلىگەن بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن) مەلىكىنى سوۋغا قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن. مۇھىم بولغان تەپسىلات شۇكى، 9- قاغان 821- يىلى ئۆلۈپ كەتكەنگە قەدەر ئىمپېرىيە مەلىكىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداپ كەلدى. يەنە بىر جەھەتتىن، شۇنداق مۇمكىنچىلىك بارکى، 824 — 832- يىلىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاۋلى قاغانغا (11- قاغان) ئالدىنقى پادىشاھتىن چېدىر ھەم مەلىكە مىراس قالغان. شۇنداق قىلىپ، 500 مىڭ توپ يىپەكنىڭ 827-

يىلى ئىمپېراتور ۋېن زۇڭدىن ئۇنىڭغا ئەۋەتىلىشىدىن ئىبارەت تەپسىلات، تەمىنىڭ ئۆزىنى كۇتۇۋالغان قاغانغا يان باسقانلىقىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ. بۇ يەردە 821- يىلىنى ئىسپاتلايدىغان ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەب يوق. مەسىلىنى ھەل قىلىشىمىز ئۈچۈن باشقا بىر پاكىت تولىمۇ مۇھىم. پروفېسسور ھانسون قارابالغاسۇندىكى مەڭگۈ تاشنى تەكشۈرۈپ، سكېلگېلنىڭ تەرجىمىسىدىكى كۆپلىگەن خاتالىقلارنى بايقىغان(1895- يىلى)[73]. ئۇ مەزكۇر مەڭگۈ تاش 821 - يىلىدىن كېيىن 9 - قاغانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تىكلەنگەن (مىلادىيە 808 — 821 يىلى) دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ.

تەمىم گەرچە قارلۇقلار ئۈستىدە كۆپ توختالمىغان بولسىمۇ، قارابالغاسۇن مەڭگۈ تېشىنىڭ قىزىقىشىمنى قوزغىشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭدىكى تەپسىلاتلار ئارقىلىق مەن بەزى چۈشەنچىلەرگە كەلدىم. ئۇنىڭ يېڭى شەرھىسىگە ئاساسلانغاندا، 9 - قاغان (مىلادىيە 808 — 821- يىللىرى) ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى ھەم پەرغانىگىچە كېڭەيتكەن. ئۇ قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغان ھەم يېڭى يابغۇ تەيىنلىگەن[74]. قىرغىزلارنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىگىچە مەۋجۇت بولالمىغان بۇ ھۆكۈمرانلىق تەمىمنىڭ 821 - يىلى قىماقلارنىڭ توقۇزغۇز ئوغۇزلارنىڭ شىمالىدا ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ تاكى تۆۋەنكى بارسخانغىچە كېڭەيگەنلىكىنى بايان قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن. خەنزۇچە مەنبەلەرنىڭ ئىسپاتى گەرچە تار دائىرىلىك بولسىمۇ، ئۇلارغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئەگەر بىز تەمىمنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنى مۇسۇلمان تارىخچىلارنى خاتىرىلىگەن

بەزى پاكىتلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارىساق، بىزنىڭ قارىشىمىز تېخىمۇ يوللۇق بولىدۇ. بۇ جايدىكى بىزگە يول كۆرسەتكۈچ يىپ ئۇچى «توققۇز ئوغۇز» دېگەن نام بولۇپ، بۇ ھەقتە بۇرۇنقى تارىخچىلار(يەئقۇبى ۋە تەبەرى)نىڭ ئېنىق قاراشلىرى بار. ئۇلار بۇ نامنى پەقەت قىسمەن، پەۋقۇلئادده ئەھۋال ئۈچۈنلا ئىشلەتكەن.

a . توققۇز ئوغۇز دېگەن نام ئەڭ بۇرۇن يەئقۇبىنىڭ خاتىرىسى(II تۇم 568- بەتتە)دە ئۇچرايدۇ. 777- يىلى خەلىپە مەھدى شەرق ھۆكۈمرانلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بويسۇنۇشنى ئېيتقان. شۇ قاتاردا «قارلۇقلار پادىشاھى يابغۇ...، تۈركلەر پادىشاھى تارخان، تىبەت پادىشاھى ياھرۇن[75]...، جۇڭگو پادىشاھى فەغفۇر (baghpur)...، توققۇز ئوغۇز پادىشاھى قاغان قاتارلىقلار تىلغا ئېلىنىدۇ». قارلۇق، تۈرك ھەم توققۇز ئوغۇزلارنىڭ[76] ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، ئۇلارنىڭ ئۇنۋان نامىنىڭ پەرقىگە ئوخشاشلا دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمرانلىرى ئەڭ چوڭ نام «قاغان» دىن بەھرىمەن بولىدىغان بولۇپ، يابغۇ ھەم تارخاندىن كۆپ ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئەگەر ئەرەب ساياھ مۇبالىغە قىلمىغان بولسىلا، بۇ خىل نام ئېنىقكى ئورخۇندىكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يېڭىلا مانىزم دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ئويلىساق (763- يىلى)، مەھدىنىڭ تەلىپى تېخىمۇ چەكتىن ئاشقان بولىدۇ. مەھدى مانىزم ئېتىقادچىلىرىغا رەھىمسىز مۇئامىلە قىلغان ھەم 785- يىلى ئالاھىدە نازارەتچىلەرنى بەلگىلىگەن. 759 — 780- يىللىرى داڭلىق بۆكۈخان ئىدگەن(؟) ئورخۇن ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ھەم ئىسرىيە

مەلىكىگە ئۆيلەندى. تەمىمنىڭ مەھدىنىڭ ئەلچىسى بولۇش سۈپىتىدە سايامەت قىلغانلىقىدەك قىياسىدىن گۇمانلىنىش ھاجەتسىز. ئۇنىڭ قىماقلارنى زىيارەت قىلغانلىقىمۇ ئوخشاش سەۋەبنىڭ تۈرتكىسى بىلەن بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ پەرەز «ئالتۇن چېدىر»غا ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە شۇنداقلا 763- يىلى تۈركلەرگەرچە قارلۇقلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇش ھارپىسىدا تۇرسىمۇ، يەنىلا غەربىي تۈركلەر تېررىتورىيىسىنىڭ ۋارىسلىرى ئىدى.

b . ئىككىنچى نەقىل يەئقۇبىنىڭ خاتىرىسى (II باب 568- بەتتىن ئېلىنغان) بولۇپ، رافئىي ئىبىن ئەسەرنىڭ سەمەرقەنتتىكى توپىلىڭى تىلغا ئېلىنغان (تەخمىنەن مىلادىيە 806 — 810- يىلىغىچە). ھارون رەشىد (809- يىلى ئۆلگەن) دەۋرىدە خارداما بۇ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتكەندە «تۈركلەر، قارلۇقلار، توققۇز ئوغۇزلار ھەم تىبەت ئارمىيىسى»نىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا، تەمىم بەلكىم رافئىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن8- قاغان چولۇ بىلگە خان (805 — 808- يىللىرىغىچە، ئۇ مەلىكە شەنشەنگە ئۆيلەنگەن) ئوردىسىنى زىيارەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، قوماندانلىق ئورنىنى سەمەرقەنتكە تەسىس قىلغان رافئى قاغانىنى يەرلىك مانىزم ئېتىقادچىلىرىنىڭ تەقدىرىگە قىزىقتۇرىدىغان بىر ياخشى پۇرسەتكە ئىگە بولدى. ھالبۇكى مەسىلىگە مۇنداق قاراش ئۈچۈن «ئالتۇن چېدىر» ئۇستىدە قايتا تالاش - تارتىش قىلىشتىن ۋاز كېچىشكە توغرا كېلىدۇ. يەئقۇبى مەھەل نامى بىلەن ئىسلامنى جاكارلىغان قارلۇقلاردىكى يابغۇنى رافئىي بىلەن بىر ئادەم دەپ باغلاشتا چىڭ تۇرىدۇ.

c . تېخىمۇ قىزىقارلىق بولغىنى، تەبەرى خاتىرلىرىدە توققۇز ئوغۇزلارغا دائىر يېگانە خاتىرىدۇر (III· 1044· A· 205H): «بۇ يىلنىڭ زۇلقەئىدە ئېيىدا (821- يىلى ئاپرىل) تاھىر ئىبن ئەل ھۈسەيىن خۇراسانغا بېرىپ، ئۇ جايدا ئىككى ئاي تۇردى. ئۇنىڭغا ئابىد ئەل راخمان نىشاپۇرى ئەل مۇتەۋۇرنىڭ نىشاپۇردا توپلاڭ كۆتۈرگەنلىكى ھەم توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ushrusanaغا يېتىپ كەلگەنلىكى يەتكۈزۈلدى» دېيىلگەن. بۇ بۆلەكتە، تىلغا ئېلىنغان تاھىرد سۇلالىنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇپ، ئۇنى خەلىپە مەئمۇن خۇراسانىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن ئىدى. ئابىد ئەل راخمان ئىبنى ئەممار توپلىڭى توغرىسىدا، بىز پەقەت ئۇنىڭ ھۆكۈمەت بۇيرۇقىسىزلا narubiya بىلەن ئۇرۇش قىلىش كويىدا بولغانلىقىنى، كېيىنچە فارىج ئەل رۇھەرھاجى تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلانغانلىقىنىلا بىلىمىز. ئۇنىڭ ئەل مۇتەۋۇرى دېگەن نامى ئۇنىڭ تۈركلەر ۋە باشقىلارنىڭ بارگاھىنى ئىگىلىگەن «پىدائىيلار»نىڭ قوشۇمچە ھوقۇقدارى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مۇقەددەسى (273- بەتتە) ئىسپىجاب چېگرىسىنى بويلاپ جەڭچىلەرنىڭ ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇش ئۈچۈن 1700 دەك رابات قۇرۇلغانلىقىنى ئېيتقان. بارتولدنىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلار قەيەرگىلا بارسۇن يېڭى ئەسكەر ئالغان. شۇنداقلا باي ئاھالىلەر ئۇلارنى قوللىغان[77]. ئۇلار قۇتۇرغان تەۋەككۈلچىلەر[78] بولۇپ، دائىم ئابباسىيە مەمۇرىي ئورگانلىرىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ تۇرغان. ئابدئەل راخمان قارشى تۇرغان narabiyaنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. بەلكىم فازىل ئىبىن يەھيار (794-، 795- يىلىغىچە) ئەرەب بولمىغان كىشىلەردىن (ئەجەملەر؟)[79] توپلىغان خۇراساندىكى ئەرەب

قوشۇنى بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋاقىتلاردا خۇراساندا كۆنىدە دېگۈدەك ئىسيان كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇلارغا بولسا ئاشۇلار باشچىلىق قىلىپ تۇرك قەبىلىلىرىگە مۇراجەت قىلىپ تۇراتتى.

Ushvusana بەگلىكى (سەمەرقەنت بىلەن jaxartes ئارىلىقىدا) ئەرەبلەرگە جاھىلانە قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسى بىلەن تونۇلغان. مەئمون ئۇ جاينىڭ پادىشاھى كاۋۇسقا قارشى جازا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇن ئەۋەتكەندە كاۋۇس ئوغلى فازىلنى ئەۋەتىپ تۇركلەرنى تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، فازىل كېيىنچە ئۇلارنى چۆللۈكتە تاشلاپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. ئابىد ئەل راخمان مۇتەۋۇرى ھەم كاۋۇسلارنىڭ توپىلىڭى ئوخشاش يىر يىلدا يۈز بەرگەن. ئارىلىق يىراق بولسىمۇ ئاشۇ رەھبەرلەر ئوتتۇرىسىدا ئاز - تولا چۈشىنىش ھاسىل قىلىنغان بولسا كېرەك. ئابىد ئەل راخمانىنىڭ ماۋارەئۇننەھىردىكى ئاز بىر قىسىم ئابباسىيە ئارمىيىسى ئىچىدە ئۆزگىرىش ئېلىپ بېرىش غەرىزىدە بولغانلىقى ئېنىق[80]. شۇڭا، شۇنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇكى تەمىم ئىبنى بەھرىنىڭ ئاتلىق سەپەر قىلىپ، مۇتەۋۋەر دەپ ئاتىلىشى ئوخشاش بىر ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. تەمىمنىڭ بەزى مۇھىم ۋەزىپە بىلەن سەپەر قىلغانلىقى شۇ نۇقتىدىن مەلۇمكى، قاغان ئۇنى ئات بىلەن تەمىن ئەتكەن. شۇنداقلا سەپەر سۈرئىتى بەك تېز بولۇپ كەتكەن(ئۇنىڭ تەكشۈرۈشىگە بۇنىڭ مۇئەييەن زىيىنى بولغان). قاغان كۈنىپېتىشنى تەكشۈرۈش ھەم غەربكە كېڭىيىش ھەۋىسىدىن باشقا، مانى دىنىدىكى ئۆز دىنداشلىرىنىڭ ئىسلامغا

بۇرۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلىنىشنى مەقسەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن[81].

ئەل فىهرست (alfirist)نىڭ ئاپتورى (337- يەتتە) مانىزم دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتى يولىدىكى بىر قېتىملىق مۇرەسسە توغرىسىدا نەقىل كەلتۈرىدۇ. بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار سەمەرقەنتتە 500 گە يەتكەندە خۇراسان ھۆكۈمرانى ئۇلارنى بوقتىشنى قەستلىگەن. بىراق، چۆچگو پادىشاھى — («بىراق مەن ئۇنى توققۇز ئوغۇز ھۆكۈمرانى دەپ قارايمەن»دەپ قوشۇپ قويىدۇ.) ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدا ئاشۇ مانى مۇرتلىرىدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىقىنى ئىما قىلىش بىلەن ئاگاھلاندۇرغان. جۇچگو بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىشى ئۇيغۇرلار تېخى ئورخۇن ۋادىسىدا تۇرۇۋاتقان مىلادىيە 840 - يىلىدىن بۇرۇنقى ئىشلار ئىدى.

ئەگەر بىز c تەبىرنى قوبۇل قىلساق، تەمىمنىڭ سالاھىيىتى مىلادىيە 821- يىلىنىڭ باشلىرى، يەنى جوڭ تې قاغان (10- قاغان مىلادىيە 821 — 824- يىلى ھۆكۈمرانلىق قىلغان) تەيخې مەلىكىگە ئۆيلەنگەندە ياكى ئۇنىڭ ئالدىدا تەختكە ئولتۇرغۇچى باۋېي قاغان (ئۇ مەلىكە يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى قازا قىلغان. ئۇ 9- قاغان بولۇپ 808 — 821- يىللاردا تەختكە ئولتۇرغان) ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە سەپەرگە ئاتلانغان.

تەمىم ئىبنى بەھرنىڭ ئىسمى[82] كىشىگە ئەرەب ئەۋلادلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بىراق، ئابىد ئەل راخمان ئىبنى ئامىرغا ئوخشاش خۇراساندا ئۇزاق تۇرغان جەمەتكە مەنسۇپ

بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ قىماقلارغا قىلغان ئاتلىق ساياھىتى، ئۇنىڭ تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدىكى كەڭ دائىرىلىك دىپلوماتىك پائالىيىتىنىڭ ئېنىكاسى ئىدى. ئۇ زىيارەت قىلغان قىماقلار ئىچرىتىش دەرياسى ۋادىسىدا ياشايدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئىتتىپاقچىلىرى تېخىمۇ شىمال رايوندا[83]، ئۇلارنىڭ ماۋاراھۇننەھر ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىقى ھەق، قىماقلار ھەققىدە، قىماقلار تەرەپتە ھەربىيلەر قاراۋۇللۇق ئورنى بارلىقىغا ئالاقىدار پاكىتتىن باشقا خاتىرە يوق.

مەن ە تەبىرنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشنى قوللايمەن. چۈنكى، ئۇ باشقىلارغا قارىغاندا كىشىنى تېخىمۇ قايىل قىلىدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇنىڭدا ماۋاراھۇننەھردە يۈز بەرگەن ئىشلار مۇۋاپىق چۈشەندۈرۈلۈش بىلەن بىرگە، خاقانلىڭ جۇڭگو ئوردىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى، «ئالتۇن چېدىر» ھەم قارلۇق رايونىدىكى ئورنىغا ئالاقىدار تەپسىلاتلار مۇۋاپىق بايان قىلىنغان.

تەمىمنىڭ ساياھىتى ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشىمىز، مەشھەد بىرقەدەر مۇكەممەل قولىيازما تېكىستىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تۈزىتىلگەن يەرلىرىنى ئالىملار يەنە مۇھاكىمە قىلىپ كۆرسە بولىدۇ.

1 . ئىبىن خۇرداذبىھنىڭ ئەسىرىنىڭ ۋاقتى ھەققىدە بۇ ئەسەرنىڭ تەھرىرى ئۇنىڭ ئىككى نۇسخىسى بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ بىرى تەخمىنەن 846 -، 847- يىللىرى يېزىلغان. يەنە بىرى تەخمىنەن 885-، 886- يىللىرى يېزىلغان(قولىيازما A نۇسخا). ماكۇارت تەمىمنىڭ خاتىرىسىدىن ئىبلىسنىڭ نەقىلنىڭ ئاشۇ ئىككى خىل قولىيازمىنىڭ ھەر

ئىككىلىسىدە ئۇچرايدىغانلىقىنى، تەمىمنىڭ مىلادىيە 866-يىلىدىن كېيىن تۇرپاندا ئولتۇراقلاشقان كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى زىيارەت قىلغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇ ئەسەرنىڭ پەقەتلا بىر خىل نۇسخىسى بولۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. تەمىمنىڭ ساياھىتى مىلادىيە 821-يىلى باشلانغانلىقىغا ئاساسلانغان چېغىمىزدا بىز دې گوجېنىڭ مۇلاھىزىسىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىمىز.

2. بىزنىڭ ئانالىزىمىزدىن كېلىپ چىققان خۇلاسە ماكۇارتنىڭ توققۇز ئوغۇز = ئۇيغۇر دېگەن مۇلاھىزىسىنىڭ كۈچەيتىلمىسىدىن ئىبارەت، خالاس. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا بۇ قاراش توققۇز ئوغۇز شاتۇ تۈركلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك (يۇقىرىغا قاراڭ 281-بەت) دېگەن قارىشىغا زىت كېلىدۇ. توققۇز ئوغۇز دېگەن نامنىڭ كېلىش مەنبەسى تېخىچە ئېنىق ئەمەس. بىراق، بۇ نام ئورخۇندىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تيانشان ۋادىسىدىكى ئۇلارنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرىغا قارىتا ئىشلىتىلگەن. (بىز شۇنى قوشۇپ قويالايمىزكى قارابالغاسۇن مەڭگۈ تېشىدا ئورخۇندىكى 9-قاغانىنىڭ تىبەتلەردىن بېشىبالىقنى تارتىۋالغانلىقى بايان قىلىنغان. بىراق، (Haloun)نىڭ بۇ پىكرىنى قوبۇل قىلالمىشقا بىر نەرسە دېيەلمەيمىز).

3. تەمىمنىڭ ساياھىتى ھەققىدىكى تەدبىرىمىز بەزىلەرنىڭ سىرغرنى توققۇز ئوغۇز ياكى توققۇز ئۇيغۇر، دەپ ئوقۇشتەك ئۇنتۇلغان مەسىلىگە دىققىتىنى جەلپ قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ[84]. بۇ مەسىلە توغرىسىدا نولدېك پەھلىۋى تېكىستىگە ئاساسەن Z ھەرپىنىڭ ئورنى بۇ نامنىڭ ئاخىرىدا بولىدۇ[85]، دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇر ھەم تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا

Toguz-oghuz نامى مەۋجۇت. ئەڭ دەسلەپ بۇ نام بەزى ئالاھىدە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

بىراق، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلاردا توققۇز ئۇرۇق بولغان دېگەن ئەنئەنىۋى قاراش سەۋەبىدىن بۇ نام ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇ بولۇشى مۇمكىن.

4. بۇ ماقالە ئارقىلىق يەنە بىر قىسىم ئەرەب جۇغراپىيىچىلىرىنىڭ نام - شەرىپىنىڭ مالغا يېپىلغان ياپراقتەك ئۇلارنىڭ ئەسەر مەزمۇنلىرىنى بېسىپ كېتىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشنىڭ نە قەدەر خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئارزۇسىدىمەن. خۇددى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى تاموژنا ساقچىسىغا ئوخشاش بىر شەرقشۇناس بىر دۆۋە مالنىڭ ئىچىدىكى تەركىبلەرنىڭ پەرقىنى بىلىشى كېرەك. بارچە مەنبەلەر ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇزاق مەزگىللىك ھەم جاپالىق ئەمگەك، بىراق ئۇ ئەنئەنىۋى ئىلىمنىڭ سىرلىق قەلئەسىدىن ئۆتۈشتىكى بىردىنبىر ئىشەنچلىك ئۇسۇلدۇر.

5. قوشۇمچە

مەشھەددىكى قوليازمىنىڭ تۈركىلەرگە ئالاقىدار مەزمۇنى توغرىسىدا ئا. ز ۋەلدىنىڭ رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەسىرى (1924- يىل 3-، 240 - بەتلەر). مەن تەرجىمىسىنى بەرگەن 13 — 15 قۇرلۇق تېكىستتىن باشقا، بۇنىڭ ئالدىدا تېكىست بار بولغان بىرەر مۇكەممەل خاتىرىگە ئىگە ئەمەسمەن. مەشھەد قوليازمىسى مۇنداق جۇملىدىن كېيىن باشلانغان:

fibuladlhim wa fi biladi—mnal-Khutu

al-jayyad huwa jubbatu dubbatintu sudu

ئىبنى فەقىھنىڭ نەشر قىلىنغان قىسقارتىلمىسىدا بۇ تېكىست 329- بەتنىڭ 9- قۇرىدا تۆۋەندىكى قۇرلاردىن كېيىن بېرىلگەن:

mahhab al-zanadqa wa al-ghalib

ala al-atrak بۇ، تەمىمنىڭ ئەسىرىدىن ساقلىنىپ قالغان بېگانە خاتىرىدۇر. BGAنىڭ تېكىستىدە ئاشۇ قۇرلاردىن كېيىن مۇنداق ئىبارىلەر بار:

Wamin ajaib al-turnk na satun

Yastamtirunei biha ma sha'u

بۇ مەشھەد تېكىستىنىڭ 14- بۆلىكىدىكى ئۇزۇندە بولۇپ، بۇ بۆلەكنىڭ ئاپتورى تەمىم ئەمەس بەلكى ئەبۇل ئاببباستۇر.

ياقۇتنىڭ خاتىرىسىدە (I توم 890- بەت) تۈركلەرنىڭ توي ئادىتى ھەققىدە تەمىمنىڭ خاتىرىسىدىن ئېلىنغان نەقىللەر بار. بۇ نەقىللەر نەق ئوتتۇرىدىن ئۇزۇك. بىراق، نۇشاجان ھەققىدىكى جايلاردا (IV توم 823- بەت) ياقۇتى تەمىمنىڭ بارسخان ھەققىدىكى تەسۋىرىنى قايتا نەقىل قىلغان. بۇ ۋاقىتتا ياقۇتى، ئىبنى ئەل فەقىھنىڭ ئاشۇ بايانلىرىنى تەمىمنىڭ ئەسىرىدىن ئالغانلىقىنى ئەسكەرتىشكە قادىر بولالمىغان. تەمىم خاتىرىدىن ئېلىنغان بۇ ئاستە نەقىلدىن كېيىن (V توم 840- بەت) ياقۇتى، ئەخمەت ئىبنى مۇھەممەت ئەل مەھداندىن (ئىبنى ئەل فەقىھ) ئېلىنغان يادا تېشى ھەققىدىكى ئۇزاق

رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرگەن. بۇ رىۋايەتنىڭ ئازلا بىر قىسمى فەقەتلا قىسقارتىلما ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان (V· BGA توم 329- بەت).

ئىزاھلار:

(1) مەرۋىزى ھەققىدىكى ئەسىرىمگە قارالسۇن، 147- بەت.

(2) « مەرۋىزى جۇڭگو، تۈركلەر ھەم ھىندىستان توغرىسىدا پادىشاھلىق ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى ژۇرنىلى 1942- يىللىق سان 68 —111- بەتلەر.

(3) A·R·H گىبىنىڭ «ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى 715- يىلى قەشقەردە»دىگەن ماقالىسىگە قارالسۇن· BSOS 3 / II 1922· 467 — 674· گىب «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەرەبلەر توغرىسىدىكى خەنزۇچە خاتىرىلەر» يۈقىرىقى ژۇرنال 4 / II ·1922· 622 / 613· گىب «ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى» 1923· 12-، 13- بەتلەر.

(4) خەلىپە ئىنامنىڭ ئەلچىسى (مىلادىيە 724 — 743- يىللىرى) بۇ ھەقتە ماكۇارتنىڭ 1920- يىلى يېزىلغان ئەسىرىنىڭ 289 —293- بەتلىرىگە قارالسۇن. تەرجىمھال سالام خەلىپە ۋاتىق (مىلادىيە 842 — 847- يىللىرى) دەۋرىدە شۇنىڭغا ۋاكالىتەن بارغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» 225- بەتكە قارالسۇن. ئىبنى فازىل 921- يىلى كۇۋالوۋسكىنىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە قارالسۇن. 1939- يىلى، ھەم زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ 1940- يىلىدىكى ئاخىرقى ئەسەرلىرىگە قارالسۇن. (ئىزاھات يېڭى نەشرى U·S·S·R دا تەييارلانغان). ئەبۇ دۇلاف ساياھىتى (تەخمىنەن مىلادىيە 941- يىلى باشلانغان دەپ پەرەز قىلىنىدۇ) ھەققىدىكى

ساختا بايان توغرىسىدا ماكۇارتنىڭ ئەسىرى 74 — 95- بەتلەرگە قارالسۇن. ماكۇارت ئەڭ ئاخىردا مەزكۇر دوكلاتنىڭ ساختىلىقى ئەبۇ دۇلافقا تەئەللۇق دەپ خۇلاسە چىقارغان. ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەسىرىنى ماكۇارت پىلانلىق ھالدا بۆلۈۋەتكەن. ئەبۇ دۇلافنىڭ كۆپ قىسىم ئەسەرلىرىنى ئا. ۋون روخرىسائو ئېيرەتلىگەن. مەن بۇلارنى پەقەت پىرامنورخ. ۋون مزكنىڭ قاراشلىرىدىن بىلدىم (022، 1942- يىلى، V تۇم 240- بەت).

(5) سۇپ ۋىسبىردى: تۇركىستان، I تۇم 840- بەت 1—15- قۇرلار، نۇشاجان، IV تۇم 823- بەت.

(6) بۇ بايقاشنى زەكى ۋەلىدىنىڭ: «ئىبىن ئەل فەقىھنىڭ مەشھەد قوليازمىسى»، رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەن نەشرىياتى 1924- يىلى، 237 — 248- بەتلەرگە قارالسۇن، ھەم زەكى ۋەلىدى توغانىنىڭ: «ئىبىن فادلانىڭ ساياھىتى» غا قارالسۇن (ئوخشاش مەشھەد قوليازمىدىن كېيىن رەتلەنگەن).

(7) BGA,De·Coeje نىڭ ئەسىرىگە قارالسۇن. V تۇم 12- بەت.

(8) ئۇنىڭ ئىبىن فەقىھتىن كۆچۈرگىنى مەشھەد قوليازمىدىن تولۇقتەك كۆرۈنىدۇ. 14- ئابزاس بىلەن ياقۇتنىڭ تېكىستى سېلىشتۇرۇلدى.

(9) شەھەر بىلەن ناھىيىنىڭ ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىلىشى. 225- بەت. ئى. ھەققۇل 285- بەت.

(10) ياقۇتنىڭ ئەسىرىدە دېيىلگەن «ئالدىنى ئېلىش تەييارلىقى.»

(11) K, wyk·t ،قۇدامە ،28 ·I· Kh ·

(12) مۇشۇ يەردە تەمىمدىن ئېلىنغان نەقىل ئاخىرلىشىدۇ.

(13) 13- ئابزاس بەكلا مۇجمەل، توققۇز ئوغۇز خانى

جۇڭگوغا ئەمەس ماۋارەئۇننەھرگە تاجاۋۇز قىلغان. بۇ مىلادىيە 821- يىلىدىكى تىلغا ئېلىنغان ئىش بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئەبۇل فازىل ئۇلارنى مىلادىيە 751- يىلى جۇڭگو ھۇنەرۋەنلىرى قولغا چۈشۈرگەن، جۇڭگو مۇسۇلمانلار ئۇرۇشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. مېنىڭ مەزمۇنىمىزى ھەققىدىكى ئەسىرىمنىڭ 67- بېتىگە قارالسۇن.

(14) 14- ئابزاس ئەبۇ فەقىھنىڭ قىسقارتىلمىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ. بىراق، ياقۇتنىڭكىدە ئېخىمۇ تەپسىلىي 1 · 2—840· ئېھتىمال، ئەبۇ فەقىھ ياقۇتنىڭ مەنبەسى بولسا كېرەك.

(15) «ھۇدۇدۇلئالەم» (7-، 267- بەتلىرىگە قارالسۇن) بۇ ھەقتىكى دەسلەپكى ئانالىزىمغا قارالسۇن. مەن بۇ ھەقتە كەڭ چۈشەنچە بەرگەن.

(16) «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» شەرقىي بۇز 19- قۇر.

(17) «شىنە - ئوسۇ مەڭگۈ تېشى» رامىستېلدىنىڭ ئۇيغۇرچە، رۇنىك مەڭگۈ تاشلىرىدىن ئىككى پارچە دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

(18) ئا. ن. بىرنىشتام: «ئورخۇن — يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ جەمئىيەت ھەم ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى» (رۇسچە) موسكۋا 1946· 53- بەت.

(19) سىچگىل: «قارابالغاسۇندىكى خەنزۇچە مەڭگۈ تاشتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزلىرى» 1896- يىلى، ھ. خانس «قارابالغاسۇندىن تېپىلغان سوغدچە مەڭگۈ تاش» 1930- يىلى «خىشنو — ئۇگور جەمئىيىتىنىڭ ژۇرناللىرى».

(20) F·Hirth «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە»، پېتېربۇرگ 1899- يىلى· 36- بەت. چاۋاننېس «غەربىي تۈرك

خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار» 34- بەت.

(21) مەرۇزىنىڭ دېگىنىگە ئاساسلانغاندا، تولۇن يەنى مىسىردا تولۇنىد سۇلالىسىنى قۇرغۇچىنىڭ ئاتىسى توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىكەن. ھىجرىيە 200- يىلى (مىلادىيە 815 -، 816- يىللىرى) بۇخارادىكى سامانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى نوھ بىننى ئەسئەت تەرىپىدىن، باشقا سوۋغا سالاملارغا قوشۇپ مەئمۇنغا ئەۋەتكەن. تېخىمۇ توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئىش ھىجرىيە 204- يىلى (مىلادىيە 819- يىلى) مەئمۇن سەمەرقەنتنى نوھقا بېرىۋەتكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

(22) مەسئۇدى I تۇم 288- بەت (ئۇنىڭ مۇجمەل يېرى I تۇم 305- بەتنىڭ ئاستىدا، 10 (توققۇز ئوغۇز بولسا تىبەت، قارلۇق، قىرغىز ھەم جۇڭگونىڭ ئاريسىدا)؛ گەردىزى، بارتولد ئەسىرىنىڭ 2 — 90- بەتلىرىدە، «ھۇدۇدۇلئالەم» §12 ، مەرۇزى 78- بەت.

(23) ئېھتىمال Adhkish بولۇشى مۇمكىن. ئىبىن خۇرده زىبھ (37- بەت).

(24) ئېھتىمال مەجغارى بولۇشى مۇمكىن (باشقىلاردىن؟).

(25) تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بەھرەم جىربىنغا رەقىب بولۇشى ھەققىدە نولدېكنىڭ ئەسىرىگە قاراڭ. پاكىتلارغا قارىغاندا شاۋا(شاۋاغ)لار ئېفتالىتلار ئىكەن. ماكۇارت ئىرەنشەھەر 4 — 83- بەتلەر.

(26) بىرنىشتام سويابنى چۆلىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە دەپ قارىغان. بىراق، بۇ يەردە ئىككى شەھەر ئوتتۇرىسىدا مۇجمەللىك مەۋجۇت. ئىبىن خۇرده زىبھ 28- بەت ھەم قۇدامە 200- بەتكە «تۈرك خانلىقىنىڭ شەھىرى (يېزىسى) چۇ دەرياسىنىڭ غەرب(؟)ىدە»،

دەپ تىلغا ئالغان.

(27) شاتۇلار، چىگىللاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇلار غەربىي تۈركلەر تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار تۈركلەرنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولمىغاندەك قىلىدۇ. چىگىللارنىڭ ئەسلىي تېررىتورىيىسى VII ئەسىردىن بۇرۇن گۇچىڭ (古城) ئەتراپىدا بولۇپ، شەرقتە ماناس بويىدىكى چۆمۇل قەبىلىسى بىلەن تۇتىشاتتى. خەنزۇلار 654- يىلى بېشبالىقنى قۇرغاندا، چىگىللار باركۆلگە يۆتكەلگەن. ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى (؟) شاتۇ (قۇملۇق تۈركلىرى) نامى بىلەن تونۇلغان. 794- يىلى شاتۇلار تەبەتلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، گەنجۇ رايونىغا كۆچكەن. 809- يىلى شاتۇلار خەنسۇلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، يەنى شىمالىي ئوردوس يايلىقىغا كۆچكەن ھەمدە شۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان. شىياكنىس: 2، 7 — 452؛ چاۋاننىس 31، 9 — 96.

(28) ئەبۇ زەيد ئارقىلىق قوشۇمچە ماتېرىيالنىڭ ئاپتورى سودىگەر(؟) ئاتالمىش سولايمان مەسئۇدى (I، 6 — 353) ئۇنى بەسرده 915- يىلى ئۇچراتقان.

(29) كېيىنچە، ئۇيغۇرلار ئۆزنامى بىلەن تونۇلۇشقا باشلىغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئوخشاشلىقى تېخىمۇ بەكرەك تونۇپ يېتىلمىدى ھەم ئىلگىرى توققۇز ئوغۇزلار ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئايرىم ۋە مۇجمەل گۇرۇپپا دەپ قارالدى. مەرۋنزى. 29- بەت.

(30) WZKm، 1898- يىلى. 12 — 170. شۇنداقلا «كۇمانلار» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن. 201- بەت.

(31) F. Hirthنىڭ ئەسىرىگە قارالسۇن. 34-، 37- بەت.

(32) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»نىڭ «غۇز» ھەم «توققۇز ئوغۇزلار»دىكەن ماۋزۇلىرىغا قارالسۇن.

(33) ماكۇارتنىڭ ئەسىرى 80- بەت، 390- بەت.

(34) تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە 54- بەت. «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى. توققۇز ئوغۇز»

(35) »مۇجمىل تارىخ» باھار 1939- يىلى 99- بەت. ئىسىق كۆل بولسا تۈركلەرنىڭ ئەسلىي ئانا ماكانى، «ھۇدۇدۇلئالەم» 292- بەت.

(36) ئا. ن. بىرنىشتام «شىمالىي قىرغىزىستاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» (رۇسچە 1941- يىل 2 — 80 - بەت.

(37) شۇنىڭ تىلغا ئالغان «ئەجدىھا» يىلەن تەمسىل تىلغا ئالغان «سۇ ھايۋىنى»نىڭ ھەر ئىككىسى ئەمەس.

(38) ئەرەبچە مەنبەلەردىكى تاراز تالاسنى كۆرسىتىدۇ.

(39) تالاسنىڭ ھازىرقى خارابىسى، تاشكەنتنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 28 كىلومېتىر كېلىدۇ.

(40) بىرنىشتام ناۋاكەنتى ئورلۇكا كەنتىگە يېقىن، چۈ دەرياسىنىڭ غەربىدە دەپ قارىغان. بىراق، «ھۇدۇدۇلئالەم»دە بۇنداق خاتىرىلەنمىگەن. 290 — 298- بەتلەر.

(41) «ھۇدۇدۇلئالەم» 273- بەت (3-، 12§) ھەم 293- بەت (13-، 15§)كە قارالسۇن.

(42) بۇ جايدا بىز مۇنداق سۆزلەر بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلالايمىز: « (لار توققۇز ئوغۇزلاردۇر. تۈركلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدە) تۆۋەنكى نۇشاجان دېيىلمىدۇ.»

(43) كۆچۈرگۈچى كاتىپ ئۇنى X ئەسىردىكى يەر، دەپ ئويلاپ ھۇخىم ھىرىخان (ئۇيغۇرلار يۇرتى)نى مۇخىم ھاراخان قىلىپ خاتا يېزىپ قويغان (بۇغراخان، يەنى قاراخانىيلارنىڭ قەشقەردىكى ئەجدادى) «ھۇدۇدۇلئالەم» 278- بەتكە قاراڭ؛ بىراق كۆرسىتىلگەن بۇ ئارىلىق بەكلا قىسقا.

(44) «ھۇدۇدۇلئالەم» 273- بەت (3-، 12§) ھەم 293- بەت (13-، 15§)قا قاراڭ، قۇدامە بىلەن گەردىزىنىڭ بەزى كۆرسەتمىلىرى ئوخشاش.

(45) I·faqih ئەسىرىنىڭ قايتا نەشرى BaA· 329- بەت ھەم ياقۇتى ئەسەرلىرى IV تۇم 823- بەت.

(46) بالادخۇرى، دېگۈچى سۆزلۈك جەدۋىلى 52- بەت. ئەرەب ساياھەتچىلىرىنىڭ قوللانمىسىنى ئانالىز قىلىپ، بىرنىشتام بىر پەرسەخنى 6 كىلومېتىرغا تەڭ دەپ خۇلاسىلىگەن.

(47) خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قارابالغاسۇندىن (خۇاڭخې دەرياسى، ئوردوس ئەگمىسىدە) چاڭئەنگىچە بولغان ئارىلىق 4000 چاقىرىم، يەنى 2450 كىلومېتىر كېلەتتى(ھالۇن).

(48) خەنزۇلارنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى بۇ كۆلنى بېشبالىقتا يېقىن دەپ تىلغا ئالغان بولۇپ، ئېنىقكى بۇ تەبىئىي كۆل كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. «ھۇدۇدۇلئالەم» 269- بەت.

(49) «100 ئادەم بىمالال سىغىدۇ.» بۇ جۈملە مەشھەد قوليازمىسى ھەم ئىبىن خۇردە زىبھە (31- بەت) ھەم ياقۇتنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان. ياقۇتنىڭ (I تۇم 840- بەتتە) ئەسىرىدە بۇ بايان خاتا ھالدا: «پادىشاھنىڭ چېدىرى ئالتۇن بولۇپ قەلئەنىڭ تۆپىسىدە ئىكەن. ئۇنىڭغا 900 ئادەم

سىغدىكەن،» دەپ توقۇلغان. بۇ بۆلەك ئەبۇ دۇلافنىڭ چېدىر ھەققىدىكى ساختا بايانى بىلەن بىرلىشىپ ھەم تەزۇن نۇسخىسىدىن ئېلىنغان بۇ قوشۇمچە بۆلەك ژۇستانمولد تەرىپىدىن مۇنداق تەرجىمە قىلىنغان: «خاقانىنىڭ ئالتۇن چېدىرى بار بولۇپ، ئۇ قەلئە ئۈستىدە ئىكەن. ئۇنىڭ 100 ئادەم سىغقۇدەك، شۇنداقلا ئۇنى بەش پەرسەخ يىراقلىقتىن كۆرگىلى بولىدىكەن. ئۇلارنىڭ بايرىقى قارا رەڭدە ئىكەن. يىز ئىنتايىن قورقۇنچ ئىچىدە (تەخمىنەن) 20 كۈن ساياھەتتە بولدۇق.» بۇ يەردىكى كۈن سانى تەمىمنىڭ كۈن سانىنىڭ تەكرارلىنىشى بولۇشى مۇمكىن.

(50) چاۋانىس: «غەربىي تۈركلەرگە دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 305- بەت.

(51) مەن ئۇنى ئىئاكنۇنىڭ رۇسچە تەرجىمىسى (2 / 1، 449-، 450- بەتلىرى)دىن بايقىدىم. بىراق، دوستۇم پروفېسسور گ. ھالۇن بۇ پۈتۈن بۆلەكنى ماڭا قىزغىنلىق بىلەن تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇنى مەن ئۇزۇندە ھالىتىگە يېغىنچاقلىدىم.

(52) خۇرده زىبە ئەسىرىدە تەكرارلانغان (31- بەت). قۇدامە، 262- بەت. ياقۇتنىڭكىدە ئىككى قېتىم تەكرارلانغان (I تۇم 840- بەت ھەم IV تۇم 843- بەت).

(53) رادلوف: «موڭغۇل ئاسار ئەتىقىلىرى ئاتلېسى» 27- بەت.

(54) دولېجۇنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسلانغاندا: «بېشبالىقنىڭ ئۇچ دەرۋازىسى بار ئىكەن» zro، 1915- يىل 14- بەت. بۇ شەھەرنىڭ ئۇچ دەرۋازىسى بار(؟) ستەيىن «ئىچكى ئاسىيا» 23-، 24- بەت.

(55) شىنە — ئوسۇ مەڭگۇ تېشىدا تىلغا ئېلىنىشىچە (غەربىي يۇز 5- قۇر) بابىلنىق شەھىرى خاقان سوغدىيان ھەم خەنزۇلارغا سىلىنگا ۋادىسىغا سېلىپ بەرگەن شەھەر ئىكەن.

(56) مەن پروفېسسور ھالوننىڭ ئىچكى موڭغۇلىيە ۋە سابىق ئوڭگۇت رايونىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر تەرىقەتچىلىك ئىزلىرى توغرىسىدا ئەسكەرتمە بەرگەنلىكىدىن، شۇنداقلا قەدىمكى قىرغىزلار رايونىدىمۇ شۇ خىلدىكى ئىزلارنى ئىزدەپ كۆرۈشى ھەققىدىكى تەكلىپىدىن بەكمۇ مىننەتدارمەن. ئەپسۇسلىنارلىقى بىز تەمىمنىڭ ماڭغان يولىنى بىلمەيمىز.

(57) «تاڭنامە» ھەم گەردىزىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، قىرغىزلار ئۇلارنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ نەزىرىدە ئوتقا چوقۇنۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا Pus لار «مەمۇرىي» دەپ ئاتالغان.

(58) چاۋاننىس، فىللىئوت: «مانى دىنى جۇڭگودا» 1913- يىلدىكى نەشرى «ئاسىيا ژۇرنىلى» 261 — 303- بەت.

(59) بارتولد: « ئوتتۇرا ئاسىيانى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» 2 — 90 (تەرجىمىسى 16 — 144- بەت).

(60) «ھۇدۇدۇلئالەم» مىلادىيە 982- يىلى يېزىلغان. بۇ بۆلەك ئېھتىمال X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يازغان جەريانىدىن نەقىل ئېلىنغان بولسا كېرەك.

(61) قارلۇق — ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇش دەۋرىدىكى بايانلىرىنى «ھۇدۇدۇلئالەم»دىن كۆرۈڭ (12-، 15§).

(62) ماكۇارتنىڭ ئەسىرى 91- بەت.

(63) 809- يىلىدىن كېيىن شىمالىي ئوردوس بايلىقىدا ماكانلاشقان. يۇقىرىغا قارالسۇن، 288- بەت 5- قۇر.

(64) بىرىنچى ۋەقە قىرغىنچىلار تەرىپىدىن (يەنىلا يېنىسەي دەريا‌سى ۋادىسىدا) پەيدا قىلىنغان. ئىككىنچى قېتىملىق قارلۇقلار تەرىپىدىن ھەم تۈركەش ئىتتىپاقىنىڭ قالدۇقى تەرىپىدىن پەيدا قىلىنغان.

(65) تېخىمۇ ئېنىقراقى، «كۆۋۈپكەت يېزىسىدىن» 12-ئابزاسقا قارالسۇن.

(66) خىرىد: «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە» 36- بەت.

(67) ئوخشاش نەتىجە تۆلەس ئىتتىپاقىنىڭ ئەسلىدىكى 15 قەبىلىنىڭ قوشۇۋېتىلىشى بىلەن مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن (ئۇلارنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزى، ئىئاكىنېۋ 2 / 1 426 — 442- بەت، چاۋانىنس 8 — 87- بەت) قارلۇق ھەم باسمىللارمۇ شۇ قاتاردا ئىدى.

(68) ئىئاكىنېۋ: 2 / 1 ، 382 — 426- بەتلەر، چاۋانىنس، فىللىئوت 286- بەت.

(69) ئىئاكىنېۋ: 2 / 1 403 — 418- بەتلەر، چاۋانىنس فىللىئوت 277- بەت. ۋاڭ يەنشىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ 981- يىلى تۈرپاندىكى ئۇيغۇرلارنى زىيارەت قىلغان. «ئاسىيا ژۇرنىلى» 1847- يىلى IX· 64· بىر ياخشى ئاتنىڭ باھاسى پەقەت بىر توپ يىپەك، ئادەتتىكى ئاتقا بىر گەز (ئۇچ مېتىر) يىپەك بېرىلەتتى.

(70) قانداقلا بولمىسۇن، 827- يىلى ياش تۇل ئايال مەلىكە تەيخې يەنىلا يايلاق دۇنياسىدا تۇرۇۋاتاتتى. تۆۋەنگە قارالسۇن. 302- بەت.

(71) ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتى i· 242- بەت.

(72) تۆۋەن نىسبەتتە كۇنىگە 30 كىلومېتىر ھېسابلانسا،

سایاهەتچی 90 کۈندە 2700 کلومېتىر يول يۈرىدۇ.

(73) سىچىگىلىنىڭ تەڭرى خاقانىنى خاتا ھالدا جۇڭگو ئىمپېراتورى دەپ قارىغانلىقىنى ھەممە بىلىدۇ. چاۋانىنس فىللىئوت «مانى دىنى جۇڭگودا» 1913- يىل، 198- بەت.

(74) خەنزۇچە يۈز 17 — 21- قۇر. سوغدىيانچە يۈز 19-، 2- قۇر.

(75) دوستۇم دوكتور. گ، ئېرىچ (1947- يىلىvii) مۇنداق دەيدۇ. J·h·run تېبەت خانىنىڭ ئىمنىك ئالدىنقى يېرىمى بولغان Khri—Sranنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. چۈنكى، Kh تاۋۇشى بەزى تېبەت دىئالېكتىدا تاڭلاي تاۋۇشى بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

(76) يۇقىرىغا قاراڭ، 288- بەت. مەسئۇدى (288- بەت).

(77) بارتولد: تۈركىستان 176- بەت.

(78) بۇ تەپسىلاتلار داڭلىق شاففارىد سۇلالىنىڭ قۇر-غۇچىسى ياقۇپ ئىبنى لەيگە مەنسۇپ.

(79) تەبەرى iii · 631: (ھىجرىيە 178- يىلى): ئابباسىيلاردىن 20 مىڭ كىشى باغدادقا ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ جايدا «ئەل كارانيا» (كاللەكبەسەي يەيدىغانلار) دەپ ئاتالدى. ئۇلاردىن خۇراساندا قالغانلىرى قېلىۋەردى. مەرۋان ئىبنى ئابى ئەسكەر-لەرنىڭ سانى ئازراق مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن دېگەن.

(80) قوشۇمچە قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، مەشھەد قوليازمىنىڭ قالدۇق پارچىلىرىدىن 13- ئابزاستا، ئوشرۇسانا-غا ئالاقىدار ۋەقەلەر بولۇشى مۇمكىن. گەرچە «توققۇز ئوغۇز» ۋەقەسى قارىماققا تەپسىلىي بايان قىلغان «خادىل ھەم تۈركلەر» ۋەقەسىدىن پەرقلىق بولسىمۇ.

(81) ماكۇارت:wzkm· 1898-،163؛ بارتولد: 12-لېكسىيە 55·

(82) «تەمىم» دېگەن ئىسىم ناسىر ئىبنى سەييار تەرىپىدىن كۆرۈلىدۇ. ئۇ راختىن ئىبنى سەيسىنىڭ نەۋرىسى بۇلۇپ، 806 — 810 - يىللىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياردەم سورىغان. 775- يىلىدىن ئىلگىرى سەيس (ئىبىن ناسىر؟) قەشقەردە تۇرۇۋاتقان پەرغانە ھۆكۈمرانلىرىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەيىبلەنگەن ئىدى.

(83) بۇ ھەقتە «ھۇدۇدۇلئالەم»گە بەرگەن ئىزاھاتىمغا قارالا. 304 — 310- بەت.

(84) يۇقىرىقى 287- بەتكە قارالا، راسۇل دېنىدىن نەقىل.

(85) دې گوجې: BaA · vii · 8- بەت. (بۇ خۇلاسە ھۆججىتىمىزنىڭ دەۋرى ئۈچۈن مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە. r ۋە z تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزئارا نۆۋەتلىشىشىدەك تۈركىي تىلغا خاس ئالاھىدىلىكىنى دېمىگەندىمۇ شۇنداق قىممەتلىك. تېگىسى- تەكتىدىن ئېيتقاندا «ئوغۇز»، «ئوغۇر» يەنە «ئۇيغۇر» دېگەنلەر ئوخشاش بىر نامنىڭ تۈرلۈك ۋارىيانتلىرى بولسا كېرەك).

بۇ خاتىرە ۋىلادىمىر مىنورسكىينىڭ: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركلەر، ئىران ۋە كاۋكازلىقلار» دېگەن ماقالىلەر توپلىمىنىڭ 1979- يىلى لوندون ۋارىئورۇم نەشرىياتىنىڭ ئىنگلىزچە نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىندى.

21500009006

本书根据上海古籍出版社 2000 年 2 月第 1 版, 2000 年 2 月第 1 次印刷版本翻译及另加有关内容而出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: **پازىلجان مۇسا**
مەسئۇل كوررېكتورى: **قەمبەرگۈل ئوسمان**

Ⅷ—Ⅹ ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى مەسىلىلىرى

ئاپتورى: **خۇا تاۋ**
تەرجىمە قىلغۇچى: **ئۆمەرجان نۇرى**

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14-قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
ئۇرۇمچى ئالتۇن يارۇق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32
باسما تاۋىقى: 19.5625 قىستۇرما ۋاراقى: 1
2003- يىل 11- ئاي 1- نەشرى
2003- يىل 11- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 3570 — 1

ISBN 7—5373—1220—6 / K143
باھاسى: 32.00 يۈەن

سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ.
تېلېفون: 0998—2653927